

A MOSZT immár több mint két évtizede a történettudomány hazai és nemzetközi életének meghatározó szereplője. A 2004-ben alakult kutatócsoport azóta is megőrizte és továbbfejlesztette azt az interdiszciplináris szemléletet, amely Ormos Mária és Harsányi Iván munkásságát is jellemezte: a politikai, diplomácia-, gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások mellett nagy figyelmet fordít a mentalitás- és esztétikátörténeti, valamint kultúrtörténeti megközelítésekre is. A műhely tagjai és munkatársai – köztük tapasztalt oktatók, fiatal kutatók és doktoranduszok – közös célja, hogy a modernkori Oroszország és a Szovjetunió történetének elemzése révén mélyebb megértést nyújtsanak Közép- és Kelet-Európa 18–21. századi folyamatairól, s ezzel a magyar történetírás nemzetközi beágyazottságát is erősítsék.

(Bene Krisztián Dékán)

A csoport tagjai rendszeresen részt vesznek hazai és nemzetközi konferenciákon, kutatási projekteken, és szoros kapcsolatokat ápolnak a magyar és külföldi egyetemek, tudományos intézmények és akadémiák munkatársaival. A műhelyben folyó tehetséggondozás eredményességét számos fiatal kutató sikere, doktori fokozatszerzése és ösztöndíja is bizonyítja.

(Bene Krisztián Dékán)

Miközben a MOSZT a maga területén országos jelentőségű műhellyé vált, a PTE BTK Történettudományi Intézete számára is az egyik legfontosabb és legproduktívabb kutatóközpont lett. A MOSZT húszéves története ugyanis a legek birodalma: itt került sor minden bizonnyal a legtöbb konferenciára, itt látott napvilágot a legtöbb kiadvány, s valószínűleg itt rendezték a legtöbb ismeretterjesztő rendezvényt is. Ennél is fontosabbnak tartom azt a tényt, hogy a legtöbb fiatal bevonása is a MOSZT-hoz köthető, vagyis a MOSZT a vitathatatlan tudományos eredmények mellett az utánpótlás-nevelés fellegvárává is vált. Sok innen kikerülő fiatal jutott el a doktori fokozatig, s került olyan álláshelyre – szerte az országban –, amely a tudományos pálya folytatására is lehetőséget kínál.

(Vitári Zsolt Intézetigazgató)

A MOSZT-ban ...mindenkinek megvolt és megvan a maga feladata, működik a demokratikus munkamegosztás, a kötetlenebb összefüggések pedig évről-évre fenn tudták tartani azt a családi légkört, azokat a szoros emberi kötelékeket, amelyek a siker zálogává váltak.

(Vitári Zsolt Intézetigazgató)

...A konferenciával nem elsősorban önmagunkat kívántuk ünnepelni, bár rendkívül jó érzés azt tapasztalni, hogy az ország különböző részeiben dolgozó ruszisták, szovjetológusok szinte kivétel nélkül elfogadták hívó szavunkat és örömmel jöttek Pécsre - hanem azon két ember emlékének kívántunk tisztelettel adózni, akik nélkül sem a kutatócsoportunk, sem pedig mindaz, amit az 20 éven keresztül alkotott, nem jöhetett volna létre.

(Bebesi György Kutatócsoportvezető)

MOSZT Könyvek 25. - 20 éves a MOSZT A Kutatócsoport jubileumi konferenciájának tanulmányai

20 éves a MOSZT 2004-2024

A Kutatócsoport jubileumi konferenciájának tanulmányai

MOSZT Könyvek 25. 2026

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történettudományi Intézet
Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti
Kutatócsoport

MOSZT Könyvek 25.

LDSZ Vagyónvédelmi Kft.

Nyomdai munkálatok: Kontraszt Plusz Kft.

ISSN: 1788-4810
ISBN: 978-963-626-547-2 (nyomtatott)
978-963-626-548-9 (digitális)

MOSZT Könyvek 25.

20 éves a MOSZT – 2004–2024

**A Kutatócsoport jubileumi konferenciájának
tanulmányai**

**A MOSZT 20 éves évfordulója alkalmából, az
alapítók, Ormos Mária és Harsányi Iván tiszteletére
rendezett jubileumi konferenciájának az írásai**

Szerkesztette:

Bebesi György – Turnár Erik

PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport
Pécs, 2026

Szerkesztőbizottság

Elnök:

Sashalmi Endre

Tagok:

Bebesi György, Bene Krisztián,
Hornýák Árpád, Katona Csaba, Kolontári Attila,
Igor Krjucskov, Pomázi-Bárdonicsek Dominika, Norbert
Spannenberger

Tanácsadó testület

Elnök:

Majoros István

Tagok:

Bodnár Erzsébet, Szergej Filippov,
Halász Iván, Olga Khavanova, Székely Gábor, Alekszandr Sztikalin,
Varga Beáta, Végh Ferenc

A kötet a PAB Kelet- és Közép-Európa Története Munkabizottság
közreműködésével és a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti- és
Társadalomtudományi Karának támogatásával készült.

Sorozatszerkesztő:

Bebesi György

A kötetet lektorálta:

Bebesi György, Kolontári Attila, Rab Virág, Vitári Zsolt

Technikai szerkesztő:

Turnár Erik

Korrektúra:

Baráth Krisztina

Borítóterv:

Sághy Viktória Anna

A kötet szerzői

Dr. Bencze András PhD, intézeti referens, Budapesti Corvinus

Egyetem, Vezetéstudományi Intézet

Dr. habil. Bene Krisztián PhD, egyetemi docens, Dékán, PTE BTK

Dr. habil. Bebesi György PhD, c. egyetemi tanár, kutatócsoport-

vezető, PTE BTK TTI MOSZT

Dr. Bodnár Erzsébet PhD, ny. egyetemi docens, DE, ELTE BTK,

Rusisztika Doktori Program

Dr. Bordás Bertalan PhD, egyetemi adjunktus, PTE BTK TTI

Újkortörténeti Tanszék

Fiser Bence, gimnáziumi szaktanár, PTE Babits Mihály Gyakorló

Gimnázium

Prof. Dr. Font Márta DSc, Professor Emerita, Akademie der

Wissenschaften/Mainz levelező tagja

Dr. habil. Gyóni Gábor PhD, egyetemi docens, ELTE Kelet-, és

Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék

Prof. Dr. Halász Iván DSc, egyetemi tanár, NKE ÁNTK

Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék; kutatóprofesszor,

Állam- és Jogtudományi Intézet

Prof. Dr. Hornyák Árpád PhD, tanszékvezető egyetemi tanár, PTE

BTK TTI Modernkori Történeti Tanszék

Dr. Huszár Mihály PhD, történész, főmuzeológus, Marcali Múzeum

Dr. habil. Kolontári Attila PhD, tudományos főmunkatárs, NEB

Hivatala

Dr. Igor Vlagyimirovics Krjucskov Professzor, a történettudományok

doktora, tanszékvezető, Sztavropoli Észak-Kaukázusi Föderációs

Egyetem

Máté Zsolt, gimnáziumi szaktanár, PTE Babits Mihály Gyakorló

Gimnázium

Dr. Mezei Bálint PhD, egyetemi adjunktus, ELTE BTK Kelet- Közép-

Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék

Dr. Pomázi-Bárdonicsek Dominika PhD, tudományos munkatárs,

Iustitia Gulág- és Gupvikutató Intézet

Dr. Schrek Katalin PhD, egyetemi adjunktus, kutatócsoport-vezető,

Debreceni Egyetem

Dr. Seres Attila PhD, tudományos főmunkatárs, kutatócsoport-vezető,

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár

Dr. Alekszandr Szergejevics Sztikalin, a történettudományok

kandidátusa, tudományos főmunkatárs, RAN Szlavisztikai Intézete

Szunomár Szabolcs, gimnáziumi szaktanár, Szekszárdi I. Béla

Gimnázium, Kollégium és Általános Iskola

Turnár Erik, doktorvárományos, PTE BTK IDI

Dr. habil. Varga Beáta PhD, tanszékvezető egyetemi docens, SZTE

BTK Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

Dr. habil. Vitári Zsolt PhD, intézetvezető egyetemi docens, PTE BTK

TTI

Dr. V. Molnár László, a történettudományok kandidátusa, ny. egyetemi

docens, PTE BTK Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék

Zab Tamás Lóránd, doktorandusz, PTE BTK IDI

Tartalomjegyzék

Előszó.....	9
MOSZT 20 – Köszöntő.....	11
Előszó a MOSZT 20 éves jubileumi konferenciakötetéhez	13
Font Márta: Az étkezés szimbóluma. Adalékok a kijevei fejedelmi udvar működéséhez	18
V. Molnár László: Iván Beckoj gróf a nevelés szolgálatában.....	40
Bodnár Erzsébet: Orosz–oszmán kapcsolatok alakulása és a fekete-tengeri orosz kereskedelmet érintő probléma kezelése az orosz diplomáciában a bukaresti béke (1812) után	51
Schrek Katalin: A párizsi bevonulástól a párizsi békekötésig. Vázlat az orosz nagyhatalmi politikáról és a reformok kérdéséről (1814–1856).....	63
Bencze András: Anna Furuhjelm és Orosz-Amerika	73
Bordás Bertalan: Egy honvéd a három császár udvarában. Id. gróf Andrássy Gyula vadászaton és bálon a Téli Palotában, 1873–1874	90
Huszár Mihály: Zsidóellenes atrocitások jellemzői Marcaliban az oroszországi minták tükrében (1882–1883).....	104
Bebesi György: Raszputyin előfutárai. Epizódok az orosz szekták és a XIX–XX. századi orosz udvari miszticizmus történetéből	115
Igor Krjucskov: A horvát–magyar konfliktus az orosz diplomáciai jelentésekben (1903–1912)	123
Szunomár Szabolcs: London és Szentpétervár. Angol–orosz kapcsolatok az 1914-es júliusi válság idején.....	142
Hornyák Árpád: A nemzeti elv megjelenése a brit Balkán-politikában a Nagy Háború első évében.....	154
Gyóni Gábor: A cári család kivégzésének magyar vonatkozásairól	161
Turnár Erik: Berlin és London közé szorulva. A Nyugati Orosz Önkéntes Hadsereg német és brit kapcsolatai az 1919-es lettországi háború idején.....	188

Zab Tamás Lóránd: Karrier és túlélés. A somogyi Latinca-század három veteránja a Szovjetunióban	197
Seres Attila: Illyés Gyula a budapesti szovjet követségen. Magyar és orosz levéltári dokumentumok (1934–1935)	211
Vitári Zsolt: Egy náci szervezet az egykori Orosz Birodalom nyugati peremvidékén. A Hitlerjugend kapcsolatai a balti államokkal és Finnországgal	224
Pomázi-Bárdonics Dominika: A nők beillesztése és dehumanizálása a szovjet büntetés-végrehajtás intézményeiben (1934–1953)	262
Bene Krisztián: Szovjet fogság helyett francia „vendégszeretet”. A francia hadifogságba esett magyarok útja az indokínai háborúba	275
Kolontári Attila: „Október emberei”. Szovjet polgárok, akik tiltakoztak az 1956-os magyar forradalom leverése ellen	285
Máté Zsolt: Amerikai diplomaták érintkezései szovjetekkel az 1956-os magyar forradalom napjaiban	295
Alekszandr Sztikalin: A „magyar kérdés” az ENSZ-ben és Magyarország nemzetközi elszigeteltségből való kitörésének problémái (1957–1963)	302
Mezei Bálint: Az aleppói „Aszad Hadmérnöki Akadémia” létrehozásának körülményei a szovjet tömb közel-keleti szerepvállalásának kontextusában	329
Fiser Bence: „Nyina Andrejeva nem engedhet az elveiből”. Egy politikai botrány szerepe a Gorbacsov-korszakban (1985–1991)	342
Varga Beáta: Az ukrán történelem értelmezése, mint a nemzettudat kifejezésének egyik eszköze	348
Halász Iván: Az orosz alkotmányos fejlődés hatása az alkotmányjogra	358
A MOSZT Könyvek sorozat korábban megjelent kötetei	370
A MOSZT Füzetek sorozat korábban megjelent számai	372
A MOSZT egyedi kiadványa	373

Előszó

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kara nevében nagy örömmel és büszkeséggel ajánlom az olvasók figyelmébe e kötetet, amely a Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (MOSZT) húszéves jubileumi konferenciájának tanulmányait tartalmazza. A 2024 szeptemberében, a Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Akadémiai Bizottságának székházában megrendezett konferencia kettős célt szolgált: egyrészt tudományos számvetésként és ünnepként is értelmezhető volt a két évtizedes, eredményekben gazdag működés után, másrészt tisztelgés volt a kutatócsoport két kivételes alapítója és mentora, Ormos Mária akadémikus asszony és Harsányi Iván professzor úr emléke előtt. Az ő tudományos örökségük és emberi példájuk meghatározó a csoport és tágabb szakmai közösségünk számára.

A MOSZT immár több mint két évtizede a történettudomány hazai és nemzetközi életének meghatározó szereplője. A 2004-ben alakult kutatócsoport azóta is megőrizte és továbbfejlesztette azt az interdiszciplináris szemléletet, amely Ormos Mária és Harsányi Iván munkásságát is jellemezte: a politikai, diplomácia-, gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások mellett nagy figyelmet fordít a mentalitás- és eszmetörténeti, valamint kultúrtörténeti megközelítésekre is. A műhely tagjai és munkatársai – köztük tapasztalt oktatók, fiatal kutatók és doktoranduszok – közös célja, hogy a modernkori Oroszország és a Szovjetunió történetének elemzése révén mélyebb megértést nyújtsanak Közép- és Kelet-Európa XVIII–XXI. századi folyamatairól, s ezzel a magyar történetírás nemzetközi beágyazottságát is erősítsék.

Személy szerint is különleges kötődés fűz e közösséghez: több mint tizenöt éve vagyok tagja a kutatócsoportnak, és immár egy évtizede a vezetőségében is tevékenykedem. E hosszú időszak alatt közvetlen tanúja lehettem annak a példás szakmai és emberi összetartásnak, amely a MOSZT munkáját jellemzi. A műhely működését mindig is az elhivatottság, a tudományos igényesség és az egymás iránti tisztelet határozta meg – mindezek együttesen teremtették meg azt a szellemi légkört, amelyben a fiatalabb generációk is otthonra találnak. A kutatócsoport nem csupán tudományos műhely, hanem valódi közösség, amelyben a kutatás, az oktatás és a tehetséggondozás egymást erősítő módon kapcsolódik össze.

Az elmúlt húsz év eredményei önmagukért beszélnek: a MOSZT Könyvek és Füzetek sorozataiban eddig több mint harminc kötet jelent meg, amelyek közül számos a hazai ruszisztikai és szovjetológiai kutatások mérföldkövének tekinthető. A kiadványok mögött egy olyan közösség áll, amely képes volt megőrizni hagyományait, ugyanakkor

mindig nyitott maradt az új tudományos kihívások és együttműködések iránt. A csoport tagjai rendszeresen részt vesznek hazai és nemzetközi konferenciákon, kutatási projekteken, és szoros kapcsolatokat ápolnak a magyar és külföldi egyetemek, tudományos intézmények és akadémiák munkatársaival. A műhelyben folyó tehetséggondozás eredményességét számos fiatal kutató sikere, doktori fokozatszerzése és ösztöndíja is bizonyítja.

Külön elismerés illeti a kutatócsoport vezetését és valamennyi tagját azért az elkötelezett munkáért, amelynek révén a MOSZT nem csupán fennmaradt, hanem folyamatosan meg is újult. Bebesi György, a csoport alapító elnöke – aki a kezdetektől meghatározó alakja e tudományos műhelynek – példamutató szakmai és emberi irányt mutatott mindannyiunk számára. Kolontári Attila társelnökként, valamint Pomázi-Bárdonics Dominika alelnökként és tudományos titkárként ugyancsak meghatározó szerepet vállaltak abban, hogy a MOSZT nemcsak intézményi, hanem közösségi értelemben is tovább erősödjön.

A most megjelenő kötet méltó folytatása a kutatócsoport kiadványsorozatának: írásai széles történeti ívet rajzolnak az orosz történelem, diplomácia, politika és kultúra több mint három évszázadát átívelve. A tanulmányok egyaránt tanúskodnak a szerzők alapos forrásismeretéről, kritikai szemléletéről és a témák iránti személyes elkötelezettségéről. A kötet közös üzenete az, hogy a történeti kutatás nem pusztán a múlt megértését szolgálja, hanem a jelen dilemmáira is árnyaltabb válaszokat kínál.

A jubileumi konferencia, s ezzel együtt ez a kötet is, kettős tisztelgés: egyfelől a kutatócsoport húszéves munkássága, másfelől az alapítók, Ormos Mária és Harsányi Iván emléke előtt. Mindketten meghatározó alakjai voltak a magyar történetírásnak és a pécsi bölcsészképzésnek; szellemi örökségük, emberi nagyságuk és tanítványaik iránti figyelmük ma is példaként áll előttünk. E kötet méltó emléket állít nekik – nemcsak az írásokban, hanem abban a közösségi szellemben is, amelyet maguk után hagytak.

Bízom benne, hogy e tanulmánygyűjtemény nemcsak a MOSZT eddigi munkájának méltó összegzése, hanem újabb ösztönzést is ad a műhely tagjainak és mindazoknak, akik Kelet- és Közép-Európa története iránt érdeklődnek. Az elmúlt két évtizede szilárd alap, amelyre építeni lehet – és biztos vagyok benne, hogy a következő húsz év is hasonlóan gazdag lesz közös tudományos és emberi eredményekben.

Dr. Bene Krisztián

Dékan

Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

MOSZT 20 – Köszöntő

Egy évforduló mindig ösztönzést ad arra, hogy megálljunk és visszatekintsünk, számba vegyük, hogy mit értünk el, mekkora utat tettünk meg. A számvetésből pedig egyúttal erőt is meríthetünk a jövőre, az elkövetkező időszak terveihez. A Modern Oroszország és Szovjetunió Története Kutatócsoport esetében sincs ez másként. S van mire visszatekinteni. Nem önmagában amiatt, hogy a kutatócsoport tavaly ünnepelte fennállásának huszadik évfordulóját, hanem azért is, mert érdemes felidézni az alapítás körülményeit, ebben Ormos Mária akadémikus és Harsányi Iván professzor meghatározó, mindig ösztönző szerepét, az azóta bejárt utat, s persze mind azokat az eredményeket, melyeket még felsorolni is hosszú lenne.

Miközben a MOSZT a maga területén országos jelentőségű műhellyé vált, a PTE BTK Történettudományi Intézete számára is az egyik legfontosabb és legproduktívabb kutatóközpont lett. A MOSZT húszéves története ugyanis a legek birodalma: itt került sor minden bizonnyal a legtöbb konferenciára, itt látott napvilágot a legtöbb kiadvány, s valószínűleg itt rendezték a legtöbb ismeretterjesztő rendezvényt is. Ennél is fontosabbnak tartom azt a tényt, hogy a legtöbb fiatal bevonása is a MOSZT-hoz köthető, vagyis a MOSZT a vitathatatlan tudományos eredmények mellett az utánpótlás-nevelés fellegetvárává is vált. Sok innen kikerülő fiatal jutott el a doktori fokozatig, s került olyan álláshelyre – szerte az országban –, amely a tudományos pálya folytatására is lehetőséget kínált. Ez azért is megkerülhetetlen érdem, mert nem könnyű az egyetemes történelemmel foglalkozók élete Magyarországon. Miközben a magyar történelem értelmezhetetlen az egyetemes történelem nélkül, főleg a bennünket körbevevő világ történelme nélkül – így Oroszország és a Szovjetunió története nélkül is – mégis – talán mind máig – mostohán kezelt területről van szó. A kutatás többletterheit és finanszírozásának megteremtését, a nyelvtanulás nehézségeit stb. nem mindenki vállalja magára, pedig e hátrányok mellett a nemzetközi láthatóság, a nemzetközi kutatásokba való bekapcsolódás esélye is nagyobb. S ha már a legeket vesszük sorba, amellet sem mehetünk el szó nélkül, hogy intézeti rekord a tisztviselők és a munkavacsorák száma is. Ezeken akár mosolyoghatunk is, de a MOSZT-ban mégis csak mindenkinek megvolt és megvan a maga feladata, működik a demokratikus munkamegosztás, a kötetlenebb összefüggések pedig évről évre fenn tudták tartani azt a családi légkört, azokat a szoros emberi kötelékeket, amelyek a siker zálogává váltak.

A múlt számbavétele mellett a jelen sem érdektelen, s kissé előre tekintve megállapítható, hogy a MOSZT által gondozott tematika továbbra is fontos, a bennünket körbe ölelő események kapcsán az is elmondható, hogy fontosabb, mint az elmúlt húsz évben bármikor. S még a MOSZT-tal együtt is kevés figyelem kerül a kelet-európai régióra. De éppen a MOSZT miatt sokkal jobb a helyzet, mint Európa más részeinek története esetében.

Így nem kívánhatunk mást, mint hogy a MOSZT maradjon meg még sokáig, folytassa tovább megkezdett eredményes munkáját, hirdesse az orosz és a szovjet történelem megismerésének fontosságát, vállaljon továbbra is fontos szerepet a tudományos utánpótlás biztosításában. Ha így lesz – s erre minden feltétel adott –, akkor az újabb eredmények már maguktól jönnek.

Gratulálok a MOSZT-nak, az elmúlt húsz évet levezénylő kutatócsoport-vezetőnek, Bebesi Györgynek, minden MOSZT-tagnak az elért sikerekért, melyek a Történettudományi Intézet eredményességéhez is hozzájárulnak. A folytatáshoz sok erőt, alázatot és kitartást kívánok!

С днем рождения, MOSZT!

Pécs, 2025 őszén

Dr. Vitári Zsolt
Intézetigazgató
PTE BTK TTI

Előszó a MOSZT 20 éves jubileumi konferenciakötetéhez

Mint nagyon sokan, a Modernkori Oroszország Történeti Kutatócsoport tagjai, barátaink, kollégáink, szponzoraink, egykori és jelenlegi diákjaink tudják, tavaly, 2024. szeptember 26-án ünnepelte a jelenleg a Történettudományi Intézet keretében működő műhelyünk megalapításának a 20. évfordulóját, egy sokrésztvevős országos konferenciával a Pécsi Akadémiai Bizottság Székházában, együttműködve pécsi tudományos partnerszervezeteinkkel. Nem csak a kerek évszám, hanem több más tényező is indukálta, hogy egy nagyobb szabású rendezvénnyel tegyük emlékezetessé működésünk 20. évfordulóját. Szerettük volna ezt az alkalmat felhasználni arra, hogy megemlékezzünk két csodálatos emberről, akik ma már nincsenek közöttünk, de akik nélkül ez a kétségkívül produktív, és a kutatócsoportok élettartamát számítva már-már matuzsálemi korúnak mondható műhely nem jöhetett volna létre. Az egyikük, Ormos Mária akadémikus, Professor Emerita, aki az akkori Interdiszciplináris, Magyarországon elsőként akkreditált PhD-fokozatot nyújtó és a szovjet mintájú kandidátusrendszert felváltó doktoriskolát alapította és vezette, és korábbi rektorként és művelődéspolitikusként óriási szerepe volt abban, hogy az egyetemek visszakapták a tudományos minősítés jogát. Ő már az iskola alapításától kezdve kezdeményezte, hogy olyan képzési program jöjjön létre, amely rendkívül széles spektrumban foglalkozik mind az egyetemes, mind a magyar történelemmel, konkrét diszciplinánk tekintetében „Európa és a magyarság a 18-20. században” elnevezéssel az újkor és a modernkörtörténet vonatkozásában, de a későbbiekben létrejöttek kifejezetten Közép- és Koraújkori, illetve Ókor kutatással foglalkozó programjaink is, illetve az Interdiszciplináris jellegnek megfelelően „szövetségre lépett” a Néprajz, és a Politikatudományok képviselőivel is, így sikerült egy valóban komplex, nagy volumenű iskolát alapítani, amely nemcsak az első volt, hanem a legjelentősebbek egyikévé is vált a magyar felsőoktatásban. Ennek a Doktoriskolának a képzési profiljából éppen az alapító által leginkább érintett újkor – modernkori képzéséből hiányzott egy terület, a Kelet-Európa és Balkán irány, különösen az Oroszország – kutatás, amely a színvonalasan művelt nyugati irányok mellett, amelyet remek szakemberek oktattak, foghíjassá tette a képzési rendszert. Ezért Ormos akadémikus már a 90-es évek végétől törekedett arra, hogy futballnyelven szólva - olyan embereket igazoljon Pécsre, - illetve neveljen ki az akkor már remekül

működő programban, akik a hiányterületeken is meg tudják oldani a képzést, annál is inkább, mert a korai Oroszországgal foglalkozó oktatásra, a Kijevi Ruszra és a Kijevi Rusz régiói tekintetében ott volt a később szintén nagyívű tudományos pályát befutó Font Márta, a középkori Oroszország a Moszkvai Rusz tanítására pedig az azóta szintén professzori karriert befutó Sashalmi Endre. Ennek az elgondolásnak a keretében került át az Egyetem Szekszárdi Karáról 2001-ben jelen sorok szerzője, akinek vállaltan a történeti ruszisztika és szovjetológia újkori és modernkori részének kidolgozása, oktatása, és a doktori képzésbe történő beillesztése volt a feladata, akkori elnevezéssel alapító beltágként. A pécsi doktori képzés nem volt idegen számára, mert az ELTE posztgraduális képzéséről, amely akkor még akkreditáció hiányában nem tudott PhD-fokozatot nyújtani, 1995-ben került át a pécsi képzésbe, ahol egyéni levelezőként, levizsgázva azokból a kreditekből, amelyeket a budapesti képzés nem tartalmazott, elvégezte a programot, és 1998-ban Summa Cum Laude minősítéssel megvédhette doktori értekezését az orosz szélsőjobbboldali mozgalom, a feketeszázasság történetéből. A programból pedig kiemelkedett egy tehetséges vajdasági illetőségű fiatalember, Hornyák Árpád, (ma már tanszékvezető egyetemi tanár) aki doktori védésével majd habilitációjával, a Történettudományi Intézetben elnyert (fél)státuszával egyre inkább az újkori és modernkori Balkán-kutatások gazdájává vált.

Így a doktori programban a hiányterületek képzése megoldódott, azonban a professzorasszony többet szeretett volna. Akkoriban – bár csak időlegesen - kivételesen jók voltak az orosz-nyugati kapcsolatok, és jónéhány hallgató választott ruszisztikai-illetve szovjetológiai témát, nemcsak szakdolgozatául, hanem immáron doktori kutatásként is, így Ormos Mária szorgalmazta önálló műhely létrehozását, amely munkacsoportba szervezeten tud ilyen tárgyú vizsgálódásokat folytatni. Ennek a megalapításához és vezetéséhez habilitált oktatóra volt szükség (csak zárójeles megjegyzés, néhány évvel korábban a habilitációhoz szinte automatikusan járt az egyetemi tanári cím is) e sorok szerzője 2002-ben habilitált kiváló eredménnyel, és a doktori programvezető többszöri, „határozottan megfogalmazott” felkérésére szánta rá magát, hogy 2004-ben megalapítsa, a ma már széles körben ismert MOSZT Kutatócsoportot. Persze ennek létrehozása nem volt sem könnyű, sem rövid folyamat. Olyan, már a saját doktori programunkból kikerülő, és ma már nemzetközileg elismert kollégák nyújtottak benne segítséget, mint Kolontári Attila, és olyan tehetséges, egyetemisták és doktoranduszok, mint Lengyel Gábor, aki a kutatócsoport első tudományos titkára lett, a sajnos nagyon fiatalon

nemrég elhunyt Fojtik Ádám, illetve Kakasy Bernadett, Paska Bernadett, Polgár Tamás, Huszár Mihály, és még sokan mások. Aki nélkül azonban „ez a műsor nem jöhetett volna létre”, az Harsányi Iván professzor úr volt, aki kezdettől magáénak érezte egy ruszisztikai-szovjetológiai műhely létrehozásának gondolatát, és az első pillanatoktól kezdve, az alapító nyilatkozat megfogalmazásától remek ötletekkel segítette mind a műhely megszervezését, mind későbbi működését. Rengeteg dologban kaptunk hasznos tanácsokat tőle, és nagyon sokáig cikkeink-tanulmányaink kíméletlen lektorakorrektora volt, ami rendkívül jót tett az írások szakmai minőségének. 2008-ban pedig, amikor a Történelem Tanszékcsoport és a Doktori Program egyesült egy Tudományos Intézetben, a MOSZT ennek keretében, a TTI önálló műhelyként folytatta tovább tudományos tevékenységét.

Egy másik készülő kötet bevezetőjében is idéztem a Történettudományi Intézet jelenlegi vezetőjének, Vitári Zsoltnak a jubileumi konferenciánk megnyitóján elmondott beszédének egy részletét, amelyben a Kutatócsoportunkat a „Legek” műhelyének nevezte. Utalt ezzel, az egyetemi tudományos formációk fennállásának általában rövid életére, míg a MOSZT éppen 20 éves jubileumát ünnepelte, és utalt a Kutatócsoport rendkívüli szellemi termékenységére, amelynek során 2006 és 2024 között 24 kötetet és 6 füzetet valamint egy egyedi kiadványt, egy köszöntő kötetet tudunk kiadni. Jelen kötet már a 25. kötetünk, és egyben a 32. kiadványunk, és ezzel párhuzamosan készül, és nagyjából vele egy időben tervezünk megjelentetni egy másik művet, egy Repertóriumot, amelyben a műhely publikációinak 20 éves tematizált, katalogizált, műfajok és szerzők szerint csoportosított feldolgozását adjuk közre, mert úgy gondoltuk, hogy a 20. évforduló nemcsak egy konferenciát jelent, hanem annak a tudományos teljesítménynek az összegzése is megérett, amelyet ebben a két évtizedben a MOSZT produkált. Kiadványainkban nagyon sok szerzőnek adtunk teret, többféle műfajban jelentek meg köteteink a forráskiadványoktól a nagymonográfiákig, több olyan művet is sikerült megjelentetni, amelyet újra kellett nyomni vagy kiadni, voltak, amelyeket sikeres pályázatokból, voltak, amelyet szponzori támogatásból, és voltak, amelyeket közadakozásból finanszíroztunk. Jelen bevezetőnek azonban nem célja a kutatócsoport teljes történetének mégoly vázlatos áttekintése sem, kiadványainak tudományos összegzését pedig éppen az említett Repertórium kötet fogja várákozásaink szerint nyújtani.

A műhely az elmúlt időszakban jelentős változásokon ment keresztül. Igaz, hogy tévedésből, de az Egyetem megújult Honlapjáról

lemaradt Kutatócsoportunk, mi a szükségből erényt csináltunk, és kiharcolva, hogy oda újból felkerülhessünk, teljesen újjáalkottuk azt Csurgai Zoltán informatikusunk weboldal-referensünk segítségével, ennek során feltöltöttük gyakorlatilag az összes dokumentumunkat az alapító nyilatkozattól kezdve, és PDF formátumban hozzáférhetővé, így nemcsak olvashatóvá, hanem díjfizetés és regisztráció nélkül letölthetővé tettük valamennyi kiadványunkat. A másik változás, hogy a MOSZT alapító vezetője személyemben 2023-tól jogilag, 2024 január 1-től pedig ténylegesen is nyugállományba vonult. Köszönhetően azonban az elnyert címzetes egyetemi tanári titulusnak, és a MOSZT-ban jelenleg is dolgozó nagyszámú fiatalnak és kollégának, valamint, hogy a Történettudományi Intézet továbbra is biztosítja a kutatócsoport székhelyét, a műhely nem szűnik meg, sőt szándékaink szerint – amelyet talán tavalyi konferenciánk, tavaszi, fiatalok számára szervezett workshopunk, jelen kötetünk, újjáalkotott honlapunk és még sok minden más bizonyít, – hanem a korábbiakhoz hasonló aktivitással tovább működik, mindaddig, ameddig működésének személyi és tárgyi feltételei a jövőben fennállnak, ebben kitüntetett szerepe lesz Kolontári Attila külső, és Bene Krisztián belső társelnököknek.

Visszatérve a magához az ünnepi konferenciához, amelynek most a kötetét kezében tartja az olvasó, el kell mondanunk, hogy megszervezéséhez a PAB Kelet-és Közép Európa Története Munkabizottsága, valamint az Egyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatócsoportja is jelentős segítséget nyújtott, a Katus László Szakkollégium anyagilag, a Pécsi Akadémiai Bizottság pedig a helyszín és a minőségi technika biztosításával járult hozzá az intenzív tempójú, 20 résztvevős rendezvény sikeréhez. Köszönetnyilvánításunkból nem maradhatnak ki az Egyetem vezetői, akik dékáni-dékanhelyettesi szinten képviseltették magukat, sőt az egyetem Dékánja Bene Krisztián előadást, és levezető elnöki szerepkört is vállalt, valamint a Történettudományi Intézet igazgatója Vitári Zsolt, aki nemcsak a megnyitóban, hanem a szekcióvezetésben is a Dékánhoz hasonlóan maga is előadást tartott, de köszönet illeti az Egyetem más vezetőit is, akik pusztán jelenlétükkel támogatták a rendezvényt, és természetesen Szabó Lászlót, a Kutatócsoport külső főszponzorát – mindez rendkívül erős háttérrel, támogatást, és színvonalas környezetet biztosított az előadássorozatnak. Köszönetet mondunk azon kollégáknak, köztük külföldi szerzőinknek is, akik utólag, illetve írásban küldték el előadásukat, emelve ezzel kiadványunk színvonalát illetve nemzetközivé téve azt.

Zárógondolatként annyit, hogy a konferenciával nem elsősorban önmagunkat kívántuk ünnepelni, bár rendkívül jó érzés azt tapasztalni, hogy az ország különböző részeiben dolgozó ruszisták, szovjetológusok szinte kivétel nélkül elfogadták hívó szavunkat és örömmel jöttek Pécsre - hanem azon két ember emlékének kívántunk tisztelettel adózni, akik nélkül sem a kutatócsoportunk, sem pedig mindaz, amit az 20 éven keresztül alkotott, nem jöhetett volna létre.

Pécs, 2025. július 15.

Dr. Bebesi György
A Kutatócsoport alapító elnöke
PTE BTK TTI

FONT MÁRTA AZ ÉTKEZÉS SZIMBÓLUMA

ADALÉKOK A KIJEVI FEJEDELMi UDVAR MŰKÖDÉSÉHEZ

Az uralkodók udvarában az étkezés és az ehhez kapcsolódó vendéglátás a középkorban mindenütt szimbolikus jelentőséggel bírt, nem volt ez másképp a Rurikida fejedelmek esetében sem. A Kijevi Rusz területén kialakuló fejedelmi központok szokásairól a narratív források tudósítanak. A kijevi fejedelmi udvar eseményeiről a *Régmúlt idők elbeszélése (Poveszty vremennyh let = PVL)* és a XII. század végi *Kijevi Évkönyv / Krónika (KK)* szerzői tudósítanak. Írásunkban elsősorban azokat az összejöveteleket vesszük számba, ahol a krónikások a *pir* vagy az *oběd* alkalmairól szóló eseteket írják le, de adatgyűjtésünk kiterjedt a *prazdnik*, *trapeza*, *tryzna*, *veselje* névvel illetett eseményekre is.

A középkori természetes gazdálkodás körülményei között az élelmiszernek meghatározó szerepe volt a mindennapokban, különösen az ünnepek idején. Az élelmiszertermelésben a gabonafélék jelentették az alapot. A korabeli technikai eszközökkel kedvező körülmények esetén az elérhető terméshozam az elvetett vetőmag kétszeresét eredményezte. A természeti katasztrófák, háborúk többnyire éhínséget vontak maguk után.¹ A társadalom felső rétege igyekezett tartalékot képezni, amely sokszor a pusztítás célpontja lett; győzelemként könyvelték el a felhalmozott élelmiszer elpusztítását, vagy elrablását.²

Az élelmiszer közösségben történő elfogyasztásának megvolt a rituáléja, amely ünnepi alkalmakkor szimbolikus jelentést is hordozott. A koraközépkor elbeszélő forrásai az előkelők – uralkodók, egyházi és világi tisztségviselők – egy-egy kiemelkedő jelentőséggel bíró étkezési ceremóniájáról tesznek említést.³ Az egyházi ünnepekhez fontos események kapcsolódtak, a Német-római császárságban birodalmi gyűlések (*Reichstag*, *Hoftag*), diplomáciai események (szerződés-kötés, szövetség, házassági szerződés), koronázás stb.⁴ *Nagy Károly* (742–814) császár étkezési szokásairól életírója, *Einhard* meglehetősen idealizált képet rajzolt:

¹ FUHRMANN 1989, 27.

² PSZRL II, 361–362.

³ NELSON 1999, 269–276.; SCHNEIDER 1971, 218–225.; WOLF 1985, 322–327.

⁴ FUHRMANN 1989, 243–245.

„Mértékletes volt az evésben és különösen az ivásban, mert a részegséget mindenkinben utálta, de leginkább magában és házanépében. De nem könnyen tartóztatta magát az ételtől és gyakran panaszkodta, hogy a böjtölés árt egészségének. Díszlakomákat nagyon ritkán rendezett, csak nagy ünnepnapokon, de ilyenkor nagyszámú embernek. Étkezései rendszerint négy fogásból álltak, nem számítva a sültet, amit vadászai nyáron sütöttek. Ezt jobban szerette, mint bármi más ételt. Az asztalnál felolvasást vagy zenét hallgatott. A felolvasások tárgyai a régi idők történetei és a régiek cselekedetei voltak. Szerette Szent Ágoston könyveit, különösképpen azt, amelynek címe: *De civitate Dei*. Olyan mértéktartó volt a bor és mindenféle ital fogyasztásában, hogy ritkán engedélyezett magának többet három kupánál egy étkezés során. Nyáron ebéd után gyümölcsöt evett, ivott egy kupával, levetette ruháit és cipőjét, mint éjszakára szokta és két-három órát pihent.”⁵

Károly életrajzírójának idealizált uralkodóportréja részben abból adódik, hogy átvett bizonyos antik elemeket (pl. Suetoniustól), ami a Karoling-kori barbár szokásokat őrző társadalomhoz nem igazán illettek. Einhard leírása nem nevez meg helyszínt, általános megfogalmazása ugyancsak az uralkodója idealizálását szolgálja.

A középkori Nyugat-Európában az étkezéseknek két típusát ismerjük. Az egyik, amikor csak a szűkebb háznép (*familia*) volt jelen, ez a *coena* > *cena*, a másik, amikor tisztségviselők, vendégek körében zajlott, ez a *convivium*. Ez utóbbi reprezentatív esemény, rituális cselekvésekkel és szimbolikus aktusokkal, amely a kortársak számára érthető volt, a látványt üzenetet hordozott. Mutatta a gazdagságot, az egymás mellett helyet foglalók társadalmi presztízsét.⁶ Különös jelentősége volt pl. annak az eseménynek, amikor Nagy Károly III. Leó pápával (795–816) 799-ben Paderbornban találkozott, és a misét

⁵ „In cibo et potu temperans, sed in potu temperantior, quippe qui ebrietatem in qualicumque homine, nedum in se ac suis, plurimum abhominabatur. Cibo enim non adeo abstinere poterat, ut saepe quereretur noxia corpori suo esse ieiunia. Convivabatur rarissime, et hoc praecipuis tantum festivitatis, tunc tamen cum magno hominum numero. Caena cotidiana quaternis tantum ferculis praebebatur, praeter assam, quam venatores veribus inferre solebant, qua ille libentius quam ullo alio cibo vescebat. Inter caenandum aut aliquod acroama aut lectorem audiebat. Legebantur ei historiae et antiquorum res gestae. Delectabatur et libris sancti Agustini, praecipueque his qui de civitate Dei praetitulati sunt. Vini et omnis potus adeo parvus in bibendo erat, ut super caenam raro plus quam ter biberet. Aestate post cibum meridianum pomorum aliquid sumens ac semel bibens, depositis vestibus et calciamentis, velut noctu solitus erat, duabus aut tribus horis quiescebat.” In EINHARD 456.; magyar fordítása: GYURKOVICS, <https://mek.oszk.hu/02600/02636/02636.htm> (betekintés: 2025. 03.26.)

⁶ FRIED 2007, 13–46.

vendéglátás követte (*ad mensas [...] convivia*). Nagy Károly korabeli étkezési szokásokról szóló adatokat Johannes Fried gyűjtötte össze és elemezte.⁷ Véleménye szerint a Karoling kori étkezések inkább pogány tivornyákra emlékeztettek, és nem a jótékonytságot gyakorló keresztény uralkodó kegyességére. A közös étkezés rituáléja demonstrálhatta egy konfliktus lezárását, alátámaszthatta a békekötést, a testvérek vagy rokonok egyetértését: pl. 841-ben *Német Lajos és Kopasz Károly* kibékülését: *convivii consiliorumque unitas; sancta et veneranda concordia; una domus convivii et somnii* etc.⁸

Az *Orbis Christianus* nyugati felében a pogány szokások mellett az antik világ latin hagyományai fedezhetők fel, a Rusz fejedelmeire a bizánci milió hathatott. A bizánci császári udvarban az étkezések reprezentációs szerepéről Bíborbanszületett Konstantín *De ceremoniis* c. műve alapján kaphatunk képet.⁹ Az egyházi ünnepek mellett Konstantinápolyban két olyan világi ünnep is kiemelkedett, amelynek alkalmával a császár a nyilvánosság elé lépett, sőt látogatást tett a város különböző részein. Az egyik a bizánci újév napja (szeptember 1.), a másik. Konstantinápoly alapításának ünnepe (május 11.), ami alamizsnaosztással párosult.¹⁰ Az ünnepi étkezések – közülük a karácsonyi és húsvéti ebédek – bírtak különös diplomáciai jelentőséggel.¹¹ A császári udvarban előfordult, hogy kétszázat is meghaladta a résztvevő személyek száma. A világi tisztségviselők és szenátorok mellett prominens egyházi személyek is jelen voltak, a pátriárka, többen a metropoliták közül és a fontosabb monostorok apátjai. A közös ebédeknek része volt a karitatív tevékenység, ennek során a szegényeknek ételmet osztottak. A nagylétszámú esemény részesei voltak a Bizáncban tartózkodó követek, és vendégek, ami az étkezés diplomáciai szerepét emelte ki. A bizánci protokoll különböző elemeket olvasztott magába, átvett perzsa vonásokat, a Komnénoszok idején pedig nyugati szokások is meghonosodtak. Ez utóbbi egyszerűsödést eredményezett.¹² A reprezentatív étkezések helyszíne a császári palota díszes terme, a *Chrysotriklinos* volt. A napi étkezés

⁷ FRIED 2007, 30–33.

⁸ Idézi FRIED 2007, 29.

⁹ Legújabb kiadása: Konstantinos Porphyrogenetos: *The book of ceremonies* 2012.

¹⁰ ANGAR – SODE 2010, 58.

¹¹ SHEPARD – FRANKLIN 2007, 89.

¹² BRÉHIER 2010, 63.; A nyugati szokások megjelenésének csatornáit a dinasztikus házasságok, a két császár 12. század közepi szövetsége, a kereszteshadjáratok, a Velencével kötött kereskedelmi szerződések jelentették. Lásd erről: ANGOLD 1984, 136–160.; LILIE 2003, 363–386.

három alkalomból állt: progeuma (reggel), geuma (a nap közepén) és a deipnon (este). A konstantinápolyi császári udvar étkezések kellékeiről, az ott elfogyasztott ételekről sokkal több adat maradt fenn, mint a kontinens nyugati felében.¹³

A Kijevi Rusz fejedelmi udvarai

A Rusz fejedelmi udvara (*dvor*) az említettekhez hasonlóan működött, egyszerre volt az irányítás, az ítékezés helyszíne és a gazdaság központja. Az archaikus pogány kori szokások tovább éléséről tanúskodnak a fejedelem és a kísérete (*druzszina*) közös étkezései (*pir*). Ettől eltér a krónikának a szerzetesek közös étkezéseire használt – görög eredetű – szava, a *trapeza*. De megkülönböztették a kereszténység felvétele után azokat az eseteket, amikor egyházi ünnepet ült meg a fejedelem és környezete. Ezt egy déli szláv eredetű szóval fejezték ki (*prazdnyik*), ami utal a kereszténység Ruszba érkezésének útjára. A krónikákban fellelhető *veselje* is hasonló jelentéssel bír, de az előzőektől nehéz megkülönböztetni. A fejedelmi udvarok működését áttekintve U. Halbach a 16. század végéig terjesztette ki vizsgálatát. Négy fogalom (*prazdnyik*, *pir*, *veselie*, *oběd*) jelentését tárgyalta egy hosszú időintervallumban, véleményünk szerint a jelentésváltozásra nem fordított kellő figyelmet.¹⁴

Halbach monográfiájában szereplő négy fogalom mellett további kettőt tettünk vizsgálat tárgyává, a *trapeza* és *tryzna* előfordulását. Az alábbiakban e hat szó szöveggörnyezetben való megjelenését gyűjtöttük össze. Adatgyűjtésünket a korai krónikák kronológiai határai szabták meg, így a PVL és KK nyomán a X–XII. századra terjedt ki.¹⁵ A XII. századra vonatkozó adatokat a Suzdali Krónika korai részéből (1111-től 1237-ig) vett mintavétellel egészítettük ki.¹⁶

A kiemelt szavak etimológiája¹⁷

веселіе (vesele)	közös szláv gyök *ves + el (mint *ves + na) *ves / indoeurópai: *vas- ('nyár')
вѣдѣ (oběd) → obědati, obědnia	közös szláv gyök ob + *vѣdѣ; eredeti jelentése: 'время до и после еды' = 'az étkezés előtti és utáni idő'

¹³ Lásd BRÉHIER 2010, 55–63.

¹⁴ HALBACH 1985, 88–93.

¹⁵ PVL; PSZRL II, 285–715.

¹⁶ PSZRL I.

¹⁷ КЭС 1971, 77, 296, 339, 360, 449, 451., *-gal jelöltük a szógyököket, a bal oldali oszlopban a nemzetközi szlavisztikai átírást alkalmaztuk.

пирь (pir)	közös szláv gyök *пити + рь (mint *дати + рь = дарь) *пити = 'inni'
праздникъ (prazdnik) → prazdnovaša prazdnestvo	ószláv *празднь + икъ eredeti jelentése: 'не занятый делами, свободен от работ' = 'semmivel el nem foglalt, munkától mentes'
трапѣза (trapěza)	görögből átvett szó: стол = 'asztal', (vesd össze: latin 'refectorium')
трызна (tryzna)	közös szláv gyök *трыти 'тереть' ('törölni') + зна; jelentése: помники ('halotti tor')

A hat szó közül négy (*veselie*, *oběd*, *pir*, *tryzna*) közös szláv gyökökre vezethető vissza. Szűkebb, déli szláv típusú ószláv nyelvi sajátosságot mutat a *prazdnik*. A *trapěza* görög eredetű kölcsönszó, ami bizonyosan a kereszténység felvételével került az ókeletiszláv szöveggörnyezetbe. Az *oběd* és a *prazdnik* esetében figyelembe vettünk az adott főnévből képzett igei alakot, illetve továbbképzett főnevet, ami hasonló tartalommal bír.

A hat szó előfordulásának gyakorisága különböző (ld. az 1-3. számú mellékleteket). A PVL-ben a *prazdnik* nagyobb számú előfordulása a bibliai történetek elbeszélésében, illetve az egyházzal kapcsolatos információk lejegyzésében található: pl. templomépítés, kanonizáció, egyházi ünnep. Ebből következtethetünk arra, hogy az ószláv eredetű nyelvi forma a kereszténységgel együtt került keleti szláv környezetbe, a *trapěza*-hoz hasonlóan, amely mind a négy esetben a szerzetesi élethez kapcsolódó szövegrészben fordul elő. A *vesel'e* vigasságot, ünnepet, örömteli eseményt jelent, kevésbé bír megkülönböztető tartalommal, vélhetően ezért kopott ki a használatból. A *tryzna* ('halotti tor') egyértelműen a pogány korszak hagyományaihoz kötődő jelenséget fejez ki, négyszeri előfordulása ugyanannak az eseménynek részleteihez kapcsolódik, az Olga bosszújaként ismert hagyományhoz. A PVL-ben az *oběd* és a *pir* hasonló közösségi eseményre utal, az első általánosabb, ezen az étkezésen a fejedelmi elit, egyházi személyek és a kíséret egyaránt részt vett, a második csak a kíséret számára rendezett esemény.

A 12. századi szövegben a *vesel'e*, a *prazdnik* és a *tryzna* nem fordul elő, a *pir* pedig egy-egy esetben az *oběd*, illetve a *prazdnik* szavakkal kombinálva szerepel. Figyelemre méltó az *oběd* előfordulásának nagy száma. A Szuzdali Krónikában az *oběd* említése szórványos, a *pir* pedig a *prazdnik* jelentésével mosódik össze.

A kiemelt szavak előfordulásának gyakorisága¹⁸

	PVL (1117- ig)	Kijeви Krónika (1118– 1199)		Szuzdali Krónika (1111–1236)	
				XII. század	XIII. század
веселье (veselie)	1	-		-	-
ѡбѣдъ (oběd)	2	16	1	1	1
пиръ (pir)	1	2		1	4
праздникъ (prazdnik)	8	-			
трапѣза (trapěza)	4	1		-	-
трызна (tryzna)	4	-		-	-

Az előfordulás gyakorisága alapján három szó jelentéstartományát részletezzük a középkori szövegekben előforduló példákra építő Sreznievsky szótár és a példákat nem tartalmazó, Dal’ által összeállított értelmező szótár alapján.¹⁹

	Срезневский	Даль	magyar jelentés
обѣдъ / ѡбѣдъ	1. полуденная еда, обед, трапеза, пища обеденная 2. время обеда	1. трапеза 2. пища обеденная	1. étkezés, ebéd, ebédre szolgáló élelem / az ebéd helyszíne 2. az ebéd ideje
обѣднѣ	литургия	-	déli liturgia

¹⁸ Az adatokat a következő szövegkiadásokból gyűjtöttük: PVL I; PSZRL I-II.; A krónikaszövegekre vonatkozó legújabb szakirodalomból lásd: ЮРЬЕВА 2017; EMC I. 820, II. 1228–1229.; FONT 2016, 812–825, 829–830.; GUIMON 2021.; A számok mögötti adatokat lásd a Mellékletekben.

¹⁹ СРЕЗНЕВСКИЙ 1893, II. 585–586 (oběd), 933–934 (pir), III, 985–987 (trapěza); ДАЛЬ 1987, II. 639 (oběd), III. 111–112 (pir), IV. 426 (trapěza).

пирь	1. угощение, еда 2. пир, пиршество 3. праздник 4. гоститва, пир	инолюдное угощение (обед, ужин)	1. étkezés, étkezésre szóló meghívás 2. parti, rendezvény 3. ünnepség 4. vendégség
трапѣза	1. стол 2. обед, трапезование 3. еда, пища 4. питание 5. трапезница	1. общий стол 2. помещение для еды	1. asztal 2. ebéd / az étkezés helyszíne 3. étel 4. étkezés 5. az étkezés helyszíne
трапезница	1. столовая 2. отдельное здание в монастыре для трапезования	-	1. az étkezés helyszíne 2. étkezésre szolgáló épület a monostorban
трапезование	трапеза, обед	-	asztal, ebéd

A korai szövegekre támaszkodó Szreznyevskij szótár tanúsága szerint sok az átfedés a leggyakrabban előforduló szavak jelentésében. A Dal' szótár a jelentéstartalom később bekövetkezett egyszerűsödéséről tanúskodik. A *trapěza* szót a korai időszakban a szerzetesi közösségek mindennapjainak leírásakor alkalmazták, később a világi szóhasználatban a 'közös étkezés', az 'étkezésre szolgáló asztal/helyiség' jelentésre módosult. A *pir* a vendégekkel közös étkezések említésekor fordult elő, az *oběd* pedig a mindennapok általános fogalomköréhez tartozott.

A mellékletekből kiválasztott néhány példa részletesebb bemutatásával azt kívánjuk illusztrálni, hogy az étkezések különböző típusai milyen szimbolikus tartalommal bírtak. Fontosságukat a képi ábrázolás kiemelte.

6504 (996)²⁰

²⁰ PVL 2012, 87.; PSRL I, 126.; RIE 100.

„Владимиръ постави црковъ Василевъ [...] и створи праздник великъ варя 300 проваръ меду и съзваше боляры своя и посадники старѣишины по всемъ градомъ и люди многы и раздая оубогы 300. И возвращашеться Киеву [...] паки створяше праздник ь великъ сзывая бесчисленное множество народа [...] се же паки творяше людемъ своимъ по вся недѣля оустави на дворѣ гриднищѣ пирь творити”	„Vlagyimir (valóban) megépítette a templomot Vasziljevben [...] és nagy ünneplést rendezett: háromszáz mérőedény serbetet főzetett. És valamennyi városából összehívatta bojárjait, a helytartókat és az előljárókat, és sok más embert, és a szegények között háromszáz grivnát osztott szét. (Nyolc napig ünnepelt a fejedelem) és [...] visszatért Kijevbe és itt ismét nagy ünneplést tartott megszámlálhatatlan számú sokaság meghívásával”
--	---

Első példánk azt írja le, amikor a kereszténységet felvevő *Vlagyimir* (978–1015) nagyfejedelem Vasziljevben egyházat alapított, amit ünnepség követett. Az esemény jelentőségét kiemeli, hogy Kijevben ismételten megünnepelték az alapítást. A leírás bizánci mintát követ, amire a népes vendégsereg (szinte országos ünnep) és az alamizsnaosztás utal. A jelenet Vlagyimir fejedelem keresztény uralkodóként ábrázolásának célját szolgálta. A nyolc napig tartó ünnepség egy általánosan elterjedt szokás lehetett, és a barbár korszak jelensége, ahogy ezt Brémai Ádámnál olvashatjuk: „*sicut mos est inter barbaros, ad confirmandum pactum federis opulentum convivium habetur vicissim per VIII dies*”.²¹ Althoff értelmezésében ez a szokás a koraközépkor viszonyai között a baráti–szövetséges viszonyt demonstrálta a környezet számára.²² A PVL története Vlagyimir fejedelem döntését kívánta közhírré tenni – és vélhetően elfogadtatni –, a templomépítés keresztény missziót szolgáló szerepéről. A szöveg további részében arról is értesülünk, hogy mit fogyasztottak. Ez a rész meríthetett a Rus világának valóságából.

6559 (1051)²³

²¹ BRÉMAI ÁDÁM 161. (Lib. III. cap. 18.)

²² ALTHOFF 1990, 17.

²³ PVL 2012, 108.; PSZRL I, 160.; RIE 124.

„...весь рядъ црквныи и на трапезѣ сѣданье и что ясти в кыя днь все съ оустановлениемъ [Феодосии]”	„[Feodoszj] bevezette az egész egyházi rendet, a közös étkezések során illő magatartást, és hogy mely napokon mit kell enni”
---	--

6581 (1072)²⁴

„и отпѣвше литургию вѣдаша братья на скупъ кождо с бояры своими с любовью великою [...] посемъ же разидошася в своя си.”	„a liturgia után a testvérek együtt ebédelték, mindegyik a maga bojárjaival közösen, nagy szeretetben [...] Azután hazatértek.”
---	---

A fenti két példánk közül az első, az 1051. évi adat a Kijevi Barlangkolostor belső rendjét állítja elénk, az alapítás közeli időpontban. Az 1072. adat Borisz és Gleb kanonizációját követő esemény, amelyen a metropolita és püspökök nem vettek részt. A *brat'ia* (fivérek) *Bölcs Jaroszlav* (1019–1054) három fiára utal, akik közös akarattal vettek részt a szertartáson. A liturgia utáni közös ebéd részt vevők egyetértését hivatott kifejezni. A három fivér közötti hatalommegosztás Bölcс Jaroszlav ún. végrendeletén alapult. A „triumviratus” működésének utolsó pillanatát látjuk az adott eseményben, a fivérek közötti ellentét a következő évben alakult konfliktussá.²⁵

6658 (1150)²⁶

„Изаславъ же ѿ сѣѣ Софыи поѣха и съ братьею на Ёрославль дворъ и Оугры позва со собою на вѣдѣ и Киѣаны и ту вѣдавъ с ними на велицемъ дворѣ на Ёрослави и пребыша оу велицѣ весельи...”	„Izjaszlav pedig a Szent Szófiából az atyafiságával együtt a Jaroszlav udvarra ment, és magához hívatta a magyarokat ebédre. És a kijeviek is ott ebédelték velük a híres Jaroszlav udvaron és nagy vígasságban voltak.”
--	--

6659 (1151)²⁷²⁴ PVL 2012, 121.; PSZRL I, 182.; RIE 140–141.²⁵ PVL 2012, 109. (1054); FONT 2005, 155.²⁶ PSZRL II, 416.; FONT 1996, 175.²⁷ PSZRL II, 418–419.; FONT 1996, 181.

„Оувѣде Изаславъ стрѣѣа своеѣ и ѿца своеѣ Вачьслава оу Киевѣ. Вачьславъ же оуѣха в Киевѣ и ѣха къ стѣѣ Софѣи и сѣде на столѣ дѣда своего и ѿца своего и позва сѣа своего Изаслава к собѣ на вѣдѣ и Киѣны всѣ и королевѣ мужи и Оугры и съ ихъ дружиною и пребыша оу величи любви.”	„Izjaszlav Kijevbe vezette apai nagybátyját és apját, Vjacseszlavot. Vjacseszlav pedig bement Kijevbe és a Szent Szófiához ment, s apja és nagyapja trónján ült. És meghívta magához ebédre fiát. Izjaszlavot, és a kijeveket mind, és a király embereit és a magyarokat kíséretükkel, és nagy szeretetben voltak.”
---	--

A fenti két epizód a kijevi nagyfejedelem, *Izjaszlav Msztyiszlavics* (1146–1154) Kijev megszerzéséért folytatott küzdelméről szól, amelyben sógorától, *II. Géza* magyar királytól (1141–1162) segítséget kapott. 1150-ben Izjaszlav a Kijevbe való győzelmes visszatérést ünnepelte mindazokkal, akik segítségére voltak (magyarok, kijevek). A másik epizód Izjaszlav és nagybátyja, *Vjacseszlav Vladimirovics* közötti egyezsége nyomán kialakult helyzetről tájékoztat. Az idős Vjacseszlav elfoglalta a *seniratus* szokása és presztízs szerint őt megillető helyet, azaz *de iure* ő lett a kijevi nagyfejedelem (1151–1154). Mivel gyermektelen volt, fiává fogadta unokaöccsét, Izjaszlavot, aki *de facto* gyakorolta a nagyfejedelemi hatalmat. A kettős uralomról szóló megegyezést ünnepelték. Mindkét esemény kiemelkedő voltát jelzi a helyszín: a Szent Szófia székesegyházból vonultak a Jaroszlav udvarának nevezett térre, ahol az *oběd* jelentős létszámú résztvevője előtt hatalomra kerülésüket és megegyezésüket demonstrálták.²⁸

6676 (1168)²⁹

„Ростиславъ ... приде ... к зати Сѡлгови ту бо бѣ Сѡлегъ ждалъ его с женою и поѣа Сѡлегъ Ростислава на вѣдѣ и быѣ радѣсть велика въ тѣ днѣ межи Сѡлегъ же многы дары вдасть	„Rosztyszlav [...] megérkezett [...] apósához, Oleghez. És Oleg ott várta őt a feleségével, és Oleg magához hívta Rosztyszlavot ebédre és nagy vígasság volt közöttük azon a napon. Oleg sok ajándékot adott Rosztyszlavnak
---	--

²⁸ FONT 2022, 126–129.

²⁹ PSZRL II, 530.; Magyar fordítás F. M.; a valós évszám 1167, mivel ultramárciusi évkezdetet alkalmazott a krónikaíró. Lásd erre: БЕПЕЖКОБ 1963, 158–160.; FONT 2019, 55.

Ростиславу и дчи ему вда многы дары на оутрии же днѣ възва Ростиславъ к собѣ Сѹлга и дчерь и паче болшими дарми оучредивъ всихъ иде Смоленську”	és a leányának. Másnap Rosztyszlav hívta magához Oleget és a leányát és ismét sok ajándékot adva mindenkinek elment Szmolenszkbe.”
--	--

Az 1168. évi esemény *Rosztyszlav* kijevi nagyfejedelem (1159–1167, előtte szmolenszki fejedelem)³⁰ életének utolsó eseményeihez tartozik. *Oleg Svyatoszlavics* fejedelem (Novgorod Szeverszkij 1164–1180) nemcsak közeli rokona, hanem szövetségese is volt. Szoros összetartozásukat a gyors egymás utáni kölcsönös vendéglátás és ajándékok emelik ki. Oleg rá volt utalva Rosztyszlav támogatására, mivel Novgorod Szeverszkij a csernigovi fejedelemséghez tartozó *volost’* volt, Csernigovot pedig unokatestvére, *Szvjatoszlav Vszevolodovics* – az évkönyv szövege szerint – „eloroza” előle 1164-ben.

6678 (1170)³¹

„и нача Мьстиславъ звати на вѣдѣ Рюрика и Дѣда Рюрикъ же и Дѣдъ не ѣхаста к нему рекуча тако ему вже к нама хрѣтъ цѣлуеши ако ти на наю лиха не замыслити а вѣ всако поѣдевъ к тобѣ”	„Msztyszlav elkezdte ebédre hívogatni Rurikot és Davidot. Rurik pedig és David nem mentek el, mondván: ha nekünk keresztet csókolsz, akkor ne gondolj rosszat ellenünk”
---	--

A történet az 1169. évi kijevi konfliktusok része. *Msztyszlav Izjaszlavics* (volhíniai fejedelem 1156–1167, kijevi nagyfejedelem 1167–1169) 1167-ben nagybátyja, Rosztyszlav Msztyszlavics kijevi nagyfejedelem (1159–1167) halála után elfoglalta Kijevet. Az ebédre szóló meghívással Msztyszlav békülést kezdeményezett Rosztyszlav fiaival (*Rurik* és *David*), akik cselvetést sejtettek a meghívás mögött, és nem fogadták el.

6708 (1199)³²

³⁰ MOUCHARD 2015, 63–65.

³¹ PSZRL II, 542.; Magyar fordítás F. M.; a valós évszám 1169 az ultramárciusi évkezdet miatt.

³² PSZRL II, 711–712.; Magyar fordítás F. M.

„приеха въ манѣстры великѣи кнѣзь Рюрикъ кюръ Василии со хрѣтолюбивою кнагинею и со снѣомъ Ростиславомъ и Володимеромъ и съ дочерью своею Передьслагоу и со снохоу Ростиславлеу [...] створи пиръ не малъ и трапезоу со приготовлениемъ и накорми игоумены и со калоугѣры всими и всакого чина црѣвѣнаго и подари вса ѣже ѿ первыхъ даже и до послѣднихъ”	„Megérkezett a monostorba Rurik fejedelem (keresztény nevén Vaszilij) a Krisztust szerető fejedelemasszonnyal és a fiaival, Rosztjiszlavval és Vlagyimirral, leányávalPredszlavával, menyével, Rosztjiszlav feleségével [...] nem kis lakomát rendezett és étkezést készített, és táplálta az apátokat a kalugyerekkel és minden rangú egyházi személlyel és megajándékozott mindenkit, az elsőktől az utolsókig.”
---	---

A fenti eseménnyel zárul a KK. Rurik Rosztjiszlavics kijevi nagyfejedelem (1194–1212) egész családjával látogatást tett a Vyubicsi monostorban, amelyet bőkezű adománnyal látott el. A *trapęza* szó jelzi, hogy a helyszín a monostor volt, a hozzá kapcsolt *pir* a világi résztvevőkre utal. Úgy gondoljuk, az *obęd* kifejezés azért nem kerülhetett a szövegbe, mert a nagyfejedelmen és közvetlen családtagjain (felesége, fiai, lánya, menyé) kívül a dinasztia más tagjai nem voltak jelen.

Összegzés

A Kijevi Rusz történetének első krónikájában a kereszténység felvételének körülményei, következményei, templomépítés, monostor alapítás, a Barlangkolostorban történtek a PVL terjedelmének tekintélyes részét teszik ki. Itt fordulnak elő a *prazdnik* és a *trapęza* szavak, és egy alkalommal az általános örömet jelző *vesel'e* is. A kijevi hatalomért folytatott harcokról a 11. század második felében tudósít a szöveg. Látszik a krónikaírók jobb informáltsága, míg a korábbi részekben több az „üres” évek száma,³³ illetve a dinasztikus hagyományokból merített mitikus történet (*tryzna*). A világi (fejedelmek és a kíséret) összejövetelekre használt *pir* és *obęd* töredék részét teszik ki az előbbieknél. Az 1118–1199 között történeteket elbeszélő KK viszont alapvetően a kijevi trónharcokra koncentrál,³⁴

³³ FONT 2022, 23–31.

³⁴ FONT 2022, 37–57.

ezt jelzi az *oběd* típusú összejövetelek megnövekedett száma, amely magába foglalja a *pir* és a *prazdnik* értelmét is, amikor egy esemény leírásakor mintegy szinonimaként szerepelnek. Az *oběd*-re a meghívás mindig egy fejedelemtől érkezik, vagy a dinasztia egy másik tagja számára, ami a kíséretüket is magában foglalja, de vonatkozhat egy település lakóira (pl. kijeviek) és vendégekre, mint Izjaszlavot segítő magyar csapat tagjaira. A tárgyalásokról nem esik szó, de az együttes étkezés, a békességben való távozás a konfliktus lezárását, békekötést, megegyezést, szövetséget sejtet.

Az ellenpélda, a meghívás elutasítása, a bizalom hiányáról, a helyzet rendezetlenségéről árulkodik. Az *oběd* típusú összejövetelek hírt adnak a trónra lépésről és katonai győzelemről is. Járulékos elemként a mennyiségre utal a szöveg.

Megállapítható, hogy az *oběd* megfeleltethető a középkori *convivium*-nak, amelynek lényege az *amicitia* / *любовь* /; *pax* / *мир*; *donatio* / *даръ*; *copia* / *обиліе*. A latin nyelvű forrásokból (Reginos Continuator, Widukind, Ekkehard, Brémai Adam) hasonló tartalmú összejövetelekről vont le megállapítást Althoff,³⁵ mely szerint a koraközépkorban a közös étkezés a társadalmi kapcsolatoknak számos elemét fogta össze, a barátságot, a szövetséget, az érdekazonosságot, a békét. Althoff megállapítása szerint ez a korábbi hagyományokat magában foglaló társadalmi jelenség Nyugat-Európában legkésőbb a XI. században véget ért, és átadta helyét más típusú összejöveteleknek, mint pl. udvari ünnepségek.³⁶

A Kijevi Rusz esetében az *oběd* a XII. században élte virágkorát, amikor a Rurik dinasztia klánjainak küzdelme a Kijevért folytatott trónharcokban csúcsosodott ki. A XII–XIII. század fordulóján a szuzdali gyakorlatban a *pir* jelölte a közös étkezéseket, de ennek a *prazdnik* (ünnep) jellege domborodott ki. *Vszevolod Jurjevics* vlagyimir–szuzdali fejedelem (1176–1212) hosszú uralma Kijevtől elfordult, magát tartotta nagyfejedelemnek, és stabilitást teremtett az északi régióban. Az öt követő két legidősebb fia, *Konstantin* (1212–1218) és *Jurij* (1218–1238) idején nem volt szükség olyan típusú egyeztetésekre, mint a 12. századi Kijevben.

³⁵ ALTHOFF 1990, 24–25.

³⁶ ALTHOFF 1997.

Mellékletek**A vizsgált kifejezések előfordulása a PVL-ben 1117-ig³⁷****веселье**

105.	6494 (986)	веселье бес конца [a keresztény hitről szóló magyarázat]
------	---------------	---

вѣдь

182.	6581 (1072)	и отпѣвше литургию вѣдаша братья на скупѣ кождо с бояры своими с любовью великою [...] посемь же разидошася в своя си
280.	6623 (1115)	и вѣдшимъ имъ вѣдную вѣдаша оу Сѹльга т пиша и быс оучрежне велико т накормиша оубогыя и страньныя по 3 днь

пирь

126.	6594 (996)	се же пакы творяше людемъ своимъ по вся недѣля оустави на дворѣ гриднищѣ пирь творити
------	---------------	--

праздникъ

99.	6495 (987)	створиша праздникъ [Bibliai idézetben]
107.	6496 (988)	[a kereszténység felvételéről szóló hosszú elmélkedésben]
125.	6504 (996)	Владимиръ постави црковъ Василевъ [...] и створи праздник великъ варя 300 проварь меду и съзваше боляры своя и посадники старѣишины по всемъ градомъ и люди многы и раздая оубогы 300. И возвращашеться Киеву [...] пакы створяше праздникъ великъ сзывая бесчисленное множество народа

³⁷ 1110-ig a szöveghelyeket a PVL második redakciója tartalmazza, ezt a PSZRL I. kötete alapján idézzük, 1110-1117 közötti szöveghelyek a harmadik redakcióból származnak és a PSZRL II. kötetéből idézzük.

20 éves a MOSZT

181.	6581 (1072)	сворше праздникъ праздноваша
211.	6599 (1091)	праздноваша свѣто въ тѣ днь [причисление Феодосия к святым]
222.	6601 (1093)	праздникъ Бориса и Глѣба еже есть праздникъ новыи Русьскыя земля
275.	6621 (1113)	припѣ праздникъ пасхы и празьноваша и по празницѣ разболися князь и преставися мѣа априля въ 16 днь
278.	6622 (1114)	Мьстиставъ [...] же створяше празнество

трапѣза / трапезница

160.	6559 (1051)	весь рядъ црквныи и на трапезѣ сѣданье и что ясти в кыя днь все съ оустанавлениемъ Феодосии
194.	6582 (1073)	трапезницу ходити
283.	6616 (1108)	заложена бы церкви ста Михаила Золотоверхая Стопокомъ кнземъ въ 11 июля мѣа и кончаша трапезницу Печерьскаго монастыря
284.	6617 (1109)	явися столпъ вгнень вт земля до небси [...] первые ста на трапезници камѣни

трызна

14.	-	аще кто оумираше творяху трызну надъ нимъ
57.	6453 (945)	оубисте мужа моего да плачюся надъ гробомъ его и створю трызну мужю своему
58.	6454 (946)	речь е имъ яко азъ мьстила оуже вбиду мужа своего когда творихъ трызну мужеви
68.	6477 (969)	ибо заповѣдала Сѹльга не творите трызны надъ собою

A vizsgált kifejezések előfordulása a KK-ban (1118–1199) (PSZRL II.)

вбѣдъ

310.	6650 (1142)	и посла ихъ Всеволодъ звать на вбѣдъ и не ѣхаша
------	----------------	--

322.	6654 (1146)	Игорь же съсѣдъ с кона . и цѣлова к нимъ крстѣ на вси воли и на братьнии ѣха на вбѣдѣ
340.	6655 (1147)	повелѣ Гюрги оустрои вбѣдѣ силенѣ и створи чѣстѣ великоу имѣ и да Стѣславоу дары многы съ любовию
368.	6656 (1148)	Изаславъ Мьстиславичъ поѣа на вбѣдѣ к собѣ Володимира Двѣвича и брата Изаслава и тако вбѣдавшие и пребывше оу весельи и оу любви и разѣхашася
369.	6656 (1148)	Іарославъ с бояръ Новгородцкыми и ѣхаста къ стѣи Софьи на вбѣдную Изаславъ же снѣмъ Іарославомъ и посласта подвоискѣи и биричѣ по оулицамъ кликати зовучи къ кнзю на вбѣдѣ ѿ мала и до велика . и тако вбѣдавшие веселишася
376.	6657 (1149)	Гюрги же пришедѣ ста оу Іарышева и ту к нему приѣха Стѣславъ СѢлговичъ на Спѣшѣ днѣ и ту Стѣславъ позва и к собѣ на вбѣдѣ и ту вбѣдавшие разѣхашася
386.	6657 (1149)	къ Изаславу Володимиру Оугре в помощь и Болеславъ Ладьскіи кнзѣ съ братѣмъ своимъ Индрихомъ съ многою силою Изаславъ же посзва (sic!) ѿ к собѣ на вбѣдѣ и тако вбѣдавшие бѣша весели великою чѣстью оучѣтивъ ѣ и дарѣми многыми дарова ѣ и тако поѣхаша каждо въ своѣа товары
395.	6658 (1150)	Глѣбъ же вѣѣха и поклонисъ Изаславоу Изаславъ же позва и к собѣ на вбѣдѣ и тоу вбѣдавъ и ѿтоуда поѣа съ собою до Дорогобоужа
416.	6658 (1150)	Изаславъ же ѿ стѣи Софьи поѣха и съ братѣею на Іарославль дворѣ и Оугры позва со собою на вбѣдѣ и Киѣани и ту вбѣдавъ с ними на велицемъ дворѣ на Іарославли и пребѣша оу величѣ весельи тогда же Оугре на фарехъ и на скокохъ играхуть на Іарославли дворѣ многое множество Киѣане же дивахутся Оугромъ множеству и кметѣства ихъ и комонемъ ихъ.
418- 419.	6659 (1151)	Оувѣде Изаславъ стрѣѣа своеѣ и ѿѣѣа своеѣ Вачѣслава оу Києвъ. Вачѣславъ же оуѣха в

		Киевъ и ѣха къ стѣѣ Софѣи и сѣде на столѣ дѣда своего и ѿца своего и позва сѣа своего Изаслава к собѣ на вѣдѣ и Киѣны всѣ и королевѣ мужи и Оугры и съ ихъ дружиною и пребыша оу величи любви.
504.	6668 (1160)	тогда же Ростиславъ позва Стѣслава к собѣ на вѣдѣ Стѣславъ же ѣха к нему безо всякого извѣта и бысѣ же радость во тѣ днѣ межю има и дарове мнози да бо Ростиславъ Стѣславу соболами и горностаими и черными кунами . и песци и бѣлыми волкы и рыбьими зубы на заоутрие же позва Стѣславъ Ростислава к собѣ на вѣдѣ и тако быста весела пачѣ вчерашнего днѣ да Стѣславъ Ростиславу пардусѣ . и два коня борза оу ковану сѣдлу и тако розидостасѣ оу своѣси
528.	6676 (1168)	приде Чичърьску к зати Сѣлгови ту бо бѣ Сѣлегъ ждалѣ его с женою и поѣ Сѣлегъ Ростислава на вѣдѣ . и бысѣ радѣсть велика въ тѣ днѣ межи . Сѣлегъ же многы дары вдасть Ростиславу . и дчи ему вда многы дары на оутрии же днѣ възва Ростиславъ к собѣ Сѣлга и дчерь и паче болшими дарми оучредивъ всихъ иде Смоленську.
530.	6676 (1168)	оу великии постѣ въ всякую субботу и в недѣлю сажаше на вѣдѣ оу себе вѣ чърныца третии на десѣтъ игумень Поликарпъ и тако тѣхъ накорми нищихъ
541.	6678 (1170)	Глѣбъ же възва Мѣстислава на вѣдѣ к собѣ и многы дары давѣ ему ѿпусти и с любовью
542.	6678 (1170)	Мѣстиславъ почнеть звати на вѣдѣ то ту ваю ѣтъе будеть а наю слово право будеть к вама Мѣстиславъ же всего того не вѣдаше ни мысли таковой не имѣаше въ срѣдци своемъ но истинною любовью вбועмѣ с братѣю хожаше и нача Мѣстиславъ . звати на вѣдѣ Рюрика и Дѣда Рюрикъ же и Дѣдъ не ѣхаста к нему рекуча тако ему вже к нама хрѣтъ цѣлуеши ако ти на наю лиха не замыслити а въ всяко поѣдевъ к тобѣ

681-682.	6703 (1195)	и поиде Дѣдъ и Смоленска в лодѣхъ Смолнаны и приде Вышегородъ во средоу роусалной недѣлѣ и позва и Рюрикъ на вѣдѣ Дѣдъ же приѣха ко Рюрикови на вѣдѣ и быша в любви велици и во весельи мнозѣ и даривъ дары многими и ѿпусти и и ѿтолѣ позва снѣвѣцъ его Ростиславъ Рюриковичъ к собѣ на вѣдѣ к Бѣлоугородоу и тоу пребыша в весельи велицѣ и в любви мнозѣ Ростиславъ вдаривъ дары многими и ѿпусти и Дѣдъ же позва великого кнѣзѣ Рюрика на вѣдѣ к собѣ брата своего и дѣти его и тоу пребыша в весельи и и в любви велицѣ и вдаривъ Дѣдъ брата своего Рюрика дарми многими и ѿпусти и потомъ же Давыдъ позва манастира всѣ на вѣдѣ и бысѣ с ними веселѣ и милостынѣу силноу раздава имѣ и нищимѣ и ѿпусти ꙗ потомъ же позва Дѣдъ Чернии Клобоуци вси и тоу попишасѣ оу него вси Чернии Клоци. и вдаривъ ихъ дарми многими и ѿпусти ихъ Кыланѣ же почаша звати Дѣда на пирѣ и подаваючи емоу чѣстѣ великоу и дары многи Дѣдъ же позва Кыланѣ к собѣ на вѣдѣ и тоу бысѣ с ними в весельи мнозѣ и во любви велици и ѿпусти ихъ И с братомъ своимъ Рюрикомъ радѣ всѣ оуконча. ѿ Роуской землѣ и ѿ братѣи своеи ѿ Володимерѣ племени и иде Дѣдъ во свои Смоленскѣ
----------	-------------	---

пирѣ + трапеза

706-707.	6705 (1197)	Того же лѣтѣ мѣсѣа декабра въ 5 днѣ созда цркъвъ каменѣу стѣхъ апсѣль в Бѣлѣгородѣ [...] тогда же кнѣзъ съ единомысленою кнѣгинѣю и со бѣгонадимѣыми дѣтми и созва дхвѣныи тѣи пирѣ епѣпа Андрѣана Юрьевского епѣпа и архимандрита Васильѣ Печерскаго 7 игоумена Моисѣѣа игоумена стѣго Михаила Выдобычскаго и прочии игоумени и черноризьски и прозвоутеры и всѣ свщникѣи чинѣ и оучреди ѣа не малѣ дары
----------	-------------	--

		и великими почти вса ѿ велихъ даже и до малыхъ
711-712.	6708 (1199?)	Свѣрши стѣноу тоу мѣца сентабра въ кѣд днѣ на стрѣхъ стѣнахъ первоученици Феклы Въ тѣхъ днѣ приеха въ манстырь великыи кнѣзъ Рюрикъ кюръ Василии со хрѣстолюбивою кнагинею и со снѣомъ Ростиславомъ и Володимеромъ и съ дочерью своею Передьслагоу и со снохою Ростиславлею и постави коутю оу стѣо Михаила и млтѣоу принесе въ приѣхъ троуда потщания своего таче поману писание Златоустаго добра млтѣа аже оусты велми же паче маломощми и створи пиръ не малъ и трапезоу со приготовлениемъ и накорми игоумены и со калоугѣры всеми и всакого чина цркъвнаго и подари вса ѣже ѿ первыхъ даже и до послѣднихъ

Néhány példa a vizsgált kifejezések előfordulására a Suzdali Krónikában a XII. század eleje és a XIII. század első évtizedei közötti időszakból (PSZRL I.)

ѿбѣдѣ

319.	6656 (1148)	Мьстиславъ же скопивъ дружину и Переяславцѣ и ѿбѣдавѣ [...] и оугони его [Глѣба Юрьевича] оу Носова на Рудѣ
489.	6717 (1209)	Всеволод и рязаньские князья ...

пиръ / праздникъ *

335.	6659 (1151)	праздникъ святого Георгия – Юрий Долгорукий
433.	6715 (1207)	пиръ = праздникъ
440.	6725 (1217)	Глеб Владимировия рязанский «позва к собѣ на честь пиренья в свои шатеръ»
442.	6726 (1218)	Кнстантин Всеволодович «позва на пиръ »
495.	6724 (1216)	Юрий и Ярослав

Felhasznált irodalom

Források

BRÉMAI ÁDÁM = *Magistri Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. Schmeidler, Bernhard (ed.) Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. Bd. III. Hahn, Hannover, 1993.

EINHARD = *Einhardi vita Karoli imperatoris*. Pertz, Georg H. (ed.) Monumenta Germaniae Historica, Scriptores. Bd. II. Hahn, Hannoverae, 1829. 426–463.

GYURKOVICS = GYURKOVICS Zoltán (ford. jegyz. komment.): Einhard, Nagy Károly élete. <https://mek.oszk.hu/02600/02636/02636.htm> (Letöltés: 2025. 03.26.)

PSZRL I = *Лаврентьевская летопись*. Клосс, Борис М. (изд.) Языки славянской культуры, Москва, 2001.

PSZRL II = *Ипатьевская летопись*. Клосс, Борис М. (изд.) Языки славянской культуры, Москва, 2001.

PVL 2012 = *Повесть временных лет*. Адриановой-Перетц, Варвара П. (изд.) т. I: Текст и перевод. Подготовка текста и перевод: Лихачев, Дмитрий С.; т. II. Примечания, статьи, комментарии. Лихачев, Дмитрий С. и Романов, Борис А. Академия наук CCC, Москва, 1950. (Újabb kiadásai, a harmadik esetében új kommentárokkal: Санкт-Петербург, 1999; Вита Нова, Санкт-Петербург, 2012)

RIE = *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Ford. Ferincz István. Kommentárok: Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia, Polgár Szabolcs, Zimonyi István. Tanulmányok: Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia. Balogh László – Kovács Szilvia (szerk.) Balassi Kiadó, Budapest, 2015. (Magyar Őstörténeti Tanulmányok 30)

Szakirodalom

ALTHOFF 1997 = ALTHOFF, Gerd: *Spiegelregeln der Politik im Mittelalter. Kommunikation in Frieden und Fehde*. Wissenschaftlich Buchgesellschaft, Darmstadt, 1997.

ALTHOFF 1990 = ALTHOFF, Gerd: Der frieden-, bündnis- und gemeinschaftstiftende Charakter des Mahles im früheren Mittelalter. In: Britsch, Irmgard – Ehler, Trude – von Ertzdorff, Xenia – unter

Mitarbeit Schulz, Rudolf (hrsg.): *Essen und Trinken in Mittelalter und Neuzeit*. Jan Thorbecke, Sigmaringen, 1990. 13–25.

ANGAR – SODE 2010 = ANGAR, Mabi – SODE, Claudia: *Byzanz*. DuMont, Köln, 2010.

ANGOLD 1984 = ANGOLD, Michael: *The Byzantine Empire 1025–1204. A Political History*. Longman, London – New York, 1984.

BRÉHIER 2010 = BRÉHIER, Louis: *A bizánci civilizáció*. ford. Bódogh-Szabó Pál. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest, 2010. (Varia Byzantina XIV)

EMC = *Encyclopedia of Medieval Chronicle*. Dunphy, Graeme. Brill, Leiden – Boston, 2010.

FONT 1996 = FONT Márta (ford., bev., komment.): *Magyarok a Kijevi Évkönyvben*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 11)

FONT 2005 = FONT Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet – Európa a 10-12. században*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005.

FONT 2016 = FONT Márta: Die Chronistik der Ostslaven. In: Wolf, Gerhard – Ott, Norbert H. (hrsg.): *Handbuch Chroniken des Mittelalters*. De Gruyter, Berlin – Boston, 2016. 805–835.

FONT 2019 = FONT Márta: Die Struktur der Kiever Chronik. Versuch einer quantitativen Analyse. In: Bagi Dániel – Barabás Gábor – Font Márta – Sashalmi Endre (eds.): *Hungary and Hungarians in Central and East Central European Narrative Sources (10th–17th Centuries)*. University of Pécs, Pécs, 2019. 49–60.

FONT 2022 = FONT Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Érdekek találkozása és ütközése*. Balassi Kiadó, Budapest, 2022. (Magyar Östörténeti Tanulmányok 35)

FRIED 2007 = FRIED, Johannes: Ein Gastmahl Karls des Großen. In: FRIED, Johannes: *Zu Gast im Mittelalter*. C. H. Beck, München, 2007. 13–46.

FUHRMANN 1989 = FUHRMANN, Horst: *Einladung ins Mittelalter*. C. H. Beck, München, 1989.

GUIMON 2021 = GUIMON, Timofey V.: *Historical Writing of Early Rus (c. 1000 – c. 1400)*. Brill, Leiden – Boston, 2021.

HALBACH 1985 = HALBACH, Uwe: *Der russische Fürstenhof vor dem 16. Jahrhundert*. Franz Steiner, Stuttgart, 1985. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. XXIII)

HELLER 1987 = HELLER, Klaus: *Russische Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Die Kiever und Moskauer Periode*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1987.

LILIE 2003 = LILIE, Ralph-Johannes: *Byzanz. Das zweite Rom*. Seidler, Berlin, 2003.

MOUCHARD 2015 = MOUCHARD, Florent: *La maison de Smolensk. Une dynastie princière du Moyen Âge russe 1125 – 1404*. Institut D'Études Slaves, Paris, 2015.

NELSON 1999 = NELSON, Janet L.: Feats, Games and Inversions: Reflections on the Ups and Downs of St-Gall. In: Nagy Balázs – Sebők Marcell (eds.): *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways: Festschrift in Honor of János M. Bak*. CEU, Budapest, 1999. 269–276.

SCHNEIDER 1971 = SCHNEIDER, Johannes: Die Geschichte vom gewendeten Fisch. Beobachtungen zur mittellateinischen Tradition eines literarischen Motivs. In: Autenrieth, Johanne – Brunhölzl, Franz (eds.): *Festschrift Bernhard Bischoff zu seinem 65. Geburtstag*. Anton Hiersemann, Stuttgart, 1971. 218–225.

SHEPARD – FRANKLIN 2007 = SHEPARD, Jonathan – FRANKLIN, Simon: *A bizánci diplomácia*. ford. Bódogh-Szabó Pál. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest, 2007. (Varia Byzantina XI)

WOLF 1985 = WOLF, Günther: Liudolf „Gelage” in Saalfeld Weihnachten 951. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanische Abteilung* 102 (1985) 322–327.

БЕРЕЖКОВ 1963 = БЕРЕЖКОВ, Николай Г.: *Хронология русского летописания*. Академия наук СССР, Москва, 1963.

ДАЛЬ 1987 = Даль, Владимир (изд.): *Толковый словарь великорусского языка*. т. I–IV. Типограф М. О. Вольфа, Санкт-Петербург – Москва, 1882. (reprint: Русский язык, Москва, 1987–1988.)

КЭС 1971 = *Краткий этимологический словарь русского языка*. Шанский, Николай М. – Иванов, Валерий В. – Шанская, Тамара В. (изд.). Просвещение, Москва, 1971.

РАПОВ 1977 = РАПОВ, Олег М.: *Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII вв.* Московский Университет, Москва, 1977.

СРЕЗНЕВСКИЙ 1893 = СРЕЗНЕВСКИЙ, Измаил И. (изд.): *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. т. I–III. Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург, 1893–1903.

ЮРЬЕВА 2017 = ЮРЬЕВА, Ирина С.: *Киевская летопись*. Языки славянской культуры, Москва, 2017.

V. MOLNÁR LÁSZLÓ
IVÁN BECKOJ GRÓF A NEVELÉS SZOLGÁLATÁBAN

Iván Beckoj gróf, a XVIII. századi orosz iskolaügy és pedagógiai gondolkodás kimagasló alakja rendkívüli életutat mondhatott magáénak, mivel már a születése sem volt hétköznapi. Apja, *Iván Jurjevics Trubeckoj* (1667–1750) herceg, I. Péter cár tábornagya, aki a XII. Károly király elleni „északi háborúban” svéd fogságba került, magas rangja révén kivételes bánásmódban részesült Stockholmban. Már elfogása évében lehetővé tették számára a szabad bejárást a legfelsőbb arisztokrata körökhöz, ahol – a korabeli pletykák szerint – 1704. február 3-án gyermeke született *Wrede* bárónőtől, mások szerint *Sparre* grófnőtől. A csecsemőt Iván Ivánovics Beckoj névre keresztelték, és amikor *Trubeckaja* hercegnő férjéhez a svéd fővárosba érkezett, tudomásul vette annak házasságon kívüli kapcsolatát, sőt a kisfiút saját gyermekének tekintette.¹

1718-ban I. Péter közbenjárására, Trubeckoj herceg amnesztiában részesült, tizennégy éves fiát ekkor a koppenhágai kadétiskolába íratta be, aki tizenhat éves korától az egyik dán lovasezredben teljesített szolgálatot. Érdekességgéppen említjük meg, hogy egy alkalommal súlyos balesetet szenvedett (leesett a lováról) és gyógykezelése érdekében 1722-től – négy éven át – európai utazásokat tett.² Sajnos ismeretlen az a napló, amelyet az ifjú Beckoj külföldi, főleg franciaországi és bécsi utazásai során vezetett. Párizsi tartózkodása alatt ismerkedett meg *Johanna Elisabeth von Holstein-Gottorp* hercegnővel (a későbbi II. Katalin cárnő édesanyjával), akivel baráti kapcsolatot alakított ki.

1726-ban visszatért Oroszországba, ahol apja szárnységédjeként szolgált előbb Kijevben, majd Moszkvában, 1729-től a Külügyi Kollégium (a minisztérium jogelődje) kötelékébe lépett, ahonnan gyakran Berlinbe, Párizsba és Bécsbe küldték diplomáciai futárként. Apja és nővére, *Anasztaszija Ivanovna* (a hessen-homburgi herceg felesége) segítségével I. Erzsébet (1741–1761) cárnő közvetlen környezetébe került.³ *Pjotr Mihajlovics Majkov* történész kutatásai kiderítették, hogy Beckoj gróf nem vett részt az 1741. november 25-ei (december 6-ai) palotaforradalomban, amely I. Péter legfiatalabb lányát trónra segítette.⁴

¹ МАЙКОВ 1904, 16–19.

² ЧИСТОВИЧ 1863, 24–26.

³ АНИСИМОВ 2005, 112.

⁴ МАЙКОВ 1904, 21–23.

A gróf 1742–1747 között *Karl Peter Ulrich von Holstein-Gottorp* herceg (a későbbi III. Péter) kamarása lett.⁵ A liberális gondolkodású Beckoj nem nyerte el *Alekszej Petrovics Besztuzsev-Rjumin* kancellár tetszését, ezért eltávolította őt az udvarból.⁶ Iván Ivánovics ekkor a nyugdíjazását kérte és európai körútra utazott. Hollandiában, Franciaországban, a német államokban és Itáliában az oktatási intézmények működését tanulmányozta, Párizsban *Marie-Thérèse Rodet Geoffrin* divatos szalonját látogatta. Beckoj a francia fővárosban elsősorban a felvilágosult gondolkodók (*Grimm, Voltaire, Diderot, Rousseau*) barátságát kereste.⁷ Az orosz gróf tizenöt éven át tanulmányozta az európai felvilágosodás eszméit, a janzenisták, a pietisták, a filantropisták és a neohumanisták pedagógiai nézeteit.

Döntő fordulatot hozott Beckoj életében, hogy I. Erzsébet halála (1761. december 25.) után a trónra került III. Péter visszahívta az orosz fővárosba, ahol altábornaggyá léptette elő és kinevezte az Építésügyi Kollégium vezetőjévé.⁸ 1762. június 28-án Beckoj nem vett részt az államcsíny előkészítésében és szervezésében, amely II. Katalint emelte a trónra.⁹ Ennek ellenére a cárnő nagyra értékelte a gróf műveltségét, kifinomult ízlését. Meg kell említenünk, hogy Beckoj igyekezett elhatárolódni az udvarban folyó politikai küzdelmektől, intrikáktól és figyelmét főként a nevelési ügyekre fordította.

1763. március 3-án a cárnő az Orosz Birodalom oktatási ügyeinek irányításával és felügyeletével bízta meg.¹⁰ Még ugyanebben az évben Beckoj részletes jelentést terjesztett elő II. Katalinnak a Moszkvai Nevelőház alapításáról, amelynek első részét 1763 augusztusában a cárnő jóvá is hagyta.¹¹ A nevelőházak létrehozásával a kiváló pedagógusnak az volt a célja, hogy: 1. megmentse a szülők által elhagyott, legtöbbször törvénytelen vagy árva, minden segítség és támogatás nélkül maradt, védtelen gyerekeket; 2. meg kell tanítani az elhagyott fiatalokat írni-olvasni, valamint különféle szakmákra, amelyek a későbbiek során elősegíthetik a társadalomba való beilleszkedésüket; 3. fontos feladat az özvegyek megsegítése is, akik

⁵ НАУМОВ 1997, 565; МИЛЬНИКОВ 2009, 214–215.

⁶ ЕМЕЛИНА 2007, 29–45.

⁷ ОГУРЦОВ 1993, 182.

⁸ САМАРОВ 2002, 274.

⁹ ЕРЕМЕНКО 2007, 116–117.

¹⁰ ЕРОШКИНА 1993, 89.

¹¹ МИЛЛЕР 1893, 37–39.

férjük halála után teljesen magukra maradtak kiskorú gyermekeikkel.¹²

A Moszkvai Nevelőház feladatáról a szerző az úgynevezett „Általános Szabályzat”-ban rendelkezett, amelynek első része a gyerekek felvételéről, második és harmadik fejezete az előljárók, illetve a nevelők kötelességeiről intézkedett, továbbá kimondta az intézetben belül kórház, szülészeti és segélyezési pénztár felállítását. Pedagógiai nézeteit a „Mindkét nembeli fiatalok nevelésének általános szabályzata” (*„Генеральное учреждение о воспитании обоего пола юношества”*) című munkájában fejtette ki, amelyet a cárnő 1764. március 12-én hagyott jóvá.¹³ A szabályzat alapjául a nyugat-európai pedagógiai minták szolgáltak, amelyeket a ráció, a közjó és a felvilágosodás szelleme hatott át: a nevelők becsületes és példamutató emberek kell, hogy legyenek, akik nem kényszerrel, hanem a gyermekek életkori sajátosságainak megfelelően nevelik tanítványaikat, nem élhetnek a testi fenytés eszközével. Beckoj gróf helyesen alkalmazta *John Locke*, *Jean-Jacques Rousseau* és *Claude-Adrien Helvétius* racionális elgondolásait, amelyek felhasználásával az emberek „új típusát” kívánta létrehozni.¹⁴ Elutasította a kortársak által alkalmazott, a gyermek személyiségét romboló módszereket, metodikai eljárásokat. Nézeteinek pozitív vonásait az alábbiak képezték: a tanuló minden esetben embernek érezhesse magát, senki ne tekinthesse őt alantas lénynek, az értelem és érzelem mindig összhangban legyen megnyilvánulásaiban, jól kell ismernie a polgári élet szabályait.¹⁵

II. Katalin, aki maga is felvilágosult nézeteket vallott, támogatta Beckoj törekvéseit, ezért az „Általános Szabályzat” megvalósításával maradéktalanul egyetértett.¹⁶ Mindketten azt vallották, hogy az „új típusú” ember megvalósításának legfőbb eszköze maga a nevelés kell, hogy legyen. Beckoj helyeselte az általános műveltség fontosságát, az értelem folyamatos fejlesztését, a nevelés legfontosabb területének mégis a pozitív érzelmek kialakításának elsődlegességét hirdette. „A rossz és a jó gyökere egyaránt a nevelésben rejlik”, mint ahogyan arról a francia, angol és német felvilágosult gondolkodók vélekedtek. Rousseau-val egyetértésben vallotta, hogy a gyermekek lelke születésétől fogva alapvetően jó, de később a környezeti hatások formálják. Véleménye szerint az új nemzedékek 18–20 éves korukra

¹² КАШИРИНА 2011, 188–201.

¹³ SZABÓ 2003, 147–148.

¹⁴ ЧАЙКОВСКАЯ 1987, 121–134.

¹⁵ ВЕСЕЛОВА 2004, 169–179.

¹⁶ БЕЛЯВСКИЙ 1987, 258–293.

érhetik el értelmi és érzelmi fejlettségük azon fokát, amikor képesek lesznek szakítani a maradi nézetekkel, és a felvilágosodás eszméinek elkötelezett híveivé válnak.¹⁷

Nevelési elképzeléseivel Beckoj gróf határozottan arra törekedett, hogy elősegítse a „harmadik rend”, azaz a polgárság létrejöttét, amely a vállalkozói kedv és az állami pénzügyek erősödését eredményezné. A szerteágazó, széles műveltségű pedagógus tapasztalatból tudta, hogy Nyugat-Európában a polgárság fejlődése miként idézte elő az állam, a hadsereg és a kultúra erősödését, az országok nemzetközi tekintélyének növelését. A jeles gondolkodó tisztában volt azzal, hogy a fejlettebb nyugati országokban a „harmadik rend” már jóval korábban kialakult, és elsősorban az általuk befizetett adók tették lehetővé új oktatási intézmények, köztük nevelőházak létesítését.¹⁸

Beckoj gróf nevelőházai 1763 és 1778 között sorra jöttek létre az Orosz Birodalomban: a moszkvai 1764-ben, a szentpétervári 1770-ben, amelyeket több vidéki város is követett.¹⁹ Problémát jelentett azonban, hogy a főgondnok gróf nem talált megfelelő pedagógusokat, ezért kénytelen volt külföldieket alkalmazni, akik viszont nem tudtak oroszul. Ijesztő volt az intézményekbe felvett gyermekek halandósága, amit jól szemléltet, hogy Moszkvában 1764-ben a felvett 524-ből 424, 1767-ben az 1089-ből 1073 csecsemő halt meg. Az ottani nevelőházban 25 év alatt 57907 növendékből 30807 távozott az élők sorából.²⁰ Pedig Beckoj gróf tervezete részletesen tárgyalta a gyerekek testi, erkölcsi és értelmi nevelését, fizikai és szellemi erőik fejlesztését. A nevelőházba került fiúk és lányok 3 és 7 éves koruk között együtt nevelkedtek, ezt követően külön csoportokba kerültek, naponta csak egy órát töltöttek az iskolában, ahol először olvasást tanultak és vallásos nevelésben részesültek. Emellett kézimunkával is foglalkoztak: a fiúk kertészkedtek, hálót fontak, a lányok kötöttek, fontak és csipkét készítettek. Tizenegy éves koruktól írást, katekizmust, számolást, földrajzot, rajzolást tanultak, a fiúk udvari munkát végeztek, a lányok főztek, varrtak, vasaltak. 14–18 éves koruk között a gyermekek az általuk választott mesterséget tanulták.²¹ Érdekességgéppen említjük meg, hogy a nevelőházak felirata „Ne tedd másnak azt, amit magadnak nem kívánsz”, Iván Beckoj humánus gondolkodását fejezte ki.

¹⁷ ГОРШКОВА 1995, 117–119.

¹⁸ МАЙКОВ 1896, 387–389.

¹⁹ ПЯТКОВСКИЙ 1875, 146–159.

²⁰ SZABÓ 2003, 147.

²¹ ЛИПНИК 1977, 120–122.

Az orosz nevelőházaknál lényegesen hatékonyabban működött a gróf által 1764-ben a francia Saint-Cyr leányiskola mintájára felállított Szmolnij Intézet, amelynek előképét Párizsban, 1686-ban *XIV. Lajos* király második felesége, *Madame de Maintenon* (született: *Françoise d'Aubigné*); hozott létre.²² Mivel az orosz arisztokrata több évet töltött a francia fővárosban, ezért jól ismerte az ottani nemesi kisasszonyok tanintézetét, amelyet példaként kívánt követni. Ebben az elhatározásában támogatta őt a cárnő is és jelentős összeggel járult hozzá a tanintézet felállításához és működéséhez.

A Szmolnij Intézet növendékei 6 és 18 éves koruk között részesültek magas színvonalú oktatásban, amelynek során négy három évfolyamos osztályt végeztek el. Az első évfolyam tárgyai: hittan, orosz és idegen nyelvek, számtan, rajz, tánc, zene, kézimunka; a másodikon a tanulólányok ugyanezeket a tantárgyakat sajátították el, kiegészítve földrajzzal és történelemmel. A harmadik évfolyamon irodalmat, történelmet, erkölcsstant, fizikát, az építészet alapelemeit, heraldikát; 15 és 18 éves koruk között a birodalom legfontosabb törvényeit, a jólneveltség, erkölcsösség, a világi társaságban való viselkedés szabályait és háztartási tudnivalókat ismertek meg.²³ A tanintézetben a hittan és az idegen nyelvek, különösen a francia tanulása központi helyet kapott. A tanárok többsége oroszul nem tudó külföldiekből állt, ami a napi érintkezést sokszor megnehezítette. A polgári származású leányok számára 1765-től külön tagozatot szerveztek, amelynek tanterve lényegesen egyszerűbb volt: hittan, orosz nyelv, számolás, kézimunka, háztartási munkák (varrás, kötés, főzés, mosás), francia nyelv és tánc. A Szmolnijban végzett növendékek az intézet tanítónőiként működhettek, vagy a nemesi családoknál vállalhattak nevelői munkát. Meg kell említenünk, hogy az oktatás a kezdeti időszakban felszínesnek bizonyult, ezért az 1780-as években reformokat vezettek be, a tanítás nyelve minden tantárgyban az orosz lett. Említést érdemel, hogy a nemesi tagozat a katalini időszakban erőteljesebben fejlődött, a század végén az ott tanulók száma 368, a polgári tagozaton pedig 165 volt.²⁴

Beckoj gróf életművének kétségtelenül legfontosabb alkotása a nemesi kisasszonyok intézményének (*Училище благородных девиц*) alapítása volt, amit ő maga is jelentős összeggel támogatott. Saját költségén minden évben több növendék képzését segítette, akik között néhány kedvence is akadt. Itt említjük meg, hogy Iván Beckoj

²² БОГДАНОВА 2017, 19–24.

²³ КОШЕЛЕВА 1993, 88–91.

²⁴ САВЧЕНКО 2011, 102–107.

sohasem nősült meg, de intézményének tanítványait saját családjá tagjainak tekintette. Közéjük tartozott *Anasztaszija Szokolova* (1741–1822)²⁵, aki a spanyol származású, orosz szolgálatba lépett *Oszip Deribas* tengernagyhoz (*I. Pál* alatt a cári flotta főparancsnokához) ment feleségül, és az oroszok az 1794-ben a törököktől elfoglalt Odessza alapítójának tekintenek. Az orosz gróf Szokolovának két pétervári házat és 80 ezer aranyrubelt ajándékozott. Élete utolsó szakaszában Beckoj sokat segített *Glafira Ivanovna Alimovának* (1758–1826)²⁶, aki *Alekszej Andrejevics Rzszevszkij* (szenátor, a Pétervári Tudományos Akadémia alelnöke, az ismert költő) felesége lett. Alimova hatéves korától tanult a Szmolnijban, és II. Katalin is nagyra értékelte zenei tudását, kiváló hárfajátékát, amit a francia *Jean-Baptiste Cardon* tanított neki.

A tehetséges növendék 1776-ban fejezte be intézeti tanulmányait, és ekkor aranyéremmel tüntették ki rendkívüli képességeiért. Nagyon kedvelte őt *Natalja Alekszejevna* (eredeti nevén: *Augusta Wilhelmine Maria von Hessen-Darmstadt*)²⁷ hercegnő, aki később Pál cár első felesége lett és maga is szívesen foglalkozott zenével. Alimova megbecsülését jelzi, hogy a Szmolnij Intézet befejezése után II. Katalin udvarhölgyei közé választotta. Érdekességgéppen említjük meg, hogy a bájos hölgyet a korszak legkiválóbb képzőművésze, *Dmitrij Grigorjevics Levickij* festette le híres sorozatában, amit a Szmolnij növendékeiről készített.

A cárnő kívánságára létesültek 1764–1765-ben a Művészeti Akadémia internátusai, ahol 15-16 éves korukig tanultak a növendékek, ezt követően, ha volt tehetségük, átkerültek az 1755-ben alapított Művészeti Akadémiára és a Moszkvai Egyetemre. Beckoj gróf vezetése alatt a Művészeti Akadémia internátusába három évenként 60 növendéket vettek fel, ahol három tagozat működött, egyenként három évfolyammal. Minden harmadik évben a 12 legjobb tanulót nyugat-európai tanulmányútra küldték szakmai továbbképzésük céljából.²⁸ Közülük jó néhány neves művész került ki, mint például: *Alekszandr Filippovics Kokorinov*, *Jurij Matvejevics Felten* építészek, *Fjodor Sztjepanovics Rokotov* festőművész, *Iván Prokofjevics Prokofjev* szobrász és *Valerij Konsztantyinovics Sujszkij* művészettörténész.

Iván Beckoj gróf nemcsak új tanintézetek felállításával foglalkozott, de nem kerülte el figyelmét a régiek szükségserű

²⁵ ПОЛОВЦЕВ 1905, 167–168.

²⁶ РЖЕВСКАЯ 1871, 1–52.

²⁷ МОРОХИН 2013, 164–172.

²⁸ ЛИСОВСКИЙ 1982, 78–79.

reformja sem. Így történt ez 1766. szeptember 11-én a Szárazföldi Nemesi Kadétiskola átszervezésekor, amelyet még 1731. június 29-én Anna Ivanovna cárnő idején hívtak életre 200 nemesi származású, 6-21 éves ifjak képzése céljából. A végrehajtott reform kidolgozója rendkívül fontosnak tartotta, hogy az intézmény tanulói a katonai ismeretekon kívül általános, politikai és hazafias nevelésben is részesüljenek. A kadétiskolában öt háromévfolyamos osztály működött. A gyermekeket 9 éves korukig nők gondozták, azután tiszti és polgári nevelők vették át képzésüket. Francia, dán és porosz minta szerint tanítottak itt katonai, természettudományi és humán ismereteket: orosz nyelvet és irodalmat, hazai, görög, illetve római történelmet, a klasszikus auktorok műveit (német vagy francia fordításukkal együtt); a latin kötelező volt; a modern nyelvek oktatása 3 évet vett igénybe; tanultak még heraldikát, genealógiát, jogot; a tantervben helyet kapott ezeken kívül a lovaglás, vívás és a tánc is. Az elemi ismeretek és az idegen nyelvek mellett 23 tantárgy szerepelt a képzési programban. Az első osztályos gyermekek heti 34 órát, az idősebbek 42-48 órát töltöttek az iskolapadban. II. Katalin büszke volt arra, hogy kadétjai a képességeiknek megfelelő pályát választhatják maguknak, de a tanároknak a felmerült nehézségek (a túldimenzionált oktatási program) miatt végül még alapvető tárgyakat is el kellett hagyniuk. Szállóige lett, hogy a kadétek mindent tudnak, ami csak tetszik, kivéve, ami szükséges.²⁹

Jelentős állomás Beckoj életében az 1772-es esztendő, amikor – *Prokofij Akinfjevics Gyemidov*, a gazdag uráli manufaktúra-tulajdonos 205 ezer rubeles anyagi támogatásával – megalapította Moszkvában a kereskedelmi szakiskolát, amelynek elsősorban a kamarai tisztviselők, az állami hivatalnokok és a korábbinál jobban képzett kereskedők oktatásában volt szerepe. Ez az intézet – a kadétiskolához hasonlóan – 15 éves képzést biztosított a 6-21 éves növendékek számára. A szakiskolában a 6-tól 9 éves korukig a gyerekek olvasást, rajzot, számolást, levélírást és táncot tanultak; ezt követően újabb három éven át mértant, történelmet, földrajzot, orosz nyelvet, zenét (éneket, hangszeres játékot) oktattak nekik. Ezután a 12-15 esztendős korosztálynak a tantárgyait a matematika, mechanika, idegen nyelv, retorika, könyvelés, kereskedelmi és földművelési ismeretek képezték; a 15-18 éves növendékek a könyvelés, az államjog, a közgazdaságtan és a művészetek területén

²⁹МИКЕРИНА 2009, 79–82.

szerezték tudást. Az utolsó három év folyamán gyakorlati ismereteket és a sikeres üzletkötés módszereit sajátították el.³⁰

A kereskedelmi szakiskolába kezdetben mindössze húsz tanuló vettek fel, és további problémát jelentett, hogy 1799-ig – a 27 év alatt – a 239 növendékből csak 46-an fejezték be tanulmányaikat. Bizonyára ezzel is magyarázható, hogy 1799-ben az intézményt áthelyezték az Orosz Birodalom fővárosába, Szentpétervárra, majd a következő évtől már 55 diák képzését végezték. Az oktatás színvonalára nem lehetett panasz, mivel a szakiskola tanárai közül többen a Moszkvai Egyetemen végeztek, mint például *Andrej Petrovics Rogov* és *Jevgenyij Boriszovics Szirejcsikov*. Jelentős változást hozott a kereskedelmi intézet életében, hogy II. Katalin halála után a szakiskola és a birodalmi nevelőházak főfelügyelője I. Pál második felesége, a filantropista nézeteket valló Marija Fjodorovna cárné (eredeti nevén: *Sophia Marie Dorothea Auguste Luise von Württemberg*) került, aki racionális intézkedéseivel és a képzés reformjával növelte az oktatás színvonalát.³¹

Iván Beckoj gróf egész életét az orosz nemzeti kultúra és a felvilágosodás kori oktatás- és iskolaügy reformjának és intellektuálisan magasabb szintre emelésének szentelte. Első volt az orosz nőnevelés presztízséért, a „harmadik rend” iskoláztatásáért és a nemzeti szellemű tisztképzés meghonosításáért végzett munkában. II. Katalin cárnő nagyra értékelte Iván Beckoj elhivatottságát, magasra törő ambícióit, fáradtságot nem ismerő tevékenységét. Ezzel magyarázható, hogy 1762-ben a Művészeti Akadémia élére nevezte ki, 1768-ban államtanácsosi rangra emelte, a cárnő javaslatára 1772. november 20-án a Szenátus emlékérmét veretett tiszteletére „A haza szolgálatáért” felirattal. Az uralkodónő világosan látta, hogy Beckoj grófnak jelentős érdeme volt 1782. augusztus 7-én a fővárosi Szenátus téren I. Péter lovasszobrának felállításában, amely a francia *Étienne Maurice Falconet* alkotása.³²

A cárnő számos kitüntetést adományozott hűséges alattvalójának: az „Alekszandr Nyevszkij-rendet” (1762), „Az Elsőként Elhívott Szent András Apostol Érdemrendet” (1768) és a „Szent Vlagyimir-rendet” (1782).³³ Beckoj valóban megérdemelte ezeket a kitüntetéseket, mivel egész életében az Orosz Birodalom érdekeit szolgálta. Tudjuk róla, hogy 1788-ban súlyos csapás érte, mivel elvesztette látását, ezért 1791-ben minden megbízatásáról kénytelen

³⁰ БЕЦКОЙ 1772.

³¹ БЮЛЕР – ТИМОШУК 1890, 809–832; НИКОЛАЕВА 2018.

³² ОРЛОВ – ГЕОРГИЕВА – ГЕОРГИЕВ 2012, 40.

³³ ИВЕРСЕН 1880, 142.

volt lemondani. Mivel sohasem nősült meg, ezért teljes vagyonát, hatalmas könyvtárát, festményeit, szobrait és rézmetszeteit a Művészeti Akadémiának adományozta. Beckoj gróf 91 éves korában, 1795. augusztus 25-én távozott az élők sorából és az Alekszandr Nyevszkij kolostorban helyezték örök nyugalomra. Sírjára a „Quod aevo promernit, aeterna obtinuit” (Megszerezte, amit megérdemel az örökké való korban) latin szöveget vészték.

Felhasznált irodalom

Források

БЕЦКОЙ 1764 = БЕЦКОЙ, Иван И.: *Генеральное учреждение о воспитании обоего пола юношества*. Сенатская типография, Санкт-Петербург, 1764.

БЕЦКОЙ 1772 = БЕЦКОЙ, Иван И.: *План коммерческого воспитательного училища*. Сенатская типография, Санкт-Петербург, 1772.

ЧИСТОВИЧ 1863 = ЧИСТОВИЧ, Иларион А.: *Материалы об Иване Ивановиче Бецком*. Издание Общества Истории и Древностей Российских, Москва, 1863.

МАЙКОВ 1896 = МАЙКОВ, Петр М. (комментарии): *Письма И. И. Бецкого к императрице Екатерине Второй*. // *Русская старина*, 1896/11. 387–389.

РЖЕВСКАЯ 1871 = РЖЕВСКАЯ, Глафира И.: *Памятные записки Глафиры Ивановны Ржевской*. // *Русский архив*, 1871. 1–52.

Szakirodalom

SZABÓ 2003 = SZABÓ Miklós: *Az orosz nevelés története (988–1917)*. Bevezetés: V. Molnár László. Akadémiai Kiadó – Pro Print, Bp. – Csíkszereda, 2003.

АНИСИМОВ 2005 = АНИСИМОВ, Евгений В.: *Елизавета Петровна*. Молодая гвардия, Москва, 2005.

БЕЛЯВСКИЙ 1987 = БЕЛЯВСКИЙ, Михаил Т.: *Школа и образование*. // *Очерки русской культуры XVIII века*. Часть вторая. Под редакцией Б. А. Рыбакова. МГУ, Москва, 1987. 258–293.

БЮЛЕР – ТИМОШУК 1890 = БЮЛЕР Федор А. -- ТИМОШУК Вера В.: *Императрица Мария Фёдоровна в её заботах о Смольном монастыре (1797—1802)*. // *Русская старина*, 1890/4. 809–832.

БОГДАНОВА 2017 = БОГДАНОВА, Вероника: *Институт благородных девиц*. Алгоритм, Москва, 2017.

ЧАЙКОВСКАЯ 1987 = ЧАЙКОВСКАЯ, Ольга Г.: *Воспитание «новой породы» людей (Об одном социальном эксперименте XVIII века)*. // *Социологические исследования*, 1987/2. 121–134.

- ЕМЕЛИНА 2007 = ЕМЕЛИНА, Маргарита А.: Алексей Петрович Бестужев-Рюмин. // *Вопросы истории*, 2007/7. 29–45.
- ЕРЕМЕНКО 2007 = ЕРЕМЕНКО, Мария А.: *Дворцовые перевороты*. Пресс-курьер, М., 2007.
- ЕРОШКИНА 1993 = ЕРОШКИНА, Алла Н.: Деятель эпохи просвещенного абсолютизма И. И. Бецкой. // *Вопросы истории*, 1993./9.
- ГОРШКОВА 1995 = ГОРШКОВА, Елена А.: Воспитательные дома и приюты в Российской империи. // *Педагогика*, 1995/1. 117–119.
- ИВЕРСЕН 1880 = ИВЕРСЕН, Юлий Г.: *Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц*. Т. 1. Тип. Императорской Академии наук, СПб., 1880.
- КАШИРИНА 2011 = КАШИРИНА, Наталья Н.: Педагогическая концепция И. И. Бецкого. // *Продуктивные модели современного образования. Сборник научных статей*. Изд. ИХО РАО, М., 2011. 188–201.
- КОШЕЛЕВА 1993 = КОШЕЛЕВА, Ольга Е.: У истоков женского образования в России. // *Педагогика*, 1993/2. 88–91.
- ЛИПНИК 1977 = ЛИПНИК, Валерий Н.: Учебный интерес в теории и практике И. И. Бецкого. // *Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся*. Выпуск 3. Аврора, Ленинград, 1977. 118–126.
- ЛИСОВСКИЙ 1982 = ЛИСОВСКИЙ, Владимир Г.: *Академия художеств. Историко-искусствоведческий очерк*. Лениздат, Л., 1982.
- МАЙКОВ 1904 = МАЙКОВ, Петр М.: *И. И. Бецкой (Опыт его биографии)*. Общественная польза, Санкт-Петербург, 1904.
- МИКЕРИНА 2009 = МИКЕРИНА, Александра Л.: Реализация передовых педагогических идей И. И. Бецкого в организации учебно-воспитательной работы Сухопутного шляхетского кадетского корпуса. // *Психология и педагогика*. (Новосибирск), 2009. 79–82.
- МИЛЛЕР 1893 = МИЛЛЕР, Николай Ф.: *Из прошлого Московского воспитательного дома. Очерк деятельности его за первое 30-летие в период управления И. И. Бецкого*. Тип. А. И. Мамонтова, М., 1893.
- МЫЛЬНИКОВ 2009 = МЫЛЬНИКОВ, Александр С.: *Пётр III. Повествование в документах и версиях*. Молодая гвардия, М., 2009.
- МОРОХИН 2013 = МОРОХИН, Алексей В.: *Великая княгиня Наталья Алексеевна (1755–1776)*. Алетейя, СПб., 2013.
- НАУМОВ 1997 = НАУМОВ, Виктор П.: *Пётр III*. Армада, М., 1997.

НИКОЛАЕВА 2018 = НИКОЛАЕВА, Нина И.: *Императрица Мария Федоровна (1759–1828)*. Издательский дом ТОНЧУ, М., 2018.

ОГУРЦОВ 1993 = ОГУРЦОВ, Александр П.: *Философия науки эпохи Просвещения*. ИФРАН, М., 1993.

ОРЛОВ – ГЕОРГИЕВА – ГЕОРГИЕВ 2012 = ОРЛОВ, Александр С. – ГЕОРГИЕВА, Наталья Г. – ГЕОРГИЕВ, Владимир А.: *Исторический словарь. Второе издание*. Проспект, М., 2012.

ПЯТКОВСКИЙ 1875 = ПЯТКОВСКИЙ, Александр П.: *Санкт-Петербургский воспитательный дом под управлением И. И. Бецкого*. РГИА, СПб., 1875/1. 146–159.

ПОЛОВЦЕВ 1905 = ПОЛОВЦЕВ, Александр А. (ред.): *Русский биографический словарь*. Т. 22. Изд. И.Н. Скороходова, СПб., 1905. 167—168.

САМАРОВ 2002 = САМАРОВ, Грегор: *На троне великого деда (Жизнь и смерть Петра III)*. Современник, М., 2002.

САВЧЕНКО 2011 = САВЧЕНКО, Татьяна А.: *Изоляционистская концепция воспитания И. И. Бецкого*. // *Педагогика*, 2011/7. 102–107.

ВЕСЕЛОВА 2004 = ВЕСЕЛОВА, Александра Ю.: *Воспитательный дом в России и концепция воспитания И. И. Бецкого*. // *Отечественные записки*, 2004/3. 169–179.

BODNÁR ERZSÉBET

OROSZ–OSZMÁN KAPCSOLATOK ALAKULÁSA ÉS A FEKETE-TENGERI OROSZ KERESKEDELMET ÉRINTŐ PROBLÉMA KEZELÉSE AZ OROSZ DIPLOMÁCIÁBAN A BUKARESTI BÉKE (1812) UTÁN

A tanulmány a történeti keleti kérdés problémaköréből az orosz–oszmán kapcsolatok alakulásának rövid áttekintése után azt kívánja bemutatni a diplomáciai iratok bevonásával, hogy az orosz kabinet és diplomácia milyen lépéseket tett annak érdekében, hogy betartassa a Portával a bukaresti békeszerződésben megerősítést nyert orosz–oszmán kereskedelmi megállapodásokat.

Orosz–oszmán kapcsolatok alakulása, 1792–1812

A XVIII. század második felében Oroszország sikeresen háborúzott az Oszmán Birodalommal. *II. Katalin* előnyös békekötései¹ révén a területi nyereségen túl jelentős privilégiumhoz is juttatta birodalmát, Szentpétervár felléphetett az Oszmán Birodalomban élő keresztények védelmében. 1783-ban kötött orosz–oszmán kereskedelmi szerződésnek² köszönhetően pedig az orosz kereskedőhajók megállás és kirakodás nélkül haladhattak át a fekete-tengeri szorosokon, az orosz gabona kijuthatott a világpiacra. 1792 után az uralkodónő változtatott török politikáján és jószomszédi viszonyt alakított ki a Portával. 1796-tól uralkodó *I. Pál* folytatta ezt a békés politikát és 1799-ben szövetségre is lépett Konstantinápolyval. A szerződés lehetővé tette Oroszország számára, hogy háború esetén hadiflottája áthajózhasson a fekete-tengeri szorosokon, s így kijusson a Földközi-tengerre.³ 1801 márciusában trónra lépő *I. Sándor* kaotikus külpolitikai örökséget vett át apjától.⁴ Az orosz diplomácia a prioritást élvező európai ügyek problémáinak rendezése közben ügyelt arra, hogy az orosz külpolitika fontos részét képező keleti kérdésben az addig elért eredmények is megerősítést nyerjenek. Az orosz kabinet az Oszmán Birodalomhoz fűződő politikájában a jó szomszédi viszony életben tartását, a gyenge állam integritásának megőrzését és a 1799-ben létrejött orosz–török szövetségi szerződés megújítását,

¹ Kücsük-kajnardzsi és jassi-i békék: ЮЗЕФОВИЧ 2005, 46–61.; 61–69.

² Kereskedelmi szerződést lásd részletesen: ЮЗЕФОВИЧ 2005, 137–163.

³ ШЕПЕТЕВ 1997, 47–49.

⁴ *I. Pál* nézeteltérése koalíciós partnereivel szakításhoz vezetett, és miután kilépett a második koalícióból és háborúba sodródott Nagy-Britanniával, szövetségre lépett korábbi ellenfelével, Franciaországgal.

valamint II. Katalin uralkodása idején megkötött békékben foglaltak érvényben tartását állította középpontba. Ennek szellemében 1801-ben és 1802-ben az orosz diplomácia közvetítő szerepet vállalva a párizsi francia–török békekötésben, védelmébe vette az Oszmán Birodalmat *Napóleon* keleti törekvéseivel szemben.⁵ Eredményesen orvosolta az orosz–oszmán kapcsolatokat terhelő problémákat Moldva és Havasalföld esetében, és 1802 szeptemberében orosz–török konvenció született a fejedelemségek sérült jogainak helyreállításáról. A Jón-szigetek, azaz a Hét Sziget Köztársaság ügyében és a stratégiai szempontból fontos fekete-tengeri szorosok kérdésében tett diplomáciai lépéseit siker koronázta. 1803 végére befejeződött a Hét Sziget Köztársaság újjászervezésének folyamata is. 1805-ben pedig az orosz diplomácia elérte a két állam között 1799 óta fennálló, a fekete-tengeri szorosok használatát magában foglaló szövetség megújítását, mely ismételten lehetővé tette Oroszország számára, hogy háború esetén hadihajói kifussanak a Földközi-tengerre.⁶ A tengerszorosok kérdése Szentpétervár számára stratégiai, gazdasági és biztonságpolitikai kérdés volt.

Az orosz–török egyensúly relatíve rövid időszakának hamar vége szakadt. 1805 végén megváltozott a helyzet az európai küzdőtéren. A harmadik franciaellenes koalíció, amely Oroszország részvételével jött létre, Austerlitznél vereséget szenvedett, s az hatással volt az orosz–oszmán kapcsolatok további alakulására. Az orosz befolyás erősen meggyengült az oszmán udvarban, amit jól mutat az a tény, hogy az orosz kabinetnek nem sikerült rendeznie Moldva és Havasalföld ügyét diplomáciai úton Konstantinápolyal. Az 1802-es konvenció török részről történő megsértése végül 1806 decemberére háborúhoz vezetett. A diplomáciai és katonai partnerséget felváltotta a háború. A korábbi szövetségesek ellenségekké váltak, és Szentpétervár elveszítette a nem oly rég megújított privilégiumát a fekete-tengeri szorosok használatát illetően is. Az Orosz Birodalom lekötöttsége a negyedik koalícióban, háborús vereségei Európában, majd békekötése és szövetsége Napóleonnal 1807-ben Tilsitben, mindezek nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy „*furcsa*” háborúja a Portával különböző intenzitással folyt, és hosszan elhúzódott, 1812 május végéig. A tilsiti rendszerbe kényszerült orosz kabinetnek figyelembe kellett vennie Franciaország érdekeit a keleti kérdésben, változtatnia kellett a Közel-Keleten alkalmazott politikáján. Az orosz külügynek, hogy kijusson ebből a bonyolult és

⁵ Lásd részletesen: BODNÁR 2023a, 9–21.

⁶ Lásd részletesen: BODNÁR 2023, 235–246.

nehéz helyzetből, új elvet kellett kidolgoznia és alkalmaznia a keleti kérdés kríziseinek kezelésére. Az orosz kabinet arra törekedett a frissen kimunkált keleti politikájában, hogy az orosz–oszmán érdekeket érintő vitás kérdéseket a Fekete-tenger, a Balkán és a Kaukázus esetében a Portával bilaterális szerződések segítségével oldja meg, a keleti kérdés többi problémáját pedig az érdekelt európai nagyhatalmakkal közösen rendezze. Az orosz kabinet ezt az elvet alkalmazta az orosz–török háborút lezáró 1812-es bukaresti béke előkészítése során.⁷

Az 1810 óta egyre súlyosbodó ellentétek kikezdtek a francia–orosz szövetséget, nyilvánvalóvá vált, hogy a háború elkerülhetetlen a franciákkal, Napóleon meg fogja támadni Oroszországot. Ezért 1812 tavaszától Szentpétervár számára fontossá vált a mihamarabbi békekötés a Portával, amit 1812. május 28-án sikerült tető alá hoznia a svéd és a porosz diplomácia segítségével Bukarestben⁸, szinte az utolsó pillanatban a fenyegető francia invázió kezdete előtt, ami 1812. június 24-én következett be.⁹

Régi új követ Konstantinápolyban

A bukaresti béke fontos volt az orosz kabinet számára, annak ellenére, hogy nem teljesült valamennyi követelése. I. Sándor mindvégig orosz–oszmán szövetségkötésben reménykedett, amit a diplomatáinak nem sikerült valóra váltani Bukarestben.¹⁰ A legfontosabbat mégis elérték, az Oszmán Birodalom semlegességét a Franciaország ellen vívandó háborúja esetén. Emellett Szentpétervár jelentős területi nyereséget is elkönyvelhetett, igaz nem annyit, amennyi a békekötést megelőző tárgyalásokon a fő célja volt. A Dunai Fejedelemségek, de legalább Moldva megszerzése helyett kénytelen volt elfogadni a Prut folyót, mint határvonalat, s így Moldva területének megosztását. A tárgyaló felek Szerbiáról sem feledkeztek meg, a békeszerződés 8.

⁷ ОРЛИК 1998, 76. Az orosz kabinet a későbbiekben is, az 1820-as évek kríziseinek megoldásakor és a drinápolyi béke aláírásakor 1829-ben, hű maradt ehhez az elvhez.

⁸ A bukaresti békeszerződést lásd részletesen: ЮЗЕФОВИЧ 2005, 69–76., valamint БІР 1962, док. 164. 412–416. (szöveg); док. 165. 417. (titkos cikkelyek).

⁹ Lásd részletesen: BODNÁR 2015, 19–33.

¹⁰ A védelmi szövetség létesítésének szükségessége az angol kabinet keleti kérdésben elért eredményei miatt is fontossá vált Szentpétervár számára. Az 1809-ben megkötött angol–oszmán egyezmény megnövelte az angol befolyást a Földközi-tenger keleti medencéjében és az Oszmán Birodalomban. A megállapodás 2. cikkelye értelmében békeidőben a Fekete-tenger szorosai nyitva álltak minden kereskedelmi hajó előtt, de bezárultak a hadihajóknak. Háborúban pedig nyitva álltak a szultán barátainak, és bezárultak az ellenfeleknek. ORMOS–MAJOROS 1998, 72.; КУДРЯВЦЕВА 1999, 104–105.

cikkelye határozott a helyzetéről. Szerbia ugyan az Oszmán Birodalom része maradt, de lehetőséget biztosított a szerbek számára, hogy a belügyet maguk intézzék, az adót megállapítsák és beszedjék. A. 8. cikkely alapján a Porta tulajdonképpen részleges autonómiát adott a szerbeknek.¹¹ A szerbek azonban elégedetlenek voltak a békében rögzített jogokkal és új követeléseket fogalmaztak meg annak reményében, hogy Oroszország vagy Ausztria támogatni fogja követeléseiket. A kaukázusontúli területek esetében kompromisszum született: az Oszmán Birodalom visszakapta a háború ideje alatt elhódított erődjeit és földjeit, viszont az önként csatlakozott államok és területek Oroszország birtokában maradtak. A béke három cikkelye is rendelkezett az ázsiai határokról, végleges megoldás mégsem született e kérdésben. A szerződésben nem határozták meg az orosz–oszmán határ pontos vonalát Ázsiában, melynek hiánya az egyezmény aláírása után a térségben eluralkodó konfliktusok forrása lett.

A gyorsan aláírt békeszerződés rendezetlen ügyei próbára tették mindkét fél diplomáit. Az orosz diplomáciának nem kis erőfeszítéseket kellett tennie annak érdekében, hogy az orosz–oszmán kapcsolatokban felmerülő vitás problémákat: a fekete-tengeri szorosokon áthaladó orosz kereskedelmi hajóforgalom normalizálásának kérdését, a szerb ügyet, valamint az ázsiai orosz–oszmán határkérdés terén kibontakozó konfliktusokat sikeresen kezelje. Az orosz kabinet a békekötés után tartott attól, hogy a háború kiújulhat, amit mindenképpen el kívánt kerülni. Szüksége volt a Portával kötött békére, a déli határának stabilitására, hogy nyugati határának védelmét biztosíthassa Napóleon közelgő inváziója miatt. Ezért mindent megtett annak érdekében, hogy az orosz–oszmán kapcsolatokban jelentkező problémákat diplomáciai úton rendezze.

A béke megőrzése, tartóssá tétele és a békeszerződés pontjainak betartatása a Portával nehéz feladatnak ígérkezett. Nagy felelősség hárult a konstantinápolyi követre és képviselőre. A diplomáciai problémák kezelésében korábban már kimagasló eredményeket elért diplomatára volt szükség ahhoz, hogy a vitás ügyek kezelése az orosz érdekeknek és elvárásoknak megfelelően történjen Konstantinápolyban. A választás ezek alapján és nem véletlenül az oszmán udvart és politikai viszonyokat jól ismerő, tapasztalt diplomatára, *Andrej Jakovlevics Italinszkijre* esett. I. Sándor 1812 júliusában nevezte ki, pontosabban helyezte vissza a követi posztra, ahol korábban, 1802 decemberétől 1806 decemberéig az orosz–török háború kitöréséig teljesített szolgálatot, majd 1810 és 1812 között a

¹¹ JELAVICH 1996, 185.

Moldvai Hadseregben tevékenykedett és részt vett a bukaresti békétárgyalásokon is. A régi új követ megkapta a küldetésére vonatkozó utasítást, amelynek meghatározó eleme volt a jó kapcsolat építése és fenntartása a Portával. Italinszkij, annak ellenére, hogy eléggé nehezzé váltak az orosz követség működési feltételei Konstantinápolyban, valóra váltotta a hozzá fűzött reményeket, eredményesen végezte a munkáját. Erről tanúskodik összegző beszámolója, amit a kinevezésekor kapott instrukciók alapján készített az uralkodó számára. 1813. február 13-án kelt jelentésében számba vette azokat a nehézségeket, melyeket megtapasztalt a fél éves követi tevékenysége során az oszmán udvarban. A konstantinápolyi tartózkodása óta elvégzett munkájáról következőképpen jelentett: „(...) írtam a szultán jelleméről és politikai nézeteiről, a próbálkozásairól és lehetőségeiről, állama belső állapotáról és a béke aláírása utáni hangulatról, melynek oka a békével való elégedetlenségükben keresendő, a nemrég véget ért háború után az oroszokhoz fűződő bizalmatlanságról, amihez a külföldiek intrikái is hozzájárulnak, amely egybeesik néhány ottomán miniszter érdekével. Írtam ezeknek a minisztereknek a politikai elveiről és kapcsolatairól, és Oroszországhoz való viszonyukról, amely meghatározza, hogy a Porta jelen helyzetében miként kárpótolja magát területeiben, politikai és kereskedelmi kapcsolataiban.”¹²

Az oszmán udvarban történtek részletes elemzése során informálta I. Sándort arról is, hogy a palotaforradalommal hatalomra került szultán miként vélekedik instabil helyzetéről. Kiemelte, II. Mahmudnak az a meggyőződése, hogy amíg a janicsár csapatok megtartják veszélyes hatalmukat, s amíg az uralmát nem ismerik el a vidéki provinciákban, ahol a pasák és a völgyfejedelmek függetlenségüket megtartva önállóan uralkodnak, addig csupán a hatalom árnyékában uralkodhat. Italinszkij szerint Mahmudnak nincs semmilyen tapasztalata az uralkodás terén, csupán abban nyújt kimagasló teljesítményt, hogy érdeklődéssel olvassa a birodalma történetét. Mehmed, Szelim és Szulejmán szultánok nyomdokaiba kíván lépni, és célja a monarchikus hatalom megerősítése, aminek a megvalósításához azonban nincs elég katonai és gazdasági ereje. A szultán kitartóan érdeklődik az európai események iránt is, tart Franciaországtól, félelemmel tölti el nagysága és ugyanígy érez az Orosz Birodalommal kapcsolatban. Abban reménykedik, hogy a két kolosszus egymás elleni küzdelme felemészti erejüket. Italinszkij az orosz követség által gyűjtött információk alapján arra a

¹² ВПР 1970, док. 19. 50–51.

következtetésre jutott, hogy a szultán és néhány minisztere készek lennének szövetségre lépni Oroszország ellenségeivel, Franciaországgal és Ausztriával, hogy visszaszerezzék az elvesztett területeket. Ez a befolyásos csoport maga mellett tudva a konstantinápolyi osztrák képviselő támogatását a bukaresti béke revízióját követelve háborúba rángatná az oszmánokat Oroszország ellen. A követ mindezek ismeretében mégis úgy vélte, hogy az oszmán kabinet az udvarban uralkodó háborús hangulat és naiv ábrándjai ellenére megfontoltan cselekszik. „*Nem gondolom, hogy a Porta fel akarja újítani a nemrég véget ért háborút Oroszországgal, vagy ismét képes elkezdni.*”¹³ – írta.

Italinszkij a követi posztjának elfoglalásakor az orosz képviselő feladataként a konstantinápolyi befolyás növelése érdekében a Porta háborúpárti oroszellenes csoportjának a gyengítését és a béke mellett állók támogatását jelölte meg. E téren elért jelentős eredményként számolt be arról, hogy titkos kapcsolatot sikerült kialakítania befolyásos oszmán politikusokkal. Ez szerint két szempontból is hasznos, egyrészt azért, mert így módon az orosz diplomácia megbízható információhoz juthat az oszmán kabinet politikájáról, másrészt azért, mert a támogatásukkal gátat lehet szabni az oszmán udvarban egyre erősödő Oroszország ellen irányuló külföldi intrikáknak.¹⁴

1813-as év elején a követ még úgy látta, hogy a Porta nem hagy fel egyhamar oroszellenes politikájával. *N. P. Rumjancev* január 7-i levelére, melyben a külügyminiszter azt remélve számolt be a Napóleont felett aratott orosz győzelemről, hogy az jelentős hatást gyakorol a Portára és „*a Diván minden kétséget kizáróan azon lesz, hogy a továbbiakban megszilárdítsa kapcsolatát velünk, mely a bukaresti békében van megalapozva*”,¹⁵ Italinszkij kiábrándítóan reagált. Válaszában részletesen írt az oszmán udvarban uralkodó oroszellenes hangulatról. Hangsúlyozta, hogy a Porta nem örül az orosz győzelemnek, és számos befolyásos oszmán miniszter kitart a korábbi álláspontja mellett, mely szerint a háborúnak nem kellett volna ilyen jelentős területi veszteséggel zárulnia. Igyekeznek elterelni a lakosság figyelmét és elégedetlenségét a belső gazdasági és politikai nehézségekről a revans és a vallási fanatizmus előtérbe helyezésével. A francia és az osztrák diplomaták pedig nyíltan támogatják a törekvésüket. Levele végén azzal nyugtatta meg

¹³ БИП 1970, док. 19. 52.

¹⁴ БИП 1970, док. 19. 53.

¹⁵ БИП 1962, док. 293. 670.

külgügyminiszterét, hogy az orosz diplomáciai képviselőt a Konstantinápolyban uralkodó nehéz körülmények ellenére helyt áll, és mindent megtesz annak érdekében, hogy elhárítsa a háború veszélyét, betartassa a bukaresti béke pontjait a Portával és mihamarabb orvosolja az orosz–oszmán viszonyt terhelő problémákat.¹⁶

Az oszmán kabinet Napóleon oroszországi vereségének és az oroszok nyugat-európai hadjárata során aratott katonai győzelmeinek, valamint az európai nagyhatalmi politikában bekövetkezett változásoknak a hatására a külpolitikájának és orosz politikájának átgondolására kényszerült. Az oszmán diplomácia a korábbiánál jóval együttműködőbb lett orosz viszonylatban, melynek köszönhetően nőtt az orosz diplomáciai képviselő mozgástere Konstantinápolyban. Italinszkij az 1813 február eleji jelentésében már azt írta I. Sándornak, hogy nem fenyegeti veszély a bukaresti békét annak ellenére sem, hogy az orosz–oszmán kapcsolatokat továbbra is azok a problémák terhelik, amelyek közvetlenül a békekötés után jelentkeztek. Az orosz–oszmán diplomáciai tárgyalások nehezen ugyan, de jó irányban haladnak Konstantinápolyban, s a fekete-tengeri orosz kereskedelmet érintő probléma is megoldódni látszik. Meglátása szerint az orosz udvar politikai hasznót húzhat az orosz–oszmán kapcsolatot terhelő kereskedelmi problémából, ha most segít a nehéz gazdasági helyzetben lévő Portán és ellátja gabonával az éhező oszmán fővárost. I. Sándor éljen a lehetőséggel, és ajánlja fel segítségét a szultánnak. A követ azzal érvelt, ez a nemes gesztus megtérül majd a későbbiekben, megteremtí az alapot ahhoz, hogy az orosz diplomácia jó eredményeket érjen el a Portánál fontos kérdésekben.¹⁷ 1813. március 11-én I. Sándor levelet írt II. Mahmudnak, melyben beszámolt nyugat-európai hadjáratának sikereiről. Biztosította a szultánt baráti segítségéről is, tudatta vele, elrendelte, hogy szállítsanak gabonát az orosz állami raktárakból Konstantinápolyba.¹⁸ Az oszmán vezetés elfogadta a felajánlott orosz segítséget. Rumjancev külügyminiszter április 19-én I. Sándorhoz küldött levelében a történetekre reflektálva elismerte, hogy az orosz diplomácia az oszmán külügyminiszterrel együttműködve jól kezeli „a gabona kérdést”, s az lehetővé teszi, hogy elkerüljék a háborút. Ugyanakkor rámutatott arra is, hogy az uralkodó intézkedése, melyet azért hozott, hogy gabonával lássa el az éhező oszmán fővárost, jelentős anyagi veszteséggel jár. „A Porta

¹⁶ БИП 1962, док. 294. 672.

¹⁷ БИП 1970, док. 19. 57.

¹⁸ БИП 1970, док. 57. 144–145.

nagy adót rótt az orosz alattvalókra kérésével, mivel 150 ezer csetverty gabonát kért, és érte csetvertyenként csak 32 rubelt fizet, amelyért csetvertyenként 157 rubelt fizetnének Szicíliában és Spanyolországban."¹⁹ – írta.

A fekete-tengeri orosz kereskedelmet érintő probléma kezelése, 1812–1813

A bukaresti békekötés után az orosz diplomáciának elsőként az 1783-ban megkötött orosz–oszmán kereskedelmi szerződés megszegése miatt keletkezett problémahalmaz kezelésével kellett foglalkoznia. Az oszmán hatóságok megnehezítették az orosz kereskedelmi hajók fekete-tengeri szorosokon történő szabad áthaladását, korlátozták az orosz gabona világpiacra történő kijutását.

A XVIII. század folyamán stratégiai és gazdasági okok motiválták Oroszország déli törekvését, területi hódítását. A fekete-tengeri partvidék megszerzése, és ott kikötőinek kiépítése, illetve kereskedelmi hajóinak kijutása a Fekete-tengerre megnövelte a fekete-tengeri szorosok kérdésének jelentőségét az orosz külpolitikában. Az orosz–török háborút lezáró 1774-es kücsükajnardzsi békekötésben a szabadkereskedelem iránti igények is megjelentek orosz részről. A béke 3. cikkelye, majd azt követően 1783-ban megkötött kereskedelmi szerződés 30. cikkelye alapján, melyek véget vetettek az oszmánok fekete-tengeri kereskedelmi monopóliumának, az orosz kereskedőhajók megállás és kirakodás nélkül haladhattak át a fekete-tengeri szorosokon. Az orosz kereskedőhajóknak nem kellett megállniuk, sem vámot fizetniük Konstantinápolyban, amit a török főváros igencsak megsínylett. A későbbiekben a balkáni kereskedők is hasonló privilégiumhoz jutottak, amennyiben orosz zászló alatt hajózva szállították gabonájukat a szorosokon át. Így Oroszország és a Balkán kikötőiből kivitt gabona jelentős része már nem Konstantinápoly szükségleteit elégítette ki.²⁰

A bukaresti béke a fekete-tengeri szorosokkal gazdasági szempontból csak annyiban foglalkozott, hogy megerősítette a már korábban megkötött kereskedelmi szerződéseket a 3. cikkelyével, azaz jogilag érvényben hagyta a tengerszorosok használatát érintő viszonyokat.

Az 1812-es év rossz gabonatermése az Oszmán Birodalomban, valamint az angol kereskedők gabonafelvásárlása és -kivitele, melyet

¹⁹ ВІР 1970, док. 66. 173., Прим. 92. 723.

²⁰ DEMETER 2016, 235.

az 1809-ben megkötött angol–oszmán kereskedelmi megállapodás tett lehetővé a számukra, Konstantinápoly gabonaellátásának ínségét eredményezte. A Porta a kialakult válságos helyzet enyhítése érdekében gátolta az orosz gabonával kereskedő hajók szabad átjárását a fekete-tengeri szorosokon és arra kényszerítette a kereskedőket, hogy hajóik teljes gabonarakományát Konstantinápolyban nyomott áron értékesítsék. Augusztus 13-án Italinszkij értesítette *P. V. Csicsagovot*²¹ a történekről. Majd október 30-án részletes jelentést küldött a külügyminiszternek, Rumjancevnek az orosz kereskedőhajókat ért atrocitásokról.²² A probléma kezelését Italinszkij végezte. Az oszmán kabinettel kötött szerződések lehetővé tették, hogy Szentpétervár a két udvar között felmerülő vitás kereskedelmi kérdéseket követe közvetítésével rendezze. Italinszkij azonnal megtette a szükséges diplomáciai lépéseket, elárasztotta tiltakozó jegyzékeivel a Portát. A diplomáciai jegyzékváltás a követ és az oszmán vezetés között nem vezetett eredményre. Az oszmán kabinet kitartott politikája mellett még decemberben is, amit igazolni látszik Italinszkij december 6-i tiltakozó jegyzékére küldött válasza. A követ a Dardanelláknál gabonával megrakottan veszteglő négy, orosz zászló alatt közlekedő kereskedelmi hajó feltartóztatása, a hajókon szállított gabona konstantinápolyi kirakodása és annak alacsony áron történő áruba bocsátása miatt fordult a Portához. December 21-én az oszmán kabinet azzal magyarázta a történeteket, hogy azokon a hajókon nem orosz, hanem török alattvalók szállították a gabonát, tehát az oszmán hatóságok törvényesen jártak el az esetükben. December 29-én Italinszkij cáfolta ezt az állítást és követelte, hogy a Porta tartsa be az 1783-ban kötött orosz–török kereskedelmi egyezmény vonatkozó cikkelyét, mely garantálja az orosz zászló alatt közlekedő kereskedelmi hajók szabad átjárását a fekete-tengeri szorosokon. És ismételten tiltakozott az ellen, hogy az orosz kereskedők a teljes gabonarakományukat Konstantinápolyban kötelesek értékesíteni, ami jelentős veszteséget okoz a számukra, mivel jóval alacsonyabb áron adhatják el az árujukat az oszmán fővárosban, mint a Mediterráneum más országaiban.²³

Miután a Porta nem változtatott a döntésén, s a hónapok teltevel a helyzet nem javult, Italinszkij tárgyalást kezdeményezett az oszmán külügyminiszterrel. *A. A. Fonton*, a konstantinápolyi diplomáciai képviselő első dragománja és a reis efendi tárgyalóasztalhoz ültek a

²¹ 1812 májusától Csicsagov volt a Dunai Hadsereg és a Fekete-tengeri Flotta parancsnoka.

²² ВІР 1970, Прим 92. 723.

²³ Lásd ide: ВІР 1970, Прим.7. 704.

probléma mihamarabbi rendezése érdekében. 1813. január 15-én és január 27-én folytatott egyeztetéseknek köszönhetően a Porta március 9-i jegyzéke barátságos hangnemben íródott és a korábbinál kedvezőbb feltételeket tartalmazott. Az alapján azoknak az orosz kereskedőknek, akiknek a hajói már úton voltak, vagy éppen akkor futottak ki gabonával megrakottan az orosz kikötőkből, a rakományuknak a felét kellett leadni fizetség fejébe az oszmán állami hombárba. Az oszmán kabinet döntését ismételten a rossz gazdasági körülményekkel és azzal indokolta, hogy az új termés beérésére még sokat kell várni. Mindezek ismeretében Konstantinápoly gabonaellátásában javulás csak az orosz gabonától várható. A fővárosnak szüksége van az orosz gabonára, mert a gabonánság a lakosság körében nemkívánt zavargásokhoz vezethet. Italinszkij március 11-én tájékoztatta az oszmán kabinetet, hogy továbbította az új feltételeket tartalmazó jegyzéket I. Sándorhoz jóváhagyás végett, valamint értesítette a kereskedelmi hajók tulajdonosait arról, hogy az oszmán kabinet mérsékelte a követelését, és már csak a hajóik gabonarakományának a felét kötelesek eladni az oszmán állami magtárnak, a másik felét tovább szállíthatják, és ott értékesíthetik, ahol szeretnék. A követ nehezményezte a hivatalosan megszabott, a korábbinál jóval alacsonyabb új vételi árat, valamint azt is, hogy az oszmán hatóságok kiterjesztették a vásárlást a búza mellett az árpara és más magokra. Arra kérte a Portát, hogy kompenzálja az orosz kereskedők veszteségét, és felszólította az oszmán kabinetet, hogy addig, amíg az orosz uralkodó válasza nem érkezik meg, tartsa be az 1783-ban kötött kereskedelmi szerződésben foglaltakat.²⁴

Április végén I. Sándor elfogadta a Porta végső jegyzékét az 1813-as évre. Az orosz uralkodó ideiglenes rendeletével, melyet május 3-án küldött el Italinszkij a Portának, lezárta az orosz fekete-tengeri gabonakereskedelmet érintő hónapok óta tartó diplomáciai huzavonát. A rendelkezés értelmében a szorosokon áthaladó gabonát szállító orosz kereskedőhajók rakományuk felét, s annak kiléjét öt piasterért, kötelesek voltak áruba bocsátani Konstantinápolyban.²⁵ 1813. július 2-án II. Mahmud megköszönte I. Sándornak a segítséget, és Konstantinápoly gabonaellátásának biztosítása érdekében hozott intézkedését. *„A mi Fényes Portánk és az orosz állam régóta szomszédok, mindig kölcsönös tiszteletet mutattak egymás iránt (...), és most Ön beleegyezett abba, hogy elfogadja kérésünket és segíti fővárosunk lakosságának nyugalalmát megteremtteni (...). Ön igazolta*

²⁴ ВІР 1970, док. 31. 85–86.

²⁵ ВІР 1970, док. 77. 190.; Прим. 39. 710.

reményünket a jó szomszédság és barátság vonatkozásában."²⁶ – írta. Biztosította I. Sándort arról, mindent elkövet annak érdekében, hogy a béke fennmaradjon, tiszteletben tartja a semlegességet, amit a Porta magára vállalt a bukaresti békében.

A Porta eljárása ellen tiltakozó konstantinápolyi követi jegyzékek és az oszmán kabinet azokra küldött válaszai egyrészt rávilágítanak az Oszmán Birodalom rossz gazdasági állapotára és instabil belpolitikai helyzetére, valamint a Porta bukaresti békekötés után követett orosz politikájára. Másrészt általuk ráláthatunk az orosz diplomácia problémakezelési gyakorlatára is. A Napóleonnal háborúzó orosz kabinet arra törekedett a bukaresti békekötés után, hogy a békeszerződés pontjait betartassa a Portával, és a felmerülő vitás problémákat diplomáciai úton rendezze vele, hogy a konfliktusuk ne vezessen háborúhoz.

Miután az orosz és az oszmán kabinet hajlandó volt engedményt tenni, kompromisszum született az orosz–oszmán kapcsolatokat terhelő gazdasági kérdésben. Az orosz kereskedelmi jogok helyreállítása érdekében kifejtett diplomáciai erőfeszítések lezárulásának a közeledtével Italinszkij Rumjancev külügyminiszternek április 14-én írt levelében jelezte, hogy „*végre foglalkozhatok a szerb kérdéssel*”,²⁷ melynek átgondolt és alapos rendezését, mivel a békekötés gyors volt, nem oldották meg teljes mértékben a bukaresti békeszerződésben, ahogyan az ázsiai határok kérdését sem.

Források

ЮЗЕФОВИЧ 2005 = ЮЗЕФОВИЧ, Т.: *Договоры России с Востоком. Политические и торговые*. Государственная публичная историческая библиотека России, Москва, 2005.

ВПР 1962 = *Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел. Серия 1. 1801-1815, т. 6*. Госполитиздат, Москва, 1962.

ВПР 1970 = *Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел. Серия 1. 1801-1815, т. 7*. Госполитиздат, Москва, 1970.

Felhasznált irodalom

BODNÁR 2023a = BODNÁR Erzsébet: A keleti kérdés és az Oszmán Birodalom védelme az orosz diplomáciában, 1801–1802. In: Szabó

²⁶ ВПР 1970, Прим. 79. 717.

²⁷ ВПР 1970, док. 63. 165.

Tünde, Szili Sándor (szerk.): *Emigráció*. Szláv Történeti és Filológiai Társaság, Szombathely, 2023. 9–21.

BODNÁR 2015 = BODNÁR Erzsébet: Az orosz–török háború diplomáciai háttere és a bukaresti béke. In: Szabó Tünde, Szili Sándor (szerk.): *Háborúk és békék*. Szláv Történeti és Filológiai Társaság, Szombathely, 2015. 19–33.

BODNÁR 2023 = BODNÁR Erzsébet: Orosz álláspont a keleti kérdés kezelésének és az „ottomán örökség” felosztásának kérdésében, 1801–1805. In: Radnóti Klára, Sashalmi Endre (szerk.): *Apologia Historiographiae. Az orosz történelem évszázadai*. Martin Opitz Kiadó, Bp. 2023. 233–246.

DEMETER 2016 = DEMETER Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom II.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp. 2016.

JELAVICH 1996 = JELAVICH, Barbara: *A Balkán története, I.* Osiris Kiadó–2000. Bp. 1996.

ORMOS–MAJOROS 1998 = ORMOS Mária–MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtérén*. Osiris Kiadó, Bp. 1998.

КУДРЯВЦЕВА 1999 = КУДРЯВЦЕВА, Е. П.: Военно-политические союзы России и Турции в конце XVIII – первой трети XIX столетия. // Нежинский Л.Н. – Игнатьев А.В. (ред.): *Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия)*. Международные отношения, Москва, 1999. 82–120.

ОРЛИК 1998 = ОРЛИК, Ольга Васильевна: *Россия в международных отношениях 1815–1829*. Наука, Москва, 1998.

ШЕРЕМЕТ 1997 = ШЕРЕМЕТ, В. И.: нешняя политика Высокой Порты: к временному союзу с Россией. // Виноградов, В. Н. (ред.): *Александр I, Наполеон и Балканы*. Наука, Москва, 1997. 40–52.

SCHREK KATALIN

A PÁRIZSI BEVONULÁSTÓL A PÁRIZSI BÉKEKÖTÉSIG

VÁZLAT AZ OROSZ NAGYHATALMI POLITIKÁRÓL ÉS A REFORMOK KÉRDÉSÉRŐL (1814–1856)

A XIX. század első évtizedeiben Oroszország aktív szerepet vállalt a franciaellenes koalíciók létrehozásában. *I. Sándor* cár számára *Napóleon* legyőzése presztízskérdéssé, sőt az 1812-es háborút követően már-már küldetéstudattá vált. Mindeközben Oroszország egyre meghatározóbb tényezővé avanszált a nemzetközi politikában, a szövetségesekkel társult orosz haderőnek a Párizsba történő bevonulása 1814 márciusában pedig szimbolikus eseményként vonult be a történelembe. A hadjáratok lezárultát követően a politikai tervezések és egyeztetések során Oroszország eredményesen képviselte saját érdekeit a nemzetközi tárgyalásokon, új területekkel bővült a birodalom és a bécsi kongresszust követően a szentpétervári kormányzat lényegében megkerülhetetlené vált az európai konfliktusok megvitatásában. Azok a partnerségek, amelyeket Oroszország vállalt a Franciaországgal szembeni háborús koalíciókban, szintén nem múltak el nyom nélkül. A cári kormányzat 1815 után régi szövetségesekkel, de átformált keretrendszerben igyekezett fenntartani az újonnan megteremtett európai status quót, egyúttal pedig arra is törekedett, hogy hosszú távon bebiztosítsa magának a vezető kelet-európai nagyhatalom szerepét.

Ezt a célt szolgálta a Négyes Szövetségben való részvétel, amely Franciaország féken tartására irányult és Ausztrián, valamint Poroszországon túl a Nagy-Britanniával való tartós együttműködést kívánta biztosítani.¹ A másik alternatíva, a Szent Szövetség volt, amely egy stabil közép- és kelet-európai regionális együttműködést vetített előre. A kettő közül a porosz–osztrák–orosz társulás bizonyult tartósnak, Nagy-Britannia ugyanis hamar felmérte, hogy Oroszország túlzott befolyása idővel veszélyt jelenthetett az európai egyensúlyi rendszerre, így a kongresszusok időszakában (1818–1822 között) fokozatosan eltávolodott korábbi szövetségesétől. Ezzel ellentétben a Szent Szövetség kibírta az idő próbáját és évtizedes együttműködést hozott létre Szentpétervár, Bécs és Berlin között. A három szerződő uralkodó – *I. Sándor* cár, *III. Frigyes Vilmos* és *I. Ferenc* –

¹ ZAMOSYKI 2007, 529–530.

szándéknyilatkozata 1815 szeptemberében az alapelveket fektette le, konkrét cselekvési tervet még nem fogalmazott meg.² Azt, hogy az orosz diplomácia pontosan hogyan fogja használni a szövetséget a gyakorlatban, arra leginkább az 1820. november 19-én – ugyancsak Ausztria, Poroszország és Oroszország képviselői által aláírt – troppai protokoll adott támpontot. Ebben az egyezményben a cári kormányzat és partnerei kötelezték magukat arra, hogy bárhol, ahol a forradalmi állapot felbomlasztja a legitim politikai berendezkedést, ott a rend és a törvényesség helyreállítása érdekében a három állam fel fog lépni, beavatkozásuk módja és mértéke pedig a diplomáciai tárgyalástól a fegyveres intervenció alkalmazásáig terjedhet.³ Ebből már érzékelhető volt, hogy az Orosz Birodalom szükség esetén nem retten vissza a katonai erő alkalmazásától és hogy a pétervári udvar inntől fogva prioritást szentel az európai ügyeknek, még akkor is ha azok nem érintik vagy sértik közvetlenül a kelet-európai állam érdekeit. Ez a nagyon karakteres szerep, amit Oroszország magára öltött a bécsi kongresszust követően, nagyrészt azért is volt lehetséges, mert Franciaország – mint korábbi nagyhatalom – a napóleoni háborúk befejezését követően egy időre partvonalra szorult.⁴ Az 1815 utáni orosz külpolitikának tehát szerves része lett a Franciaország által hagyott hatalmi vákuum betöltése.

Reformer szemlélet és autokrata attitűd

Ugyanakkor Szentpétervár más területek felé is tekintett. Ahogyan korábban említettük, a birodalom új területekkel bővült. A francia háborúk időszakában, a párhuzamos konfliktusokban aratott győzelmek eredményeképpen szerezte meg Svédországtól a Finn Nagyhercegséget (1809), az Oszmán Birodalomtól Besszarábiát (1812), majd a bécsi kongresszus területi rendezéseinek eredményeképpen a Kongresszusi Lengyelországot (1815).⁵ Három olyan jelentős terület, amely hosszú távon fontos eleme lett az orosz birodalmi szisztémának.

Az új területszerzések pedig új lehetőségeket jelentettek, a cári politika mindhárom térségben megpróbálkozott átfogó reformokkal, egyfajta modernizációval. A friderickshamni békében Svédország lemondott Oroszország javára a Finn Nagyhercegségről, amely ennek megfelelően 1809-től orosz irányítás alá került. *Mihail Sziperanszkij*

² HERTSLET 1875, 317–319.; GRAAF 2020, 245–251.

³ GHERVAS 2021, 125–126.

⁴ CHAPMAN 1998, 35.; SCOTT 2013, 358.

⁵ A területszerzésekre vonatkozóan lásd: SCOTT 2013, 356–361.; ORMOS – MAJOROS 2003, 28–31.

tanácsára és az általa kidolgozott irányelvek szerint I. Sándor szabadabb teret adott az új tartománynak és figyelembe vette a helyi lakosság évszázados hagyományait és szokásjogait. A Finn Nagyhercegség élén a cár által kinevezett kormányzó állt, ugyanakkor maga a terület nagyfokú autonómiával rendelkezett.⁶ A Kongresszusi Lengyelországban szintén a belső orosz tartományoktól eltérő berendezkedést és közigazgatást alakítottak ki. I. Sándor cár még 1815-ben alkotmányt adott az Orosz Birodalomhoz tartozó lengyel területeknek. A meglepően haladó szellemű alaptörvény biztosította a lengyel nyelv használatát az oktatásban és a közigazgatásban, valamint lehetővé tette, hogy a lengyel katonai alakulatokban a vezénylet nyelve szintén a nemzeti nyelv legyen. A reformok részeként megalakult a kétévente ülésező, egykamarás parlament, amelynek jogában állt törvényjavaslatokat előterjeszteni. A gazdasági fejlődést elősegítendő pedig megszüntették a belső vámhatárt az iparilag fejlettebb lengyel területek és az orosz állam többi része között.⁷

Az 1806–1812-es orosz–török háború után Oroszországhoz csatolt Besszarábia az ún. Új-Oroszország létrehozásának kiindulási pontját képezte.⁸ Ennek azért volt kiemelt jelentősége, mert a regionális újjászervezés új gazdasági és politikai alternatívát kínált. A kormányzóság Odessza kikötőjével a fekete-tengeri orosz gabonakereskedelem központjává vált, miközben a birodalom a Dunai Fejedelemségekhez is közelebb került és ez lehetőséget teremtett az orosz befolyás erősítésére Moldvában és Havasalföldön. A másfél évtizeddel később ismét kiújuló konfliktus, az 1828–1829-es háború, ismét orosz győzelemmel ért véget. A háború lezárásaként 1829 szeptemberében megkötött drinápolyi békében pedig Oroszország immáron ellenőrzése alá vonta a Duna-deltát, majd még szorosabbra fűzte kapcsolatát a Dunai Fejedelemségekkel. A *Pavel Kiszeljov* orosz tábornok vezetésével kidolgozott ún. Szervezeti Statútumok – amelyek 1831-ben Havasalföldön, 1832-ben pedig Moldvában kerültek bevezetésre – segítették a két kelet-balkáni tartományban a párhuzamos intézményrendszerek kiépülését és bizonyos fokú önrendelkezés megteremtését.⁹ Emellett az orosz kormányzat diplomáciai úton azt is elérte, hogy a hivatalosan még mindig az Oszmán Birodalom függésében lévő két kelet-balkáni tartomány

⁶ STENVALL – KUOPPAKANGAS – TALONEN 2021, 90.; HELLER 2003, 476–477.; KAPELLER 2001, 96–98.

⁷ ORMOS – MAJOROS 2003, 61.; HELLER 2003, 477; SZOKOLAY 2006, 100–101.

⁸ Részletesen lásd: TAKI 2014, 9–19.

⁹ JELAVICH 1996, 237–238.

számára a Porta engedélyezze a külföldre irányuló export tevékenységet. Ráadásul az orosz kormányzat a Dunai Fejedelemségek kereskedelmi jogait biztosító tárgyalások alkalmával rendkívül kedvező feltételeket harcolt ki, ami vonzóvá tette a két tartományt az új piac iránt érdeklődő európai államok számára. Oroszország nem csak a Dunai Fejedelemségek gazdaságát nyitotta ki, de központi szerepet szánt Odessza városának is, amely az 1810-es években dinamikus fejlődésnek indult, folyamatosan növekvő gazdasági jelentősége mellett pedig egyben Délkelet-Európa virágzó multikulturális központja lett.¹⁰

A fentiekkel párhuzamosan azonban a reform szemlélet szinte teljes háttérbe szorulása volt tapasztalható a hátországban. Bár a „diplomata cár”¹¹ uralkodásának voltak olyan periódusai amikor az Európa felé való nyitottság érvényesült és az uralkodót komolyan foglalkoztatták az alkotmányos monarchikus berendezkedés, valamint a társadalmi fejlődés kérdései, azonban a nemzetközi ügyek, az intenzív háborús időszakok és a konzervatív orosz nemesi elit ellenállása rendre megtörték a reformok lendületét. Ehhez társult még I. Sándor jellemének kettőssége. A cár bizonyos kérdésekben teljesen európeér államférfinak bizonyult, más esetekben azonban hagyományos orosz autokrataként viselkedett. A fiatal, modern gondolkodású orosz uralkodó, akit a bécsi kongresszus alatt ismerhetett meg az európai közvélemény, Sándor uralkodásának utolsó éveiben már csak mítosz volt, s ez a kép az évek múlásával egyre konzervatívabb formát öltött. A lengyel és a finn alkotmányos berendezkedési kísérletek idővel kudarcot vallottak (lásd például 1830–1831-es lengyel felkelést), Sándor felvilágosult gondolkodásmódja és hatalomgyakorlása pedig az 1820-as évekre megváltozott, amelyet olyan intézkedések sora jelzett, mint az *Alekszej Arakcsjev* tábornok által létrehozott katonatelepek vagy a *Mihail Magnyickij* nevével fémjelzett kulturális ellenforradalom programja, amely az ortodoxia és az eurázsiai-gondolat erősítését, valamint a nyugati kultúra elemeinek felszámolását hirdette meg.¹²

A belpolitikai viszonyokat az is súlyosbította, hogy az orosz társadalom egy része – elsősorban a napóleoni háborúkban szolgálatot teljesítő katonák és tisztek – személyes tapasztalatokat szereztek a

¹⁰ LEDONNE 2006, 1–2.; 31.; VERNON 1934, 196.

¹¹ A haza és a nemzetközi szakirodalom is erőszertettel alkalmazza ezt a jelzőt I. Sándor cár esetében, aki aktívan részt vett a külpolitikai tárgyalások lebonyolításában. A magyar történetírásban személyével és működésével kapcsolatban Bodnár Erzsébet folytatott kutatásokat. Ezt a kifejezést is az ő munkája nyomán idézzük: BODNÁR 2018.

¹² BEBESI 2011, 15–17.

nyugati-európai viszonyokról. Az eltérő életkörülmények, a szellemi, kulturális és politikai hatások olyan egyveleget képeztek, amely a későbbi években fontossá vált az oroszországi rendszerrel szembeni kritika megfogalmazásában és az 1825-ös dekabrista felkelés megszerveződésében. Az alkotmányosság, a szabadságjogok, a gazdasági-társadalmi átalakulás iránti vágy különböző szerveződések formájában öltött testet, mint például a *Pavel Pesztyel* vezette Déli Társaság vagy a *Kondratyij Rilejev* és *Nyikita Muravjov* irányította Északi Társaság.¹³ Az 1825. december 26-án kirobbant felkelés tünete volt az autokrácia diszfunkcionalitásának és az orosz társadalom belső válságának. A válságra adott válasz pedig erőteljes volt. A trónra lépő I. Miklós határozott lépéseket tett a felkelés és a mögötte álló szervezetek felszámolására. 1826-tól elkezdte kiépíteni az orosz társadalom megfigyelésére irányuló rendszerét, élén a Harmadik Ügyosztállyal és annak hatásköre alá tartozó politikai rendőrséggel, valamint a hírhedt besúgóhálózatával és az ún. obszervációs hadtesttel. A miklósi időszak fontos jellemzője volt továbbá a szigorú cenzúra, az egyetemek működésének nehezítése, valamint az *önkényuralom*, *pravoszlávia*, *népiség* hármas jelszavaknak a hangoztatása.¹⁴ Bár a jobbágykérdés foglalkoztatta az uralkodót, érdemi változásra, reformokra I. Miklós ideje alatt sem került sor, így az orosz társadalom megmaradt a kelet-európai mércével mérve is rendkívül avított és zárt feudális keretek között.

Kül- és belpolitika disszonanciái

Az újító szemlélet és a modernizáció hiánya nem csupán a birodalom belső működésére, hanem a nagyhatalmi státuszára is hatással volt. A sándori és a miklósi korszakra jellemző túlvállalt nemzetközi jelenlét nagy teherként hárult Oroszországra, mindeközben a belső reformok hiánya, a feudális társadalmi berendezkedés érintetlensége, az infrastrukturális háttér hiánya és a hadseregfejlesztés elmaradása miatt valójában a szentpétervári kormányzat egyre kevésbé tudta biztosítani azt az intenzív politikai és gyakran katonai jelenlétet, amelyet a cári kormányzat Kelet- és Délkelet-Európában, a Fekete-tenger térségében és a Kaukázusban egyaránt biztosítani kívánt.

Az Orosz Birodalom számos fegyveres konfliktusban vett részt közvetett vagy közvetlen módon 1815–1855 között, ilyen volt a görög ügybe történő beavatkozás (1826–1830), a lengyel felkelés elleni fellépés (1830–1831), valamint a magyar szabadságharcba történő

¹³ BEBESI 2011, 18–19.; HELLER 2003, 506.

¹⁴ BEBESI 2011, 27–28.

katonai intervenció (1849); a kaukázusi háború (1816–1864), az orosz–perzsa háború (1826–1828), az orosz–török háború (1828–1829) és a krími háború (1853–1856). Bár az európai és balkáni szintén alapvetően Oroszország sikeresnek mutatkozott, idővel azonban egyre gyarapodtak az elszenvedett kudarcok. Például a hosszan elhúzódó kaukázusi háborúban az 1830–1840-es években komoly erőfeszítések árán sem volt képes Oroszország eredményeket elérni a helyi népek ellenállásával és gerillahadviselésével szemben¹⁵, és ugyanide sorolhatjuk az orosz külpolitika irányvonalát évtizedekre meghatározó krími háborús vereséget is.

Az 1853 novemberében kirobbant konfliktus kezdetben beleilleszkedett az elmúlt évtizedek orosz–török háborúinak soraiba, amelyeket Oroszország rendre fölényes győzelemmel zárt le. Az Oszmán Birodalommal szembeni nagyfokú magabiztosság oka egyrészt abban rejlett, hogy az 1830-as években a Porta kimondottan sebezhetővé vált az Egyiptommal folytatott két háborúja miatt, másrészt arra vezethető vissza, hogy a negyvennyolcas forradalmakat követően Oroszország pozíciója megerősödött Közép- és Kelet-Európában. Az 1833-as müncheni szerződés alapján – amelyet Ausztria, Poroszország és Oroszország írt alá az első egyiptomi válságot követően – a szent szövetségi államok egymás iránti szolidaritásukat és a törvényes rend fenntartására tett fogadalmukat erősítették meg. Ez a szerződés képezte az alapját Oroszország magyar szabadságharcba történő intervenciójának, és ugyancsak a közös szövetség jegyében avatkozott be Szentpétervár diplomáciai útján 1849–1850-ben az Ausztria és Poroszország között kialakult vitába.¹⁶ A cári udvarban tehát úgy vélték, a meglévő nagyhatalmi kötelek szükség esetén biztosítják majd Oroszország számára a kölcsönös segítségnyújtást. Az orosz–török háború eszkalálódásával az Orosz Birodalom azonban már egy erős (brit–francia) koalícióval találta szembe magát. 1854 őszén az Alma folyó melletti csatában, Balaklávánál, majd Inkermannál is legyőzték az orosz csapatokat. Ezek a győzelmek azonban csak előjátéknak számítottak a hadjárat igazi céljához – Szevasztopol elfoglalásához – képest. A város a Krím-félsziget déli részén feküdt, és rendkívüli stratégiai jelentőséggel bírt. Nem csupán a térség legfontosabb orosz hídfőállása volt, hanem a cári haditengerészet központi támaszpontja is, hatalmas erődítményekkel

¹⁵ Shamil imám vezetésével 1834-ben jött létre Dagesztánban és Csecsenföldön egy egységfront, amely egyesítette az eltérő törzsi-nemzetségeket Oroszország kaukázusi terjeszkedésének feltartóztatása érdekében, és amely jelentősen megnehezítette az orosz katonai előrenyomulást a térségében. Lásd: SCHREK 2020, 404–405.

¹⁶ SCHREK 2024, 213–214.

és erős védelmi rendszerrel. A szövetségesek számára világos volt, hogy ha Szevasztopolst sikerül bevenni, azzal döntő csapást mérhetnek Oroszországra. Mindeközben Szentpétervár számításai, miszerint Ausztria támogató hadjáratot indít majd a Kelet-Balkánon, nem igazolódtak be, a birodalom magára maradt ebben a háborúban.¹⁷

A város elvesztése 1855 szeptemberében nem csupán katonai kudarcot jelentett Oroszország számára, hanem egyben szimbolikus vereséget is: világossá vált, hogy az Orosz Birodalom nem tudja megtartani azt az erős európai nagyhatalmi pozíciót, amelyet 1814–1815-ben vívott ki magának az első Francia Császárság legyőzését követően.

A háború egyben a modernitás és az elmaradottság kontrasztját is rendkívüli módon kiemelte. A gőzhajók, a huzagolt fegyverek és a vasút egyértelműen a nyugati államok technikai dominanciáját mutatták. A brit–francia szövetségesek által alkalmazott hadászati és logisztikai megoldások, az újonnan alkalmazott technológiák érzékeltették, hogy mekkora jelentősége van az offenzív és defenzív képességek erősítésében a logisztikának és a hatékony közlekedési, valamint szállítási útvonalak kialakításának. A krími háborúban például Oroszország jellemzően a folyami és tengeri szállítási útvonalaira támaszkodott, ezért azok ellehetetlenítése és a helyi orosz vasút hiánya a brit–francia erők stratégiájának alapját képezte.¹⁸ Készültek ugyan tervek még az 1850-es évek elején Oroszország európai, déli és krími területein építendő vasutakról, azok kivitelezésére azonban már nem kerülhetett időben sor.¹⁹ Így lényegében nem volt olyan infrastruktúra, amelyre az orosz fél érdemben támaszkodhatott volna.

A vesztes helyzet teremtette új körülmények a cári kormányzatot a reformok felé tendálta, az újonnan trónra lépő *II. Sándor* pedig a vesztérnizáció mintáját követve adta közre 1857. január 26-i proklamációját, amely az orosz vasúthálózat átfogó fejlesztési szándékának adott egyértelműen hangot.²⁰ Az 1860-as évektől az építkezések valódi lendületet kaptak és az orosz kormányzat arra is kiemelt figyelmet fordított, hogy a hálózatfejlesztés a közlekedési igények mellett a katonai és ipari-kereskedelmi szempontoknak megfelelően történjen.²¹

¹⁷ A folyamat diplomáciatörténeti hátterére vonatkozóan lásd: SCHREK 2024, 213–216.

¹⁸ LAMBERT 2013, 350.

¹⁹ BLACKWELL 1968, 320–321.

²⁰ VON LAUE 1963, 6–7.

²¹ BLACKWELL 1968, 322.

A krími háború szintén megváltoztatta a nemzetközi hatalmi viszonyokat. A partnerségek átalakulása, a Szent Szövetség kötelékének felbomlása annak a birodalomnak a (szinte) teljes nagyhatalmi elszigeteltségéhez vezetett, amely pár évtizeddel korábban uralta a nemzetközi kapcsolatok és az európai politizálás színterét. Oroszországnak szembesülnie kellett azzal a ténnyel, hogy a napóleoni háborúk óta először jött létre olyan széleskörű nagyhatalmi koalíció, amelynek célja egy állam féken tartása volt, s míg negyven évvel korábban Oroszország volt az ehhez hasonló nagyhatalmi fellépés egyik vezéralakja, azóta nagyot fordult a helyzet és az Orosz Birodalom vált azzá az állammá, amellyel szemben a kontinentális egyensúly megtartása érdekében közös erővel kellett fellépni. Az 1856-ban Párizsban megkötött békében Oroszország több stratégiai előnyét és jogát is elveszítette: kényszerűen lemondott Besszarábia déli részéről, nem tarthatott többé hadiflottát a Fekete-tengeren, a Duna-delta nemzetközi ellenőrzés alá került és megszűnt az orosz cár protektori joga az Oszmán Birodalomban élő ortodox lakossága felett, tehát Oroszország befolyása jelentősen csökkent a Dunai Fejedelemségekben és általánosságban véve a Balkán-félszigeten.²²

A háborús kudarc, az európai nemzetközi térből való (átmeneti) kiszorulás új periódust nyitott az orosz történelemben. II. Sándor cár már nem halogatta tovább és újtára indította azokat a reformokat, amelyek megoldást próbáltak kínálni az Orosz Birodalom belső problémáira. A nagyhatalmi politizálás terén Szentpétervár szövetségesek nélkül maradt, emiatt pedig egy időre hátrébb lépett (de ki teljesen nem vonult) az európai politizálásból, s egészen az 1870-es évek elejéig más területekre – a közép-ázsiai expanzióra és a kaukázusi háború befejezésére – összpontosította erőforrásait. A nagyhatalmi viszonyok dinamikájának sajátossága, hogy az egyik állam visszaszorulásának az időszaka egy másik számára a befolyásának kiterjesztését jelentheti. Oroszország izolációjával párhuzamosan emelkedett fel ugyanis a második Francia Császárság, amelynek íve pontosan akkor tört meg az 1870–1871-es francia–porosz háború elvesztésével, amikor az Orosz Birodalom újult erővel, ismét az európai nagyhatalmi színtérre lépett.

²² SCHREK 2024, 216–218.

Felhasznált irodalom

Szakirodalom

- BEBESI, 2011. = BEBESI György: *A rosskatag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században (1801–1914)*. PTE BTK Történettudományi Intézet – Modernkori Oroszország és Szovjetunió Története Kutatócsoport (MOSZT), Pécs, 2011.
- BLACKWELL, 1968. = BLACKWELL, William L.: *Beginnings of Russian Industrialization, 1800–1860*. Princeton University Press, Princeton, 1968.
- BODNÁR, 2018 = BODNÁR Erzsébet: A diplomata cár, I. Sándor (1801–1825). In: Szabó Tünde – Szili Sándor (szerk.): *Történelmi és irodalmi arcképek. Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában VIII*. Szláv Történeti és Filológiai Társaság, Szombathely, 2018. 70–82.
- CHAPMAN, 1998. = CHAPMAN, Tim: *The Congress of Vienna. Origins, Processes and Results*. Routledge, London–New York, 1998.
- GHERVAS, 2021. = GHERVAS, Stella: *Conquering Peace. From the Enlightenment to the European Union*. Harvard University Press, Cambridge (MA)–London, 2021.
- GRAAF, 2020 = GRAAF, Beatrice de: *Fighting Terror after Napoleon. How Europe Became Secure after 1815*. Cambridge University Press, Cambridge, 2020.
- HELLER, 2003 = HELLER, Mihail: *Az Orosz Birodalom története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- HERTSLET, 1875 = HERTSLET, E. (ed.): *The Map of Europe by Treaty*. Vol. I. Butterworths, London, 1875.
- JELAVICH, 1996 = JELAVICH, Barbara: *A Balkán története. I. 18. és 19. század*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- KAPELLER, 2001 = KAPELLER, Andreas: *The Russian Empire. A Multi-ethnic History*. Taylor & Francis, New York–London, 2001.
- LAMBERT, 2013. = LAMBERT, Andrew: *The Crimean War. British Grand Strategy against Russia, 1853–56*. Ashgate Publishing, [s. l.], 2011.
- LEDONNE, 2006 = LEDONNE, John P.: Geopolitics, Logistics, and Grain. Russia's Ambitions in the Black Sea Basin, 1737–1834. *The International History Review* 2006/1. 1–41.
- ORMOS – MAJOROS, 2003 = ORMOS Mária – MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- SCHREK, 2020 = SCHREK Katalin: Kultúrznák találkozása – Oroszország és a kaukázusi népek kapcsolatrendszere a 19.

században. In: Pósán László – Veszprémy László – Isaszegi János (szerk.): *Vallásháborúk, felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségekben az ókortól napjainkig*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2020. 396–410.

SCHREK, 2024 = SCHREK Katalin: The Congress of Vienna and the Maintenance of European Order until 1914. In: Schrek Katalin (ed.) *A History of International Relations*. University of Debrecen, Doctoral School of History and Ethnography, Debrecen, 2024. 199–240.

SCOTT, 2013 = SOTT, H. M.: *The Birth of a Great Power System 1740–1815*. Routledge, London–New York, 2013.

STENVALL – KUOPPAKANGAS – TALONEN, 2021 = STENVALL, Jari – KUOPPAKANGAS, Päivikki – TALONEN, Antti: Finland. In: Martí-Henneberg, Jordi (ed.). *European Regions, 1870–2020. A Geographic and Historical Insight into the Process of European Integration*. Springer, [s. l.], 2021.

TAKI, 2014 = TAKI, Victor: 1812 and the Emergence of the Bessarabian Region. Province Building under Russian Imperial Rule. *Euxenios* 2014/16. 9–19.

VON LAUE, 1963. = VON LAUE, Theodor Hermann: *Sergei Witte and the Industrialization of Russia*. Columbia University Press, New York–London, 1963.

ZAMOSYKI, 2007. = ZAMOSYKI, Adam: *Rites of Peace. The Fall of Napoleon and the Congress of Vienna*. Harper Press, London, 2007.

BENCZE ANDRÁS
ANNA FURUHJELM ÉS OROSZ-AMERIKA

1. Bevezetés

Közel egy évszázaddal *Kolumbusz Kristóf* amerikai partraszállását követően a XVI. század második felében az orosz állam is megkezdte közeledését az amerikai kontinens felé. *Jermak Timofejevics* vezetésével olyan folyamat indult el, amely a XVIII. századra Szibériának az Orosz Birodalomba való beolvasztásában csúcspontot ért el. Noha a XVI. században az oroszok még nem mutattak különösebb érdeklődést Amerika iránt, Szibéria meghódítását követően már a tengerentúli területek felé is figyelni kezdtek.

Az első és a második kamcsatkai expedíció során – *Vitus Bering* és *Alekszandr Csirikov* vezetésével – az orosz kutatók sikeresen elérték Alaszka partjait. Ettől kezdve magánkereskedők is egyre gyakrabban keltek át a Csendes-óceánon, hogy Alaszkába jussanak és prémes állatokra vadásznak. Az orosz állam azonban – részben a külpolitikai helyzet (például az orosz–török háborúk), részben a belpolitikai instabilitás (a XVIII. század ugyanis a palotaforradalmak időszaka volt) miatt – nem tudta kellőképpen támogatni a kereskedők tevékenységét a Távol-Keleten. Ennek ellenére 1783-ban két orosz kereskedő, *Grigorij Ivanovics Selihov* és *Ivan Ilarionovics Golikov* megalapította az Északkeleti Társaságot.¹

G.I. Selihov életében nem sikerült megszereznie *II. Katalintól* a társaság működéséhez szükséges monopóliumjogokat, ám halála után – többek között felesége, *Natalja Selihova* közbenjárására – *I. Pál* végül megadta az engedélyt. Így jött létre 1799-ben az Orosz–Amerikai Társaság (OAT), amely hivatalosan is Orosz-Amerika történetének kezdetét jelentette.²

A terület igazgatását az OAT vezetői által kinevezett kormányzó látta el; Orosz-Amerika fennállása alatt összesen tizennégyen töltötték be ezt a tisztséget. Az utolsó előtti kormányzó *Johan Hampus Furuhjelm* (1859–1863) volt.³ Felesége, *Anna Furuhjelm*, született Anna von Schoultz, svéd–finn családból származott, és nagyon fiatalon ment feleségül Furuhjelmhez. A házaspár 1859-ben érkezett Orosz-Amerika fővárosába, Novo-Arhangelszkbe. Anna már házasságkötése óta folyamatos levelezésben állt édesanyjával, amit Orosz-Amerikába érkezése után is rendszeresen folytatott.

¹ BENCZE 2023, 513.

² BENCZE 2023, 513.

³ ГРИНЁВ 2009, 642.

Jelen tanulmány célja e levelek vizsgálata, mint Orosz-Amerika kutatásának egyik értékes forrása. Ennek keretében először áttekintést adunk a területről, majd bemutatjuk Anna Furuhjelm alakját és levelezésének jelentőségét, végül pedig azt vizsgáljuk, miként tükröződik a gyarmati mindennapok világa írásaiban.

2. Orosz-Amerika

Mielőtt Anna Furuhjelm levelezésére összpontosítanánk, érdemes röviden áttekinteni Orosz-Amerika történeti hátterét, amelynek ismerete nélkül nehéz megfelelően értékelni visszaemlékezéseit.

Orosz-Amerika történetét rendszerint három nagy időszakra osztják. Az első, 1732 és 1799 közé eső korszakot Orosz-Amerika „előtörténeteként” szokás említeni: ez a Vitus Bering által vezetett expedícióktól az Orosz–Amerikai Társaság megalapításáig tartó periódus. A második időszak 1799 és 1825 között zajlott, amikor az első kormányzók – köztük *A. A. Baranov* – megteremtették Orosz-Amerika intézményi és gazdasági alapjait. A harmadik és egyben utolsó szakasz 1825-ben kezdődött, és 1867-ben, Alaszka eladásával ért véget.⁴

A kezdeti terjeszkedés során az oroszok először a Kuril- és az Aleut-szigeteket hódították meg, majd fokozatosan az alaszakai partvidéket is ellenőrzésük alá vonták. 1812-ben azonban már a Kalifornia partjaihoz közeli Fort Ross-t is megalapították, sőt 1815 és 1817 között kísérletet tettek egy erőd felépítésére a Hawaii-szigeteken is. Amennyiben elfogadjuk azt a megállapítást, hogy a kaliforniai erődítmény létrehozása sértette az akkor még nem kodifikált nemzetközi jog elveit – Fort Ross fennállása ugyanis állandó konfliktusforrás volt Orosz-Amerika és a felső-kaliforniai hatóságok között –, akkor megállapítható, hogy Orosz-Amerika lényegében a mai Alaszka állam területére korlátozódott. Ez különösen azután vált világossá, hogy az orosz kormány 1824-ben az Amerikai Egyesült Államokkal, majd 1825-ben az Egyesült Királysággal kötött szerződésekben rögzítette a határokat.⁵

Fontos hangsúlyozni, hogy az oroszok nem az egész alaszakai félszigeten voltak jelen, hanem elsősorban a partvidék mentén telepedtek le. Ez a jelenség nem meglepő, hiszen a nyugat-európai államok is a gyarmatosítás korai szakaszában főként a tengeri kereskedelem ellenőrzésének érdekében igyekeztek a partvidéki területeket birtokba venni. Orosz-Amerika központja Novo-

⁴ БОЛХОВИТИНОВ, 2021.

⁵ BENCZE 2023.

Arhangelszk⁶ (a mai Sitka) lett Sitka-szigetén, de a Kodiak-sziget települései is jelentős szerepet játszottak.

Az orosz jelenlét fő gazdasági alapját a prémes állatok – elsősorban a tengeri vidra és a hód – vadászata és prémjeik értékesítése képezte, amely az Orosz–Amerikai Társaság bevételeinek döntő részét biztosította. Kisebb mértékben hajóépítéssel is foglalkoztak: érdemes megjegyezni, hogy az oroszok építették az első gőzhajót Alaszka területén, amelyből néhányat Kaliforniában is értékesítettek⁷. Később kis léptékben a szénbányászat is megkezdődött, Furuhejm kormányzósága alatt pedig a jégexport is fellendült. A prémes állatok számának drasztikus csökkenése azonban Orosz-Amerika gazdasági létalapját veszélyeztette, és mindinkább erősítette azt az elképzelést, hogy a terület eladása elkerülhetetlenné válik.⁸ Emellett az oroszok nem tudtak olyan mezőgazdasági és állattenyésztési rendszert kialakítani, amely képes lett volna biztosítani a gyarmati lakosság élelmiszer-ellátását, ami további érvként szolgált a gyarmat fenntartásával szemben.⁹

A gyarmati társadalom két nagy csoportra oszlott: az őslakosokra és az európaiakra. Az európaiak körében fontos szerepet töltöttek be az úgynevezett kreolok, akik vegyes házasságokból származtak. Az alaszakai őslakos népesség négy nagy nyelvi csoportba sorolható, de közülük csak kettő élt érdemben orosz fennhatóság alatt. Az eskaleut nyelvcsaládhoz tartoznak az aleutok (Kuril-, és Aleut-szigetek), valamint az alutiiok és a yupikok (Kodiak és Alaszka észak-nyugati területe)¹⁰, akiket az orosz források gyakran tévesen egységesen „aleutokként” emlegettek. A na-dene nyelvcsaládhoz tartozó tlingitek a Sitka-szigeten és az alaszakai félsziget délkeleti részén éltek; az orosz források több elnevezést is használtak rájuk (például „kolosiak”, „sitkaiak”). A terminológiai kérdés részletes vizsgálata túlmutat e tanulmány keretein, de a szakirodalomban leggyakrabban a „tlingit” vagy „sitkai” megnevezés használatos.¹¹ Bár e tanulmány nem tud külön részletesen kitérni az orosz–őslakos kapcsolatok alakulására, fontos megjegyezni, hogy míg az aleutokkal általában jó viszonyt sikerült fenntartani, a tlingitekkel való érintkezés gyakran konfliktusokkal terhelt volt. Az európai népesség vonatkozásában két tényezőt érdemes kiemelni: 1) az oroszoknak soha nem sikerült

⁶ SHARMAN 2019, 73.

⁷ ANICHTCHENKO 2013, 40–44.

⁸ BENCZE 2023, 528.

⁹ BENCZE 2023, 518.

¹⁰ UAF 2025. <https://www.uaf.edu/anla/collections/map/> (Letöltés: 2025.06.10.)

¹¹ ГРИНЁВ 1986, 104–108.

számottevően növelniük az Európából érkező telepesek számát – az európai népesség száma Orosz-Amerika egész fennállása alatt viszonylag állandó maradt¹² 2) az európai lakosság nem kizárólag oroszokból állt, hanem az Orosz Birodalom más nemzetiségei – például németek, svédek, finnek, ukránok és belaruszok – is jelen voltak a gyarmatokon.¹³ A kreolok a gyarmati társadalom meghatározó csoportjává váltak: egyrészt közvetítő szerepet tölthettek be az európaiak és az őslakosok között, másrészt velük együtt alkották a gyarmati munkaerő gerincét.¹⁴

3. Anna Furuhjelm és a levelek

Miután felvázoltuk Orosz-Amerika főbb jellemzőit, érdemes egy különösen értékes nézőpontot megvizsgálni: Anna Furuhjelmét, akinek levelezése lehetővé teszi, hogy egy XIX. századi nő szemszögéből ismerjük meg a gyarmati életet.

Anna Furuhjelm 1836. március 4-én született Karlskronában, *Nils Gustav von Schoultz* és *Anna Arabella Cordelia Schoultz* (született Campbell) gyermekeként. Apja finn–svéd származású kalandor volt, aki Kuopióban (Finnországban)¹⁵ látta meg a napvilágot; a térség 1807-től az Orosz Birodalom fennhatósága alá került. Édesanyja skót családból származott¹⁶, noha Indiában született.¹⁷ E sokrétű családi háttér különösen figyelemre méltó annak fényében, hogy Anna levelei tanúsága szerint több nyelven is beszélt: angolul, finnül, svédül, németül és franciául. Tudjuk, hogy Alaszkában kezdett el oroszul tanulni.

Leendő férjével, Johan Hampus Furuhjelmmal 1858-ban, 22 éves korában ismerkedett meg; házasságukat 1859 februárjában kötötték meg. A gyors házasság oka az volt, hogy Johan Hampus Furuhjelmet Orosz-Amerika kormányzójává nevezték ki, és az 1830-as évektől kezdve hagyománynak számított, hogy a kormányzó feleségével együtt érkezzen Alaszkába.¹⁸ Anna első fennmaradt levelét édesanyjához 1859. február 2-án, közvetlenül esküvője után írta. Összesen 52 levele maradt ránk, noha a 32. levél elveszett. Utolsó

¹² BENCZE 2025, 15.

¹³ BENCZE 2023, 526.

¹⁴ SMITH-PETER 2010, 447.

¹⁵ GENI – SCHOUTZ 2024a. <https://www.geni.com/people/Nils-Gustav-von-Schoultz/6000000003383890544> (Letöltés: 2025.06.10.)

¹⁶ КРИСТЕНСЕТ 2010, 113.

¹⁷ GENI – SCHOUTZ 2024b. <https://www.geni.com/people/Ann-Schoultz-Campbell/3731756> (Letöltés: 2025.06.10.)

¹⁸ PIERRE 1986, 40.

levelét 1862. szeptember 21-én vetette papírra, de befejezetlen maradt, miután értesült édesanyja haláláról.¹⁹

Anna levelei elsősorban férjével való kapcsolatára, anyai szerepére és édesanyjához fűződő viszonyára összpontosítanak. Kevés figyelmet szentel az orosz–amerikai lakosságnak vagy a természeti környezet részletes bemutatásának.²⁰ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a levelekben található megfigyelések ne szolgáltatnának értékes információkat Orosz-Amerika mindennapjairól, sajátos nézőpontjából. A referenciakiadás alapján a levelek két nagy csoportra oszthatók: 1) az Orosz-Amerikába vezető útról szóló levelek (összesen 24), 2) az alaszakai tartózkodás idején írt levelek (összesen 28).

A levelek egy művelt és mélyen vallásos nőt rajzolnak meg, akinek életét a hit és az isteni gondviselésbe vetett bizalom határozta meg. Szinte minden levelében találunk vallási utalásokat: például az „Isten” szó 483 alkalommal fordul elő az összes levélben. Egy helyütt így ír például: *„Ó, remélem, hogy nagyon boldog lesz – és bízom benne, hogy Isten megadja nekem az erőt, az akaratot és a vágyat, hogy mindig örömmel és vidámsággal teljesítsem feleségkénti kötelességeimet.”*²¹ Az idézet rámutat Anna Furuhjelm személyiségének egy másik meghatározó vonására is: férjéhez való rendkívüli kötődésére. Leveleiből egyértelműen kitűnik, hogy kapcsolatuk nem érdekházasság volt, hanem mély, őszinte érzelmeken alapult.

Anna Furuhjelm levelezése több kutatási irány számára is értékes. Mindenekelőtt hozzájárul a nő- és gendertörténet kutatásához: személyes hangvételű beszámolóit betekintést engednek egy XIX. század második felében élt nő gondolkodásába és mindennapi tapasztalataiba. Ez különösen fontos Orosz-Amerika esetében, ahol viszonylag kevés kutatás készült a nők helyzetéről az orosz kolóniákon.²² Ezzel szemben például a spanyol gyarmatok női szereplőiről több monográfia is született.²³ Anna alakjának vizsgálatában kiemelkedik *Susanna Rabow-Endling* munkássága, aki három orosz-amerikai kormányzó feleségének életét elemezte, köztük Annáét is, külön figyelmet szentelve női szerepének értelmezésére.

A levelek emellett fontos forrásul szolgálhatnak Orosz-Amerika politikai, gazdasági, társadalmi és etnográfiai kutatásaihoz.

¹⁹ RISTENSEN 2006, 9.

²⁰ RABOW-ENDLING 2015. 173–174.

²¹ CHRISTENSEN 2006, 27.

²² ФЕДОРОВА 1999, 253–267.

²³ GARCÍA – PAVIA 2003.

Ugyanakkor személyes jellegük miatt elengedhetetlen a kritikus, kontextuális olvasat.

Levelei nemcsak Orosz-Amerika mindennapjait idézik fel, hanem betekintést engednek a korabeli szentpétervári életbe is. Az Izsákszékesegyházzal például így ír: „Soha nem láttam olyan épületet, amely olyan ünnepélyes benyomást tett volna rám, mint ez a szürke, ünnepélyes, impozáns megjelenésű templom, gránit oszlopokkal és bronz díszekkel, gránit lépcsőkkel és bronz ajtókkal, amelyekre a Megváltó életének jelenetei vannak domborítva.”²⁴

Utazási beszámolóí – önmagukban nem elsődleges forrásként kezelendők – más dokumentumokkal együtt értékes kiegészítő információkat nyújtanak például Panamáról, ahol vasúton utaztak át az öserdön: „Minden három méter föld egy ember életébe került, és a 300 munkás közül, akiket oda szállítottak, mindössze 25 tért vissza minden alkalommal. Így szó szerint több ezer síron haladtunk át.”²⁵

San Franciscóról is több megfigyelést rögzít, részben az átutazás, részben pedig amerikai tartózkodása során, amikor Sitkából Kaliforniába kellett utaznia fogászati kezelés miatt.

Összességében Anna levelei nemcsak vallásosságát, érzelmi világát és magánéletét tükrözik, hanem számos megfigyelést tartalmaznak a gyarmati környezetről is. A következő részben azt vizsgálom, miként jelenik meg Orosz-Amerika képe levelezésében.

4. Orosz-Amerika Anna Furuhjelm levelei alapján

Utazása kezdetén és az út során Anna Furuhjelm még tele volt reménnyel, s bizakodó hangnemben írt anyjának Orosz-Amerikáról: „Nem tudod, mennyire vágyom Sitkára [...] mindketten vágyunk a saját otthonunkra.”²⁶ Ugyanakkor nagyon is tisztában volt azzal, hogy mind ő, mind férje jelentős felelősséget vállalt: „Minden, amit teszek vagy mondok, észreveszik, és valószínűleg követni fogják” – jegyezte meg egyik levelében.²⁷ Orosz-Amerika kormányzójának feleségeként Anna Furuhjelm kétségkívül mintaként szolgált a gyarmati környezetben. Egy 1861 utáni levelében például arról számolt be, hogy drága ruhái más nőkben is felkeltették a vágyat az „extravagáns” öltözködés iránt.²⁸

A kezdeti, utazás előtti és alatti lelkesedése azonban fokozatosan elhalványult, miután megérkezett Orosz-Amerikába. Különösen az éghajlattal volt elégedetlen: többször panaszkodott a heves esőzésekre és

²⁴ CHRISTENSEN 2006, 27.

²⁵ CHRISTENSEN 2006 64.

²⁶ CHRISTENSEN 2006, 52.

²⁷ CHRISTENSEN 2006, 33.

²⁸ CHRISTENSEN 2006, 192.

viharokra, s azt is kijelentette, hogy „*ez a szörnyű időjárás soha nem ér véget*”.²⁹ Véleménye szerint a legkedvezőtlenebb időszak október vége és november eleje volt.³⁰ Egy másik alkalommal arról számolt be, hogy a többnapos fagy következtében öt centiméter vastag jégréteg képződött.³¹ A zord időjárás ellenére a táj különösen nagy hatást gyakorolt rá a magas, havas hegyekkel – köztük az Edgumbe-heggyel³² –, amelyet számos orosz utazó is gyakran említett, mivel Sitka megközelítésekor a hegy hófödte csúcsa volt az első, ami a távolból feltűnt.³³

Kodiak szigetét még Sitkánál is szebbnek találta. Leírása szerint a dombokat sűrű fű és virágok borították; a táj kisebb léptékű volt ugyan, de „*minden vidéki jellegű*”, az épületek fából készültek, s a festett házak a tengerparton vagy a hegyek lábánál sorakoztak.³⁴ Sitkát ezzel szemben élesen bírálta: „*Minden ház öreg és romos [...] szinte minden ház beázik.*”³⁵ A településen a legtöbb ház közvetlenül a talajra épült, az esős éghajlat következtében ezek állaga gyorsan romlott. Férje ezért kőalapok építésével próbálta orvosolni a problémát.³⁶ A levelek tanúsága szerint Hampus Furuhjelm új házakat és kunyhókat is emelt.³⁷ Bár a két terület jellemzésében az is szerepet játszott, hogy Sitkán volt állandó lakhelyük, így annak minden pozitív és negatív tulajdonságát jobban megismerhette.

Miután az éghajlatról és a tájról szóló észrevételeit részletezte, Anna figyelme egyre inkább a helyi lakosság (öslakosok és kreolok) felé fordult, akikkel szemben lényegesen szigorúbb ítéletet fogalmazott meg. A „kreol” vagy „orosz kreol” kifejezés a spanyol gyarmati terminológiából ered, az orosz gyarmatokon azonban más jelentéssel bírt: míg a spanyol gyarmatokon az európai származású, helyben született fehéreket jelölte, az orosz forrásokban a vegyes – bennszülött és európai – származású emberek megnevezésére szolgált. Anna egyik levelében így magyarázta: „*Azt kérdezed, kik és mik a kreolok: jogilag meszticek, mert vegyes vérűek.*”³⁸

Egy hosszabb beszámolóban a következőket írta anyjának: „*Ezeknek az embereknek az élete megrázna téged, és nem a szó triviális értelmében, hanem a legmélyebb értelemben: megérintené a szívedet és a lelkedet.*

²⁹ CHRISTENSEN 2006, 175.

³⁰ CHRISTENSEN 2006, 84.

³¹ CHRISTENSEN 2006, 180.

³² CHRISTENSEN 2006, 146.

³³ JIA3APEB 2017, 46.

³⁴ CHRISTENSEN 2006, 173.

³⁵ CHRISTENSEN 2006, 196.

³⁶ CHRISTENSEN 2006, 196.

³⁷ CHRISTENSEN 2006, 173.

³⁸ CHRISTENSEN 2006, 165.

*Újra és újra elgondolkodom azon, nem lehet-e tenni valamit, hogy megszabadítsuk őket az igazságtalanságtól.*³⁹

A nők megítélése szerinte még kedvezőtlenebb volt, mint a férfiaké. Magyarázata egyértelműen tükrözi vallásos és konzervatív neveltetését. Három fő problémát említett: 1) a férfiak és nők túlzott alkoholfogyasztását – példaként megjegyezve, hogy egyik szolgálukat emiatt kellett elbocsátaniuk. *Lain* kutatásai megerősítik, hogy az alkoholizmus valóban az egyik legsúlyosabb probléma volt, amellyel az alaszakai lakosság az orosz kivonulás után szembesült;⁴⁰ 2) a lustaságot, különösen a nők körében, akik szerinte nem voltak hajlandók dolgozni; 3) valamint azt, hogy *„mindig más módon is pénzt tudnak keresni”*.⁴¹ A kreolokról tett egyik megjegyzése külön említést érdemel: *„Bárcsak tudnám, hogyan lehetne elérni, hogy az itteni emberek meggyűlöljék a bűnt, és féljenek a Mindenhatót megsérteni – mert valójában a kis hely erkölcstelensége leírhatatlan –, sem az életkor, sem a rendkívüli fiatalság, sem a házassági élet nem tűnik védelmet nyújtani ellene.”*⁴² Sajnálatosnak tartotta, hogy európaiak kreolokkal kötnek házasságot, mivel azok – állítása szerint – *„kultúra híján soha nem boldogulnak Oroszországban”*, és mindig visszavágynak Sitkába. Úgy vélte, mivel a kreol férfiak gyakran hűtlenek, a nők is hajlamosabbak a házasságtörésre, ezért a vegyes házasságok sosem boldogok: *„Az orosz hamar megbánja választását, és szégyelli a feleségét.”*⁴³

Később az oktatás kérdésére is kitért: *„Az oktatás révén sokat ki lehetne hozni belőlük”,* ám mivel erkölcsileg *„még mindig a civilizáció legalacsonyabb szintjén vannak”,* ennek sikerét kevésbé látta esélyesnek.⁴⁴ Kritikája azonban nagy valószínűséggel inkább előítéleteken alapult, semmint objektív tapasztalaton, ugyanis számos olyan kreolról tudunk, akik jelentős szerepet játszottak az orosz kolóniák életében. Az Orosz-Amerikai Társaság lehetőséget biztosított számukra, hogy orvostudományt tanuljanak Szentpéterváron, majd tanulmányaik befejezését követően tízéves kötelező szolgálatot kellett teljesíteniük a gyarmatokon (bár idővel ez a gyakorlat megszűnt).⁴⁵ Többen papok, felfedezők, művészek vagy írók lettek.⁴⁶ Kutatások azt is bebizonyították, hogy az oroszok „korukat megelőzően” kétnyelvű oktatásban

³⁹ CHRISTENSEN 2006, 165.

⁴⁰ CHRISTENSEN 2006, 191.

⁴¹ LAIN 1976, 143–153.

⁴² CHRISTENSEN 2006, 100.

⁴³ CHRISTENSEN 2006, 195.

⁴⁴ CHRISTENSEN 2006, 223.

⁴⁵ ФЕДОРОВА 2015, 194.

⁴⁶ ACRIPRESTE 1990, 188–193.

részesítettek a helyi lakosokat.⁴⁷ Az iskolázott kreolok olykor magasabb fizetést kaptak, mint egyes európaiak.⁴⁸ Jelentőségüket az is alátámasztja, hogy az 1821-ben és 1844-ben megújított privilégiumok is név szerint említik őket.⁴⁹

Anna őslakosokról alkotott véleménye szintén ellentmondásos képet mutat. Bár *Vaszilij Kurkov* és *Grigorij Petuhov* például elismert ikonfestők voltak,⁵⁰ Anna Furuahjelm a bennszülötteket többnyire negatívan ítélte meg. „*Vadnak*” tartotta őket⁵¹, és bár sokuk meg volt keresztelve, úgy vélte, hogy „*sötétségük ugyanaz maradt, mint korábban*”.⁵² Ez a megítélés egyértelműen vallási és kulturális előítéleteit tükrözi, és valószínűleg inkább szokásaik megmaradására vonatkozott, semmint intellektuális képességeikre. Egyik levelében anyjának egy helyi ünnepségről számolt be: amikor Sitka lakói befejezték egy ház építését, nagy ünnepséget rendeztek, amelyre mintegy négyszáz embert hívtak meg. Egy hónapon át „vad” ruhákban táncoltak, énekeltek és alkoholt fogyasztottak. Az ünnepségek végén hagyományosan rabszolgákat áldoztak fel, de – elmondása szerint – férje ezt megakadályozta, így tizenkilenc ember életét mentette meg. Egy másik esetben két helyi nőt vádoltak boszorkánysággal; őket rendszerint megkínozták, amíg be nem vallották „bűnüket”, majd feláldozták volna őket. A két nő életét végül az Orosz-Amerikai Társaság megvásárlása mentette meg.⁵³ Leveleiből az is kiderül, hogy a tlingitek állandó veszélyérzetet keltettek az európai lakosság körében. Szerinte ez elsősorban a korábbi kormányzatok túlzottan engedékeny politikájának volt köszönhető. A valóság azonban jóval összetettebb: a tlingitek joggal nehezteltek az oroszok által elfoglalt földekre, valamint vallási és kulturális gyakorlatuk korlátozására.⁵⁴

Ezekhez a bennszülött népekről megfogalmazott kritikákhoz szorosan kapcsolódtak Anna megjegyzései a gyarmati politika, különösen pedig az ortodox egyház szerepéről. Ez utóbbit a gyarmatvallás és a morális rend hiányáért tette felelőssé. Meggyőződése volt, hogy amíg a bennszülöttek orosz fennhatóság alatt élnek, életmódjukon nem fognak változtatni: „*Ó, mikor fognak ezek a szegény pogányok megtérni és megismerni a Szent Igazságot? Attól tartok, soha, amíg orosz uralom alatt*

⁴⁷ SMITH-BARNETT 1990, 156–158.

⁴⁸ SMITH-PETER 2010, 442.

⁴⁹ LAIN 1976, 144–145.

⁵⁰ ARCIPRESTE 1990, 198–200.

⁵¹ CHRISTENSEN 2006, 85.

⁵² CHRISTENSEN 2006, 166.

⁵³ CHRISTENSEN 2006, 196; 221–222.

⁵⁴ RABOW-ENDLING 2015, 196.

*élnék. Ezért nagyon kívánatos, hogy Anglia vagy Amerika legyen a gyarmataink birtokosa.”*⁵⁵

Véleménye szerint a helyiek hitetlenségének gyökere az ortodox egyház működésében keresendő. Ismételten bírálta az ortodox papságot és szerzeteseket. A harminckilencedik levelében például őket okolta azért, hogy nem lehetett a Bibliát terjeszteni a bennszülöttek körében, és hogy elutasították az iskolai hitoktatásra vonatkozó elképzeléseit. Anna úgy látta, hogy a papság a szentség köpenyét viseli, de valójában ragadozó farkasok⁵⁶, és hogy *„ahol a vallás olyan alacsony szinten áll, és olyan könnyen megszerezhető és eldobható, ahol egy pap egy hét bűneit tökéletesen eltörölheti és megbocsáthatja azzal, hogy gyertyákat éget az egyik 365 szentje előtt, ott nem lehet sokkal magasabb erkölcsi színvonalat várni.”*⁵⁷

Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy Anna mélyen vallásos protestánsként alapvetően eltérő hitvilággal rendelkezett, mint az orosz ortodox egyház. Imáiban még azt is kérte, hogy Isten *„szabadítsa meg a görög egyházat megtévesztéseitől és bálványimádásától”*.⁵⁸ Az ikonok előtti imádkozást idegennek és érthetetlennek tartotta, különösen mivel meggyőződése volt, hogy elsősorban az angolok tanulmányozzák *„a legnagyobb szorgalommal”* a Bibliát.⁵⁹ Mindezek ellenére az ortodox egyház számos templom és egy szeminárium alapításáért volt felelős Alaszkában. Az első alaszkai iskola létrehozását részben egy *Gedeon* nevű orosz szerzetesnek tulajdonítják, ahol a gyermekek nyelvtant, matematikát és alapvető mezőgazdasági ismereteket tanulhattak.⁶⁰ A XIX. század első felében több szerzetes is elsajátította a bennszülött nyelveket, hogy megkönnyítse a térítő munkát.⁶¹ Közülük fontos kiemelni *Innokentyi Venyiaminov* nevét, aki három kötetbe foglalva mutatta be a helyi őslakosság szokásait, hiedelmeit, a nyelvüket, de még egyes dalaikat, mondákat is átfordította oroszra.⁶² Az orosz misszionáriusok helyzete sok szempontból nehezebb volt, mint spanyol, angol vagy francia társaiké: míg Észak-Kaliforniában a missziók és erődök hálózata révén a szerzetesek meghatározó szerepet játszottak a gyarmati adminisztrációban is,⁶³ addig az orosz gyarmatosítás során az egyháziak alapvetően csak misszionáriusi és oktatói funkciókat láttak el,

⁵⁵ CHRISTENSEN 2006, 196.

⁵⁶ CHRISTENSEN 2006, 165; 191.

⁵⁷ CHRISTENSEN 2006, 185.

⁵⁸ CHRISTENSEN 2006, 166.

⁵⁹ RABOW-ENDLING 2015, 178.

⁶⁰ ЛЯПУНОВ, 1979, 192.

⁶¹ ПЕТРОВ 1991, 88–89.

⁶² ВЕНИАМИНОВ, 1840.

⁶³ SOTO 1990, 90.

sőt a kezdeti időszakban előfordultak konfliktusok a gyarmat kormányzójával is.⁶⁴ A misszionáriusok száma csak az 1840-es évektől kezdett jelentősen növekedni⁶⁵, így valós lehetőség a teljes körű evangelizációra nemigen nyílt.

Anna az oktatással sem volt teljesen elégedett. Csalódottságának adott hangot amiatt, hogy drasztikusan csökkent az iskolát látogató lányok száma (az intézmény feltehetően kizárólag lányokat fogadott): míg korábban körülbelül ötven tanuló volt, az ő idejében csupán tizenhét.⁶⁶ Ez ellentmondott annak a saját állításának, miszerint Sitkában nem voltak árvák, hiszen őket az OAT automatikusan beíratta az iskolába.⁶⁷ A tanuló lányok évente meghatározott összegű ezüstrubelt kaptak – a forrás hét rubelt említ, bár a pontos összeg nem egyértelmű –, amelyet házasságkötésük idején fizettek ki számukra. Az oktatás problémái tovább erősítették Anna társadalomkritikáját. Hampus elrendelte, hogy katonák és tengerészek nem közelíthetik meg az iskolát, különben korbácsütés jár⁶⁸ – Anna ezt az oroszok oktatáshoz való helytelen hozzáállásának bizonyítékeként értelmezte.⁶⁹ Különösen fontosnak tartotta a lányok nevelését, és kötelességének érezte, hogy a bennszülötteket „bevezesse az európai civilizációba”. Susanna Rabow-Endling szerint Anna tevékenysége ezen a téren sok tekintetben hasonlított a misszionáriusok munkájához.⁷⁰ Arról azonban megelégedett, hogy a helyieket már korábban megtanították különböző mezőgazdasági feladatokra, és matematika-, olvasás- és nyelvtanoktatásban is részesültek, sőt, kutatások szerint mindez részben kétnyelvű formában zajlott.⁷¹

Az oktatás után egy másik, leveleiben gyakran visszatérő témakör az egészségügyi ellátás hiányosságai voltak. Külön megemlíti az orvosok és ápolók alacsony számát: első lánya, Annie *Friderika Furuhjelm* születésekor például egy aleut nő segítségére szorult. A képzett orvosok hiánya különösen aggasztóvá vált, amikor gyermekei megbetegedtek, mivel a gyarmatokra többnyire fiatal és kevésbé képzett orvosok érkeztek, és a gyógyszerellátás is problémás volt. Nem meglepő, hogy beszámolója szerint sok gyermek halt meg egyszerű hasmenés következtében.⁷² Második gyermeke, *Otto Edwin* 1861-es születésekor ismét hasfájásra és

⁶⁴ BENCZE 2026, 526.

⁶⁵ LIGHTFOOT 2003, 20

⁶⁶ CHRISTENSEN 2006, 183.

⁶⁷ CHRISTENSEN 2006, 131.

⁶⁸ CHRISTENSEN 2006, 131.

⁶⁹ RABOW-ENDLING 2015, 218.

⁷⁰ RABOW-ENDLING 2015, 196.

⁷¹ DAUENHAUER 1990, 90.

⁷² CHRISTENSEN 2006, 118–122.

a hiányos egészségügyi ellátásra panaszkodott.⁷³ A helyi ellátás állapotát jelzi az is, hogy lányával San Franciscóba kellett utaznia fogászati kezelés miatt.⁷⁴ Alaszka közegészségügye valóban jelentős hiányosságokkal küzdött, az első kórházak csak az 1820-as évek második felében épültek. Meg kell azonban jegyezni, hogy a fővárosba küldött kreolok közül többen orvosi képzésben részesültek⁷⁵, az orosz hatóságok például megpróbálták beoltani a helyi lakosságot is a himlő ellen, de a tlingitek, akik nem bíztak az oroszokban, ellenálltak.⁷⁶

A társadalmi kérdések mellett Anna röviden, ám figyelemre méltó pontossággal tett megjegyzéseket a kolónia gazdasági helyzetéről is. Leveleiből nem derül ki, hogy ezekre a következtetésekre önállóan jutott-e, vagy férje tájékoztatására hagyatkozott, de világosan felismerte Orosz-Amerika hanyatlásának gazdasági okait: a prémes állatok számának drasztikus csökkenését és a kínai piacok megnyitását az orosz kereskedők számára.⁷⁷ Az Orosz-Amerikai Társaság 1799-ben kapott monopóliumot a távol-keleti régióban folytatott kereskedelemre, amelynek alapja a prémvadászat volt.⁷⁸ Kína „megnyitásával” az orosz kereskedők számára azonban a társaság nemcsak a prémkereskedelem kizárólagos jogát, hanem a felszerelés monopóliumát is elvesztette, ahogy Anna is rámutatott. Mindez nem jelentette azt, hogy más lehetőségek ne léteztek volna. Levelei szerint az Orosz-Amerikai Társaság jégkereskedelemmel is foglalkozott: amikor a hideghullámok során a jégréteg elérte a tíz hüvelyk vastagságot, a munkások kitermelték, megtisztították, felvágták, majd például San Franciscóba szállították.⁷⁹ Emellett bálnavadászatba kezdtek, és kísérleteztek szénbányák megnyitásával is.⁸⁰ A kedvezőtlen éghajlat ellenére Anna arról számolt be, hogy Kodiakban meglátogatott egy működő tejgazdaságot⁸¹, és csirkéket is tenyésztettek, bár 1860-ban egy járvány harminc tyúk elhullását okozta.⁸² Volt azonban ok a reményre: 1862-ben aranyat találtak az alaszakai folyókban. Ennek következtében brit hajók egyre nagyobb számban jelentek meg az alaszakai vizeken – jóllehet az 1825-ös szerződés értelmében nem szállhattak partra orosz települések közelében engedély nélkül. Anna így írt az aranyról: *„Milyen jó lenne a Társaságnak, ha elegendő aranyat*

⁷³ CHRISTENSEN 2006, 212.

⁷⁴ CHRISTENSEN 2006, 232.

⁷⁵ BENCZE 2023, 524; ФЕДОРОВА 1990, 194.

⁷⁶ FORTUINE 1990, 128.

⁷⁷ CHRISTENSEN 2006, 224.

⁷⁸ ПОЛИНО СОБРАНИЕ ЗАКОНОВЪ 1830, 703–704.

⁷⁹ CHRISTENSEN 2006, 113.

⁸⁰ LIGHTFOOT 1997, 2.

⁸¹ CHRISTENSEN 2006, 144.

⁸² CHRISTENSEN 2006, 127.

*találnának ahhoz, hogy érdemes legyen mosni, mert akkor az kizárólag az övék lenne.*⁸³

A valódi aranyláz azonban csak közel harminc évvel Alaszka eladása után, 1896-ban kezdődött, amikor *George Carmack* aranyat talált a kanadai Klondike folyó közelében. Maga a mai alaszakai főváros neve is arra utal, hogy az aranykeresés akkoriban már jelentős szerepet játszott: az 1881-ben alapított Juneau városa *Joe Juneau* aranyásóról kapta a nevét. Anna 1862-es reményei azonban nem váltak valóra. A krími háborúban elszenvedett vereség után Oroszországban egyre inkább megerősödött az a konszenzus, hogy *II. Sándornak* el kell adnia az alaszakai területeket. Az 1799-ben megadott kiváltságokat húszévente kellett megújítani, és éppen Anna alaszakai tartózkodásának időszakában, az 1860-as évek elején került sor a megújításukra. Ebben a helyzetben az uralkodó revizorokat küldött a gyarmatokra, hogy felmérjék a helyzetet és jelentést készítsenek róla. Egyikük államtanácsos volt, a másik pedig *Konsztantyin Nyikolajevics* nagyherceg – II. Sándor testvére – képviselője, aki ellenezte az orosz-amerikai gyarmat fennmaradását, és a terület eladását támogatta. Anna leveleiből kitűnik, hogy a felügyelők két fő kérdésre összpontosítottak: a bennszülöttekkel való bánásmódra és a gyarmat fejlődésének értékelésére. Anna és férje érzéseit jól tükrözik az ezzel kapcsolatos megjegyzései: „*Kellemtlen, hogy ilyen titkos rendőrség figyel minket*”⁸⁴, illetve „*a fenti urak hamisak: mosolyuk és szép szavaik ellenére szívük ellenünk van, és nem akarnak jót a Társaságnak; inkább azt szeretnék, ha teljesen megsemmisülne. Minden jelen lévő urat kikérdeznek, és percenként jelentik az összes panaszt, amely elhangzik.*”⁸⁵

Annak érdekében, hogy a lehető legkedvezőbb benyomást keltsék a felügyelőkben, bált rendeztek tiszteletükre⁸⁶, a helyi „tiszteletre méltó családok” pedig kártyaesteket tartottak.⁸⁷ Bár Anna aggodalmait érthetők, a két felügyelő beszámolóit nem kérdőjelezték meg Orosz-Amerika fennmaradásának jogosságát.

Anna több ízben számolt be kifejezetten a vele és férjével kapcsolatos eseményekről, ám ezek részleteiből általánosabb jelenségek is kirajzolódnak. Az Anna és Hampus által szervezett bálokon például konzerv gyümölcsöket, csokoládét, limonádét és mandulatejet kínáltak – mint importált luxuscikkeket. A kiváló minőségű élelmiszerek mellett Hampus rendszeresen vásárolt könyveket és íróasztalokat is. Anyjától pedig olyan tárgyakat kért, mint szalmakalapok, énekeskönyvek a

⁸³ CHRISTENSEN 2006, 246.

⁸⁴ CHRISTENSEN 2006, 170.

⁸⁵ CHRISTENSEN 2006, 189.

⁸⁶ CHRISTENSEN 2006, 192.

⁸⁷ CHRISTENSEN 2006, 189.

gyerekeknek, virágmagok és különféle zöldségmagok (cékla, sárgarépa, petrezselyem).⁸⁸ Ezek a vásárlások és megrendelések egyértelműen jelzik, hogy a gyarmaton hiány mutatkozott megfelelő minőségű ipari és mezőgazdasági termékekből. Ezért az 1830-as évektől kezdve az oroszok az Egyesült Államokból és az angol területekről importálták a szükséges élelmiszereket.⁸⁹

Végezetül érdemes még a férjéről, Hampusról írni, mint kormányzóról. Érthető módon elfogult volt vele kapcsolatban, szerinte Hampus maga volt a lelkiismeretesség megtestesítője⁹⁰, illetve a „tökéletes kormányzó”.⁹¹ Éles kritikával illette az előző kormányzókat, akik szerinte sosem folytatták az elődök által megkezdett munkát, ami megnehezítette férje tevékenységét is. Öt év ugyanis „nem elég idő arra, hogy bármit is megfelelően csináljunk.”⁹² A levelek alapján a kormányzónak szinte teljhatalma volt Orosz-Amerika területén. Nemcsak az OAT utasításait hajtotta végre, hanem feladata volt a helyi őslakosokkal kialakított kapcsolatok ápolása és Orosz-Amerika gazdaságának irányítása is. Továbbá bírói hatalommal is rendelkezett: amikor öt munkástól elloptak 700 borjúbőrt, a férfiakat láncra verette; vagy amikor egy férfit gyilkosság vádjával elfogtak, Szitkára vitték, ahonnan öt társával együtt rendes bíróság elé küldték Oroszországba.⁹³ Ahhoz is a kormányzó engedélye kellett, hogy egy európai összeházasodjon egy helyi lakossal.⁹⁴

5. Következtetés

Anna Furuhejm levelei elsősorban édesanyjával való kapcsolatát állítják középpontba, ugyanakkor elegendő információt tartalmaznak ahhoz, hogy pontosabb képet alkothassunk Orosz-Amerika történetéről. Alapvető fontosságú tekintetbe venni Anna mély vallásosságát, amely döntő módon formálta világnézetét. Ennek következtében a helyi lakosságot „elmaradottnak” vagy „kevésbé civilizáltnak” tartotta, mivel nem gyakorolta a keresztény hitet olyan mértékben, ahogyan azt ő elvárta. Vallási neveltetéséből fakadt az a meggyőződése is, hogy az orosz-amerikai társadalom hanyatlásának egyik oka az ortodoxia, amelynek teológiai alapvetéseit saját protestáns eszméivel összeegyeztethetetlennek ítélte.

⁸⁸ CHRISTENSEN 2006, 107; 125; 127; 140; 149.

⁸⁹ LIGHFOOT 2003, 21.

⁹⁰ CHRISTENSEN 2006, 100.

⁹¹ CHRISTENSEN 2006, 107.

⁹² CHRISTENSEN 2006, 208.

⁹³ CHRISTENSEN 2006, 241.

⁹⁴ CHRISTENSEN 2006, 223.

Leveleiben egyaránt idealizálta férje és saját tevékenységét. Írásai alapján az a kép rajzolódik ki, hogy mindketten minden tőlük telhetőt megtettek Orosz-Amerika fejlődésének előmozdításáért. Véleménye szerint azonban a körülmények – az előző kormányzók hanyagsága, az orosz állam hatalomgyakorlásának módja (például a revizorok fellépése) és a gyarmati vezetés vallási-fogalmi keretei – elkerülhetetlenül a gyarmat megszűnéséhez vezettek. Anna részben helyesen látta a helyzetet, hiszen az orosz állam kevésbé volt érdekelt gyarmatai olyan mértékű támogatásában, mint amilyenben Anglia vagy Spanyolország részesítette saját területeit. A birodalom számára elegendő volt, ha a gyarmatok megfelelő mennyiségű prémmel szolgáltak; amikor ez a bevételi forrás csökkenni kezdett, és az alternatív jövedelmi lehetőségek (például a jégkereskedelem) sem bizonyultak kellően jövedelmezőnek, végül úgy döntöttek, hogy értékesítik a területet.

Mindemellett hangsúlyozni kell, hogy Anna kritikájának jelentős része előítéleteken alapult – különösen a kreol lakossággal és az őslakos csoportokkal szemben. Következésképpen, bár levelei kivételes értékű források, csak kritikai elemzés után használhatók megbízhatóan.

Jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé e kérdéskör kimerítő tárgyalását, mégis fontos kiemelni, hogy Anna levelei jelentős mértékben hozzá tudnak járulni a XIX. század második felében élő nők társadalmi helyzetének megértéséhez, különösen egy művelt, polgári család kontextusában. Figyelemre méltó például, hogy Anna több nyelvet magas szinten beszélt – ez a teljesítmény még ma is rendkívülinek számít, a XIX. században pedig különösen nagy megbecsülés övezte. Nyelvtudása részben multikulturális családi háttérnek volt köszönhető, de egyértelműen tanúsítja műveltségét és képzettségét is.

Felhasznált irodalom

Források

CHRISTENSEN 2006 = CHRISTENSEN, Anna: *Letters from the Governor's Wife: A View of Russian Alaska 1859–186*. Aarhus University Press, Aarhus, 2006

LAZREV 2017 = LAZREV, M. P.: *Три кругосветных путешествий*, Эксмо, Москва, 2017.

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ ЗАКОНОВЪ РОССІЙСКОЙ ИМПЕРІИ 1830 = *Полное собрание законовъ Россійской Имперіи съ 1649 года. Томъ XXV. 1789–1799*. Типографии Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, Санкт-Петербургъ, 1830.

ВЕНИАМИНОВ 1840 = ВЕНИАМИНОВ, И.: *Записки об островах Уналашкинского отдела, составленные И.*

Вениаминовым. Издано иждивением Российско-Американской компании, Санкт-Петербург, 1840.

Szakirodalom

ANICHTCHENKO 2013 = ANICHTCHENKO, Evguenia: The Fleet of the Russian-American Company. *Alaska Journal of Anthropology* 2013/1–2. 37–50.

ARCIPRESTE 1990 = ARCIPRESTE, Michael J. Oleska: *The Creoles and their Contributions to the Development of Alaska*. In: Smith, Barbara Sweetland – Barnett, Redmond J. (ed.): *Russian America: The Forgotten Frontier*. Washington State Historical Society, Tacoma, 1990. 185–197.

BENCZE 2025 = BENCZE András: Orosz Birodalom – gyenge birodalom? *Világtörténet* 2025/2. 5–22.

BENCZE 2023 = BENCZE András: Orosz-Amerika története. *Világtörténet* 2023/4. 513–532.

DAUENHAUER 1990 = DAUENHAUER, Richard L.: *Education in Russian America*. In: Smith, Barbara Sweetland – Barnett, Redmond J. (ed.): *Russian America: The Forgotten Frontier*. Washington State Historical Society, Tacoma, 1990. 155–165.

FORTUINE 1990 = FORTUINE, Robert: *Health and Medical Care in Russian America*. In: Smith, Barbara Sweetland – Barnett, Redmond J. (ed.): *Russian America: The Forgotten Frontier*. Washington State Historical Society, Tacoma, 1990. 125–135.

GENI – SCHOUTZ 2024a = GENI: *Nils Gustav von Schoultz (1807–1838)*. <https://www.geni.com/people/Nils-Gustav-von-Schoultz/6000000003383890544> (Letöltés: 2025.06.10.)

GENI – SCHOUTZ 2024b = GENI: *Ann Arabella Cordelia Schoultz (Campbell) (1813–1862)*. <https://www.geni.com/people/Ann-Schoultz-Campbell/3731756> (Letöltés: 2025.06.10.)

LIGHTFOOT 2003 = LIGHTFOOT, Kent G.: The Implications of Mercantile Colonial Practices in the North Pacific. *Historical Archaeology* 2003/4. 14–28.

LIGHTFOOT 1997 = LIGHTFOOT, Kent G.: Russian Colonialism in the North and Tropical Pacific: An Introduction. *Kroeber Anthropological Society Papers* 1997/1. 1–9.

LAIN 1976 = LAIN, B. D.: The Decline of Russian America's Colonial Society. *Western Historical Quarterly* 1976/2. 143–153.

ORTEGA SOTO 1999 = ORTEGA SOTO, Martha: Colonización de Alta California: primeros asentamientos españoles. *Signos Históricos* 1999/1. 85–103.

- PIERCE 1986 = PIERCE, Richard A.: *Builders of Alaska: The Russian Governors 1818–1867*. The Limestone Press, Kingston, 1986.
- RABOW-ENDLING 2015 = RABOW-ENDLING, Susanna: *Married to the Empire: Three Governors' Wives in Russian America, 1829–1864*. University of Alaska Press, Fairbanks, 2015.
- SHARMAN 2019 = SHARMAN, Jason Campbell: *A gyengék birodalma. Az európai terjeszkedés igaz története és az új világrend megteremtése*. Pallas Athéné Könyvkiadó, Budapest, 2019.
- SMITH-PETER 2010 = SMITH-PETER, Susan: *Creating a Creole Estate in Early Nineteenth-Century Russian America*. *Cahiers du monde russe* 2010/2–3. 1–19.
- SMITH – BARNETT 1990 = SMITH, Barbara Sweetland – BARNETT, Redmond J. (eds.): *Russian America: The Forgotten Frontier*. Washington State Historical Society, Tacoma, 1990.
- UAF 2025 = UAF Indigenous Peoples and Languages of Alaska. <https://www.uaf.edu/anla/collections/map/> (Letöltés: 2025.06.10.)
- БОЛХОВИТОНОВ 2021 = БОЛХОВИТОНОВ, Никита Н.: *История Русской Америки. Международное отношение*, Москва, 2021.
- ФЕДОРОВА 2015 = ФЕДОРОВА, Т. С.: *Русская Америка. От первых поселений до продажи Аляски*. Ломоносовъ, Москва, 2015.
- ФЕДОРОВА 1999 = ФЕДОРОВА, Т. С.: *Роль женщин в развитии культуры в Русской Америке. // Русская Америка, 1799–1999: материалы междунар. конф. К 200-летию образования Российско-американской компании. 1799–1999*. ИВИ РАН, Москва, 1999. 253–267.
- ГРИНЁВ 2009 = ГРИНЁВ, Андрей В.: *Кто есть кто в истории Русской Америки?* Academia, Москва, 2009.
- КРИСТЕНСЕН 2010 = КРИСТЕНСЕН, Анна: Анна Николаевна и Иван Васильевич Фуругельм в Русской Америке. *Мир русского слова* 2010/3. 113–116.
- ЛЯПУНОВА 1979 = ЛЯПУНОВА, Р. Г.: *Записки иеромонаха Гедгедона (1803–1807) – один из источников по истории и этнографии Русской Америки. // Бромлей, Ю. В. (Отв. ред.): Проблемы истории и этнографии Америки*. Академия наук, Москва, 1979. 215–229.
- ПЕТРОВ 1991 = ПЕТРОВ, В.: *Русские в Америке*. Наука, Москва, 1991.

BORDÁS BERTALAN

EGY HONVÉD A HÁROM CSÁSZÁR UDVARÁBAN

**ID. GRÓF ANDRÁSSY GYULA VADÁSZATON ÉS BÁLON A
TÉLI PALOTÁBAN, 1873–1874¹**

Az 1877-1878-as orosz–török háború és az azt lezáró berlini kongresszus maradandó nyomot hagyott a nemzetközi kapcsolatok rendszerén, és jelentős szerepet töltött be az első világháborúhoz vezető nagyhatalmi erőviszonyok kialakulásában. Az 1875-ös hercegovinai felkelés robbantotta ki azt a válságot, amelyre válaszként az Oszmán Birodalom a szláv felkelők leverésére vállalkozott, s a lázadók és a függetlenedő szláv államok (Montenegró és Szerbia) megsegítésére pedig az Orosz Birodalom katonai intervencióval lépett fel. A térségben zajló konfliktus rendezésében valamennyi nagyhatalom érdekelt volt, beleértve az Osztrák–Magyar Monarchiát is. A Monarchia külpolitikáját már a konfliktus előtti években a szövetségkeresés és a Balkánnal kapcsolatos stratégia kialakítása jellemezték. A konfliktus során és az azt megelőző években (1871-től 1879-ig) Bécsben nem más töltötte be a közös külügyminiszteri posztot, mint a magyar arisztokrata, id. gróf *Andrássy Gyula* (1823–1890).²

Andrássy történelmi alakja számos, a külpolitika történetével foglalkozó történetst megihletett. Andrássyról legújabb monográfiát *Kozári Monika* készítette.³ Mestere, *Diószegi István*⁴ volt a korszak és a dualista monarchia külpolitikájának legkiemelkedőbb hazai történésze, de a téma olyan szakemberek érdeklődését is felkeltette, mint a két világháború között alkotó *Angyal Dávid*⁵ és *Hegedüs Lóránt*⁶. Továbbá idesorolandók a vizsgált személyhez „időben közelebb álló” *Balanyi György*⁷ és a család történésze, *Wertheimer Ede*⁸.

¹ Jelen tanulmány "Az Osztrák–Magyar Monarchia geopolitikai tendenciái és balkáni stratégiája: egyéni források és külpolitikai aktorok (1878-1918)" című STARTING 150326 pályázat keretében készült. A 150326. számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a STARTING_24 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

² KOZÁRI 2018, 208–211.

³ KOZÁRI 2018.

⁴ Lásd tőle: DIÓSZEGI 1984; DIÓSZEGI 1998.

⁵ ANGYAL 1941.

⁶ HEGEDÜS 1938.

⁷ BALANYI 1924.

⁸ WERTHEIMER 1913.

A teljesség igénye nélkül fentebb felsorolt szerzők munkáin kívül, a gróf életének egy-egy aspektusa vagy forrása kiadatlan maradt, s további talány külpolitikájának valós öröksége. E politika sokoldalúságáról Diószegi életművén túl számos más külpolitika-történész munkája tanúskodik.⁹ Ezek közé sorolható a Diószegi által kevésbé vizsgált szál is, az angol vonal, melyet doktori kutatásaim során vizsgáltam. Jelen tanulmány apropóján azonban nem csak kutatásról kívánok szót ejteni.

Minthogy a Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (MOSZT) 20. jubileumi konferenciájának előadásai és annak apropóján megjelenő konferencia kötet – melyet most az olvasó kezében tart – *Ormos Mária* és *Harsányi Iván* emléke előtt adózik, mindenképp szót kell ejtenem itt a tudósokról, akik bár nem oktatottak, mégis hozzájárultak alma materem s e kutatás létrehozásához. Ormos Mária nevéhez köthető a doktori kutatásomnak otthont adó Európa és a magyarság a 18-20. században Doktori Program, s így a hazai egyetemes történelemmel foglalkozó MOSZT műhely megteremtése is, mely témavezetőm, *Bebesi György* és Ormos kooperációjából született. Harsányi Ivánnak pedig nem csak a számos szakirodalom ajánlót köszönhetem, amelyeket mesterképzésem alatt adott, hanem egy irodalmi referenciát is, *Cseres Tibor Foksányi szoros*¹⁰ című munkáját, amelyet szórakoztató és tanulságos műként forgathattam londoni kutatásaim alatt, s oly sok mindent megtanulhattam belőle az 1877-es orosz–török konfliktusról.

A kutatói érdeklődés végül nem kizárólag a National Archives iratanyagaiba vezetett el, hanem az Andrássy családi levéltár maradákaéhoz. A Magyar Nemzeti Levéltár P-szekciójának P iratanyagához, mely jelen tanulmány ruszista vonalának apropója, s olyan adalék az Andrássy kánonhoz, mely nem került eddig említésre sem a magyar szakmunkák sorában, sem az orosz kapcsolatokat vizsgáló külföldi szakirodalomban.¹¹

A téma relevanciája és kontextus, Andrássy politikai identitása

Amikor az újonnan alakuló Német Császárság és az ismét erőre kapó Orosz Birodalom közé szorult Osztrák–Magyar Monarchia maga is egy rekonstrukción ment át a kiegyezésnek köszönhetően, 1871. november 14-én a birodalmi külpolitika szintén új embert kívánt. A bécsi *Ballhausplatzon Metternich* régi kancellári székébe egy volt

⁹ Gondolva itt például Frank Tibor szintén 1870-es évekkel foglalkozó, újra kiadott monográfiájára (FRANK 2018).

¹⁰ CSERES 2015.

¹¹ Lásd például: RUPP 1978.

forradalmár került, akinek neve Isaszegnél és Schwechattal kapcsolatban is felmerült. Sőt, a Habsburg-ellenes forradalom ügyét Konstantinápolyban képviselte még 1849-ben is.¹² Joggal adhatott hangzatos címet a gróf pályafutását tüzetesen vizsgáló *Rainer F. Schmidt* is Andrassy-biográfiájának: *Vom Revolutionär zum Aussenminister* (forradalmárból külügyminiszter).¹³

Feltehetjük így a kérdést: hogyan kerülhetett végül egy magyar forradalmár a birodalom politikáját meghatározó legfontosabb pozícióba? Illetve: hogyan szolgálta egyszerre a közös külügyet és a császárt, valamint a nemzetet? A válasz rekonstruálása jól szemlélteti a Habsburg Birodalom külpolitikai irányváltásait és a korszak már említett, turbulens jellegét. Miután Andrassy párizsi száműzetése alatt távollétében „in effigie” felakasztatott, *Ferenc József* birodalma nehézségekkel nézett szembe úgy a külpolitikában, mint a belső berendezkedés megszilárdításában. Végére amikor 1859 és 1861 között, az itáliai egység konfliktusában katonai kudarcok érték a császárságot, a neoabszolutizmus rendszere is megroppant, utat adva az emigrációban politizáló magyar politikai elit hazatérésének. Andrassy is így kapott amnesztiát, 1859-től pedig már aktív részese volt a hazai közéletnek. Egy újabb külpolitikai konfliktust követően – gondolva itt a porosz–osztrák háborúra és Königrätzre –, immár maga vezethette az országot a kiegyezést követően, miniszterelnökként.¹⁴

Mindeközben Ferenc József birodalmi elképzeléseit nemcsak a múlt kudarcai formálták óvatosabbá, hanem a balkáni terjeszkedés gondolata egyúttal a területi kompenzáció irányába is terelte ambícióit. A császár és király akaratát követve a hadvezetés szövetségesek után kutatott e cél megvalósításához, ami 1866 és 1871 között még a Német Császársággal szembeni revans lehetőségével is kiegészült. *Albrecht* főherceg és az uralkodó tanácsadói, miniszterei – köztük a kiegyezést is a birodalom megerősítésének céljából lefolytató *Ferdinand Beust* – az orosz, illetve francia szövetség kialakításában látták a megfelelő irányt Németországgal szemben. A katonai elit és a birodalom konzervatív erői ugyanakkor szembe kerültek az osztrák német liberálisokkal, akik germánbarát nacionalista politikát képviseltek. Ezzel párhuzamosan a birodalom magyar szereplői és politikusai eltérő külpolitikai irányvonalat követtek. A magyar politikai elitet viszont nem csupán a nemzeti önrendelkezés eszméje

¹² HERMANN 1990, 43–52.

¹³ SCHMIDT 1995.

¹⁴ KOZÁRI 2018, 42–53.

befolyásolta, hanem az 1849-es orosz intervenció fájó emléke, amely mélyen meghatározta a magyar politikai közösség identitását a Duna-medencében – egy olyan térségben, ahol a többi, többnyire szláv nemzet is egyre erőteljesebb nacionalista mozgalmakba kezdett.¹⁵

Ebbe a csoportba tartozott Andrássy is, akit a korábbi történészek nemes egyszerűséggel oroszellenesnek kiáltottak ki. Diószegi például előszeretettel idézte a gróf személyéről 1870-ben megnyilvánuló *Waecker-Gottert*, az Északnémet Szövetség főkonzulját, aki úgy jellemezte Andrássyt, mint akinek „*éjjel-nappal Oroszország jár az eszében*.”¹⁶ A gróf politikai gondolkodásáról írt kánon Andrássyt hol a magyar külpolitika génuszaként, hol németbarát, szlávellenes bábként láttatják.¹⁷ Miközben ez az oroszellenesség több forrásból táplálkozott – nem utolsósorban a korszak pánszláv és pángermán törekvései ellenében féltette a magyarságot.

Andrássyra a magyar politikai elithez tartozó identitást befolyásoló elemek nagy hatással bírtak. Eszméi a kortársakéhoz hasonló identitáson alapultak. A magyar politikai gondolkodást sok tekintetben meghatározta a nyugati államok mintájának követése, közöttük az angol parlamentarizmus ideálja és a francia, valamint német intézmények átvétele. A reformkori nemességre e tekintetben nagy hatással volt Széchenyi személye, aki egyben Andrássy mestere is volt, Kossuthoz való elpártolásáig.¹⁸

A gróf már miniszterelnökként (1867–1871) is szinte saját külpolitikát folytatott, párhuzamosan hivatali „elődjével”, Beusttal.¹⁹ Nem kizárólag Magyarország helyzetéből kiindulva bírálta a pánszlávizmust és kereste más országok szövetségét. Úgy gondolta, hogy a dualista állam akkor válhat hasznára más nagyhatalmaknak, ha az európai egyensúlypolitika egyik pilléréként jelenik meg a világpolitikában. Később ezért is hivatkozott diplomáciai leveleiben európai érdekekre. Ausztria és Magyarország geopolitikai jelentőségével kapcsolatos gondolatait már az emigráció éveitől, az *Eclectic Review* nevű angol lapban, név nélkül közölt írásában is kifejtette.²⁰ Már 1850-ben arról gondolkodott, hogy a kiegyezésre elsősorban éppen Ausztriának lenne szüksége. A cikkben a pánszláv szeparatizmus fenyegetését említve kétségeit fejezte ki mind az

¹⁵ MACARTNEY 1969, 586–590.

¹⁶ Idézi: DIÓSZEGI 1998, 63.

¹⁷ DECSY 1979, 5–8.

¹⁸ CSIZMADIA 2017, 170–173, 248–250.

¹⁹ RESS 2007.

²⁰ Andrássy szerzőségét Pulszky Ferenc visszaemlékezései miatt kötjük e cikkhez (PULSZKY 1880. 22).

Ausztria felé jóindulatú külpolitikát folytató Oroszországgal kapcsolatban, mind a szlávokra építő Ausztria alternatívájával szemben.²¹ Miniszterelnökként – ahogyan később külügyminiszterként is – nem pusztán az önálló létük miatt sérelmezte a balkáni államok függetlenedését az Oszmán Birodalomtól, hanem azért, mert minden áron el akarta kerülni, hogy az újonnan kialakuló nemzetek orosz, illetve szláv függésbe kerüljenek. Ez pedig szükségképpen diktált a későbbiekben expanzív politikát a Nyugat-Balkánon.²²

1868-ban úgy látta, hogy a Monarchia fennmaradásának érdekében a következő háborút Oroszország ellenében kell megvívni. Később, 1869 tavaszában már az egész birodalom figyelmét a keleti ügyek felé kívánta fordítani. A ruszofóbia ugyanakkor a korszakban nem magyar sajátosság volt, hanem általában az európai liberális nemzeti elitek képviselői féltették államukat az orosz elnyomástól.²³ A magyar elit a liberális nemzeteszme természetsszerű megjelenését várta a Balkánon, és számolt a környező nemzetek függetlenedési szándékaival. Úgy gondolták, hogy a polgári vívmányok és a gazdasági konjunktúra és fellendülés „vonzereje” a későbbiekben a magyar államhoz köti majd e népeket.²⁴ Annak ellenére tehát, hogy a Habsburg-dinasztia vezette államalakulat a Szent Szövetséghez hasonló együttműködést valósított meg Oroszországgal a korábbiakban, a Balkán-félszigeten idővel egymás riválisaivá váltak a szláv népek jövőjét meghatározó birodalmak – még ha a Bismarck vezette 1873-as három császár egyezménye össze is fogta érdekeiket egy időre.²⁵

Közös külügyminiszterként: angol csalódás és orosz szimpátia

Bár Andrássy hivatali elődje, Beust is 1871-től a keleti politika és a Monarchia területi veszteségeit kompenzálандó balkáni terjeszkedés útjára lépett, a Hohenwart-féle – a hazai köztörténetbe „cseh trialista kísérletként” rögzült – válságba belebukott.²⁶ Andrássy így hivatalba lépésekor még inkább azt a politikát képviselte, amelyben a Balkán és Oroszország felé tudta fordítani a bécsi döntéshozókat. Az Oroszország és Németország közé való beékelődés politikája azonban egy későbbi, 1885-ben keletkezett dokumentum szerint Ferenc József ötlete volt, s erről tanúskodik, hogy már Beust 1871-es programjában

²¹ THE ECLECTIC REVIEW 1850, 612.

²² KOS 1984, 54–57.

²³ SCHMIDT 1992, 34–36.

²⁴ RESS 2004, 165, 173.

²⁵ SCHREK 2019, 38–39.

²⁶ GYÖRGY 2016, 115–119.

is megjelent a „háromszög-politika” gondolata.²⁷ Ez nem jelentette azt, hogy Andrásynak nem maradt volna egy kisebb mozgástere kísérletezésre. A britek felé közeledett, elsősorban a hanyatló Oszmán Birodalom veszélyeire felhívva a figyelmet, mely közvetetten angol érdekeket is érintett. Az 1871 telétől 1872 tavaszáig tartó közeledési kísérlet azonban megbukott a brit kormány passzivitásán, s azon, hogy a tárgyalásokat folytató ügyvivő valójában nem volt meghatalmazva egy nagyobb horderejű egyezmény keresztülvitelében.²⁸ 1872 tavaszán pedig minimálisra csökkent egy hasonló szövetség esélye, minthogy megszületett a császár és a bécsi katonai kör hivatalos politikai programja.²⁹

Nyugatos kudarc és a keleti „actió”

A nyugati nagyhatalom felé történő kudarcos külpolitikai irányváltás 1872-es epizódja megágyazott az 1873-as három császár egyezményének. Már 1872 januárjától a német és osztrák–magyar vonal megerősödéséről beszélhetünk, amely az 1872-es berlini találkozóval ért révbé. Andrásy tervei szerint a britekkel és németekkel való együttműködés erősíthette volna meg a Monarchiát Európában. Ehhez a hármass szövetséghez az olaszokat is hozzácsatolta volna negyedikként. Ferenc József a februári programadó katonai konferencia után azonban a Szent Szövetség emlékét idéző legitimista irányvonalat támogatta.³⁰ Áprilistól pedig komoly fordulatot vett az egyeztetés, és Ferenc József berlini látogatása is szóba került. 1872. július 15-én a moszkvai német nagykövetet közvetlenül kereste fel *II. Sándor*, s így nyáron *Bismarck* már a három császár találkozójára készülhetett.³¹

A három császár egyezményéhez vezető út jól dokumentált Diószegi által: egy francia revanstól tartva *Bismarck* és *Vilmos* császár 1873 április végi, szentpétervári látogatásukkor hajlandónak mutatkozott egy orosz–német katonai együttműködéshez való hozzájáruláshoz, majd a katonai konvenciót 1873. május 6-án írták alá. A Bécsben állomásozó – Andrásyt egyébként nagy becsben tartó – orosz nagykövet, *Novikov* azonban még nem akarta, hogy a német–orosz szövetség túl korán ismert legyen, így Ferenc József csak június 6-án, Schönbrunnban írta alá az együttműködést.³² Ekkor Andrásyra,

²⁷ SOMOGYI 1996, 118–119; TEFNER 2004, 62.

²⁸ BORDÁS 2024, 180–189.

²⁹ RESS 2007, 534–537.

³⁰ RESS 2007, 546; SCHMIDT 1992, 86, 95–97.

³¹ DIÓSZEGI 1998, 158.

³² DIÓSZEGI 1998, 165–167

mint a cári udvari politika barátjaként tekintettek Szentpéterváron: „(...) *őszinte, közvetlen, érzékeny és éber hazafi, akivel tökéletes egyetértésre tudtunk jutni.*” – mondta róla az orosz kancellár, Gorcsakov már 1872 őszén.³³

Az egyezménynek megágyazott Ferenc József kitűnő kapcsolata a cári udvarral. Az orosz cár hajlandó volt a krími háborús sérelmek félretételére, s a két udvar összhangját mi sem mutatja jobban, hogy két éven belül, 1875-ben az uralkodók együtt ünnepelték a magyar szabadságharc leverésének évfordulóját.³⁴ Ekkor *Albrecht* főherceg megkapta a Szent György keresztet, ugyanazt a kitüntetést, amit Ferenc József még *I. Miklóstól* kapott a Győr visszahódításában való részvételért.³⁵

A makulátlan osztrák–magyar–orosz viszonyhoz Andrásynak is be kellett bizonyítania Ferenc József oldalán, hogy mindent megtesz az oroszok kegyeiért. Miután a német és orosz kapcsolatok meggyengültek, Andrásyn és a császáron volt a sor, hogy 1874 első hónapjaiban részt vegyenek egy szentpétervári találkozón, a Téli Palota vendégeiként. Berlinben korábban már Andrassy igyekezett bebizonyítani az orosz cár és Gorcsakov kancellár, valamint konstantinápolyi nagykövetük, *Ignatyev* előtt, hogy a magyarok inkább a németekre haragszanak, semmint az oroszokra, mondván az oroszok a magyarokat csak „legyőzték”, amíg az osztrákoknak a „hóhérr” szerepe jutott. A cárt viszont nem lehetett átverni. II. *Sándor* kifejezetten barátságtalan széljegyzetekkel látta el a magyarokról szóló jelentéseket, melyekből tudhatott az országban élő oroszellenes hangulatról.³⁶ A szentpétervári találkozóról fennmaradt levelek, melyeket Andrassy feleségének, *Kendeffy Katinkának* [gyermekai anyja, azaz Mama] írt, tehát az oroszbarát epizód forrásaiként szolgálnak.

Téli politika, bál és vadászat

A levelek és a beszámoló arról a fontos diplomáciai aktusról is tanúskodnak, amit a vadászat jelentett az uralkodói udvarokban. A vadászat az elit sportja volt és közösségi élményt jelentett, a bálokon kívül a társadalmi összejövétel csúcspontját.³⁷ Az Andrassy-családba beházasodó (bár apósát, az ifj. Andrassy grófot megvető) *Károlyi*

³³ Idézi TAFFS 1930, 705.

³⁴ SCHMIDT 1992. 211–212, TNA PRO FO 7/853, Buchanan Derby-nek, 1875. december 11. (no. 413), december 13. (no. 415).

³⁵ GERŐ 2016, 73–75

³⁶ DIÓSZEGI 1998, 172, 181–187.

³⁷ GLIGA 2023, 87–90.

Mihály is kulcsfontosságúnak ítélte meg ezeket az eseményeket: „A [család a] nyarat a tiszadobi kastélyban, a szeptembert az erdélyi hegyek között, Dubrinban, szarvasvadászaton töltötték, október végén kezdődött a szép hajtóvadászat Töketerében, télen a politikai vadászat Budapesten (...).”³⁸ Így jutunk el azokhoz az 1874 februári napokhoz, amikor egy vadászattal és egy bállal kívánt Andrássy és a császár a cár bizalmába férközni. Először a tájról kapunk leírást:

„Kedves Mama! Megigérttem Magának, hogy egy kicsit bővebben írok ha egy két-órám lesz (...). Ma már a császár Kronstadt-ba ment, én itt maradtam. Tehát küldöm Magának mes impressions [a benyomásaimat] (...) Apró fenyves nyírfa és mocsár az egész hóval fedve. Minden kéthárom órában egy falu, kis nyomorult faházakkal, amelyekben az emberek úgy alszanak éjjel, mint a medve, mert semmi éleket, de még nyomot sem látni a házak körül. Ez a vidék leírása Varsótól egész Pétervárig. Itt szép csak az, amit az udvar, vagy az állam épített és néhány magán palota, a többi még igen elmaradott. Egészben nem csak Bécshez, de Pesthez sem hasonlítható. (...) Az utcák hosszúak, egyenesek, rendelet szerint kaszányamodorbán építve. Egy-két emeletesek; az összbenyomás eléggé szomorú.”³⁹

Érdekes módon ezzel szemben Ferenc József beszámolójában habár „vigasztalannak” ítéli a lengyel táj egy részét, Pétervárról már homlokegyenest az ellenkezőjét állítja: „(...) ez a város igazán nagyszerű. Az utcák szélesek, sok szép és nagy épület, templom és emlékmű, valamint tényleg élélgant butikok.”⁴⁰ Annál érdekesebb Andrássy mulatságos beszámolója feleségének a Téli Palotáról, amelyben egyszersmind nevetségessé teszi a cári vendéglátást:

„Én azon szobában lakom, hol Kathalin cárné lakott. Hálószobám egy szép nagy szoba, magas aloove-al [belmagassággal]. Katharina hálószobája volt, melyben - vagyis mellette – egy bizonyos helyen halva találták. Négy igen unanstandig [illetlen/tisztességtelen] kép és egy éppen unanstandig, de legalább szebb márvány szobor van benne. Midőn öltözöm, nincs egy sem, midőn felöltöttem én vagyok az egyetlen alak, amelyen valami féle ruha látható. Nem tudom így volt e Katharina idejében, de most így van. Két kis mellék ajtó van a falban ez valószínűleg már akkor is létezett. Tartottam attól, hogy éjszaka talán megjelenik Katharina vagy Orlow, vagy Potemkin, nem tudom jártak-e itt, vagy annakidejében, de most nem járnak és nem azon kevés ideig (...).”⁴¹

³⁸ SZERÉNYI 1975.

³⁹ MNL-OL-P-P4-2./233.

⁴⁰ Idézi: VÉR-BORÓVI 2021, 225.

⁴¹ MNL-OL-P-P4-2./233.

Majd ezt követte a február 18. és 20. közé datálható nemesi bálon történt furcsa tánc, amelyet a cárnéval ejtett:

„A fogadás mint az udvar, mint a társaság részéről igen demonstratíven szíves és egy cseppet sem steif [rideg]. Az egész társaságban talán a legmulatságosabbak éppen a nagyhercegnők, majd megessznek barátságukkal. A végén pedig mindegyik mond egy-néhány frázist amelyből az tűnik ki, hogy minket igen szívesen látnak, de a poroszokat egyáltalában nem. (...) Ugyanigy volt a bal de la noblesse-ben [nemesek báljában], ahol képzelje csak a czarevnának eszébe jutott velem táncolni az első contre dance-t. Ha kérdezte volna, hogy táncolok-e képzeli mennyire azt mondtam volna, hogy nem, de ő előbb le ment a terembe és onnan üzent, hogy velem akar táncolni és vár. (...) Képzeltető, hogy milyen kellemetes volt nekem a kilátás confusiokat csinálni, különösen miután az egész publikum dacára annak, hogy a carevna szép asszony nem őtet, hanem engem nézett, de szerencsére úgy hiszem összesen csak egy confusiot csináltam és az is csak olyan volt, mint mikor az ember orthographiában nem tudjam ilyen betűvel kell valamit írni de azért úgy írja, hogy mindegyikhez hasonlít kicsinyt.”⁴²

Majd ezt követte a február 19-20-i medvevadászat, amely a protokollban nem csak Andrásynak volt kockázatos, hanem Ferenc József presztízse múlt rajta. Íme a beszámoló:

„Nyolcz orakkor este egy unalmas ebéd után (...) indultunk vasúton Moszkva felé. Tizenkét orakkor éjszaka megérkeztünk, addig az urak kártyáztak, ahelyet hogy hagytak volna aludni, csak a Császár és én nem kártyáztunk, mert nem tudunk, de aludni nem lehetett, még a Császárnak sem. Tehát ivott és nervouz volt, hogy el fogja hibázni a medvét. (...) Reggel 8-kor indultunk. A vidék ép oly lapos mint Pétervár körül, csak hogy a hó majdnem 3 láb, úgy hogy járni alig lehet. Miután sok nagyherczeg és a Wales-i herceg is ott volt megvoltam győződve, hogy medvét nem is látom. (...) Melletünk állt egy gyönyör nagy kutya, amely, mint mondjuk, képes egy medvét megállítani. Alig kezdődött a vadászat a medve nem a Császárra, de egyenesen reám jött, vagy 25 lépésre. Én szépen levettem a kalapomat és köszöntem neki, hogy a Császár felé forduljon, azután célba vettem, de csak akkor löttem volna, ha meg nem áll, hanem reám jön. Oly biztosan célban volt a feje, hogy alig tudtam az ujjamat visszatartani, de mégis erőt vettem magamon. A medve egyet fújt és visszament, de nem a Császárra (...). A medve egy pár perczig eltűnt a hajtók irányban, aztán ismét előttem termett és egy fa mellett

⁴² MNL-OL-P-P4-2./233.

megállt. Ekkor a trónörökös [a későbbi III. Sándor] azt súgta: Si vous e voulez pas tirer appelons L'Empereur. [Ha nem akar löni, hívjuk a Császárt!] Hívtuk kézzel, lábbal. Én céloztam, hogy lássa a medve előttem van. A császár intett hogy csak löjjek, ekkor én ismét levettem a kalapomat, mire a medve egy pár ugrással, amit gyönyörű volt nézni elment, de ismét nem a Császárra, hanem az ő másik szomszédjára a fővadászmasterre, akit azért állítottak a walesi herceg és közéje, nehogy a Wales-i herceg a Császár elibe löjjön, amit bizonyosan megtett volna. A fővadászmaster hívta a Császárt, Ő odafutott, láttam sokáig czélozni, végre lőtt és olyan szerencsésen hogy éppen a fején keresztül ment a golyó. Igen szép lövés volt, mert a medve már 90 lépésnyire volt tőle. Képzelteti mily sietve futottunk oda.”⁴³

Érdekes összevetnünk ezeket a forrásokat Ferenc József leveleivel, aki bár pontosan datálja e napokat 1874. február 20.-ra és február 21.-re, feleségének sokkal nyugodtabb képet fest a cári udvarban tett látogatásról.

„Pompásan szórakoztam. (...) Egy pályaudvaron töltöttük az éjszakát, utána pedig elég sokáig utaztunk nagyon kellemesen és gyorsan egylovas szánnal, csináltunk két hajtást, mind a kettőben volt egy-egy medve. Elképesztően nagy hó volt az erdőben. Az első hajtásban én ejtettem el a medvét, 80 lépésről egyetlen lövéssel fejbe, mert csak annyit láttam belőle. Disznó szerencse! A második hajtásban Andrásyval majdnem egyszerre lőttünk a medvére húsz lépésről, amely erősen megsebezve elment, de aztán a dán trónörökös kíséretéből az egyik úr, Daneskiold gróf elejtette, s az itteni szabály szerint így az ő zsákmányának számított. Esti 8 óra után újra itthon voltunk.”⁴⁴

Kitekintés és konklúzió

1874 áprilisától Andrásy a Balkánt illetően – legyen szó Szerbia politikai tevékenységének korlátozásáról, a román vasutakról és kereskedelemről – kifejezetten a balkáni érdekszférában szintén érdekelt oroszok és bécsi nagykövetük, Novikov felé fordult. A barátságot azonban hamar kölcsönös gyanakvás váltotta fel az 1875-ös balkáni krízis folyamán.

A bécsi angol nagykövet meg is jegyezte felettesének: *„azt adta tudomásomra [Andrásy], hogy bár úgy tűnhet országa (...) elégedett a nemrég Oroszországgal felállított baráti kapcsolattal, nem bízik odaadásukban, és úgy véli, hogy nem telik el sok év, amíg Oroszország*

⁴³ MNL-OL-P-P4-2./233.

⁴⁴ Idézi: VÉR-BORÓVI 2021, 231.

agresszív és ambiciózus céljai elkerülhetetlenné teszik a háborút a két birodalom között.”⁴⁵

Ebből tanulságként levonható, hogy Andrássy kezdetlegesen oroszbarátsága kényszerű volt, s egyre inkább felszínre jutott politikájában is az az ellenszenv, amely a vadászati beszámoló sorai között is ott rejlik.

1875-ben, saját naplótöredékében már egészen úgy vall saját politikai teljesítményéről, mint aki túljárt az oroszok eszén: *„Gortschakow pontonként védelmezte javaslatát, én pontonként megbuktattam. A öreg Gortsch. szánandó szerepet játszott, és sehogy sem bírván titkolni növekedő ingerültségét végre leplezetlenül mutatta elkeseredését, melyet a tehetetlenség siralmassá tett. (...) Bementünk Jomínival⁴⁶ egy mellékszobába, lediktáltam neki, a miben megállapodtunk, s egy óra múlva Jomini behozta a kész munkát, melyet Gortschakoff berlini memorandumának neve alatt ismer a világ.”⁴⁷*

Andrássyról tehát elmondható, hogy a hivatalba lépésének első éveiben kötöttségek mellett tudta csak alakítani a külpolitikát, majd 1873 és 1874 között valós esély mutatkozott az orosz szövetség megerősítésére, mely nem a gróf saját ötlete mentén bontakozott ki, ám kényszerűen alkalmazkodnia kellett a fennálló helyzethez. Életrajzíróját, Wertheimert megbízó közvetlen munkatársai (Dóczi és Kónyi) például úgy gondolták, a gróf történetét megírni sem lehet, mondván, hogy *„(...) az oroszszal való titkos actiója a török háború előtt, azt ma és még egy-két év múlva hazaárulásnak venné a honi bölcsesség; de közlését sem engedné meg az állam érdeke.”⁴⁸* Munkatársai és az Andrássy-legendáriumot építő Wertheimer viszont utólag mégis egy oroszellenes géniusz képét tárták a hazai közönség elé, sőt egy oroszellenes Monarchia képét építették fel az első világháború előestéjén. Ez a kép eredhetett leginkább Andrássy személyes kíváncsiságából és politikai irányvonalából, miközben az 1873-as és 1874-es év egy, a dinasztikus politika újjáéledésére emlékeztető oroszbarát év volt a két birodalom történetében.

⁴⁵ TNA PRO FO 7/814, Buchanan Granville-nek, 1873. november 17. (no. 321).

⁴⁶ Alexander Jomini (1814–1888), cári diplomata.

⁴⁷ HU-MNL-OL-P4, (12. doboz) 592. nr. 12-16/a.

⁴⁸ Dóczi Lajos levele Kónyi Manóhoz egy Andrássy biográfia tárgyában – 1895, Kónyi-Lónyay Collection KON12.

Felhasznált irodalom és források

Források

Magyar Nemzeti Levéltár; Országos Levéltár; Bécsi kapu tér (MNL OL)

P 4 Andrassy-család iratai.

The National Archives (Public Records Office) (TNA-PRO)
FO 7. Foreign Office and predecessor: Political and Other
Departments: General Correspondence before 1906, Austro-
Hungarian Empire (formerly Holy Roman Empire)

*University College London, School of Slavonic and Eastern
European Studies Library*
Kónyi-Lónyay Collection, KON12

Szakirodalom

ANGYAL 1941 = ANGYAL Dávid: *Andrássy Gyula (1823–1890)*.

Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1941.

BALANYI 1924 = BALANYI György: *Gr. Andrássy Gyula szerepe a Monarchia történetében*. k. n., Budapest, 1924.

BORDÁS 2024 = Bordás Bertalan: *Táviratok LondonbólAz Osztrák–Magyar Monarchia és Nagy-Britannia külpolitikája gróf Andrássy Gyula kinevezésétől a berlini kongresszusig (1871–1878)*. Doktori disszertáció, Pécs, 2024.

CSERES 2015 = CSERES, Tibor: *Foksányi szoros*. Magvető Kiadó, Budapest, 1985.

CSIZMADIA 2017 = CSIZMADIA Ervin: *A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan?* Gondolat Kiadó, Budapest, 2017.

DIÓSZEGI 1984 = DIÓSZEGI István: *A magyar külpolitika útjai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.

DIÓSZEGI 1998 = DIÓSZEGI István: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Budapest, Wien und München: Teleki László Alapítvány, 1998.

ECLECTIC REVIEW 1850 = The Present Position and Policy of Austria. *The Eclectic Review*, 1850/11, 28, 604–629. Archive.org, Online. https://archive.org/details/sim_eclectic-review_1850-11_28 (Letöltés: 2021. 10. 24).

GERŐ 2016 = GERŐ András: *Ferenc József és a magyarok*. Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 2016.

GLIGA 2023 = Gliga Evelin: Az angol típusú falkavadászatról. *Történeti Tanulmányok* XXXI. ACTA UNIVERSITATISDEBRECENIENSIS SERIES HISTORICA LXXV, 2023. 87–96.

GYÖRGY 2016 = GYÖRGY László: Az 1871-es cseh államjogi reformkísérlet és a magyar politika. In: Juhász József (szerk.): *Kelet-európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére*. ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2016. 115–124.

HEGEDÜS 1938 = HEGEDÜS Lóránt: *Két Andrássy és két Tisza*. Athenaeum, Budapest, 1938.

HERMANN 1990 = HERMANN Róbert: Andrássy Gyula gróf halálának 100. évfordulójára. „A szép akasztott”. Andrássy Gyula 1848-1849-es szerepéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1990/4. 3–55.

KOS 1984 = KOS, Franz-Josef: *Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkriege 1874/75–1879. Zum Verhältnis von politischer und militärischer Führung*. Dissertationen zur neueren Geschichte 16, Wien–Köln, 1984.

KOZÁRI 2018 = KOZÁRI Monika: *Andrássy Gyula*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018.

MACARTNEY 1969 = MACARTNEY, Carlile. A.: *The Habsburg Empire 1790–1918*. Weidenfeld and Nicholson, London, 1969.

PULSZKY 1880 = PULSZKY Ferenc: *Életem és Korom. II. kötet*. k. n., h. n., 1880.

RESS 2004 = RESS Imre: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004.

RESS 2007 = RESS Imre: Andrássy Gyula a „birodalmi miniszterelnök”? *Történelmi Szemle* 2007/4. 531–547.

RUPP 1978 = RUPP, George Hoover: *A Wavering Friendship. Russia and Austria 1876–1878*. Porcupine Press, Philadelphia, [1941] 1978.

SCHMIDT 1992 = SCHMIDT, Rainer F.: *Die gescheiterte Allianz: Österreich-Ungarn, England und das Deutsche Reich in der Ära Andrássy (1867 bis 1878/79)*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1992.

SCHMIDT 1992 = SCHMIDT, Rainer F.: *Die gescheiterte Allianz: Österreich-Ungarn, England und das Deutsche Reich in der Ära Andrássy (1867 bis 1878/79)*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1992.

SCHMIDT 1995 = SCHMIDT, Rainer F.: *Graf Julius Andrássy: Vom Revolutionär zum Aussenminister*. Hansen Schmidt, Göttingen, 1995.

SCHREK 2019 = SCHREK Katalin: Gróf Vay Dániel és a civis polgárok megmozdulása az 1877–1878-as orosz–török háború idején. In: Papp, Klára – Püski Levente – Novák Ádám (szerk.): *A magyar*

arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása.

Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2019. 263–278.

SZERÉNYI 1975 = SZERÉNYI Imre: Károlyi Mihály: Andrassy, vagy az arisztokrata (Közli Szerényi Imre). *Történelmi Szemle*, 1975/2-3. 296–310.

TAFFS 1930 = TAFFS, Winifred: „Conversations between Lord Odo Russell and Andrassy, Bismarck and Gorchakov in September 1872”. *Slavonic and East European Review* 1930/8. 701–707.

TEFNER 2004 = TEFNER Zoltán: Beust, Hohenwart, Andrassy és a lengyelkérdés. *Valóság* 2004/8. 37–73.

VÉR–BOROVI 2021 = VÉR Eszter Virág – BOROVI Dániel: „Ferenc József levelei Sisihez. 1869–1894. I. kötet. Erdélyi Szalon, Szentendre, 2021.

WERTHEIMER 1913 = WERTHEIMER, Eduard: *Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit, nach ungedruckten Quellen.* / *Gróf Andrassy Gyula élete és kora.* I. kötet. Hungarian Academy of Sciences, Budapest, [1910–] 1913.

HUSZÁR MIHÁLY

**ZSIDÓELLENES ATROCITÁSOK JELLEMZŐI MARCALIBAN AZ
OROSZORSZÁGI MINTÁK TÜKRÉBEN (1882–1883)**

Bevezetés

Az 1848-as forradalmak hatására Nyugat-Európa után Közép- és Kelet-Európában is fokozatosan felszámolták a feudális rendszereket. Létrejött az a keret, amelyben a gazdaság és a társadalom modernizálódott, azaz Európa eltérő területein más és más szinten teljesedett ki a kapitalista gazdasági rendszer. Ez a gyors ütemű változás magával hozta vagy felerősítette a korábbi társadalmi ellentéteket. A jogkiterjesztés hulláma az 1860-as évekre – Oroszország és a Román Királyság kivételével – Európában mindenhova elért; törvényesen elismerték a polgári jogegyenlőséget, amelyet kiterjesztettek a zsidókra is.¹

Az emancipáció által a kötöttségeinek nagy részétől megszabaduló zsidóság lendületesen ragadta meg a piaci verseny adta lehetőségeket. A régi rend önmagát vesztesnek tartó rétegei (nemeselek, kis- és középbirtokos parasztság, kisiparosok, kiskereskedők, hivatalnokok, szegényparasztság) számára a sikeres „zsidó vállalkozó”, a kapitalizmus nyertese lett a gyűlölet központi alakja. Ez az antikapitalista szemlélet lett a táptalaja a XIX. század utolsó harmadában Európa-szerte kiteljesedő antiszemitizmusnak. Az új zsidóellenességhez a középkori eredetű, vallási alapú idegengyűlölet, a nacionalista jelszavak és a tudományos objektivitás látszatát keltő fajelmélet is muníciót biztosított. Ezek az összetevők a modernkori antiszemita pogromokhoz vezettek.²

Az 1880-as évek elején a sikeresnek tekintett emancipáció után, a tisztaeszlári-per turbulens hatására fellángoltak zsidóellenes atrocitások egy kis somogyi településen, Marcaliban is. Számos olyan jellemzővel bírtak, amelyek az időben egybeeső oroszországi pogromok jegyeit hordozták. Jelen dolgozatban primer források vizsgálatával mutatom be a hasonlóságokat és különbségeket, amelyek újabb ismeretekkel járulhatnak hozzá az antiszemita támadások történetéhez.³

¹ KUBINSZKY 1976, 13–14.; Lásd KATZ 2001, 9–21.

² KUBINSZKY 1976, 14–16.

³ A magyar történelemben megjelenő antiszemita indítatású erőszak eseteinek legkompaktabb, ugyanakkor legrövidebb összegyűjtésére és körülírására törekszünk, érdemes Kádár Gábor és Vági Zoltán tanulmányát idézni. Az általuk „véres vezérmotívumként” megfogalmazott erőszak történetnek 1848 és 1956 között kilenc időszakát (hullám) rendezték csoportokba. Lásd KÁDÁR – VÁGI 2015, 76–110.

Az oroszországi pogrom minta

A cári Orosz Birodalomban a pogromfajták igazán széles tárházáról van tudomásunk.⁴ Az eredője a tatár fennhatóság időszakára nyúlik vissza, amikor az alávetett oroszok megtapasztalták a pusztító „*haydinak*” szokást.⁵ A pogrom orosz kifejezés, pusztító tömegrohamot jelent, az orosz „*gromity*”, „*pogromity*” igéből származik. Az oroszországi pogromok kronológiájában több korszakot lehet megkülönböztetni. Az első pogromhullám 1648-ban a *Bogdan Hmelnyickij* vezette kozák felkelés alatt tört ki, míg az ötödik az 1918 és 1920 közötti polgárháborút kísérte.⁶ A pogromok jellemzően akkor robbantak ki, amikor valamilyen krízis idején meggyengült a központi hatalom, s mérsékeltlen vagy semmilyen szinten sem tudott rendet tartani. A kirobbanáshoz háborús, forradalmi szituációra is szükség volt, amely minden esetben a zsidók elleni támadásokban csúcsosodott ki. Amíg a középkorban inkább a vérvád, a vallási jellegű ellentétek köré szerveződött a pogrom, úgy az idő előrehaladtával egyre inkább a gazdasági szempontok, az érdekkülönbségek és az etnikai feszültségek lettek dominánsak. A XX. század elejére pedig az oroszországi hagyományos vérvád keveredett a kapitalizmus modern kihívásaival és az új politikai aspektusú antiszemitizmussal, amelyre a szakirodalomban példaként az 1911 és 1913 között lezajlott *Mendel Bejlsz*-ügyet szokás említeni.⁷

A szakirodalomban két fajtáját különböztetik meg a pogromoknak: az ún. száraz pogrom esetében csak rablás, dúlás történik, míg az ún. véres pogromra a személyek elleni erőszakkal, gyilkossággal járó támadás a jellemző. (A tömegmotivációi alapján léteznek gazdasági, szociális, vallási, valamint faji-etnikai pogromok.) Az orosz zsidók elleni 1881 és 1884 közötti támadások döntően az előbbi kategóriába tartoztak. A támadók célja a zsidók vagyonának a megszerzése vagy elpusztítása volt, de sérülések és számos haláleset is történt.⁸

A II. Sándor cár – a reformfolyamatot betetőzendő alkotmány kihirdetésére készülő uralkodó – ellen elkövetett sikeres merénylet fordulóponthoz vezetett a pogromok történetében. Az 1881. március 13-i támadást a *narodnyik* forradalmi párt tagjai követték el, akik között számos zsidó volt. A példátlan esetet hangos, antiszemita felhangú, a *narodnyikok* elleni államilag szervezett sajtókampany kísérte, majd a dél-orosz városokban erőszakos tömegrohamok indultak.⁹ Az 1881 április 15-én Herszon tartomány

⁴ Lásd SZOLZSENYICIN 2004.

⁵ Lásd KLIER – LABROZA 1992.; HORVÁTH 1993, 107; BEBESI 1999, 14.

⁶ KUBINSZKY 1976, 29–33.; KLIER – LABROZA 1992., 13–39.; Lásd BEBESI 1999, 86–125, 297–306

⁷ HORVÁTH 1993, 107.; Lásd BEBESI 2013, 197–206.

⁸ Lásd KLIER – LABROZA 1992.; BEBESI 2014, 50–51.

⁹ Az elmúlt évtizedek történetírása részben cáfolta a korábbi historiográfiai hagyományt, miszerint az oroszországi pogromok mögött közvetlenül a cár és/vagy az orosz állam állt volna. HORVÁTH, 1993, BEBESI 1999, 35–36. Lásd. KLIER – LABROZA 1992.

városokban kitört rendbontás a nyáron már a dél-orosz falvakra terjedt ki, majd karácsonykor Varsóban is felütötte a fejét. A lényegében egy eseménysorozatot jelentő folyamat a következő években belső orosz területeken (például Jekatyerinoszlov, Nyizsnij-Novgorod) folytatódott. A zsidó üzletekre és lakásokra támadó tömeget a következők jellemezték: összekötötték a cárgyilkosságot a húsvét időszakával (vérvád hagyománya), a helybeli metropolita áldásával, templomi és nemzeti zászlók alatt vonultak és hittek az új cár, *III. Sándor* hallgatólagos támogatásában is. Az állami karhatalom lassan reagált, hiszen 219 faluban zajlott le pogrom, amelynek a mérlege ugyan elmaradt a kora-újkori pogromok számától, de hasonlóképpen brutális volt. Az államhatalom a támadások kiterjedésének veszélye miatt kezdett csak bele a rendbontások megfékezésébe. 1884-ig 20 000 zsidó ingatlant romboltak le, 100 000 fő tulajdonát fosztották ki, 225 nemi erőszak és 40 fő halálával járó eset történt. A katonai beavatkozás során a zsidó áldozatok számánál több lázongó halt meg, de a bírósági ítéletek jellemzően nem voltak túlzottan szigorúak, akadt azonban példa több éves börtönbüntetésre és száműzésre is.¹⁰ 1882 májusában a kormányzat a zsidó közösségek ellen is súlyosbító korlátozásokat vezetett be: megtiltották újabb telepek létrehozását a városokban és steteleken (jiddis: zsidó falu) kívül, ugyancsak megtiltották számukra a földbirtokok vásárlását és bérletét, valamint a vasárnapi és pravoszláv ünnepnapjain kereskedést. A kormányzat célja a zsidók gazdasági térnyerésének a korlátozása és a zavargók lecsillapítása volt.¹¹

Hasonló kiterjedt pogromsorozatot (ún. „Kravall”) a németországi Pomerániában találunk. Az 1881. június közepén kitört zavargás során a támadók a „*Ki a zsidókat Palesztinába!*” jelszót hangoztatták, valamint komolyabb fosztogatásokra került sor. Csak szeptember első napjaiban vetett véget ennek a katonaság. Ezt a pogromot az országgyűlési választás kampányidőszakával is összekapcsolták, amelyet megelőzőtt a sajtóban évek óta hirdetett antiszemita izgatás is.¹²

Az 1882-83-as antiszemita hullám egy somogi példája

1880-as években a pogromhullám idején zsidók ezrei érkeztek a Monarchia északkeleti, galíciai tartományába. Magyarországon pedig a kérdés komoly vitákat eredményezett az országgyűlésben.¹³

¹⁰ PREPUK 1997, 116–117.; KÖVÉR 2011, 683.

¹¹ SZ. BÍRÓ 2017, 295–296.

¹² KÖVÉR 2011, 681–682.

¹³ GYURGYÁK 2001, 76–78.; PAKSY 2018, 80–95.; KONRÁD 2018, 42. Az Amerika felé irányuló zsidó migrációs folyamatban viszont Magyarország csupán az egyik állomás volt. Budapesten 1881-ben mindösszesen 223 orosz állampolgárt számoltak össze. 1881 és 1914 között különböző számítások szerint 1,7–2 millió zsidó hagyta el Oroszországot. FILIPOV 2014, 35–46, 37.

1882-ben az addig periférikusnak tekinthető zsidókérdést középpontba helyezte a tisztaeszlári vérvádper, amely katalizátorként hatott a zsidóellenes csoportokra.¹⁴ 1882 nyarán hat vármegyéből (köztük Somogyból) és egy városból érkeztek petíciók, amelyekben kérvényezték az Oroszországból érkező izraeliták bevándorlásának korlátozását. A legnagyobb nyomatókkal rendelkező tapolcai kérvényt több mint 2100 fő írta alá, követelve benne a zsidó emancipációs törvény visszavonását is.¹⁵ Mindebben az *Istóczy Győző* nevével fémjelzett antiszemita csoport – akik később 1883. január 21-én határozati javaslatot nyújtottak be az emancipációs törvény revíziójára – a saját elgondolásainak az igazolását látta. Mindez időben egybeesett a vidéki zsidóellenes mozgalmak kezdetével (például Pozsonyban 1882. szeptember 28. és 30. között) is. Katonaságot kellett kihívni, a kormány rendkívüli állapotot rendelt el a zavargások elfojtására.¹⁶

A *Somogy* című antiszemita-ellenes hetilap hasábjain jelentek meg a vérvádperről szóló tudósítások, az azzal kapcsolatos zsidóellenes megnyilvánulásokat elítélő cikkek, valamint a zsidók magyar hazafiságát bizonyító olvasói levelek. A somogyi megyegyűlés közben tárgyalta a Galíciából beköltöző zsidók letelepedését megtiltó Szatmár vármegyei átiratot, amelyet el is fogadott. A főispán és a belügyminiszter ugyanakkor elutasította ezt a döntést. Istóczy Győző és köre komoly szervezkedésbe kezdett, a német példához hasonlóan egy majdani antiszemita párt számára vidéki fiókhálózatot kívántak kiépíteni. Kaposváron 1882. szeptember 12-én tartották az első antiszemita gyűlést, amelyet október 30-án zászlóbontás is követett. Ez a szervezet Somogy Megyei Keresztény Védszövetség néven alakult meg, ám a létszámáról ellentmondásos adatok keringtek.¹⁷ Mivel egy katolikus káplán és több plébános is támogatásáról biztosította a szövetséget, ezért *Kovács Zsigmond* veszprémi püspök így figyelmeztette a papjait: „[...] a közjólét és a keresztény szeretetbe ütköző mozgalmak bűnös veszélyes jellegére; intsed őket minden alkalommal, hogy magukat távol tartsák”.¹⁸ A belügyminiszter ugyanakkor nem engedélyezte az egylet működését, erre válaszul az alapítók antiszemita bálók szervezésével, röplapok terjesztésével tovább szították a közhangulatot.¹⁹

A Marcali járásban erőszakos tömegmegmozdulásra ekkor nem került sor. Nemesviden eközben egy antiszemita tartalmúnak értékelt, a főszolgabíró által is jegyzőkönyvezett esetet dokumentáltak. Az izraelita

¹⁴ Lásd a konkrét perről: KÖVÉR 2011, 432–560.

¹⁵ KATZBURG 1999, 130.

¹⁶ KOMORÓCZY. 2012, 242.; KATZBURG 1999, 130.

¹⁷ BŐSZE 1991, 79.; PAKSY 2018, 161.

¹⁸ A veszprémi püspök. *Egyenlőség*, 1883. szeptember 16. 4.; BŐSZE 1991, 78.

¹⁹ BŐSZE 1991, 79.

hitközség elnöke május 27-én feljelentette a nemesvidi katolikus ipartársulati kört és elnökét, a helyi káplánt, hogy 6-700 darab zsidóellenes – „*a gaz zsidókban, a legfőbb baj nem a vallás, hanem a faj*” – feliratú levélragasztó jegyet terjesztett. Kovács Zsigmond püspök egy július 5-én papírra vetett levelében az alispánnal közölte – és egyben meg is erősítette a megfogalmazott vád hitelességét –, hogy figyelmeztette a káplánját, „*a zsidók elleni izgatásnak még a látszatától is őrizkedjék [...]*”.²⁰

A kelet-európai és a hazai zsidóellenes hírek mellett ez az eset is hozzájárult ahhoz, hogy *Marczali Mihály* marcali főrabbi újévi beszéde *Fegyvereink rosszakaróink ellen* címmel 1882. szeptember 14-én hangzott el a zsinagógában. Ezzel a főrabbi minden bizonnyal a szeptember 12-i kaposvári antiszemita gyűlés hírére, az ott megfogalmazott állításokra reagált. *Komlós Aladár* szavaival élve a főrabbi a „*hangosabbak*” csoportja közé állt. Marczali – a füzet formában kinyomtatott és terjesztett, így a keresztény többséghez is eljutó – szöveg elején megfogalmazta: „[...] *irigyeink, rosszakaróink hazug beszédei a tudatlan tömegnél hitelre találtak és a közvélemény már-már pálcát tör felettünk*”. Állítása szerint mindez egy olyan harc kezdetét jelenti, amelyben az ellenséges törekvések számos alakban támadhatnak: „*a babona, a balítélet, a vakbuzgóság, a kenyéririgy, a rágalom és a rosszakarat*” formájában.²¹ Külön kitért az oroszországi hitsorsosok helyzetére is.²² Kölcsey Ferencet idézve kijelentette: „*A haza minden előtt!*» legyen jelszavunk. [...] *Mutassuk meg, hogy ha a vallási szertartásokban különbözünk is az ország más hitfelekezeteitől; azért karonfogva járunk a magyar nemzetiséggel ott, hol szeretett hazánk dicsősége, nagysága és fennállása kívánja.*”²³

Nem egészen egy évvel később, 1883. augusztus 3-án a tiszzaeszlári vérvádpertben hozott elsőfokú ítélet hatására elsősorban a dunántúli vármegyékben általános zavargások törtek ki. A legnagyobb méretű és

²⁰ HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. Kivonat a nemesvidi ipartestületi olvasóköri 1882. június 8-án tartott rendkívüli üléséről; HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. Bizonyosság; HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. Nyilatkozat; HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. A nemesvidi képviselőtestület nyilatkozata; HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. Tárgyalási jegyzőkönyv; HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. Tekintetes Szolgabíró Hivatalnak Marcaliba! (Boskovitz József levele); HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. A veszprémi püspöktől...

²¹ MARCZALI 1882. 3.; KOMLÓS [é.n.], 161.

²² MARCZALI 1882, 6.

²³ MARCZALI 1882, 7.

létszámú tömegmegmozdulásokra Zala és Somogy vármegyében került sor.²⁴ A források szerint a Marcali járásban augusztus utolsó hetében Kéthely, Nemesdéd és Nemesvid községekben fordultak elő zsidóellenes támadások, ablak- és kirakatbetörések, kisebb verekedések. Vélhetően a megelőzés céljából hamarosan három századnyi katonaságot és egy pandúrszázadot rendeltek ki. Marcaliban a képviselő-testület határozatot adott ki a hangulat elmérgesedésének megakadályozására. Ugyanekkor a járási főszolgabíró bírálta ezt a határozatot a megjelent – feltételezhetően a környék falvaiból beáramló – nagy tömeg előtt. Az összeverődöttek kijelentették, hogy „*ők zsidót őrizni nem fognak*”.²⁵ Ezzel kapcsolatban *Marczali Henrik* a híres történetíró, a rabbi fia a visszaemlékezésében így írt: „[*Marczali Mihály – H. M.*] népszerűségét bizonyítja, hogy amikor 1883-ban a Dunán túl megkezdődtek az antiszemita zavargások, a helyi polgárok deputációja jelent meg nála megmondani, hogy ők sem maradhatnak ugyan el a többtől, de hogy a főtisztelendő úrnak semmi baja nem esik, készek őt testükkel is megvédeni, ha a falunk népe bejő. De ő mégis jobbnak látta Kaposból honvédséget kérni. Akkortájt Kovács veszprémi püspök vizitációt tartott Somogyban. Atyám hozzá fordult, és kérte, vessen véget néhány vidéki káplán izgatásának. ezt a főpap meg is ígérte; volt is foganatja. De megjegyezte, hogy ezen a bajon nehéz segíteni.”²⁶

A helyi káplán *Csányi Ferenc* feljegyzéseiben a következőképpen fogalmazott: „*De itt nem volt semmi zavar. Ami volt azt is a zsidók provokálták indokolatlan gyanakodásaikkal*”.²⁷ Mindkét leírás szerint az elmérgesedő közhangulat, a rémhírek terjedése és a provokációk okozták a két közösség között a feszültséget, amely szeptember végére szűnt meg.²⁸

A párhuzamosan zajló orosz eseményekkel szemben a somogyi példák a száraz pogrom kategóriájába sorolhatók. Egy kivétel akadt, a már említett szigetvári, sortűzzel, sebesüléssel és egy támadó halálával végződő tömegroham. Kevés leírás született ilyen típusú eseményről, az alábbi újságcikk egy a ritka beszámolók közül. A *Somogy* 1883. szeptember 25-i számában megjelent részletes tudósításban a szerző számba vette a csurgói és szigetvári támadások jellemzőit. „*Nagy részük rossz benyomást keltő alak, látszik rajtuk az éhség, a nyomor, de főként a lustaság, a dologkerülés piszka. Fiatal 16-18 éves paraszt suhanczok, kasza, kapa kerülők – kiknek beesett sárga arcukon már most is meglátszik a pálinka s az áttivornyzott éjek rombolása – képezik a nagyobb számot a kaputos osztályt 4 csizmadia 1 fazekas és 1 kalapos és 7 cigány képezi, ez utóbbiak a zavargások alatt a*

²⁴Lásd PAKSY 2018, 147–158.

²⁵BÖSZE 1991, 85.

²⁶MARCZALI 2000, 27.

²⁷MMTD Lsz. A-1883. Csányi Ferenc: Előjegyzetek 1883-87. (Írógéppel készült átirat). 3.

²⁸Marcaliból... *Somogy*, 1883. szeptember 25. 2.

tiszaeszlári nótát húzták.” A cikk szerzője úgy vélte, hogy a „*lelkiismeretlen izgatók s népámítók*” nem kerültek börtönbe.²⁹ Kövér György általánosságban a jelenségről azt írta, hogy míg a település paraszti lakosságához tartozók jellemzően távol maradtak, addig „*Olyan turbulens népelemekből verbuválódtak a szereplők, akik amúgy is nehezen találták a helyüket az átalakuló társadalomban.*”³⁰

A tömeget felbujtó, ám a fosztogatásoktól, verésektől magukat szintén távol tartó, magasabb társadalmi állású személyekről és a „*döcögve haladó*” vizsgálati ügyekről Kozma Sándor főügyész a nagykanizsai és kaposvári ügyészséghez intézett levelet. „*Kijelentem [...] hogy ezen mozgalom ily mérveket s ily irányt némely hatósági személyek s némely úgynevezett úri osztálybeliek könnyelmű, meggondolatlan magatartása vagy bűnös erkölcsi konnivenciája [szemhunyas – Paksy Zoltán]*”³¹ *nélkül soha nem vett s nem vethetett volna éppen úgy lehetetlen, hogy eredménytelen legyen ezen vizsgálat, hogy csak azt az illető közegek titkos hajlama, kötelességfelekedett részrehajlása vagy éppen bűnös egyetértése készakarva megíúsítja.*” A főügyész határozott álláspontja szerint nemcsak a félrevezetett suhancokat, buta napszámosokat, inasgyerekeket kell a bíróság elé állítani, hanem társadalmi állásától függetlenül mindenkit, aki tanáccsal vagy példával szégyent hozott a hazára. Ez a levél komoly visszhangot váltott ki, az antiszemita egyenesen a király és az értelmiség elleni támadásként értékelték.³²

Az 1883. november 5-én tartott somogyi vármegyeegyülésen megállapították, hogy a rend helyreállt, az elmenekült zsidó családok hazatértek, csupán elszórtan fordultak még elő rendbontások.³³ Az antiszemita hullám végével a megyei sajtóban ismét a békés mindennapok, valamint az ünnepélyekről és emlékévfordulókról szóló tudósítások kerültek előtérbe. 1885 júniusában Kovács Zsigmond püspök a marcali bémálás alkalmakor megemlékezett a korábbi zavargásokról. A zsidó küldöttséget vezető *Mitnger Miksa* megköszönte a zsidók védelmében közrebocsátott főpapi pásztorlevelet. A püspök válaszul kijelentette: „*Örül szívem, hogy pásztorlevelemre szükség nem volt Marcalii m. városában, mert a vallásfelekezetek itt békében élnek egymásközt. [...] s fáj a lelkemnek, hogy*

²⁹ Zsidóellenes mozgalmak a Dunántúl, *Somogy*, 1883. szeptember 25. 2. Mivel nem is voltak ilyen, központi terv szerint tevékenykedő felbujtók. Ami a felbujtó „*antiszemita ribilliókat illeti, nem lehet teljesen véletlen, hogy a háttérben megbúvó izgatókat tulajdonképpen sehol sem sikerült leleplezni, vagy legalábbis a vádat rájuk bizonyítani. Legfeljebb egy-egy falusi tanító, segédjegyző vagy valami vándor szíjártó legény akadt horogra.*” KÖVÉR 2011, 654.

³⁰ KÖVÉR 2011, 655.

³¹ A szó helyes értelmezése nem szemhunyas, hanem itt „cinkosságot” jelent. – Konrád Miklós szíves közlése.

³² PAKSY 2018, 159.

³³ RÉCSEI 2005, 109–110.

*azon a földön, hol születtem (Zala m.) a zavargások oly erősen dúltak a vallás és a faj ellen; vigasztalt azonban, hogy az értelmiségnek semmi része sem volt a zavargásokban. Anonym leveleket írtak, melyben azt állítják, hogy a zsidók szolgálatában vagyok, [...]. Kérem ne legyenek annyira érzékenyek, hiszem, hogy nem lesz baj.*³⁴

1882–83-ban a Somogy vármegyei antiszemita támadások mögött hasonló koreográfia rajzolódik ki, ahogyan a tömeget alkotó csoportok összetétele és motivációik is az oroszországgal párhuzamot mutatnak. A fent említett száraz pogromhoz hasonlóan a rombolás, a fosztogatás és a zsidók időszakos menekülését eredményező fenyegetés figyelhető meg. A hátteret pedig a helyi közösségekben már meglévő feszítő ellentétek adták.³⁵ A hosszú hónapok óta zajló hecckampányt súlyosbították a gazdasági okokra visszavezethető egyéb feszültségek. Ilyen volt a keresztény és zsidó kézműiparosok konkurenciaharcának elmérgesedése, az uzsoraadósságok eltörlésére irányuló törekvések, vagy akár az egyszerű rablásból származó bevétel pillanatnyi lehetősége is. Az „antiszemita ribilliók” jellemzőiről Kövér György írta: „*az akció is univerzális karneváli rituálét követett: a fülsiketítő lármá, az ordítás (kombinálva cigányzenével), a közápor és a rombolás (közben, úgy tűnik, kímélve az emberéletet). A fő cél egyértelműen az ijesztgetés, az elriasztás. Amikor azt kiabálták: »üsd a zsidót«, elüldözni és nem legyilkolni akarták őket.*”³⁶ A lakóházak és üzletek kirablására általában a zsidók elmenekülését követő második napon került sor. A támadók számára nyilvánvaló lett, hogy a karhatalom nem lép fel a fosztogatókkal szemben. Ezért kellett katonai központokból további erősítést kérni, mert még az elfogott támadók kiszabadítására is akadt példa.³⁷ A karhatalom ugyan gyorsan rendet tett, és nagyobb károk nem keletkeztek, azonban a közéletben megerősödött az antiszemita politizáló csoport, sőt párttá szerveződve a parlamentbe is bekerült, hatást azonban ekkor még csak korlátozott mértékben tudott kifejteni. A Somogyban történt támadások nem fordultak át véres leszámolásba, jellemzően a rablásban, fosztogatásban, rémhírek terjesztésében, gyűlések szervezésében és a zsidók fenyegetésében merültek ki. A lecsendesedés után az elmenekült zsidók rögvest haza is tértek, azonban a mélyben az indulatok megmaradtak, hiszen erre alapozva a következő időszakban zsidóellenesség jelszavakkal politikai kampány indult el.³⁸

³⁴ Kovács Zsigmond püspök Somogyban. *Somogy*, 1885. június 16. 1.

³⁵ BEBESI 2014. 50.

³⁶ KÖVÉR 2011, 654.

³⁷ KÖVÉR 2011, 654.

³⁸ BÓSZÉ 1991, 89.

Összegzés

Az 1882-83-as magyarországi antiszemita támadások jellemzői az eseménysor koreográfiája hasonlóképpen zajlott le, mint az 1881-84-es dél-országi pogromok. A tömegek méretében, területi kiterjedésében és a pusztítás súlyosságában azonban messze elmaradt tőle. A száraz pogrom kategóriájába sorolható dél-országi támadásokat a fosztogatás és rombolás (zsidók gazdasági uralmának a megtörése), államilag generált sajtó hecckampány kísérte, az elkövetők pedig enyhe büntetéseket kaptak, sőt a cári kormányzat a zsidókat további korlátozásokkal sújtotta.

A marcali zsidók félelmei a sajtóban és a szóbeszéd útján terjedő hírek miatt egyáltalán nem voltak alaptalanok. A fenyegető tömeggyűlések, a fosztogatások, egyes családok elmenekülése ellenére – köszönhetően Marczali Mihály és Kovács Zsigmond hathatós fellépésének is – a jelegét tekintve száraz pogrom nem csapott át véres pogromba. A dél-dunántúli megyékben az antiszemita hullám viszonylag hamar elcsendesedett, a katonaság és Kozma Sándor gyors megjelenésével, habár a felbujtók személye többnyire homályban maradt. Az uszítókat viszont nem sikerült véglegesen lecsendesíteni és elítélni, hiszen zsidóellenes programmal éppen ekkor jelent meg az országgyűlésben Isóczy Győző pártyja.

Felhasznált irodalom

Levéltári Források

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (HU-MNL-SML)

HU-MNL-SML-V.314. Községi képviselő-testületi jegyzőkönyvek. Marcali nagyközség képviselő-testülete 1920. szeptember 7-én tartott ülésének jegyzőkönyve. (2151/1920. kgy.)

HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. Kivonat a nemesvidi ipartestületi olvasóköri 1882. június 8-án tartott rendkívüli üléséről; HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. Bizonyosság

HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. Nyilatkozat

HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. A nemesvidi képviselőtestület nyilatkozata

HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. Tárgyalási jegyzőkönyv

HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. Tekintetes Szolgabíró Hivatalnak Marczaliba! (Boskovitz József levele)

HU-MNL-SML-IV.419.a. Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 2320/1882. A veszprémi püspöktől...

Marcali Múzeum Történeti Dokumentumtára (MMTD)

MMTD Lsz. A-1883. Csányi Ferenc: Előjegyzetek 1883-87. (Írógéppel készült átirat). 1–43.

Sajtóforrások

Somogy

Egyenlőség

Szakirodalom

BEBESI 1999 = BEBESI György: *A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn*. Ruszisztikai Könyvek VI. Magyar Ruszisztikai Intézet, Bp. 1999.

BEBESI 2011 = BEBESI György: Az orosz pogromtradíciók és az 1905 őszi pusztító tömegrohamok. In: Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Bp. 2011. 279–291.

BEBESI 2014 = BEBESI György: Az orosz pogromtradíciók és a pusztító tömegrohamok az első orosz forradalomban. In: Krausz Tamás – Barta Tamás (szerk.): *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*. Russistica Pannonicana, Bp. 2014. 47–62.

BŐSZE 1991 = BŐSZE Sándor: Az 1883-as somogyi antiszemita zavargások. In: Szili Ferenc (szerk.): *Somogy Megye Múltjából*. Levéltári Évkönyv 22. Kaposvár, 1991. 73–94.

GYURGYÁK 2001 = GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Bp. 2001.

HAJDÚ 1989 = HAJDÚ Tibor: *Közép-Európa forradalma 1917-1921*. Gondolat Kiadó, Bp. 1989.

HORVÁTH 1993 = HORVÁTH Géza: Az oroszországi zsidó pogromok. *Aetas*, 1993/2. 107–132.

KÁDÁR – VÁGI 2015 = KÁDÁR Gábor – VÁGI Zoltán: Hosszú évszázad: antiszemita erőszak Magyarországon 1848-1956. In: Braham, Randolph L. – KOVÁCS András (szerk.): *A holokausz Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Múlt és Jövő Kiadó, Bp. 2015. 76–110.

KATZ 2001 = KATZ, Jakov: *Az előítéllettől a tömeggyilkossáig*. Pelle János (ford.). Osiris Kiadó, Bp. 2001.

KATZBURG 1999 = KATZBURG, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, Bp. 1999.

KLIER – LAMBROZA 1992 = KLIER, John Doyle – LAMBROZA, Shlomo: *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

KOMLÓS [é.n.] = KOMLÓS Aladár: *A magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. I-II*. Kiss József (sajtó alá rendezte), Múlt és Jövő Kiadó, Bp. [é.n.].

KOMORÓCZY 2012 = KOMORÓCZY Géza: *A zsidók története Magyarországon. II. 1849-től a jelenkorig*. Kalligram Kiadó, Pozsony. 2012.

KONRÁD 2018 = KONRÁD Miklós: *A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. Századok*, 2018/1. 31–60.

KÖVÉR 2011 = KÖVÉR György: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris Kiadó, Bp. 2011.

KUBINSZKY 1976 = KUBINSZKY Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890)*, Kossuth Kiadó, Bp. 1976.

PAKSY 2018 = PAKSY Zoltán: *Istóczy Győző és a magyar antiszemita mozgalom (1875–1892)*. L'Harmattan Kiadó, Bp. 2018.

PREPUK 1997 = PREPUK Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században*. Csokonai Kiadó, Bp. 1997.

RÉCSEI 2005 = RÉCSEI Balázs: *A Somogy megyei zsidó hitközségek dualizmus kori történetéből*. In: Bösze Sándor (szerk.): *Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig*. BÉT OLAM Alapítvány és a Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2005.

RÜRUP 1985 = RÜRUP, Reinhardt: *Emancipáció és antiszemitizmus*. In: MISZLIVETZ Ferenc – Simon Róbert (szerk.): *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Fejlődés-tanulmányok*. Regionális sorozat 3. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, Bp. 1985. 37–77.

SZ. BÍRÓ 2017 = SZ. BÍRÓ Zoltán: *Az elmaradt alkotmányozás. Oroszország a XIX. század második felében*. Osiris Kiadó, Bp. 2017.

SZOLZSEYICIN 2004 = SZOLZSENYICIN, Alekszandr: *Együtt. Oroszok és zsidók a cári birodalomban*. Rózsás János (ford.), ALLPRINT Kiadó, Bp. 2004.

BEBESI GYÖRGY
RASZPUTYIN ELŐFUTÁRAI

**EPIZÓDOK AZ OROSZ SZEKTÁK ÉS A XIX–XX. SZÁZADI
OROSZ UDVARI MISZTICIZMUS TÖRTÉNETÉBŐL**

Az orosz pravoszlávia és a nyugati latin kereszténység szétválása a nagy szkizmára, 1054-re nyúlik vissza. Ettől az időponttól kezdve az óorosz nyelvű liturgiára épülő keleti kereszténység magát tekintette az igaz hit letéteményesének, a katolicizmust eretnek eltévlyedésnek vélték. Ez a tudat felerősödött Bizánc 1453-as bukása után, amikor a vallás vezetői terjeszteni kezdték a Moszkva 3. Róma elméletet, mely szerint a valódi keresztény hit egyedüli képviselőjeként már csak a keleti szláv állam maradt fenn. Azonban a 17. században néhány egyházatya, például Makszim *Gre*k felhívták a figyelmet a szertartáskönyvek ellentmondásaira,¹ majd 1652-től Nyikon pátriárka Alekszej cár uralkodása alatt a cár támogatásával a szent szövegek revíziója mellett tört lándzsát. Felfogása szerint az eredetihez, a tiszta forráshoz, a hibamentes összöveghez kell visszanyúlni, és a liturgiákat, az imákat, és az egész szertartásrendet ennek megfelelően kell átalakítani.

Az egyházi reform azonban a társadalom és a papság részéről erős ellenállásba ütközött, ragaszkodtak az eredeti óorosz szöveghez és szertartásokhoz, úgy gondolták, hogy a rítusok megszokott módon történő végrehajtása az egyedül helyes, mert ezeknek olyan mágikus erejük van, hogy egyfajta összekötőkapcsot képeznek Isten és ember között, így különleges spirituális erőforrást jelentenek a hívek számára, megváltoztatásuk pedig ezt tönkreteszi.² Másrészt a görög gyökerek nem voltak népszerűek, hiszen a görögség akkoriban csak egy török uralom alatt élő kis nép volt csupán, és Nyikkonnal ellentétben úgy gondolták, hogy éppen a görög rítusú egyháznak kellene a nála jóval nagyobb, tekintélyesebb pravoszlávba betago

¹ Ezeket annak idején görög

² HELLER 1996, 236.

³ A változtatások, amelyeket a reform hívei követeltek, első pillantásra formailag a mai kor embere számára nem tűnnek jelentősnek: Jézus nevének megszokott ejtése – Iiszusz helyett Liszusz, keresztet két új helyett hárommal kell ezután vetni, nyolcágú keresztet

hitújítókat tekintették eretneknek, mint Nyugat-Európában, hanem éppen a vallás bevett formáihoz ragaszkodókat kezdték el *raszkolnyikoknak*, azaz szakadároknak nevezni. Nyikon pátriárka, aki az immáron hivatalossá váló hitújító mozgalmat vezette, szerette volna a pravoszláviát afféle világágyházzá, a kereszténység központjává tenni.⁴ A szembenállás az 1656-os zsinaton egyházszakadáshoz, „raszkolhoz” vezetett, és megszületett az orosz történelem első nagy eretneksége, a *raszkolnyikizmus*. Felfogásukban a cárnak a hit védelmezőjének kellett volna lennie, ám ehelyett engedélyezte az ősi vallás megváltoztatását, elvéve annak lényegét, és aki ilyet tesz, nem lehet más, mint Antikrisztus, ezért a szakadárok új cárt szerettek volna. Ezzel megszakadt a hatalom és a hit közötti ősi harmónia, a raszkolnyikok a birodalmi gondolat, a fennálló rendszer ellen léptek fel. Az első úgynevezett kijavított szertartáskönyv 1655-ben jelent meg, és a következő évtől hivatalossá, kötelezővé vált, mivel a szakadárok ezt nem tudták elfogadni és mély meggyőződéssel ragaszkodtak ősi hitükhöz, a két irányzat, az immáron a hatalom és az állam akarátát is kifejező új, és a régihez ragaszkodó között súlyos összecsapásokra került sor, akárcsak a nyugati eretneküldözések során. A raszkolnyikokat kikergették Moszkvából, sok szakadárt, elfogtak, megkínóztak, kivégeztek, eksztatikus jelenetekre, önkínzásra, önégetésekre került sor, egyik ilyet, *Morozova* bojárné öngyilkosságát *Szurikov* híres festménye is megörökítette.⁵

A raszkolnyikok ellenállását *Avakum* protópópa vezette, aki meghirdette, hogy a papság ne az új szertartások alapján működjön, hanem ragaszkodjon a régihez, innen kapták az „*óhitűek*” elnevezést.⁶ A kezdeti véres összecsapásokat jogi jellegű megtorló intézkedések követték, amelyek ugyan súlyosak voltak, de legalább fizikai létükben nem fenyegették az óhitűeket. Így dupla adót kellett fizetniük, nem viselhettek hivalt, nem építhettek templomot, nem köthettek az új hit szerint házasságot, nem alapíthattak temetőt stb.

Ezeket a törvényeket a vallási kérdésekben felvilágosult módon gondolkodó *Nagy Katalin* vonta vissza 1783–1785 között, az igazi

kell használni az eddigi 7 ágú helyett, a szerzeteskolostorokban a keringést nap járásával azonos irányban kell végezni stb. Lásd erről: HELLER 1996, 236.

⁴ HELLER 1996, 237.

⁵ Az új hit meggyökereztetését Nyikon erővel képzelte el, a papságot, különösen az alsópapságot rendőrséggel és sztrelecekkel (lövészekkel) folyamatosan ellenőrzése alatt tartotta. A kemény ellenállás azonban az ő személyes tekintélyét is kikezdte, 1658-ban lemondott, később megfosztották tisztségétől és kolostorba száműzték, ahol 1681-ben halt meg, utána az orosz egyháznak egészen 1666-ig nem volt hivatalos vezetője. Lásd erről: HELLER 1996, 238–240.

⁶ HELLER 1996, 240.

enyhülés azonban Katalin unokája *I. Sándor* uralkodása alatt következett be, aki trónra lépése után „közérzetjavító” intézkedései sorában számos engedményt tett a régi valláshoz ragaszkodók számára.⁷ Így például amnesztiát biztosított a hitük miatt elítéltek számára, ezzel megszüntette üldözésüket, templomokat, kápolnákat építhettek, temetőt hozhattak létre, engedélyezte szabad kitelepülésüket a végekre, elsősorban Asztrahányba, a Krimbe, és Szamarába.⁸ A raszkolnyikoknak tett engedmények azonban társadalmi szinten nem kívánt mellékhatással jártak, élve az uralkodótól kapott szabadságjogokkal új vallási irányzatok alakultak, némelyek egészen szélsőséges nézetekkel, nem véletlenül nevezi a történetírás ezt az időszakot a „szekták aranykorának”.⁹

Az új irányzatok közül hamarosan országos jelentőségre tett szert a *Hliszt* szekta, nevük korbácsot jelent. Az első pillantásra a nyugat-európai *flagellánsokhoz* hasonló, önkínzó, önostorozó, fanatikus vallási csoport számos dogmatikai újítást hozott, amelyek közül a legfontosabb az volt, hogy a bűnt csak akkor lehet hitelesen meggyónni, ha azt előtte intenzíven meg is élik. A legnagyobb bűnnek a paráznaságot tartották, ezért ennek átélésére fordítottak különösen nagy hangsúlyt.¹⁰ Szertartásaik során saját maguk közül kinevezett papjaik böjtöléssel, alkohol és kábítószer fogyasztása után módosult tudatállapotban, hálóingben, dervisek módjára keringtek az önkívületig a tábortűz körül, majd „*bűnös módon bántak a társaságukban lévő asszonynéppel*”.¹¹ A fájdalom okozását és elszenvedését úgy értelmezték, hogy a közösség férfitagjai kínozták a közösség női tagjait, akiket valószínűleg a fájdalom magukra vállalása miatt - „istenanyáknak” nevezték, és akiknek kínzás közben imádkozniuk kellett kínzóikhoz.¹² Maguk közül választott lelki vezetőiket „*sztareceknek*” nevezték, ami öreget jelent, de nem életkorra, hanem tekintélyre, elfogadottságra utaltak vele. Papjaik előtt a szertartások másnapjain meggyónták intenzíven megélt bűneiket. Eredetüket egy bizonyos *Danyiil Filippovics* nevű szerzetesre vezették vissza, akit hitük szerint a hatóságok többször is keresztre feszítettek, ám minden alkalommal sikerült feltámadnia.¹³ Szertartásaikat vagy a szabadban tartották, vagy titkos földalatti

⁷ FONT – KRAUSZ – NIEDERHAUSER – SZVÁK 1997, 326.

⁸ BEBESI 2022, 218.

⁹ HELLER 1996, 406.

¹⁰ BEBESI 2022, 218.

¹¹ COOK 2007, 101.

¹² RADZINSZKIJ 2000, 59.

¹³ COOK 2007, 100.

helységeket rendeztek be azok céljára, pl. istállók alatt, és ezekben a „kápolnáknak” végezték titkos rituáléikat.¹⁴ A szekta jövedelemtermelő képességgel is rendelkezett, mert jövedőmondással, halottlátással is foglalkoztak, amelyért a tudatlan falusiak jó pénzt fizettek.¹⁵ Sztareceik „suttogtak” az állatokkal, azaz kommunikáltak velük, kézzelgyógyítottak, ezenkívül képesek voltak megmondani eltűnt tárgyak vagy személyek lelőhelyét, megnevezni a közösségben jelenlévő tolvajt, de legfélelmetesebb képességük az volt, hogy megjósolták egyes személyek halálának időpontját. Foglalkoztak ördögűzéssel is, a paráznaság vétkét bevalló fiatal nőkből pedig rituális közönsülés útján üzték ki az ördögöt. A hliszteket a nép szektájának tartották, az irányzat eleinte főleg a Birodalom hatóságok által kevésbé elérhető peremvidékein terjedt el, a hivatalos egyház viszont az „ördög megtestesüléseinek” tartotta őket.¹⁶ Közösségeiket „hajóknak”, vagy „zugoknak” nevezték, utalva a mobilitásra és a rejtőzködésre, egymással a kapcsolatot titkos futárok, ún. „szerafimok”, vagy „repülő angyalok” útján tartották.¹⁷

Bármely hihetetlen eben az első sándori aranykorban létrejöttek olyan független vallási közösségek is, amelyek nézeteikben és rituáléikban talán még a hliszteken is túltettek. Közülük a *szkopc* (kasztráltak) szekta vált a leghírhedtebbé, és furcsa módon a legelterjedtebbé. Ők a hlisztekkel ellentétben alapdogmatikájukban már a bűn forrását kívánták megszüntetni, és ily módon üdvözülni. A bűn eredetét az ördögi kísértésben látták, amit a nő testesít meg a férfiak számára. Ők azonban már nem a megélt és meggyónt paráznasággal kívánták megoldani ezt a problémát, hanem a bűn forrásához vezető utat kívánták elvágni, magyarárn kasztráltatták magukat, így megszüntették a vágy forrását.¹⁸ Idézve dogmatikájukból: „*A női szépség felemésztí a világot, elzárja az Istenhez vezető utat, és mivel minden eszköz hatástalan ellene, a*

¹⁴ COOK 2007, 101.

¹⁵ A világtörténelem leghíresebb hliszt szektatagja *Raszputyin* rendelkezett mindezekkel a hipnotikus eredetű képességekkel, így például a 20. század elején megjósolta a cári család halálának időpontját, illetve képes volt gyógyítani a cárevics hemofília (vérzékenység) nevű betegségét. Lásd erről: BEBESI 2016, 175–177.

¹⁶ A hliszt mozgalomban egyszerre jelennek meg a hatalomtól és a hivatalos egyháztól való függetlenedési törekvések, egy sajátosan értelmezett népi dogmatika, a peremvidék szabadsága és az ott élő nemzeti társadalmak rituáléi, kábítószerfogyasztási szokásai, mindezek egy sajátosan perverz szertartásrenddel, és különböző, a közösségen belül vezető pozícióba kerülő különleges emberek, a sztarecek, mai fogalmaink szerint a paranormalitás határait feszegető képességeivel egészültek ki, amelyek a szekta jövedelemforrását biztosították.

¹⁷ RADZINSZKIJ 2000, 61–63.

¹⁸ BEBESI 2022, 218.

férfiakat meg kell fosztani a bűnözés lehetőségétől”.¹⁹ Akik nem haltak bele a baltával, vagy izzó vassal végzett öncsonkításba, azok valóban hitték, hogy tettükkel közelebb kerültek az üdvözüléshez, a Mennyek Országába történő bekerüléshez. Egészen különös módon nők is csatlakoztak a szektákhoz, akik külső nemi szerveik levágásával kívánták hitük szilárdságát bizonyítani.²⁰ A szkopc gondolatokat először egy *Kondratyij Szelivanov* nevű, magát papnak tartó személy fogalmazta meg, akit nézeteiért még a felvilágosult Katalin korában is Szibériába száműztek, ahol 1775-1796-ig élt, ám ő is kegyelmet kapott, visszatérhetett Szentpétervárra, és gondolatait szabadon terjeszthette, sőt fontos állami tisztséget is kapott. A szkopcoknak ugyanis volt egy közös vonásuk volt a hlisztekkel, ők is rendelkeztek a jövőmondás képességével, furcsa módon erre az első sándori hatalom igényt is tartott. Felállították római mintára az állami jövőmondók testületét, amelynek Szelivanov lett az elnöke.²¹ Állítólag a testületnek sikerült megjövendölnie I. Sándor 1805-ös Austerlitz csatavesztését. Az 1810-es évekre a korábban nép szektájának tartott hliszt és szkopc gondolatok behatoltak a nemesi és udvari körökbe is, a paloták éjszakánként orgiáktól voltak hangosak, majd a puritán, katonának nevelt *I. Miklós* korában száműzték ezeket az udvartól, illetve újból betiltották a szélsőséges irányzatokat.

Az orosz miszticizmus, udvari spiritualizmus megjelenése a 19-20. század fordulóján figyelhető meg ismét, a századvég közeledése felerősítette az ilyenkor szokásos világvége várás hisztériáját, és az okkultizmusra egyébként is fogékony orosz nemesi körök kastélyaiban éjszakánként halottlátó, asztaltáncoltató szeánszokat tartottak. Ismét ellepték a városokat az önjelölt próféták, a jövőbelátók, a piacokon árulták a csodatevő ikonokat, némelyik korábban letűntnek vélt szekta, például a hliszteké is újból felbukkant. Különösen felerősödött az okkultista hangulat II. Miklós feleségének a német származású *Hesseni Alexandrának*, oroszosan *Alexandra Fjodorovná*nak a fővárosba érkezésével, aki nagyon fogékony volt a miszticizmusra, és „különleges” képességekkel rendelkező emberekkel vette körül magát. Udvartartásának meghatározó tagjai lettek a „*Montenegrói nők*”, *Sztana* és *Milica*, *Miklós* Crna Gorai herceg lányai, akik a Szmolnijban, a főváros leányiskolájában nevelkedtek,

¹⁹ HELLER 1996, 407.

²⁰ RADZINSZKIJ 2000, 60–61.

²¹ Filozófiájukat e tekintetben *Novoszilcev*, az uralkodó mellett működő *Titkos Bizottság* tagja fogalmazta meg, aki szerint: „*Minden magas kormányzati tényező mellett egy jövőmondónak kell, hogy álljon, aki imáival Isten kegyelmét hívja rájuk, s egyszersmind tudtukra adja a Szentlélek akarátát*”. HELLER 1996, 407.

és előbbit *Nyikolaj Nyikolajevics*, utóbbit *Pjotr Nyikolajevics* nagyherceghez adták feleségül.²² Mint udvarhölgyek, a cárné gyomorbetegsége idején tanúsított odaadó szolgálatukkal vívták ki Aliz bizalmát, és lettek legszűkebb környezetének tagjai. A két hölgy rendkívül járatos volt a miszticizmusban, szeánszokat szerveztek, csodatevőket hívtak meg az udvarba, illegális abortuszokat hajtottak végre, ezért angyalcsinálóknak is nevezték őket, híresek voltak pénzhétségükről, általában „fekete nővéreként” emlegették őket, de *Vitte* gróf emlékirataiban nemes egyszerűséggel boszorkányoknak titulálta őket, ők készítették elő talajt azoknak a sarlatánoknak, akik később befolyásuk alá vonták az udvart.²³

Az első ilyen csodabogár *Kozelszki (együgyű vagy dünnyögő) Mitya*, egy hosszú hajú, daróc csuhában járó, botra támaszkodó figura volt, aki jövőbelátó képességgel rendelkezett, szónoklataival fanatizálta az embereket, a jövődöléseiről kapott pénzt pedig szétosztotta hívei között.²⁴ Megjósolta az akkor zajló orosz-japán háborúban a Port-Arturi vereséget, ismeretlen emberekről első látásra mindent elmondott, amit tudni lehetett róluk. Csak azért nem lett az udvar fősarlatánja, mint egykor Szelivanov, mert túlságosan egyszerű ember volt, illegális pénzosztogatásaiért pedig hamarosan a rendőrség látókörébe került.

Őt követte egy „*Mezítlábas Matrjona*” nevű, általában hálóingbe öltözött parasztszöny, aki állítólag csodatevő ikonokkal rendelkezett, ám amikor a cárné ezek hatására sem tudott fiút szülni, eltűnt a fővárosból.²⁵

A Raszputyin előtti leghíresebb udvari sarlatán azonban *Philippe*, azaz *Nachier Vachole* volt, a Lyoni mágus, jövődömondó, gyógyító ember, aki „*a világok határán él, és kommunikál a holtakkal*”.²⁶ A fekete nővérek révén került az orosz fővárosba, akik Nizzában ismerkedtek meg vele, és amikor meglátták képességeit, azonnal

²² VITTE 1964, 249-250. RADZINSZKIJ 2006, 94.

²³ VITTE, 1964, 250.

²⁴ RADZINSZKIJ 2000, 79.

²⁵ RADZINSZKIJ 2000, 80. Ebbe a körbe sorolható még *Szergej Alexandrovics Nilus*, akinek felesége a cárné köré csoportosuló misztikusokhoz tartozott. Eleinte a korabeli aranyifjak fényűző életét élte és szórta a pénzt a párizsi kaszinókban és bordélyokban, majd oroszosan éles fordulattal megtért, kolostorba vonult és vallási fanatikus lett. Írt egy munkát, ami „*A nagy a kicsiben, avagy Jézus Krisztus eljövetele, mint közeli politikai lehetőség*” címet kapta, ami az elmeorvosokon kívül a rendőrség érdeklődését is felkeltette, ugyanis régóta kerestek már valakit, aki hajlandó a „*Cion Bölcséinek Jegyzőkönyvei*” című antiszemita rendőrségi hamisítványt megjelentetni. Nílussal úgy állapodtak meg, hogy az udvari nyomda kiadja a „művét”, amennyiben annak részeként a Cion Bölcsék... is megjelenhetnek. Lásd erről: BEBESI 1999, 69–85.

²⁶ RADZINSZKIJ 2000, 81.

meghívták a cárné udvarába, az „Ügyben”. Az „Ügy” pedig az a probléma volt, hogy Aliznak mindenképpen fiút kellett szülnie a hatalom folytonosságának biztosítása érdekében. Az alacsony, 50 körüli, fekete hajú, szuggesztív tekintetű férfit maga a cári pár még Compeigne-ben ismerte meg, és már elsőre nagy hatást tett rájuk. „Barátunk”-nak hívták, akárcsak később Raszputyint, egyik leghíresebb attrakciója az volt, hogy asztalt táncoltatott, ennek során megidézte *III. Sándor* szellemét, aki tanácsokkal látta el *II. Miklóst*. S bár orvosi diplomája nem volt, lánya egy orvoshoz ment feleségül, ezért úgy gondolta, hogy ez feljogosítja őt arra, hogy maga is orvosi tevékenységet folytasson, mint kiderült, Franciaországban már korábban vádat emeltek ellene kuruzslásért.²⁷ Miklós cár személyesen járt közbe érdekében *Laubet* francia köztársasági elnöknel, azonban hamar világossá vált, hogy a franciák egyetemi diploma nélkül még cári kívánságra sem nyilvánítanak senkit orvosná. Ez azonban Oroszországban nem lehetett probléma, II. Miklós utasítására katonaorvosi oklevelet és ezredesi rangot adományoztak a számára. Philippe Carszkoje Szeloban az uralkodói rezidencián a családdal élt együtt, fő feladata a cárné teherbe esésének elősegítése volt. Alexandra teljességgel megbízott benne, kizárólag számára engedte meg, hogy megvizsgálja, mint később kiderült a kezelés során a Lyoni mágus gyakran hipnózist alkalmazott.²⁸ Ugyanakkor az Ohrana, az orosz politikai és titkosrendőrség párizsi rezidentúrájának vezetője *Racskovszkij* ezredes jelentette főnökei számára, hogy Philippe elítélt szélhámos, ám a cári udvarban ez akkor senkit sem érdekelt.²⁹ A cárné 1901-ben szült, de ismét leánygyermeknek adott életet, Philippe szerint azért, mert nem volt elég erős a hite. 1902-ben ismét teherbe esett, de mint kiderült Philippe hipnózissal hiszterizálta, és a kedvéért álterhességet produkált.³⁰ Ez, és a személye körül addigra kialakult botrány miatt végül is hazaküldték, de nem büntették meg, sőt vaskos végkielégítésben részesítették. A cárnénak 1904-ben már távozása után sikerült fiúgyermeknek életet adnia, azonban hamarosan elterjedt, hogy a cárevics titokzatos betegségben szenved, hemofiliában, amelyet épphogy megismert a kor orvostudománya. Philippe nem sokkal száműzése után 1905-ben Franciaországban halt

²⁷ VITTE 249–251.

²⁸ STEIN 2006, 48.

²⁹ Voltak persze józan politikusok az udvarban, akik rendkívül rossz véleménnyel voltak már magukról a montenegrói nőkről is, és Philippéről is. Vitte gróf például azt írta naplójába, hogy ezek az emberek „csak a betegek, gyenge akaratiakra és gyenge idegzetűekre vannak hatással.” VITTE 1964, 249.

³⁰ COOK 2007, 104.

meg, de halála előtt közölte, hogy „*más alakban vissza fog térni*”.³¹ Ezek a sarlatánok készítették elő a világtörténelem legnagyobb szélhámosának, Raszputyinnak a terepet, aki 1905 októberében egy csodatevő ikon ígéretével jutott a cári család közelébe, és ekkor sokan Philippe reinkarnációját látták benne.³²

Felhasznált irodalom

Publikált források

ДНЕВНИКИ 1991 = *Дневники императора Николая II.* (Az uralkodó II. Miklós naplója.). ЦГАОР, Москва, 1991.

VITTE 1964 = VITTE, Szergej: *Egy kegyvesztett visszaemlékezései.* Gondolat, Bp. 1964.

Szakirodalom

BEBESI 1999 = BEBESI György: *A fekete század. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn.* MRI, Bp. 1999.

BEBESI 2016 = BEBESI György: *Birodalom összeomlás előtt. Politikus és közéleti portrék az első világháború előtti Oroszországból.* Publikon, Pécs, 2016.

BEBESI 2022 = BEBESI György: *Oroszország története a 19. század első felében.* In: BEBESI György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története.* PTE-TTI, Pécs, 2022. 215–234.

COOK 2007 = COOK, Andrew: *Megölni Raszputyint. Grigorij Raszputyin meggyilkolásának hiteles története.* Cephalion, Szentendre, 2007.

FONT – KRAUSZ – NIEDERHAUSER – SZVÁK 1997 = FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Oroszország története.* Maecenas, Bp. 1997.

HELLER 1996 = HELLER, Mihail: *Az Orosz Birodalom története.* Osiris, Bp. 1996.

RADZINSZKIJ 2000 = RADZINSZKIJ, Edvard: *Az eleven Raszputyin.* Európa, Bp. 2000.

RADZINSZKIJ 2006 = RADZINSZKIJ, Edvard: *Az utolsó cár. II. Miklós élete és halála.* Európa, Bp. 2006.

STEIN 2006 = STEIN, Frank: *Raszputyin. A szerzetescsuhába bűjt ördög.* Gabo, Bp. 2006.

³¹ COOK 2007, 105.

³² Amikor 1905 október végén II. Miklós feljegyezte naplójába, „*hogyan miközben Milicával és Stankával teáztunk, megismerkedtünk Isten balgájával Grigorijjal Tobolszkból*”, nem sejtette, hogy Raszputyin révén olyan embert fogad majd a családjába, aki Birodalmának sorsára, és így a világtörténelem menetének alakulására is hatással lesz. ДНЕВНИКИ 1991, 287.

IGOR KRJUCSKOV

**A HORVÁT–MAGYAR KONFLIKTUS AZ OROSZ
DIPLOMÁCIAI JELENTÉSEKBEN (1903–1912)**

Horvátország (a Háromegy Királyság) helyzetére és a horvát–magyar kapcsolatok alakulására érthető módon különös figyelmet fordítottak az Osztrák–Magyar Monarchiába akkreditált orosz diplomaták. A budapesti orosz főkonzulátus és a fiumei (rijekai) konzulátus rendszeresen jelentett erről a problémáról Szentpétervárra. Ezt a kiemelt figyelmet plasztikusan szemlélteti, hogy 1908. október 28-án *Vlagyimir Muravjov-Aposztol-Korobjin* budapesti orosz főkonzul arról írt *Pavel Uruszov* bécsi orosz nagykövetnek, hogy Magyarország politikai életében meghatározó szerepet játszik a „horvát kérdés”.¹

A XX. század elejére a Háromegy Királyság belpolitikai viszonyai egyre bonyolultabbá váltak. *Khuen-Héderváry Károly* horvát bán politikáját egyre erőteljesebb kritika érte a horvát nemzeti mozgalom képviselői részéről. 1894-től a bán egyre inkább arra törekedett, hogy kiszélesítse a magyar nyelvhasználatot Horvátország területén. Kötelezővé tette például a magyar nyelv oktatását a középiskolákban, megnyitotta az utat a magyar iskolák létrehozása előtt, illetve erősítette a magyar nyelvűséget a vasúti közlekedésben (az állami vasúttársaság vonalain) és az állami hivatalokban.² A gazdasági válság még jobban súlyosbította Horvátország helyzetét. A helyzet súlyosságáról az országban 1902-ben végigsöprő heves szerbellenes megmozdulások is tanúskodtak.³ 1903-ban a magyar országgyűlés nem fogadta el azt a törvénytervezetet, amely Horvátország helyzetének javítását célozta volna, s ez meglehetősen éles reakciót váltott ki a Háromegy Királyságban.

Először *Alekszandr Szalviati* fiumei konzul hívta fel a bécsi orosz nagykövetség figyelmét a Horvátországban zajló eseményekre 1903-ban. A *Pjotr Kapnyiszt* nagykövetnek címzett 1903. április 15-i jelentésében arról írt, hogy erősödik az ellenzéki hangulat Horvátországban és aktivizálódnak a horvát nacionalisták. Az, hogy a magyar kormány követelésére kötelezővé tették a magyar nyelv használatát az állami hivatalokban, hatalmas társadalmi felháborodást váltott ki. A diplomata szerint a második tényező, ami kiváltotta a horvátok haragját, az volt, hogy egyes sajtóértesülések szerint a Horvátország által Magyarországnak fizetett pénzeszközök egy részét

¹ АВП РИ, ф. 217, оп. 1015, д. 40, л. 7.

² ФРЕЙДЗОН 2001, 204.

³ PM 1903, 248.

a magyar főváros díszítésére költötték el. Horvátországban ez újabb kormányellenes megmozdulásokhoz vezetett. Horvátország költségvetése súlyos hiányokkal küzdött, Szalviati részben ezzel magyarázta a horvát társadalom éles reakcióját. A horvátok Budapesttel szembeni követeléseit két pontban foglalta össze. Az első: biztosítsanak teljes finansiális függetlenséget Horvátország számára. A második: az összes Horvátországban beszedett adót az ország területén használják fel. Szalviati úgy vélte, hogy az elkövetkező időben a horvát politikai helyzet súlyosbodni, a Horvátország és Magyarország közötti feszültség pedig erősödni fog.⁴

Meg kell említenünk ugyanakkor, hogy Kapnyiszt kételkedett Szalviati információiban. 1903 áprilisában a *Vlagyimir Lamsdorf* külügyminiszternek küldött levelében azt írta, hogy Szalviati jelentése kifogásolható, mivel információit csak horvát forrásokból meríti, és nem vette figyelembe a Budapest iránt lojális politikai erők álláspontját.⁵ Ráadásul a nagykövet szerint Magyarország nem is sértette meg az 1868. évi magyar–horvát egyezményt, annak szövege számtalan kérdést rendezetlenül hagyott, ami végső soron Horvátország súlyos pénzügyi helyzetéhez vezetett.⁶

Alekszandr Lvov budapesti főkonzul az 1903. május 18-i jelentésében igyekezett megvilágítani a kialakult helyzetet. Szerinte Budapest szempontjából az események Horvátországban rendkívül kedvezőtlenül alakultak. A Háromegy Királyságban erős kormány- és magyarellen es indulatok törtek a felszínre, ami korábban nem volt megfigyelhető. Szerinte a konfliktust részben Magyarország provokálta azzal, hogy bevezette a magyar nyelv használatát a horvátországi állami hivatalokban. Szerinte a magyar politikával szembeni elégedetlenség már régen kialakult és nem spontán módon robbant ki 1903-ban. Lvov szerint ennek tanújelei az 1902. évi szerbellenes megmozdulások voltak. Lvov az események okát arra vezette vissza, hogy a szerbek jelentős része lojális volt a központi kormányzat iránt, ami indulatokat szült a horvát nacionalisták körében. Ezért az 1902. évi szerbellenes megmozdulások idején a horvátok kimutatták a Magyarországgal szembeni ellenszenvüket is.⁷

Lvov egyetértett azzal, hogy Horvátország belpolitikai labilitását nagyrészt a XIX–XX. század fordulóján kialakuló súlyos gazdasági helyzet eredményezte. Ennek jele volt az is, hogy a horvátok nagy számban vándoroltak ki az Osztrák–Magyar Monarchiából, főleg

⁴ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 578, л. 72.

⁵ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1506, л. 16.

⁶ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1506, л. 16–17.

⁷ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 578, л. 94.

Észak-Amerikába. Ez a jelenség hatalmas aggodalmat váltott ki az összes horvát politikai erő körében. Ezek az erők a nagymértékű kivándorlásban a Háromegy Királyság jövőbeni fejlődését és az ország horvát etnikai jellegét fenyegető veszélyt láttak. Lvov szerint a gazdasági válságot az Európában ekkor kibontakozó kedvezőtlen konjunktúra mellett a Zágráb és Budapest közötti viszony kedvezőtlen perspektívái is csak elmélyítették. Ez nem segítette elő, hogy jelentős tőkebefektetéseket eszközöljenek az országban. A diplomata szerint a gazdasági helyzet súlyosságának tényét már önmagában véve az is kétségbevonhatatlanná tette, hogy azt Khuen-Héderváry is elismerte.

Lvov egyetértett Szalviatival abban, hogy Horvátország pénzügyi függetlenségének biztosítása a horvát nemzeti mozgalom kulcsfontosságú követelése. A horvát nacionalisták széttépték a magyar zászlókat, lerombolták a Magyarországot szimbolizáló köztéri alkotásokat, s az összes magyar nyelvű feliratot megsemmisítették. Ezek a cselekmények később még radikálisabb formát öltöttek. Magyar vasutasokat támadtak meg, lerombolták az ingatlanjaikat, s ilyen agresszív támadásoknak lettek kitéve a helyi nemesek is, akiket Magyarország iránti lojalitással vádoltak. Az ellenzék és a kormány közötti ellentétek a parasztság 1903 tavaszán kirobbant megmozdulásaival éleződtek ki a végletekig, amelyeknek a hadsereg bevetése vetett véget a lángba borított régiókban. Lvov adatai szerint a hadsereg bevetése húsz halálos áldozattal járt.

A kormány reakciója erre az volt, hogy szigorította a cenzúrát, az összes külföldi újságíróat kiutasította Horvátországból, és ellenőrzése alá vonta a horvát nemzeti mozgalom nemkívánatos ellenzéki képviselőinek levelezését. Lvov szerint a magyar kormány megpróbálta eltussolni a horvátországi zavargásokat az osztrák–magyar és a külföldi közvélemény előtt.⁸

Igaz, az orosz diplomaták úgy látták, hogy ez a magyar kormánynak nem sikerült teljes egészében. Kapnyiszt például az 1903. június 1-jei jelentésében azt írta, hogy a horvátországi események a Habsburg Monarchia osztrák felében is élénk visszhangot váltottak ki. Dalmácia városaiban, Laibachban (Ljubljana) és Bécsben tüntetéseket szerveztek Magyarország horvátországi politikája ellen. A nagykövet arra is felhívta a figyelmet, hogy ezek a tüntetések időnként németellenes jelleget öltöttek.⁹ Kapnyiszt megjegyezte még, hogy *Ernest von Koerber* osztrák miniszterelnök kijelentette, hogy megengedhetetlen a

⁸ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 578, л. 94.

⁹ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 578, л. 101.

beavatkozás Magyarország belügyeibe, illetve a császár a horvátországi események idején mindvégig hallgatott, ami várható is volt.

1903. június 4-én Lvov arról írt, hogy a magyar kormánykörök ambivalens módon viszonyultak a Horvátországban történetekhez és a hadiállapot bevezetéshez. A magyar ellenzék azt hangoztatta, hogy a horvátországi zavargások veszélyt jelentenek az ország integritására nézve. A kormány, amely elismerte, hogy súlyos helyzet alakult ki a Háromegy Királyságban, arra szólította fel az ellenzékét, hogy ne dramatizálja a helyzetet feleslegesen. Budapesten teljes egészében a zavargások gazdasági vonatkozásaira helyezték a hangsúlyt.¹⁰

Lvov ebben a jelentésben felhívja a figyelmet a konfliktus egy másik okára is. Értesülései szerint a horvátországi vasúti irányítás és a postaszolgálat nagyrészt magyar származásúak kezébe került, akik nem annyira ismerték az ország jellegzetességeit. Sok magyar hivatalnok inkorrekt volt a helyi lakossággal szemben, egyeseket pedig valamilyen fegyelmi vétségek miatt büntetésből helyezték Horvátországba.¹¹ Nem volt tehát véletlen, hogy a zavargások idején a magyarok elleni támadások céltáblái leginkább a magyar vasutasok voltak. Budapest nem vette figyelembe Horvátország érdekeit az új vasútvonalak építésekor. A diplomata szerint a kormány érdekében állt, hogy megghiúsítsák a Zágráb–Fiume vonal megépítésének tervét is, hiszen Budapest azt csak a saját gazdasági céljaira szeretne volna használni, és kevésbé érdekelték Horvátország szükségletei.

Lvov felhívja a figyelmet a horvát nacionalizmus társadalmi bázisának problémájára is. Szerinte ennek az eszmének a hordozója a horvát értelmiség, amely csak egy törpe kisebbség volt az ország teljes lakosságán belül. Ezért ez az értelmiség arra törekedett, hogy megnyerje a parasztság, a munkásság és a kisiparosok (az „egyszerű emberek”) támogatását, s ebben a rétegben a nemzeti eszme terjesztésének leghatékonyabb eszközévé a magyarelles hangulat szítása bizonyult.¹² Ugyanakkor ez nem bizonyult annyira sikeresnek, mint amire az értelmiség számított. Horvátország autonómiája miatt ugyanis az „egyszerű nép ivadéka” szinte egyáltalán nem találták szembe magukat a magyar kormánnyal, ezért a kormányellenes retorika az esetek többségében nem talált megértésre ebben a közegben. Az egyszerű horvátok a mindennapokban magyar orvosokkal, ügyvédekkel, iparosokkal kerültek kapcsolatba, s

¹⁰ АБП РИ, ф. 151, оп. 482, л. 578, л. 107.

¹¹ АБП РИ, ф. 151, оп. 482, л. 578, л. 108.

¹² АБП РИ, ф. 151, оп. 482, л. 578, л. 108.

közöttük jószomszédi viszony alakult ki. Ebből következik, hogy ők Magyarországhoz és a magyarokhoz a saját maguk módján viszonyultak, a közvetlen etnikai tapasztalataik és kapcsolataik határozták meg a magyarokkal kapcsolatos érzéseiket. Az 1903. tavaszi horvátországi zavargások idején egyetlenegy olyan magyar sem szenvedett sérülést, aki a fenti szakmai közösségekhez tartozott.

A főkonzul szerint a horvát értelmiség „Nagy Horvátország” megteremtéséről ábrándozott. Ennek megvalósítása útján az első lépés Horvátország pénzügyi függetlenségének megteremtése lett volna. Lvov biztos volt ugyanakkor abban, hogy a horvát nacionalisták nem fognak megállni itt, s újabb és újabb politikai és gazdasági követeléseket nyújtanak majd be Budapestnek.¹³

A horvátországi zavargások időben egybeestek a magyarországi belpolitikai válság kiéleződésével. 1903-ban Széll Kálmán kormánya egy törvénytervezetet nyújtott be az Országgyűlésnek az osztrák–magyar hadsereg reformjáról és a katonai költségvetés növeléséről. A *Kossuth Ferenc* vezette ellenzék arra használta fel ezt az alkalmat, hogy betérjessze a követelését a magyar vezényleti nyelv bevezetése mellett a hadseregben.¹⁴ Ez a követelés elfogadhatatlan volt a császár és az osztrák–magyar hadvezetés számára. Május–júniusban az ország költségvetés nélkül maradt, és a kormány többsége is elfogyott. Emiatt Széll Kálmán 1903. június 16-án lemondott. Az orosz külügyminisztériumot az a kérdés érdekelte, hogy a magyar politikai válság mennyire állt összefüggésben a horvátországi helyzettel. Lvov úgy vélte, hogy ezek a politikai események nem álltak összefüggésbe egymással.¹⁵ Széll Kálmán lemondásának okait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy azok közé lehet sorolni az 1903. június 11-i belgrádi fordulatot is, vagyis az Obrenović-dinasztia bukását.¹⁶ Nem kételkedett abban, hogy a Karađorđevićok hatalomra jutása hosszú ideig hatással lesz a magyarországi és horvátországi helyzet alakulására.

Khuen-Héderváry Károly miniszterelnökké történt kinevezése után Lvov találkozott vele, hogy első kézből nyerjen tájékoztatást az új kormányfő politikájáról. Lvov feltette neki egy kérdést a horvátországi helyzet perspektíváit illetően, mire Khuen-Héderváry kijelentette, hogy a horvátországi krízis nem komoly és a

¹³ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 578, л. 109.

¹⁴ ИСЛАМОВ 1972, 96.

¹⁵ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 578, л. 108.

¹⁶ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 578, л. 117.

megoldásához csak arra lesz szükség, hogy rendezzék Budapest és Zágráb pénzügyi kapcsolatait.¹⁷

Az 1904. január 5-i jelentésében Lvov arról tájékoztatta a bécsi nagykövetséget, hogy a magyar kormány kész pénzügyi segítséget nyújtani Horvátország számára. Az értesülései szerint a Háromegy Királyság a magyar költségvetésből 3 millió koronát kapott a költségvetési hiányának a fedezésére, továbbá Budapest beleegyezett abba, hogy a horvátok által befizetett adókat Horvátország fejlesztésére fordítsák. Lvov úgy vélte, hogy ez a reform pozitív hatással lesz a Háromegy Királyság államháztartásának egyensúlyára.¹⁸

1904 végén Magyarországon a koronával való viszony éleződésének körülményei közepette konszolidálódik az ellenzék. Kossuth Ferenc, a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt elnöke, illetőleg más ellenzéki pártok vezetői együttműködésre szólították fel a horvát ellenzéket annak érdekében, hogy együttesen gyakoroljanak nyomást a kormányra.¹⁹ Az orosz diplomaták már a kezdetekben sem hittek ennek az együttműködésnek a tartósságában, főleg pedig Kossuth Ferenc és társai azon szándékában, hogy komoly engedményeket tegyenek a horvátoknak. 1906 áprilisában a magyar ellenzék jelentős sikereket ért el, és Kossuth Ferencet kereskedelemügyi miniszterré nevezik ki *Wekerle Sándor* liberális kormányában. Ezzel együtt a horvát nemzeti ellenzék nem kapott semmilyen kedvezményt cserébe azért, hogy támogatta a magyar ellenzéket.

1905. április 6-án elhunyt *Josip Juraj Strossmayer*, a horvát nemzeti mozgalom kiemelkedő alakja. Szalviati kiemelkedő horvát patriótának, egyúttal a délszláv egység hívének nevezte a püspököt, részletesen ismertette a kultúra és az oktatás terén elért eredményeit, s hangsúlyozta, hogy a délszlávok nagy tisztelettel viseltettek a személye iránt. A főkonzul ebben a jelentésében kitért arra a bonyolult kapcsolatrendszerre is, ami Horvátországot Bécshez és Budapesthez fűzte.²⁰

1906. június 29-én a fiumei konzul egy újabb jelentésben számolt be a horvátországi helyzetről és a horvát–magyar kapcsolatokról. Szerinte Horvátország 1868-ban jelentéktelen autonómiához jutott, de még ez a jelentéktelen autonómia is aggodalmat szült – ahogy a konzul szó szerint fogalmazott – a „magyar sovíniszták” körében. Amíg *Ivan*

¹⁷ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, л. 578, л. 118.

¹⁸ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, л. 578, л. 279–280.

¹⁹ ФРЕЙДЗОН 2001, 213.

²⁰ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, л. 1507, л. 14–16.

Mažuranić (1873–1880) és *Ladislav Pejačević* (1880–1883) bánok álltak az ország élén, akik nagy tekintélynek örvendtek horvát földön, addig Budapest betartotta az 1868. évi megállapodás feltételeit, de Khuen-Héderváry Károly bán (1883–1903) kinevezésével a Háromegy Királyság helyzete gyökeresen megváltozott. Ő a magyar nacionalizmus képviselőjeként erőteljes magyarosításba kezdett horvát földön, majd mély gazdasági válságba taszította az országot. Az ő regnálása idején az államszervezet is erőteljesen átalakult, a legfontosabb államigazgatási posztokat olyan hivatalnokok foglalták el, akik a magyarosítás hívei voltak vagy olyan horvát politikusok, akik a diplomata szerint diszkreditálták az államhatalmat a lakosság szemében.²¹ Gyakran előfordult, hogy az egyes tisztségekbe nem szakképzett emberek „vásárolták be” magukat. A helyzetet pedig végül teljesen destabilizálta a magyar nyelv bevezetése az állami közhivatalokban.

Szalviati jelentős teret szentelt a jelentésében a horvát–szerb koalíciónak, amely fontos ellenzéki erőket egyesített Horvátországban, s üdvözölte a győzelmüket az 1906. májusi Szábor-választásokon. Részben azzal magyarázta ezt a győzelmet, hogy az új bán, *Teodor Pejačević* azt az instrukciót kapta Budapestről, hogy a választásokat ne befolyásolják adminisztratív eszközökkel.²² Az orosz diplomata úgy látta, hogy a magyar kormány összességében pozitív szerepet játszott, mivel megpróbált közvetíteni a választások után egymással konfliktusba keveredő bán és Szábor között, aminek eredményeként kompromisszum született. Szalviati ennek legfőbb hasznát abban látta, hogy a legfelső állami tisztségekre pártonkívüli személyeket neveztek ki, illetve két újabb jogszabály, a bíróságok függetlenségének megteremtésére és a választójogi reformra vonatkozó törvény elfogadására vállaltak kötelezettséget. Igaz, ezeknek a törvényeknek az elfogadása teljes egészében a magyar kormány politikai akaratától függött, ezért Szalviati nem is mert a horvátországi politikai helyzet jövőbeni fejlődését illető jóslatokba bocsátkozni.²³

1907. május 15-én Lvov ismét visszatért a magyar ellenzék Horvátországhoz való viszonyának kérdéséhez. Azt írta, hogy Kossuth Ferenc becsapta a horvát szövetségeseit, mivel maga is elősegítette a horvátok számára annyira gyűlölt „vasúti pragmatizmus” meghonosítását Horvátországban, vagyis a magyar

²¹ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1507, л. 31.

²² АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1507, л. 32.

²³ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1507, л. 33.

nyelv hivatalossá tételét a Magyar Királyság összes vasútvonalán, beleértve Horvátországot is. Az orosz diplomata szerint a helyzet komolyságát az is tükrözte, hogy még maga a bán, Teodor Pejačević is óvatosan kifejezte az ezzel kapcsolatos elégedetlenségét a magyar miniszterelnöknek. Mivel nem értett egyet Budapest politikájával, 1907 júliusában Pejačević lemondott. Lvov felhívta a bécsi nagykövetség figyelmét a horvát képviselők által a magyar parlamentben végrehajtott akcióra is, amivel késleltethették a magyar törvényhozás munkáját, és a teljes Magyar Királyság szempontjából fontos törvények elfogadását.²⁴

1907. július 5-én a főkonzul részletesen kitért erre az obstrukciós kísérletre, leírta, hogy a horvát képviselők az anyanyelvükön szólaltak fel a Magyar Országgyűlésben. Kossuth Ferenc késznek mutatkozott arra, hogy kisebb engedményeket tegyen a horvátoknak, amelyek nem érintették a „vasút működésének” alapjait. Egészében véve a diplomata úgy értékelte a helyzetet, hogy az 1907-ben Budapest és Zágráb között keletkezett konfliktus kissé mesterséges, amelyeket a magyar kormány meggondolatlan intézkedései váltottak ki.²⁵ Úgy vélte továbbá, hogy ez kissé felesleges is volt Magyarország számára, amely éppen mély politikai válságot élt át, és küszöbön állt egy újabb konfliktusa az uralkodóval a soron következő gazdasági megállapodás miatt. A „vasút működése” által kiváltott elégedetlenségről Szalvati folyamatosan jelentett Bécsbe.²⁶

Figyelemreméltó, hogy amikor Lvov az 1907. évi magyar–horvát konfliktusról ír, minduntalan Kossuth Ferencet és nem Wekerle Sándort nevezi meg annak okozójaként. A kormányfőt azon mérsékelt politikusok közé sorolta, akik mindig óvakodtak a szélsőséges intézkedésektől, míg Kossuth Ferencet olyan radikálisnak képzelte, aki képes arra, hogy meggondolatlan lépéseket tegyen.

1907 nyarán fokozatosan robbant ki a konfliktus Bosznia-Hercegovina jövőbeni státuszát illetően. Noha még okkupált státuszú tartomány volt, mind Horvátországban, mind Magyarországon különféle elképzelések voltak napirenden a jövőjére vonatkozóan. Zágrábban arról ábrándoztak, hogy Bosznia-Hercegovinát Horvátországhoz csatolhatják majd, ezt az elképzelést hirdették „Nagy-Horvátország” hívei.²⁷ A fiumei konzul az 1907. július 22-i jelentésében részletesen írt Wekerle és a magyar uralkodó körök ezzel kapcsolatos álláspontjáról. Megjegyezte, hogy Wekerle támogatta azt

²⁴ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 581, л. 98.

²⁵ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 581, л. 125–126.

²⁶ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1508, л. 22.

²⁷ ФРЕЙДЗОН 1998, 20–21.

az elképzelést, hogy Dalmáciát csatolják Horvátországhoz. Erről 1866–1868 folyamán még egyezkedtek, de kategorikusan elutasította a horvátok Bosznia-Hercegovinára vonatkozó igényeit, mert azt az álláspontot képviselte, hogy azt Ausztria–Magyarországhoz kell csatolni.²⁸

1908 januárjában *Rauch Pált* nevezték ki horvát bánná. Szalviati úgy vélte, hogy az ő személyét általános népszerűtlenség övezi a horvát társadalom körében. Valóban így volt, a kinevezése ellen tüntetések kezdődtek Zágrábban.²⁹ Az orosz diplomata biztos volt abban, hogy Rauch teljes egészében a magyar kormány utasításait fogja végrehajtani. Az 1908. március 12-i jelentésében Lvov is kételyének adott hangot a tekintetben, hogy Rauch képest lesz-e a helyzet stabilizálására, s inkább úgy vélte, hogy az új bán személye inkább elmélyíti a politikai ellentéteket.³⁰

Az új bán számára az első erőpróbát az 1908. februári Száborválasztások jelentették. Szalviati szerint Rauch mindent megtett annak érdekében, hogy adminisztratív eszközökkel és akár a választásra vonatkozó jogszabályok megsértésére árán megakadályozza, hogy az ellenzéki jelöltek bejussanak a Száborba.³¹ A bán eljárása a választások idején azt eredményezte, hogy a horvát lakosság széles tömegei ellene fordultak. Az 1908. március 29-i jelentésében a konzul rámutatott, hogy Horvátországban felerősödtek a magyarellenes érzelmek, amit az váltott ki, hogy a bán durván megsértette a horvát alkotmányt és súlyos visszaéléseket követett el.³²

Szalviati szerint az 1908. évi választások még egy fontos körülményre világítottak rá. A bán mindvégig arra törekedett, hogy elnyerje a horvát-szerb koalíció támogatását, míg a magyar kormány a szerb radikálisok körében keresett szövetségeseiket annak érdekében, hogy velük ellensúlyozza a horvát nacionalista erőket. Maga Szalviati nem hitt abban, hogy a magyar kormány és a szerb radikálisok között lehetséges lenne valamilyen *modus vivendi*, bár a Budapest által a szerbeknek tett engedmények lehetővé tették a szerb kultúra és oktatásügy fejlesztését, amivel sikeresebben állhattak ellen a magyarosítási törekvéseknek.³³ Következésképpen Budapest egyezsége a szerbekkel stratégiai értelemben keveset hozott a magyar kormány konyhájára a Zágrábban folytatott küzdelmében. 1908

²⁸ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1508, л. 28.

²⁹ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1508, л. 47.

³⁰ АВП РИ, ф. 217, оп. 1015, д. 40, л. 5.

³¹ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1508, л. 60.

³² АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1508, л. 63.

³³ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1508, л. 92.

június–júliusában a horvátországi helyzet csak súlyosbodott, a bánt párbajra hívták ki, tüntetések kezdődtek országszerte, aminek kulminációs pontja a Zágrábi Egyetem professzorainak és diákjainak a tiltakozó akciója lett, melynek során elhagyták az alma matert és Bécsbe, Gratzba, Prágába mentek.³⁴ Szalviati nem látott esélyt arra, hogy ismét párbeszéd kezdődjön Budapest és Zágráb között. Amíg Rauch volt hatalmon, a horvát nacionalisták és a magyar kormány nem kívántak engedményt tenni egymásnak.

A budapesti orosz főkonzulátus élére kinevezett *Vlagyimir von Sthralborn* az 1908. március 3-i jelentésében ugyancsak úgy értékelte az 1908. februári választások eredményét, mint Rauch vereségét és a horvát–szerb koalíció győzelmét, kiemelve a szerb radikálisok vereségét és *Mile Starčević* és híveinek sikerét.³⁵ A főkonzul olyan értesítéseket szerzett, melyek szerint a Szábor többsége készen állt arra, hogy kompromisszumot kössön Budapesttel, de csak abban az esetben, ha meneszti Rauchot. Sthralborn is felhívta a figyelmet Horvátország labilis jellegére politikai téren.

1908 nyarán tette közzé *Đorđe Nastić* a *Finale* című röpiratát, amely a nagyszerb agitáció horvátországi és bánsági terjesztéséről és a helyi politikusok Szerbiával fenntartott kapcsolatairól szól. Vlagyimir Muravjov-Aposztol-Korobjin budapesti főkonzul az 1908. július 7-i jelentésében annak a feltételezésének adott hangot, hogy a röpirat tartalma meglehetősen kétes értékű, minden bizonnyal hazugság. Ugyanakkor nem kételkedett abban, hogy a röpirat kiadásának messzemenő következményei lesznek, mivel Rauch és környezete a horvát–szerb koalíció és a horvátországi szerb lakosság elleni támadásokra fogja felhasználni őket.³⁶

1908 októberében Ausztria-Magyarország annektálta Bosznia-Hercegovinát. A Monarchiának ez a lépése kiélezte a politikai helyzetet a Balkánon. Muravjov-Aposztol-Korobjin szerint a bécsi kormánykörök sikeresen kalkuláltak a horvátok és a magyarok ambícióival, megszerezték a támogatásukat az annexióhoz. Bécs ígéretet tett arra, hogy Bosznia-Hercegovinát és Dalmáciát Horvátországhoz csatolja, de úgy, hogy közben megtartja a Háromegy Királyságot Magyarország keretein belül.³⁷ A diplomata szerint ez a megoldás elvileg mindkét felet kielégítette. Erről a megoldásról beszélt *I. Ferenc József* is a boszniai delegációval folytatott

³⁴ АГИЧИЧ 2013, 246.

³⁵ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 582/1, л. 12.

³⁶ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 582/1, л. 60.

³⁷ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 582/1, л. 151.

megbeszélésein is. Ugyanakkor, ahogy azt a későbbi események megmutatták, a főkonzul kissé leegyszerűsítette a helyzetet.

1908 augusztusában Horvátországban és a határain kívül 53 ismert szerb politikust és más értelmiségieket, ügyvédek stb. tartóztattak le. Mindannyiukat árulással és a „nagyszerb eszme” iránti elköteleződéssel vádolták. 1908-ban indul az úgynevezett „zágrábi per”. Szalviati az 1909. június 17-i jelentésében egyáltalán nem kételkedett abban, hogy a letartóztatott szerb vezetők ártatlanok és a per politikai érdekeket szolgál. Biztos volt benne, hogy Nastićot a hatalom lefizette, és csak kitalálta a vádjait.³⁸ A diplomata úgy vélte, hogy a per valós célja az, hogy az osztrák–magyar kormányzat ezzel próbálta igazolni Bosznia-Hercegovina annexióját, és kompromittálni a bánsági és a horvátországi szerbeket. A per szervezői közül kiemelte Rauch Pált, *Josip Frankot* és Wekerle Sándort, szerinte ők ezzel akarták megtörni a horvát–szerb koalíciót, illetve elhinteni a viszály magvát a szerbek és a horvátok között, ami megkönnyíthette számukra annak a feladatnak a megvalósítását, hogy korlátozzák Horvátország autonómiáját.

Ezt az álláspontot teljes egészében osztotta Muravjov-Aposztol-Korobjin is.³⁹ Szerinte is a zágrábi per legfőbb célja az volt, hogy lerombolja a szerb–horvát koalíciót, mint az egyetlen jelentős akadályt Horvátország magyarosításának útja elől. Úgy vélte továbbá, hogy a magyar kormányzat, Rauch és *Alois Aehrenthal* veszélyes játékot űznek, háborút provokálhatnak Ausztria–Magyarország és Szerbia között. A főkonzul aláhúzta, hogy a nemzeti kisebbségek politikai pártjai és a magyar szociáldemokraták elítélték a zágrábi pert.⁴⁰

Szalviati felhívta a figyelmet arra is, hogy Rauch és Frank-féle Jogpárt közötti politikai szövetség azután jött létre, hogy a bán által a szerb–horvát koalícióval történő megállapodásra irányuló erőfeszítések kudarcot vallottak. Rauchot és Frankot a szerbek és Szerbiával szembeni gyűlölet egyesítette. A zágrábi per újabb szerbellenes hisztériát generált Horvátországban. Ennek alátámasztására felhozta a horvát nacionalisták kijelentéseit arról, hogy szerbnek és ortodoxnak lenni Horvátország területén már önmagában bűnnek számít. Sthralborn megjegyezte, hogy Frank hívei különféle iratok hamisításában vettek részt, amelyek a szerbek diszkreditálására irányultak, amit később ők maguk is elismertek.⁴¹

³⁸ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1509, л. 2.

³⁹ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 582/1, л. 167.

⁴⁰ АВП РИ, ф. 217, оп. 1015, д. 41, л. 2–4.

⁴¹ АВП РИ, ф. 217, оп. 1015, д. 41, л. 2.

A fiumei konzul kiemelte, hogy a horvát nacionalisták arra törekedtek, hogy megvédjék az autonómiájukat a Budapesttel folytatott küzdelemben, ugyanakkor hangsúlyozta azt is, hogy a horvátok figyelmen kívül hagyták a szerbek jogát arra, hogy a cirill ábécét használják, noha az 1887. évi törvény biztosította számukra a cirillika használatát még az állami hivatalokban is azokban a járásokban, ahol zárt etnikai tömböket alkottak. A horvát nacionalisták még ebben is a Háromegy Királyságra leselkedő veszélyt láttak, ezért még a szerb hivatalnokok megbüntetését és egyes szerb sajtótermékek megszüntetését is kilátásba helyezték.⁴²

Ugyanakkor a tények meghamisítása és a zágrábi per éppen ellentétes eredményre vezetett, mint amit vártak tőlük a szervezőik. Horvátországban a per az elégedetlenség és a kritika egész tömegét zúdította Rauchra és a magyar kormányra, akiknek nem sikerült összeugrasztaniuk a horvátokat és a szerbeket. A zágrábi per – magyar szempontból dicstelen – végét a Háromegy Királyságban a nacionalista radikálisok kivételével mind a horvát, mind a szerb lakosság helyeselte.

A fiumei konzul az 1909. november 2-i jelentésében megjegyezte, hogy a per egyetlen „eredménye” az lett, hogy Horvátországban felerősödtek a magyarellenes érzelmek.⁴³ Az 1910. január 2-i jelentésében Szalviati a Magyarországon és Horvátországban kiprovakált szerbellenes kampány egy másik okára is felhívja a figyelmet: ez pedig az osztrák–magyar katonai és klerikális körök abbéli törekvése, hogy diszkreditálják Szerbiát a saját balkáni pozícióik és a katolikus egyház régióbeli, főként bosznia-hercegovinai pozícióinak megszilárdítása érdekében.⁴⁴

A zágrábi per kezdete idején még egy figyelemreméltó esemény történt. *Frano Supilo*, az Osztrák–Magyar Monarchia egyik ismert délszláv politikusa beszélgetést folytatott a bécsi orosz nagykövettel, *Szergej Szverbejevvel*. Supilo arról informálta a nagykövetet, hogy egyeztetett a kormánykörökkel az osztrák fővárosban, akik ígéretet tettek arra, hogy támogatni fogják a horvátok abbéli törekvéseit, hogy elszakadjanak Magyarországtól. Szverbejev erről jelentést tett *Alekszandr Izvolszkij* külügyminiszternek. A nagykövet szerint Supilo minden bizonnyal összemosta a kíváncsiságot a valódival, de ha valóban sor került ilyen találkozóra, akkor az a bécsi magyarellenes körök intrikáinak újbóli felerősödését jelenti.⁴⁵

⁴² АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1509, л. 10.

⁴³ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1509, л. 30.

⁴⁴ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1509, л. 33–34.

⁴⁵ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1509, л. 32.

Az 1910. február 10-i jelentésében Szalviati egy meglehetősen érzékeny kérdésről, Horvátország vallási viszonyairól ír. A kialakult helyzet előtörténete kapcsán rögzíti, hogy 1903 júliusában elhunyt *XIII. Leó* pápa, aki jóindulatúan viszonyult a szlávokhoz és az anyanyelvű liturgia bevezetéséhez a szláv népek körében, többek között Dalmáciában és Horvátországban. A konzul, aki horvát politikusokkal is beszélt, megjegyezte, hogy az új pápa, *X. Piusz* személye aggodalmat váltott ki belőlük, mivel a latin nyelvű egyházi „kultúra” kérlelhetetlen híve volt. Attól tartottak, hogy megszünteti a horvát nyelvű egyházi liturgiát.⁴⁶

Az aggodalmuk nem volt alaptalan, ugyanakkor a pápa megválasztását egy hétéves átmeneti szünet követte. Csak 1910-ben tiltotta meg a Vatikán a liturgia lefordítását a szláv nyelvekre, többek között a horvatra. Csak azok az egyházak képezhettek kivételt, amelyekben a szláv nyelvű liturgia már legalább harminc éve bevett volt. Ez a döntés a horvátok körében elégedetlenséget váltott ki, ugyanakkor teljes támogatásra talált a dalmáciai és horvátországi olasz lakosság körében.⁴⁷ Számos esetben ez a horvátok és olaszok közötti konfliktushoz vezetett.

1910 februárjában új bánt neveznek ki Horvátország élére *Nikola Tomašić* személyében, akinek a báni működéséhez hatalmas reményeket fűztek a horvátok Rauch Pál menesztése után. Szalviati értesülései szerint csak Josip Frank hívei tiltakoztak Rauch menesztése ellen, mivel a soron következő választások idején a támogatására számítottak, érezték a gyengeségüket, s tudták, hogy adminisztratív segítség nélkül nem lesznek képesek nagy frakciót alakítani a Száborban.⁴⁸ Frank folyamatosan támadta Tomašićot amiatt, mert ortodox vallású volt. Tomašić a Szábor képviselői előtt hirdette ki azt a széleskörű reformprogramot, amely a Magyarországgal való kapcsolatok normalizálására irányult, s többek között magában foglalta a horvát nyelv státuszának kérdését, illetve a horvátok és szerbek jogegyenlőségének megőrzését. A konzul úgy vélte, hogy ez egy új, az alkotmányosságon és a horvát autonómia megőrzésén alapuló horvátországi kurzus kezdete lehet.

A horvát–szerb koalíció igyekezett kompromisszumra jutni az új bánnal, ezért támogatta a költségvetés és számos, a bán által javasolt törvénytervezet elfogadását. 1910 augusztusában feloszlott a Szábor. Sthralborn 1910. szeptember 6-i jelentésében azt írta, hogy Tomašić

⁴⁶ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1506, л. 3.

⁴⁷ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 1506, л. 22.

⁴⁸ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 583, л. 50.

nem teljesítette a koalícióval kötött egyezség feltételeit. Nem bocsátotta el a magas kormányzati tisztségekből Rauch hűséges híveit, nem tett semmilyen intézkedést annak érdekében, hogy hatékonyabbá váljon az államigazgatás rendszere, és nem hagyott fel a szerbek üldözésével. Sőt, júliustól kiéleződött a viszonya a koalícióval, amikor azt követelte tőlük, hogy ne avatkozzanak be a végrehajtó hatalom ügyeibe. A koalíció tiltakozásokat szervezett, Tomašić pedig beadta a lemondását, amit ugyanakkor az uralkodó nem fogadott el, mire a bán kijelentette, hogy innentől kezdve nem kötik őt a koalícióval kötött korábbi egyezségek. Sthralborn úgy ítélte meg a kialakult helyzetet, hogy Tomašić ezzel elvesztette a támogatottságát a Száborban.⁴⁹ 1910. szeptember 27-én Sthralborn a bán választási kampányban játszott szerepéről jelentett, s megjegyezte, hogy Tomašić békülékeny hangnemet ütött meg, a szerbek helyzetének javítását és a koalícióval folytatott új párbeszéd kezdetét hirdette meg.⁵⁰

Dmitrij Nyelidov budapesti főkonzul összegezve az 1910. évi magyar politikai helyzetet, a bán és a koalíció közötti játszmát Khuen-Héderváry Károly magyar miniszterelnök politikai lépéseinek kontextusában értelmezi a magyarországi parlamenti választások előtt. Nyelidov szerint a magyar kormányfő különféle engedményeket ígért a nemzetiségeknek, de a választások után nem teljesítette azokat. Ezért Tomašić követte Khuen-Héderváry lépéseit, sőt, a főkonzul azt sem tartotta kizártnak, hogy egyenesen a magyar miniszterelnök utasításai szerint cselekedett.⁵¹

A miniszterelnök arra törekedett, hogy biztosítsa a kormánybarát küldöttek képviseletének megerősítését a Száborban. Ez volt az egyik feltétele annak, hogy a koalícióval kompromisszumra jussanak, és helyreállítsák az alkotmányosságot Horvátországban. Nyelidov külön is kitért Supilo álláspontjára, aki eleve nem hitt a bánnak és a kormányfőnek, s ezen kívül még két tényezőt emelt ki. Először is Frank és hívei népszerűségének csökkenését a szerbek és a koalíció ellen irányuló kétes értékű machinációik miatt. Másodszor, a horvátországi választójogi reformot, amely jelentős mértékben növelte a választásra jogosultak számát.

Nyelidov az 1910. év fontos eredményének tartotta, hogy („a hivatalos”) Zágráb és Budapest próbálkozásai a szerbek és a horvátok megosztására, mi több, etnikumközi konfliktusok szítására, kudarcot vallottak. A szerbek és a horvátok az utóbbi időben már nem hittek a

⁴⁹ АБП РИ, ф. 151, оп. 482, л. 582/1, л. 138.

⁵⁰ АБП РИ, ф. 151, оп. 482, л. 582/1, л. 151.

⁵¹ АБП РИ, ф. 151, оп. 482, л. 582/1, л. 164.

nacionalisták uszító kijelentéseinek. Érthető tehát, hogy a főkonzul sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy az 1910. októberi Szábor-választásokon a horvát–szerb koalíció vereséget szenvedett. Elvesztette a többségét: míg 1908-ban a 88-ból 56 képviselői helyet szerzett, addig 1910-ben már csak 35-öt. A diplomata ugyanakkor hitt abban, hogy összeszedheti magát a következő választásokra.

Nyelidov szerint a magyar kormány és Horvátország kapcsolata 1910 őszén továbbra is feszült maradt. A konfliktus egy újabb fellobbanását eredményezte Tomašić találkozója Aehrenthallal. A diplomata úgy tudta, hogy Khuen-Héderváry és a magyar politikusok többsége elégedetlen volt amiatt, hogy a bán nem egyeztetette előre Budapesttel ennek a találkozóknak a tervét, amivel megsértette a kialakult politikai gyakorlatot. Nyelidov az 1910. november 24-i jelentésében részletesen kifejtette, hogy milyen tényezők vezettek a konfliktushoz, ismertette a horvátok és a magyarok közötti pengeváltásokat a magyar parlamentben és a sajtó hasábjain.⁵²

1911-ben tartották Horvátországban a soron következő választásokat, amelyeken a horvát–szerb koalíció vereséget szenvedett: 24 képviselői mandátumot szerzett, míg a kormánypárt 27 mandátuma a kormánypárt győzelmét jelentette. A Monarchiában és Oroszországban azzal magyarázták a koalíció vereségét, hogy a kormányszervek erős nyomás alá helyezték a választókat, mi több, megfélemlítették őket, annak érdekében, hogy végső vereséget mérjenek a koalícióra és a többi ellenzéki erőre.⁵³ Az új budapesti főkonzul, *Mihail Priklonszkij*, aki annak hírében állt, hogy szlavofil eszméket vall és Oroszország aktív balkáni politikájának a híve,⁵⁴ 1911. december 31-én egy részletesebb jelentést írt erről. Ebben a jelentésében a politikai meggyőződése ellenére viszonylag objektív információt adott. Bírálta Szalviatit is, azt állította, hogy a fiúmei konzul nem objektíven mutatta be az 1911. évi horvátországi helyzetet. Priklonszkij szerint a választások idején a horvát kormány a választási kampányban nem ment túl a törvényi kereteken. Ilyen tekintetben semmiben nem különbözött a demokratikus országok választási kampányaitól. Az, hogy csapatokat küldtek Horvátországba, szerinte egy teljesen logikus lépés volt, mivel a magyar kormány értesülést szerzett arról, hogy Horvátországban tömegtüntetéseket készülnék szervezni. Éppen ellenkezőleg, a főkonzul az ellenzéket vádolta azzal, hogy megsértette a választásra

⁵² АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 582/1, л. 196.

⁵³ РМ 1912, 16.

⁵⁴ МИХАЙЛОВСКИЙ 1993, 168.

vonatkozó jogszabályokat. Példaként hozta fel, hogy az ellenzéki vezetők igyekeztek megfélemlíteni a magas beosztást viselő választókat azzal, hogy nyílt hazugságokat hangoztattak, például azt, hogy a kormány eladta az országot Budapestnek és a magyar gyarmatosítók teljesen betelepítik Horvátországot stb. Például a varasdi polgármester olyan röplapot terjesztett, melyben az összes helyi zsidót megfenyegette, hogy ha nem szavaznak az ellenzékre, akkor megbüntetik őket.⁵⁵

Priklonszkij az 1912. január 31-i jelentésében hangsúlyozta, hogy a horvát ellenzék stratégiai feladatának tartotta a trializmus eszméjének megvalósítását, amely lehetőséget teremtett volna arra, hogy a Háromgy Királyság elszakadjon Magyarországtól és a Monarchia osztrák feléhez csatlakozzon. Ezért szerinte a magyar kormánynak jogában állt az, hogy a szeparatizmus minden formájával szemben harcot folytasson. Úgy vélte, hogy a trializmus előnytelen lenne Oroszország számára. Egy délszláv állam létrehozása a Habsburgok égisze alatt csak gyengítette volna Oroszország vonzerejét a balkáni szláv népek körében. Ezen kívül ez a megoldás lehetővé tenné a horvátok számára, hogy asszimilálják a szerbeket, és erőszakosan áttérítsék a teljes horvátországi, bánsági és bosznia-hercegovinai ortodox lakosságot a katolicizmusra, illetve elősegítené a katolikus egyház pozícióinak megerősítését a Balkán-félszigeten.⁵⁶

A szerbekben és az ortodox egyházban a főkonzul a ruszofil érzelmek támaszát látta a Balkánon. Ezért számára a magyar–horvát kapcsolatokban a status quo megőrzése lett volna az optimális megoldás. Felvetette azt a kérdést, hogy támogatnia kell-e Oroszországnak a horvát ellenzéket. Priklonszkij ezt abban az esetben látta volna célszerűnek, ha Oroszország egy Ausztria–Magyarországgal szembeni háborúra készülne, de ilyen célt nem látott. Ezért azt a következtetést vonta le, hogy Oroszországnak nem szabad támogatnia a horvát ellenzéket, semlegességet kell tanúsítania a magyar–horvát viszályban.⁵⁷

Az 1912. március 15-i, *Nyikolaj Giers* bécsi nagykövetnek írt jelentésében a fiumei konzul más véleményen volt. Szerinte a trializmus képezné a balkáni népek németesítésével és magyarosításával szembeni „délszláv ellensúlyt”, s megteremthetné a horvátok és szerbek nemzeti fejlődésének és politikai-társadalmi konszolidációjának az előfeltételét.⁵⁸ A konzul arra is figyelmeztetett,

⁵⁵ АВПР, ф. 151, оп. 482, д. 584, л. 122.

⁵⁶ АВПР, ф. 217, оп. 1015, д. 51, л. 20.

⁵⁷ АВПР, ф. 151, оп. 482, д. 584, л. 123.

⁵⁸ АВПР, ф. 217, оп. 1015, д. 51, л. 11.

hogy a trializmus eszméjét a Budapesttel szembeni küzdelemben Ciszlajtánia is fegyverként használhatja, de ha e tekintetben Bécs kezdeményez, akkor az a horvátok és szerbek közötti szakítást feltételezné. Ezért szerinte a horvát nemzeti mozgalom vezetőinek óvatosan kellene viszonyulniuk Bécs támogatásához. Szalviati meggyőződése volt, hogy a Háromegy Királyságban a dualizmus eszméje végérvényesen diszkreditálta magát és a horvát lakosság többsége a Monarchia trialista átalakításnak a híve.⁵⁹ Igaz, kicsit korábban, 1909-ben még maga is úgy gondolta, hogy a horvát (délszláv) állam létrehozása a Monarchia keretein kívül két okból is irreális. Először is, a horvátok és a szerbek között ez egy halálos küzdelmet robbantana ki a politikai hatalom megszerzéséért. Másodsor is ez az államalakulat életképtelen lenne Magyarország és Ciszlajtánia gazdasági segítsége nélkül. A konzul megjegyezte, hogy Magyarország számos megfontolásból önként soha nem egyezne bele Horvátország elszakadásába, leginkább azért nem, mert ezzel elvesztené a kijáratot az Adriai-tengerre.⁶⁰

1912 januárjában *Slavko Cuvajt* nevezték ki bánná. Tomašić menesztésével kapcsolatban Priklonszkij az 1912. január 31-i jelentésében azt írta, hogy a politikai okok mellett annak indokául egy visszaélés is szolgált: a volt bán a hivatali pozícióját arra használta fel, hogy anyagi juttatásokban részesítse a rokonait.⁶¹ Cuvajt becsületes embernek, tapasztalt hivatalnoknak írta le, aki meglepő módon nem tudott magyarul, mégis Khuen-Héderváry szűkebb környezetéhez tartozott, ezért a főkonzul érdemi változásokat nem várt tőle Horvátország politikai helyzetében. Érdemes megemlítenünk, hogy Priklonszkij úgy vélte, miszerint ez a lépés a Monarchia destabilizálásához, s később még a széteséséhez is elvezethet.⁶²

Az 1912. április-májusi horvátországi helyzetet Priklonszkij pesszimistán ítélte meg. Az ellenzék lépései teljesen destabilizálták a helyzetet, s végső soron a lakosság terrorizálásához vezettek. A magyar kormány számára semmi más nem maradt, mint az alapvető alkotmányos szabadság korlátozása, a Szábor feloszlatása és egy kormány megbízotti rendszer létrehozása Cuvajjal az élen. A főkonzul nem is csodálkozott azon, hogy a lakosság higgadtan reagált a kormány megbízotti rendszer létrehozására, mivel belefáradt a folytonos politikai küzdelmekbe.⁶³

⁵⁹ АВП РИ, ф. 217, оп. 1015, д. 51, л. 12.

⁶⁰ АВП РИ, ф. 217, оп. 1015, д. 41, л. 15–16.

⁶¹ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 585, л. 13.

⁶² АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 585, л. 21.

⁶³ АВП РИ, ф. 151, оп. 482, д. 586, л. 27.

A Magyarországon dolgozó orosz diplomaták a horvát kérdést a magyar kormány nemzetiségi politikájának központi problémái közé sorolták. A magyar–horvát viszony kiéleződésének okait a következőkben állapították meg: 1) a magyarosítás politikája, 2) a Háromegy Királyság egyre elmélyülő gazdasági válsága, 3) a magyar és horvát nemzeti radikálisok kompromisszumképtelensége egymással, 4) a balkáni és közép-európai országok közötti kapcsolatok megváltozása 1903. évi szerbiai politikai fordulat után. A budapesti orosz főkonzul és a fiumei orosz konzul között eltérés mutatkozott meg a horvát nemzeti ellenzék helyzetének értékelésében. A főkonzul inkább negatívan viszonyult a trializmus eszméjének megvalósításáért és a Horvátország Ciszlajtániához csatlósáért küzdő ellenzékhez. A fiumei konzul ugyanakkor szimpatizált a horvátokkal, feltételezve, hogy a szerbekkel szövetkezve egy olyan délszláv erőközpontot hozhatnak létre, amely képes lesz ellenállni a magyarosításnak és a germanizációnak a Balkánon. Természetesen mindkét diplomata tisztában volt a magyar–horvát kapcsolatok 1912-ben kialakuló válságával, ezért nem láttak lehetőséget a Budapest és Zágráb közötti párbeszédre, legalábbis a közeljövőre való tekintettel. A helyzet súlyosbodása a Balkánon, és az első Balkán-háború kirobbanása kissé megváltoztatták a magyarországi orosz külképviseletek munkájának prioritásait, némiképp lanyhult az érdeklődésük a horvátországi helyzet iránt.

Oroszról fordította és szerkesztette: Seres Attila

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Архив внешней политики Российской империи (АВП РИ)

ф. 151. (Политархив), оп. 482, д. 578.

ф. 151, оп. 482, д. 581.

ф. 151, оп. 482, д. 582/1.

ф. 151, оп. 482, д. 583.

ф. 151, оп. 482, д. 584.

ф. 151, оп. 482, д. 585.

ф. 151, оп. 482, д. 586.

ф. 151, оп. 482, д. 1506.

ф. 151, оп. 482, д. 1507.

ф. 151, оп. 482, д. 1508.

ф. 151, оп. 482, д. 1509.

ф. 217. (Генконсульство в Будапеште), оп. 1015, д. 40.

ф. 217, оп. 1015, д. 41.

ф. 217, оп. 1015, д. 51.

Visszaemlékezés

МИХАЙЛОВСКИЙ 1993 = МИХАЙЛОВСКИЙ, Георгий: *Записки. Из истории российского внешнеполитического ведомства 1914–1920. Книга 1. Международные отношения*, Москва, 1993.

Sajtóforrások

PM 1903 = Иностранное обозрение. *Русская мысль*, 1903/Июль.

PM 1912 = События в Венгрии и Хорватии. *Русская мысль*, 1912/Июль.

Szakirodalom

АГИЧИЧ 2013 = АГИЧИЧ, Дамир: Студенческие волнения в Загребе и хорватские студенты-эмигранты в Праге весной 1908 года. // Романенко, Сергей – Крючков, Игорь – Стыкалин, Александр (отв. ред.): *Австро–Венгрия, Центральная Европа и Балканы (XI–XX вв.). /Российско–австрийский альманах. Исторические и культурные параллели. Выпуск IV./* Алетея, Санкт-Петербург, 2013.

ИСЛАМОВ 1972 = ИСЛАМОВ, Тофик: *Политическая борьба в Венгрии накануне Первой мировой войны 1906–1914 гг.* Институт славяноведения и балканистики АН СССР, Москва, 1972.

ФРЕЙДЗОН 1998 = ФРЕЙДЗОН, Владимир: Хорватский национальный радикализм (великохорватская идеология) в XIX веке. *Славяноведение* 1998/5. 18–23.

ФРЕЙДЗОН 2001 = ФРЕЙДЗОН, Владимир: *История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.)*. Алетея, Санкт-Петербург, 2001.

SZUNOMÁR SZABOLCS LONDON ÉS SZENTPÉTERVÁR

ANGOL-OROSZ KAPCSOLATOK AZ 1914-ES JÚLIUSI VÁLSÁG IDEJÉN

Az első világháborút közvetlenül megelőző diplomáciai jegyzékváltások és fenyegetések sorát, amely a történetírásban „júliusi válságként” maradt fenn, 1914. július 23-a, az osztrák-magyar ultimátum Szerbiának történő átadása és a nagyhatalmak konfliktusba sodródásának kezdete, augusztus 1-e közötti nagyjából két hétre tehető. Ezen időszak alatt Nagy-Britannia és Oroszország közel azonos álláspontot foglalt el a világméretű harci cselekmények elkerülésének vagy legalább időbeni kitolásának szándékában. Azonban konkrét céljaikban már eltérő indokok játszottak szerepet.

1907 augusztusában Nagy-Britannia és Oroszország félretették ellentéteiket és elhatárolták érdekeltségeiket Ázsiában.¹ Az aláírást orosz részről motiválta, a Japántól 1904–05 folyamán elszenvedett vereség, amelynek következtében gyengültek pozíciói a térségben.

A britek által a századfordulón megkötött szövetségek mellett, hogy évszázados rivalizálásoknak vetettek véget, csupán a gyarmati nézeteltéréseket rendezték, nem tartalmaztak szövetségnyújtási kötelezettséget. Így 1914-ben az Egyesült Királyság számított az egyetlen olyan nagyhatalomnak, amelynek kezét nem kötötte szerződés hadseregének vagy hadiflottájának bevetésére. Az angol diplomácia ragaszkodott mozgásszabadságának utolsó pillanatig tartó megőrzéséhez. A britek mind az antant, mind a Hármasszövetség felé egyenlő távolságot kívántak tartani. Sajátos helyzetük lényegét *Sir Edward Grey* külügyminiszter a következőképpen összegezte: „*Franciaországhoz és Oroszországhoz fűződő viszonyunk módja biztosítékot jelentett arra, hogy ők nem lépnek fel agresszívan veszélyes politikával. Ugyanakkor valóban felkészültünk velük együtt a német agresszió eshetőségére, de szabadok és elkötelezettek maradtunk. Bízhattak a segítségünkben, de tudták, hogy részükről megnyilvánuló agresszív politikával ezt nem kaphatják meg.*”²

¹ Brit részről a lépés logikus folytatása volt az 1904 áprilisában, a második legnagyobb gyarmatbirodalommal rendelkező Franciaországgal megkötött szerződésnek, amelyben afrikai terjeszkedésüket különítették el egymástól.

² GALÁNTAI 1975, 147.

Másrészt Grey úgy vélte, gazdasági szempontok is indokolják az óvatosságot, mivel egy elhúzódó, világméretű konfliktus hatalmas pénzüsszegeket emésztene fel és a világgazdaság recessziójához vezetne. Országá, kereskedő nemzet lévén, különösen megsínylené a nemzetközi áru- és pénzforgalom leállását.

Saját szempontjából nézve a brit vezetés két szempontból tudott előnyösként elképzelni egy összecsapást: a hatalmi egyensúly Nagy-Britannia közvetlen beavatkozása nélkül is fennmarad, valamint az európai hatalmak egymás elleni lekötöttségét és kölcsönös legyengítését kihasználhatja újabb gyarmati pozícióinak növelésére.³

A britek távolságtartó magatartásával szemben Oroszország sokkal körülírhatóbb elképzelésekkel rendelkezett Közép-Európa és a Balkán-félsziget térképének átrajzolására. *Szergej Szazonov* orosz külügyminiszter a megelőző években olyan konstellációkon dolgozott, amelyek megadják az esélyt országa expanziós céljainak megvalósítására. Elképzeléseinek egyik lényeges eleme újabb „Balkán-blokk” létrehozása lett volna, - kibékítve egymással Szerbiát és Bulgáriát - ezúttal a Monarchia ellen. Az orosz expanzió számára 1914 nyarán egyedül a törökök visszaszorítása után területileg megnagyobbodott, ugyanakkor alaposan kimerült, ortodox Szerbia jelentett biztos hídfőállást. Szerb titkos szervezetek célul tűzték ki az egységes délszláv állam megvalósítását a Karagyorgyevics-ház uralma alatt, ami szükségszerűen érintette a Monarchia területi épségét.

Am a hadsereg felkészültsége azonban nem állt teljesen összhangban a diplomácia elvárásaival. Habár a feltételek egyértelműen kedvezőbbnek tűntek, mint a boszniai válság vagy a balkán-háborúk idején, az optimális helyzet eléréséhez szükség lett volna néhány évre. Az 1913-ban elindított „Nagy Program” az orosz hadsereg mennyiségi emelkedését célozta, ennek részeként Oroszország erőteljesen növelte nyugati határai felé vezető vasútvonalainak számát, illetve a meglévők kétvágányúra való állítását. A hadfelszerelési elképzelések 1917-re érkezhettek el befejezésükhöz. Oroszország tehát egyáltalán nem vetette el terjeszkedési terveinek háborúval történő realizálását, csupán az adott pillanatot nem találta még elérkezettnek hozzá.

³ A brit politikusokat és közvéleményt 1914 tavaszán és nyarán a balkáni puszkaporos hordónál sokkal nagyobb mértékben nyugtalanították az oroszországi fejlemények, amely tartomány elszakadási törekvései már csak földrajzi közelsége miatt, elementárisabb horderejű merényletet tartogattak a Brit Birodalom integritására, mint a szarajevói pisztolylövések.

Így a szarajevói merényletet követően Oroszország a konfliktus békés megoldását, a status quo megőrzését óhajtotta. A nyilvánosság előtt egyetértett a merényletben részt vevők megbüntetésével és a Monarchia számára megfelelő elégtétel megadásával. Utasította Belgrádot, amennyiben szükséges, saját területén próbálja meg segíteni a nyomozást és ne adjon további támadási felületet északi szomszédjának.⁴ Jóllehet a nagy összecsapás ideje még nem érkezett el, Szerbia osztrák–magyar leigázását és ezzel együtt a balkáni állapotok érdekei ellen történő megváltozását Szentpétervár ilyen korai időzítéssel és kedvezőtlen helyzetben sem engedhette meg magának. Másrészt a Monarchia hadművelete előkészíthette szövetségese, Németország közel-keleti gazdasági behatolását, elvágyva Oroszországot a Fekete-tengeri kijáratától. Ezen túl Oroszország elveszthette az évtizedek óta iránta táplált bizalmat a szláv népek körében és egy újabb kényszerű visszavonulás már-már nagyhatalmi állását kérdőjelezhette meg. Ezért diplomatai azt is egyértelművé tették megfelelő csatornáikon, a szerbeket méltányos igazságszolgáltatáson kívüli „indokolatlan zaklatás esetén”⁵ nem hagyják magukra.

Grey a közvetett beavatkozás jegyében július 8-án kérte az orosz nagykövetet, hasson oda kormányára, hogy együttműködésre bírja a szerbeket a Monarchiával, valamint demonstrálja békés szándékait Németország felé is. A németek pedig Oroszország felől megnyugodva szintén mérsékletre intik Bécsset. Utóbbi manőveréről gróf *Alexandr Benckendorff* londoni orosz nagykövet feljegyezte: „Grey úgy véli minél nyugodtabb Németország, annál kevésbé fogja támogatni Ausztriát. Ha nyugtalan az veszélyes.”⁶

Nagy-Britanniában július közepéig a felszínen látszólagos nyugalom honolt. 17-én *Lloyd George* pénzügyminiszter úgy látta a merénylet miatt hirtelen megfagyott nemzetközi helyzet mintha már olvadni kezdene és hamarosan minden bizonnyal visszaáll a régi kerékvágásba.⁷ A diplomácia vezetői informális beszélgetéseik alapján összeállított következtetéseken kívül még semmi hivatalosat sem tudtak a készülő osztrák ultimátumról. Grey július 20–22. között közvetlen tárgyalásokat javasolt Ausztria-Magyarország és Oroszország között a szerbeknek szóló követelésekkel kapcsolatban, a netán kialakuló surlódások elkerülése érdekében.

⁴ GALÁNTAI 2000, 111.

⁵ GALÁNTAI 1975, 125.

⁶ GALÁNTAI 1975, 152.

⁷ HASTINGS 2014, 101.

Sir George Buchanan szentpétervári brit nagykövetnek így írt július 20-án: „Nagyon kíváncsi volna, hogy Ausztria és Oroszország megbeszéljék egymás közt az ügyet, ha nehézségek adódnak. Ön ebben az értelemben nyilatkozhat, ha az alkalom ezt megkívánja.”⁸ Július 22-én tárgyalt az osztrák-magyar nagykövettel és felhívta figyelmét egy kontinentális háború veszélyeire és országa kompromisszumkészséget illető reményeinek adott hangot.⁹

Szazonovnak nem esett ínyére az angol aktivitás iránya, arra hivatkozva, hogy a Ballhausplatzon orosz nyomásgyakorlást éreznének, ehelyett háromhatalmi, - francia, orosz, angol közös - fellépést javasolt az ügyben. Viszont az orosz külügyminiszter módosítását Grey ellenezte, mivel úgy érezte beleegyezésével Anglia feladná semlegességét.

Július 23-án este, nagyjából azzal egyidőben, amikor Raymond Poincaré francia köztársasági elnök és René Viviani miniszterelnök több napos, a Néva parti fővárosban tett hivatalos látogatásukat befejezve, felszállt a „France” hadihajó fedélzetére, Wladimir Giesl báró Belgrádban a szerb kormány számára átadott egy több pontból álló követelést tartalmazó listát, majd szóban közölte, feltétel nélküli elfogadására 48 órás határidőt állapít meg.¹⁰ Az európai országok akkreditált nagykövetei a Bécsből érkező utasításnak megfelelően másnap, 24-én délelőtt ismerhették meg az ultimátum tartalmát.

Szazonov július 24-én délelőtt érkezett vissza nyaralójából. Hamarosan kérte az amúgy is bejelentkezésre váró osztrák-magyar nagykövetet, aki átnyújtotta a jegyzék másolatát. Másfél órán keresztül tárgyaltak, miközben a követeléseket elfogathatatlannak minősítette. Szazonov Belgrádnak először csak annyit tudott tanácsolni, időnyerés céljával fogadjanak el minél több követelést,¹¹ tőle függetlenül Grey is ugyanezt kérte.¹² Szazonov aznapi ebédjét a francia, az angol és a román nagykövet társaságában költötte el. Az itt lefolytatott beszélgetéseik közben, - amely a nagyhatalmak kölcsönös hadüzenet hullámaig még számos alkalommal megismétlődik - angol és orosz részről azonos nézeteket vallottak abban a tekintetben, hogy az osztrák-magyar harcias szándékok mögött valójában a német vezetés biztatása áll, így a feszültség feloldásának kulcsa egyedül Berlinben található. Azonban a háborús veszély leszerelésének módszereiben, már lényegesen eltérő megoldásokat tartottak

⁸ GALÁNTAI 1975, 159.

⁹ GALÁNTAI 1975, 160.

¹⁰ GALÁNTAI 1975, 105.

¹¹ GALÁNTAI 1975, 114.; HERESCH 1995, 154.

¹² KEEGAN 2010, 121.

követendőnek. Szazonov határozott és egyértelmű kiállást igényelt a szigetországtól a francia-orosz szövetség mellett. Elkötelezettsége bizonyításaként arra kérte, csatlakozzon az általa megszövegezett nyilatkozathoz, amely szolidaritást vállal Szerbiával és elítéli Ausztria–Magyarország durva lépését, a szerb belügyekbe való beavatkozást. *„Azí választottam, hogy noha nem beszélhetek Őfelsége kormánya nevében, nincs kétségem, afelől, hogy megadja az összes diplomáciai támogatást, ami a hatáskörében van.”*¹³ – reagált Buchanan.

Szazonov emellett indítványozta, amennyiben szükséges lesz, nyújtsanak egymásnak fegyveres támogatást és alakítsanak ki közös tengeri stratégiát a hadi flották együttműködéséről. Az orosz külügyminiszter szerint kizárólag az együttes fellépés adhat valódi védelmet a konfliktus további terjedésétől, mert Németország nem vállalná az összeütközést a túlerővel szemben, ezért nyugalomra intené Bécset is. Anglia kimaradásával viszont úgy ítélték meg Berlinben, az erőviszonyok kedvezőek a kontinentális uralom megszerzésére.

Érvelésével ellentétben, Buchanan meg akarta őrizni semlegességét és a szemben álló erők között közvetítő szerepet játszani, amit az orosz-francia oldalra való egyértelmű állásával feladna. Kétségbe vonta, hogy országa csatlakozhatna a nyilatkozathoz vagy fegyveres támogatást nyújthatna, hiszen Szerbia nem tartozik Nagy-Britannia szorosan vett érdekkörébe. Alkotmányos állam lévén pedig, a továbbiakban a közvélemény politikaformáló erejére hivatkozott, ugyanis az osztrák vagy német agressziót egyértelműen bizonyító tények hiányában a nemzet nem támogatná a háborút, ami kormányválságot idézhetne elő. Másrészt úgy vélte, Németországból éppen a bekerítettség érzése válthat ki radikálisabb reakciókat és jelenlegi haditechnikai fölényének birtokában kedvezőnek ítélteti a pillanatot az ellenséges fojtogató gyűrű széttörésére. Továbbá a brit diplomata annak is tudatában volt, ha Oroszország, mind Franciaországot, mind Nagy-Britanniát szilárdan maga mögött tudja, még kevésbé fékezi szerb testvéreit és saját magát Ausztria ellenében, ez pedig megint csak a háború felé vihet.

Végül közös álláspontként annyiban egyeztek meg, elsőként annak ismerete lényeges, Szerbia mennyit tudna elfogadni az ultimátumból, majd a Monarchiára kell nyomást gyakorolni az elfogadására kijelölt határidő meghosszabbítása érdekében.¹⁴

¹³ BUCHANAN 1923a, 191.

¹⁴ GALÁNTAI 1975, 138-139.

A délután folyamán Szazonov és *Maurice Paléologue* francia nagykövet ismét megpróbálta meggyőzni Buchanant a nyilatkozat aláírásával kapcsolatban. „*Eltekintve attól, hogy hatáskörömön kívül esett, hogy olyan kijelentéseket tegyek, amelyek bármire is kötelezik Őfelsége kormányát, eltökéltem, hogy nem mondok egy szót sem, amely bátorításként értelmezhető Oroszországnak, hogy hadat üzenjen Ausztriának.*”¹⁵ Buchanan csupán abba tudott belelegyezni, hogy Berlin és Bécs felé jelezni kel: Oroszország fegyveres bekapcsolódásával Angliának nehéz lesz távol tartania magát a konfliktustól.¹⁶ Ezekben a válságos napokban Buchanan megnyilatkozásai a brit külügyminiszter teljes bizalmát élvezték.

Szazonov a hadsereg és a flotta vezetőivel kiegészített július 24-i orosz minisztertanácsi ülésen született döntésnek megfelelően az Osztrák–Magyar Monarchián kívül Németországban, Nagy-Britanniában, Franciaországban, Romániában és Olaszországban működő alárendeltjeit utasította, minden követ mozgassanak meg az ultimátum határidejének meghosszabbítása érdekében.¹⁷ A tanácskozáson kérték a szerb kormánynak szarajevói merényletben való közvetlen felelősségét bizonyító dokumentumok nyilvánosságra hozását, amire korábban osztrák–magyar részről ígéret hangzott el. A diplomácia sikon történő lépéseken túl a védelmi előkészületeket is mozgásba hozták, vagyis négy katonai körzet, valamint két flotta mozgósításának elrendelését indítványozták a cárnál.¹⁸

Amikor másnap, július 25-én Szazonov és Buchanan folytatták előző napi beszélgetésüket, a külügyminiszter ismét felhívta kollégája figyelmét, Anglia jelen magatartása *Vilmos* császár magabiztosságát táplálja. Jövedőlése szerint „*patakokban fog folyni a vér és végén mi (mármint Nagy-Britannia - Sz. Sz.) is belekeveredünk a háborúba*” – tapintotta ki Buchanan legbensőbb félelmeit. Az angol nagykövet azzal érvelt ellene, hasznosabb célokat szolgál, ha a közvetíteni igyekszik, de megnyugtatósul közölte, azonnal szövetségessé alakul át, amint tanácsait figyelmen kívül hagyják. Kijelentését akár figyelmeztetésként is értelmezheték az orosz fővárosban, mikor azon reményeinek adott hangot, hogy „*Oroszország időt ad Őfelsége kormányának, hogy használja békéltető befolyását és nem siettetni az ügyet csapatai mozgósításával.*”¹⁹

¹⁵ BUCHANAN 1923a, 192.

¹⁶ BUCHANAN 1923a, 192.

¹⁷ GALÁNTAI 1975, 138-39.

¹⁸ GALÁNTAI, 1975, 138.

¹⁹ BUCHANAN 1923a, 193.

Július 25-én délelőtt 11.00 órakor újabb minisztertanácsi ülést tartottak Szentpéterváron, ezúttal a cár elnökletével. A jelenlévők elhatározták, másnapról, vagyis július 26-ától életbe lép a „mozgósítás előkészületi periódus” állapota, amely felkészíti az országot és a hadsereget a komolyabb háborús műveletekre való átállásra.²⁰ A négy katonai körzetet és a flottát nem riadóztatták, elnapolták a Monarchia tényleges fegyveres fellépésének esetére.²¹ Egyelőre megelégedtek a csapatok raktáraikhoz rendelkezésével, és a szabadságon tartózkodó hivatalnokok visszahívásával.²²

Angliában még ekkor is a közelgő nyári sportrendezvények, különösen a vitorlásversenyek tartották izgalomban a közvéleményt. A brit külpolitika vezetői jól olvastak a lakosság lelkiállapotában és eszük ágában sem volt felelőtlen kalandokba bocsátkozni. *Henry Asquith* miniszterelnök a canterbury érsek előtt olyan kijelentésre ragadtatta magát, a szerbek megérdemelnék hogy „*alaposan elnéspángolják őket.*”²³ Országá helyzetét úgy értékelte: „*Oroszország megpróbál belerángatni bennünket. Az a különös, hogy sok pontban, ha ugyan nem a legtöbben, Ausztria áll a jó oldalon, Szerbia pedig a nagyon rosszon.*”²⁴

Az osztrák-magyar demarch-ra adandó válasz határideje július 25-én este 18.00 órakor lejárt. Mivel a szerbek a követeléseknek csak egy részét fogadták el, a Monarchia követségének személyzete még aznap este elutazott Belgrádból.

Közben az időnyerési kísérlet is eredménytelenül végződött: „*a határidő meghosszabbításba nem egyezhetünk bele*”²⁵ - tette világossá *Leopold von Berchtold* osztrák-magyar külügyminiszter 25-én délután. Ugyan a diplomáciai kapcsolatok a Monarchia és Szerbia között megszakadtak, de hadüzenet egyelőre nem következett be, így Szazonovot még éltette a remény a konfliktus békés rendezését illetően.

Július 24-én Grey a kabinetülésen felvetette és elfogadtatta, ennek nyomán a német és orosz követek jelenlétében elvi lehetőségként megpendítette ötletét: a konfliktusban közvetlenül nem érdekelt négy nagyhatalom közvetítsen az Osztrák-Magyar Monarchia és

²⁰ GALÁNTAI 1975, 188.

²¹ GALÁNTAI 1975, 141.

²² JOLL 1984, 78.

²³ HASTINGS 2014, 116.

²⁴ HASTINGS 2014, 116.

²⁵ GALÁNTAI 2000, 114.

Oroszország között az ellentétek elsimításában.²⁶ Grey két nappal később, 26-án délután nagykövetei útján hivatalosan is kérte a nagyhatalmak csatlakozását. A négyhatalmi tárgyalások helyszínéül Londont ajánlotta.²⁷ Békéltető tevékenységének alapfeltételeként szabta, hogy a tárgyalások ideje alatt az államhatárokat egyik fél sem lépi át.²⁸

A britek katonai vonalon is megtették az első figyelmeztető lépést: a július 19-én kezdődő és 26-án véget érő tengeri hadgyakorlat után a flotta parancsot kapott az együtt maradásra. Két nappal később az Orkney-szigeteken található Scapa Flowba hadibázisra hajóztak.

Szazonov nem utasította el Grey javaslatát a négyhatalmi konferencia összehívására,²⁹ de sokkal inkább a Monarchia és Szerbia közötti közvetítést pártfogolta és július 26-27-én folytatta közvetítési kísérleteit. „*Az utolsó pillanatig alkudozni fogok*” - jelentette ki.³⁰ Hamarosan kiderült, mit jelent a gyakorlatban Szazonov szótárában az alkudozás kifejezése. Július 26-én találkozott *Szapáry Frigyes* magyar követtel. Beszélgetésük közben igencsak meglephette partnerét javaslatával, miszerint mérsékeljék az ultimátum kihívó és szerinte egy szuverén ország számára elfogadhatatlan pontjait, ő pedig megkísérli elérni, hogy Belgrád elfogadja az enyhébbre módosított verziót.³¹ Szapáry kitérő választ adott.³²

Szazonov táviratozott londoni nagykövetének Benckendorffnak július 28-án: „*Miután Ausztria hadat üzent Szerbiának az osztrák nagykövettel folytatott közvetlen megbeszéléseim nyilvánvalóan céljukat veszítették. Azonnal el kellene indítani Anglia közvetítő akcióját és azonnal le kellene állítani Ausztria Szerbia elleni hadműveleteit. Máskülönbén a közvetítés csak ürügy lenne az ügyben*

²⁶ Grey azért tartotta fontosnak az Oroszország felé történő konzultációt, mert az orosz külügy nyilatkozataiból, illetve a bevezetett rendszabályokból kiolvasható volt, Szentpéterváron nem tűrik el Szerbia alávetését, ám bekapcsolódásával a szövetségi rendszerek létezése automatikus láncreakciót indíthatott el.

²⁷ Kezdeményezéséhez önbizalmat adott számára az első balkáni háború során viselt, szintén az angol fővárosban tartott konferencián betöltött elnöki szerepe.

²⁸ GALÁNTAI 1975, 162.; BUCHANAN 1923a, 196.

²⁹ GALÁNTAI 1975, 189.

³⁰ PALÉOLOGUE 1982, 25.

³¹ BUCHANAN 1923b, 196.

³² Szazonov kísérlete, Grey felajánkozásához hasonlóan eleve kudarcra volt ítélve, mivel az osztrákok meg voltak győződve követeléseik jogosságáról, amnyira, hogy semmilyen okát nem látták, hogy elgondolkodjanak annak leépítéséről, míg a szerbek magabiztosságát éppen az orosz fegyveres készülődések inspirálták. A közvetítések és tárgyalási hajlandóságok éppen ellentétes hatásokat értek el Bécsben, nem lecsillapították a kedélyeket, hanem a közvetítés lehetőségének akarták elejét venni a Szerbiának szóló július 28-i hadüzenettel.

szükséges döntés elhalasztására és lehetőséget adna Ausztriának, hogy közben Szerbiát teljesen megsemmisítse."³³

Buchanan még ekkor is orosz kollégája visszatartására törekedett, arra figyelmeztetve, amíg egyértelművé nem válik Németország egyedüli felelőssége, a brit lakosság nem egyezik bele a csatlakozásba és a háborúval együtt járó áldozatvállalásba.³⁴

Oroszország még aznap, július 28-án elrendelte, - a július 25-i értekezlet döntésének megfelelően, a moszkvai, ogyesszai, kijevi és kazanyi katonai körzetek mozgósítását. Aznap este betérjesztették a cárnak a részleges, vagyis Ausztria-Magyarország elleni mozgósítási parancsot, az uralkodó másnap, 29-én írta alá.³⁵ Az intézkedés 30-tól lépett életbe. Egy nappal korábban Szazonov úgy tájékoztatta Buchanan-t, a mozgósítás csak akkor kezdődik, amikor az osztrák-magyar hadsereg megsérti Szerbia határait.³⁶

Grey angol külügyminiszter a német nagykövet előtt kétséget nem hagyva megerősítette: *„Ausztria–Magyarország és Oroszország háborúján Anglia ugyan kívül marad, de ha Németország és Franciaország is bekapcsolódik, akkor nem.*"³⁷

Szazonov július 30-án a diplomácia egyre szűkülő mozgásterében egy utolsó utáni kísérletet tett, kilátásba helyezve, amennyiben elfogadhatóan módosítják az ultimátum tartalmát, Szentpéterváron leállítják a katonai készülődéseket. Másnap hasonló tartalommal megismételte javaslatát. *„Ha Ausztria elismervén, hogy az osztrák-szerb probléma európai méreteket öltött, késznek mutatkozik elhagyni ultimátumából azokat a pontokat, amelyek sértik Szerbia szuverenitását, Oroszország hajlandó felfüggeszteni katonai előkészületeit.*"³⁸

A nagyköveti tárgyalások hamar megszakadtak, mert a Monarchia ragaszkodott a diplomáciai egyeztetések ideje alatt a Szerbia elleni katonai intézkedéseinek fenntartásához, míg Szazonov minden alkuba csak ezek szüneteltetése mellett volt hajlandó bocsátkozni.

Július 30-án délután II. Miklós cár a Szazonovval folytatott egy órás kihallgatását követően elrendelte csapatainak általános mozgósítását.

Grey látva, hogy békéltető kísérlete kudarcot vallott és

³³ GALÁNTAI 1975, 189.

³⁴ BUCHANAN 1923a, 197.

³⁵ GALÁNTAI 1975, 185.; 190.

³⁶ BUCHANAN 1923b, 197.

³⁷ GALÁNTAI 1975, 185-86.

³⁸ PALÉOLOGUE 1982, 31.; BUCHANAN 1923b, 201.

Németország, illetve partnere az Osztrák–Magyar Monarchia a tárgyalóasztal helyett a fegyvereket választották a vitás kérdések eldöntésére, illetve Oroszország is túlment az általa kívánatosnak ítélt határon, eredeti koncepciójához képest engedményt tett: hajlandó belenyugodni Belgrád osztrák–magyar megszállásába, addig, amíg a kettős monarchia igényei elfogadható kielégítést kapnak szerb részről. A „Halt in Belgrad” formulát *Theobald von Bethmann-Hollweg* német kancellár megfontolásul ajánlotta a Monarchia vezető köreinek.³⁹ A Monarchia vezetése viszont még a korlátozott hadműveletet is elutasította, mondván céljuk Szerbia kiiktatása és alapos meggyengítése, a főváros megszállása önmagában nem garantálja a szerb hadsereg és a Monarchia-ellenes szervezetek megsemmisítését.

Berlinben augusztus elsejére a szavak helyett eljött a cselekvés ideje. A német nagykövet átnyújtotta országa hadüzenetét az orosz külügyminiszternek, majd két nappal később, augusztus 3-án a német kormány hadat üzent Franciaországnak is.

A kölcsönös mozgósítások láttán a brit vezető politikusoknak is rá kellett döbenniük, az európai vihar napokon belül csillapíthatatlanná válik. A kompromisszumos megoldásokra válaszként adott német hajthatatlanság, lassanként átformálta a brit kabinet nézeteit is. A francia kormány kötelezettség kicsikarását kívánta elérni arra vonatkozóan, a britek Belgium megvédése mellett Franciaország megtámadása esetén is vállaljanak hasonló kötelezettséget. Grey erre nem volt hajlandó és július 31-én kihangsúlyozta, még nem adódott egyetlen valamire méltó háborús indok sem,⁴⁰ amivel egyre komolyabb feszültséget keltett London és Párizs között. Greynek bár szolidaritása az antant irányába megkérdőjelezhetetlennek számított, továbbra is szűk mezsgyén kellett lavíroznia a megfelelő válaszok megadásával. A kormányon belül mindvégig kisebbségbe szorult álláspontjával és többen lemondással fenyegettek, ha Angliát beleviszi a konfliktusba. Augusztus 1-én a kormány 18 minisztere közül 12 ellenezte Franciaország hivatalos biztosítását.⁴¹ Benckendorff orosz követ meg volt győződve Anglia távolmaradásáról.⁴² Ekkor Grey Belgium

³⁹ A szövetséges Berlinben az angol közvetítést nem utasíthatták el kategórikusan, hiszen nem állt érdekükben a német-brit kapcsolat megromlása, de azt csupán az oroszok távoltartására igyekeztek felhasználni amíg A Monarchia kész helyzetet teremt a Balkánon.

⁴⁰ GALÁNTAI 1975, 201.

⁴¹ GALÁNTAI 1975, 201.

⁴² HASTINGS 2014, 145.

semlegességének megsértését állította a brit szerepvállalás sarokkövének, ha a német hadsereg valóban megindul nyugatnak.

Augusztus első napjaiban a szentpétervári angol követség személyzete tüntetések szemtanúja lehetett, a tömeg a Londonból érkező, biztató hírekre szomjazott. Augusztus 3-a délutánján Grey a parlament előtt számolt be a kialakult helyzetről.⁴³ A német hadsereg augusztus 4-én reggel átlépte Belgium határait, Grey ultimátumban követelte az ország kiürítését. Mivel válasz az augusztus 4-e, berlini idő szerint éjfélig, londoni idő szerint 23.00 óráig, a kiszabott határidőig nem érkezett, a brit kormány hadiállapotban lévőknek tekintete magát Németországgal.

A Nagy-Britanniának Németországhoz küldött hadüzenetének napjának alkonyán Grey irodája ablakából merengve jegyzete meg: „*Kialszanak a fények szerte Európában - a mi nemzedékünk már nem fogja megérni, hogy ismét felgyulladjanak*”⁴⁴ Végso soron igaza lett, a világméretű konfliktus birodalmakat söpört el és korszakhatárt képezett az emberiség történelmében. A kataklizmát Nagy-Britannia a legkisebb megrázkódtatásokkal vészelte át, ellenben fegyvertásra, a cári Oroszország még befejeződése előtt összeomlott.

Felhasznált irodalom

Források

BUCHANAN 1923a = BUCHANAN, George: *My Mission to Russia and other Diplomatic Memoirs. I.* Cassel & Company, London, 1923.
BUCHANAN 1923b = BUCHANAN, George: *My Mission to Russia and other Diplomatic Memoirs. II.* Cassel & Company, London, 1923.
PALÉOLOGUE, 1982 = PALÉOLOGUE, Maurice: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Franciaország nagykövetének naplójából.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1982.

Szakirodalom

BIHARI 2014 = BIHARI Péter: *1914. A nagy háború száz éve.* Kalligram, Bp., 2014.
GALÁNTAI 1975 = GALÁNTAI József: *Szarajevótól a háborúig. 1914. július.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1975.
GALÁNTAI 2000 = GALÁNTAI József: *Az első világháború.* Korona Kiadó, Bp., 2000.

⁴³ Augusztus 2-án a német hadsereg bevonult Luxemburgba, a franciáknak szóló hadüzenet, valamint Belgium lerohanása pedig már csak órák kérdése volt.

⁴⁴ BIHARI 2014, 140.

HASTINGS = HASTINGS, Max: *1914. Európa lángba borul.* Gabo Kiadó, Debrecen, 2014.

HERESCH 1995 = HERESCH, Elisabeth: *II. Miklós. Gyávaság, árulás, hazugság. Az utolsó orosz cár élete és halála.* Magyar Könyvklub, Bp., 1995.

JOLL, 1984 = JOLL, James: *The Origins of the First World War.* Longman Group Limited, London-New York, 1986.

KEEGAN = KEEGAN, John: *Az első világháború.* Európa Könyvkiadó, Bp., 2010.

HORNYÁK ÁRPÁD

A NEMZETI ELV MEGJELENÉSE A BRIT BALKÁN POLITIKÁBAN A NAGY HÁBORÚ ELSŐ ÉVÉBEN¹

Nagy-Britannia Balkánnal kapcsolatos politikáját az első világháborúban, miként mindig, elsősorban saját nagyhatalmi érdekei befolyásolták, amik ekkor ténylegesen a háború megnyeréséhez szükséges feltételek biztosítását jelentették. Ehhez a nagyon is reálpolitikai megfontoláshoz új elemként társult a helyenként ideológiai körítésként, máskor tényleges szempontként alkalmazott nemzeti elv megjelenése. London Szarajevó után következetesen a nemzeti elv érvényesítésének szükségességét hirdette. Azt hangsúlyozta, hogy Őfelsége kormányának elsődleges háborús célja, hogy Európa valamennyi állama, kicsik és nagyok számára egyaránt biztosítva legyen nemzeti fejlődésük szabad kibontakozása. Ebből következően Nagy-Britannia számára deklaráltan egyedül az a béke volt elfogadható, amely biztosítja az ilyen, a nemzeti aspirációk megvalósítását szavatoló, hosszan tartó békének a feltételeit.²

Ez természetesen elsősorban a kis államok számára jelentett ösztönző erőt, ám potenciálisan benne rejtett annak a lehetősége is, hogy a vele szemben álló soknemzetiségű birodalmak, mint Ausztria-Magyarország és az Oszmán Birodalom nemzetiségeit megnyerje a maga számára.³ A háború első évében ez mindenekelőtt a hezitáló Olaszország csatlakozását, az ország semlegességét figyelmen kívül hagyva letiprott Belgium kitartásának erősítését, illetve nem utolsósorban a még semleges balkáni nemzetállamok megnyerését szolgálta. A nemzeti elv a brit politikai elit részére kitűnő eszköz volt olyan területek jövőbeni rendezésére, melyek vonatkozásában Nagy-Britanniának nem voltak különösebb érdekei, például a Balkánon.⁴ Miután úgy tűnt, hogy a

¹ Jelen tanulmány *"Az Osztrák-Magyar Monarchia geopolitikai tendenciái és balkáni stratégiája: egyéni források és külpolitikai aktorok (1878-1918)"* című STARTING 150326 pályázat keretében készült. A 150326. számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a STARTING_24 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

² TNA FO 371/2804. No. 18510. Ralph Paget és W. Tyrell memoranduma. 1916. augusztus 7.

³ Fontos hangsúlyozni azonban, hogy a kortársak felfogásában a nemzeti elv nem volt azonos a nemzeti önrendelkezés elvével. Előbbi alkalmas eszköz volt a politikai célok elérésére, míg az utóbbi az európai politikai struktúra forradalmi átalakulását eredményezte volna. Ennek ellenére logikus, mondhatni természetes út vezetett a nemzeti önrendelkezési elvhez, ami igen korán, már a háború végén a magas politika szintjén is teret hódított. CALDER 1976, 16.

⁴ CALDER 1976, 16.

nacionalizmusban leledzik a balkáni problémák gyökere, a nemzeti elv alkalmazása kettős haszonnal kecsegtetett: megfelelő ideológia hátteret kínált a balkáni területi ellentétek, követelések és engedmények sikeres kielégítéséhez és hosszú távú rendezéséhez, egyúttal biztos utat jelentett a megcélzott semleges államoknak az antant oldalára csábításához. Senki számára nem lehetett kétséges azonban, vagy csak a végletekig naivok számára, hogy amikor a nemzeti elv alkalmazása ütközik a stratégiai szükségszerűség érdekeivel, mint például Olaszország esetében, mindig az utóbbi kerekedik felül a végső politikai irányvonal kialakításánál.⁵

A brit politika a háború kezdetén óvakodott a definiált kötelezettségvállalásoktól, amelyek megkötötték volna kezeit. Ezt a távolságtartó politikát azonban csak addig követhette, amíg a háború nem ért el olyan szintet, hogy új szövetségesek megnyerése lett a háború megnyerésének záloga. Ez pedig nagyon hamar bekövetkezett, már 1914 végén. Ekkor értelemszerűen Nagy-Britannia is feladni kényszerült addigi kényelmes hozzáállását, és a balkáni területi adok-kapok során Londonnak is kötelezettséget kellett vállalnia egyik-másik terület háború utáni sorsa vonatkozásában. A háború első évében London, összhangban a vele szövetséges többi nagyhatalom elképzelésével, a területek osztogatását a Balkánon a Balkán-szövetség megújítására kívánta felhasználni. Ebben a görög miniszterelnök, *Elefthérios Venizelosz* által felvetett elképzelésben Szerbia mellett Bulgária, Románia és Görögország is egységfrontba tömörülve gátolták volna meg a központi hatalmak délkeleti irányú terjeszkedését és kapcsolatfelvételt szövetségükkel, az Oszmán Birodalommal. E szövetség ismételt létrejöttéhez elsősorban azt az államot kellett meggyőzni a társulás előnyeiről, amely a második Balkán háborúban a rövidebbet húzta, amelyet szomszédjai egytől-egyig megfosztottak általa jogosan sajátjának tekintett területeitől: Bulgáriát.

Bulgária megnyerésének esélyei 1914 őszén kifejezetten jónak tűntek. Legalábbis a nagyhatalmak külügyi vezetői ezt a véleményt szűrhették le a balkáni államokhoz akkreditált diplomataik jelentéseiből. Célszerűnek látszott azonban, hogy mielőtt a nagyhatalmak keresnék meg Bulgáriát a Balkán-szövetség kialakításának ötletével, az érintett balkáni államok egyezzenek meg abban, hogy konkrétan milyen engedményekre hajlandóak a cél érdekében.⁶ Ez sem tűnt elérhetetlen célnak. Nagy-Britannia szófiai követe, *Sir H. Box-Ironside* könnyedén biztosíthatónak

⁵ „Ilyen esetben magatartásunkat általában véve a körülmények, de mindenekelőtt a brit érdekek kell, hogy meghatározzák” TNA FO 371/2804. No. 18510. Ralph Paget és W. Tyrell memorandum. 1916. augusztus 7.

⁶ TNA FO 438/2 Sir H. Box-Ironside jelentése Sir Edward Grey részére. 1914. augusztus 15. (No. 522.)

látta Szerbia megnyerését, hiszen másutt óriási engedményeket kaphat, és egyébként is, ha elveszíti a háborút, akkor Ausztria úgyis Bulgáriának adná Macedóniát. Úgy vélte, Görögországot is nagyobb nehézségek nélkül rávehetik, hogy mondjon le Kavalárról, cserébe a Szófiával meglévő egyéb vitás kérdéseinek számára kedvező módon történő megoldásáért.⁷ A nehézséget véleménye szerint Románia jelentette, miután nem látott semmilyen okot Románia részéről, hogy miért engedjen át területeket Bulgáriának.⁸

A szófiai brit követ nem volt egyedül optimista véleményével. Az athéni brit és orosz követek is elegendőnek tartották a bolgárok megnyeréséhez Szerbiát rávenni a területi engedményekre, aki egyedül is könnyedén fel tudott ajánlani ehhez elegendő területet, s akit utána bőségesen kárpótolhattak Ausztria rovására.⁹ Másként vélekedett azonban minderről a belgrádi brit követ, s mint látni fogjuk, neki volt igaza, aki egyáltalán nem vette biztosra, hogy a szerb kormányt rá lehet beszélni a területi engedmények megtételére, főleg úgy, hogy nem adják meg pontosan mire is számíthat cserébe Ausztriától.¹⁰

A fentiek alapján egyértelműnek tűnt, hogy a Balkán szövetség létrehozásának kulcsa Szerbia kezében van. Ezt felismerve a kérdés iránt legnagyobb érdeklődést mutató két antant hatalom, Nagy-Britannia és Oroszország eltérő eszközökkel igyekezett megnyerni Belgrádot a Bulgáriának történő területek átengedésének hasznosságáról. Az oroszok már a háború első hónapjaiban konkrét ajánlattal álltak elő, az első Balkán szövetség létrejöttékor megkötött 1912. márciusi szerb-bolgár szövetségi szerződésben eredetileg Bulgáriának juttatott, majd a második Balkán háborúban végül Szerbiához került területek átengedését kérték Belgrádtól.¹¹ E területekért cserébe „a másutt nagyon sokat kapna” ígéretet tették.¹² Szerbia azonban, érthető módon, nem kívánta egyedül vállalni a bolgárok becsalogatásának feladatát, s kész volt ugyan területek átengedésére, de csak abban az esetben, ha erre Románia és Görögország

⁷ Egyébként is logikusnak tűnt, hogy Szaloniki birtokában aligha van szüksége rá, főleg az, hogy két kikötő ilyen közel egymáshoz. TNA FO 438/2 Sir H. Box-Ironside jelentése Sir Edward Grey részére 1914. augusztus 15. (No. 522.)

⁸ TNA FO 438/2 Sir H. Box-Ironside jelentése Sir Edward Grey részére. 1914. augusztus 15. (No. 522.)

⁹ TNA FO 438/2 Erskin athéni brit követ jelentése Sir Edward Greynek, 1914. augusztus 15. (No. 517)

¹⁰ TNA FO 438/2 Mr. des Graz Sir Edward Grey részére, 1914. augusztus 20. (No. 683.)

¹¹ Ebben a szerződésben Szerbia elismerte Bulgária jogát az albán tengerpartnál fekvő Rodon-foktól és a Struma folyótól keletre eső területekre. STOJKOVIĆ 1996, 287. Ezzel szemben a szerb miniszterelnök mindössze Štip és Maleš környékét volt hajlandó engedményként felajánlani Bulgáriának.

¹² LJUŠIĆ – MILOŠEVIĆ 2015, 123.

is vállalkozik, előbbi Dobrudzsát adja át Erdély fejében, míg a görögök Kavalát engedik át a bolgároknak cserébe a török szigetekért és Epiruszért. További kívánság volt szerb részről a délszláv nemzeti egység létrehozásának támogatása és e kérdés végleges rendezése.¹³ Egyébként is, a szerb kormány korántsem lelkesedett úgy a Balkán szövetségért, mint nagyhatalmi harcostársai, cseppet sem bízott a bolgároknak, s az összbalkáni összefogás helyett inkább a görög kormány jóindulatára számított, akikhez egy 1913 májusában aláírt véd-és dacszövetség kötötte. A balkáni blokk helyett beírta volna a bolgárok jóindulatú semlegességével is, ami megnyilvánul az Oroszországgal fenntartott szabad összeköttetés biztosításában, amiért cserébe Bulgária a „határok kiigazítását” kapta volna jutalmul.¹⁴

Oroszországtól eltérően Nagy-Britannia ekkor még „kifinomultabb” módszerrel kívánta biztosítani Belgrád hajlandóságát politikai céljai eléréséhez: pénzzel. Egész pontosan a Szerbiának nyújtandó támogatásáért, 800 000 fontért cserébe kéréseinek maximális mértékben történő figyelembevételét várta el a szerb kormánytól.¹⁵ Ennek értelmében nyújtották át jegyzéküket 1914. szeptember 10-én a szerb kormánynak. Szerbia azonban nem óhajtott engedni a zsarolásnak, és azt tette, amit minden magára valamit is adó állam tett volna: nehéz szívvel bár, de visszautasította az ilyen feltételek mellett felkínált brit segítséget.¹⁶ London utóbb természetesen pusztán félreértésnek minősítette azt a feltételezést, hogy a területi engedmények Bulgária javára feltétele lett volna a segítségnyújtásának,¹⁷ ám nem mondott le arról, hogy szavát komolyan vegyék Belgrádban. Így, amikor felmerült annak a lehetősége, hogy a szerb kormány kisebb egységeket csoportosítson az albán határra bizonyos stratégiai pontok megszállására, annak érdekében, hogy megakadályozza az albánok betörését Szerbiába, London figyelmeztette Belgrádot: minden erejét az Ausztriával folytatott harcra kell összpontosítania.¹⁸

A hadihelyzet alakulásának fényében ez érthető igény volt a nagyhatalmak részéről, különösen 1914 novemberében, amikor küszöbön

¹³ LJUŠIĆ – MILOŠEVIĆ 2015, 123-124.

¹⁴ TNA FO 438/2 1914. augusztus 20, 1914 (No. 683.) Mr. C. des Graz jelentése Sir Edward Grey számára.

¹⁵ TNA FO 438/3 (No. 77.) Sir G. Buchanan jelentése Sir Edward Grey részére. 1914. szeptember 5.

¹⁶ TNA FO 438/3. 1914. szeptember 15. (No. 199) Mr. des Graz jelentése Sir Edward Grey részére.

¹⁷ TNA FO 438/3 (No. 208) Sir Edward Grey utasítása Mr. des Graz részére. Foreign Office, 1914. szeptember 16.

¹⁸ TNA FO 438/3 (No. 104.) 1914. szeptember 7. Sir G. Buchanan jelentése Sir Edward Grey részére.

állt a Monarchia csapatainak összevont támadása Szerbia ellen. *Sir Edward Grey*, aki 1905 és 1916 között volt a Brit Birodalom külügyminisztere, ebben a helyzetben Szerbia egyetlen reményét abban látta, ha sikerül biztosítani Románia csatlakozását a szövetségesekhez. Ehhez azonban szintén elkerülhetetlennek ítélte Bulgária igényeinek kielégítését, mégpedig úgy, ha határozott ígéretet tesznek számára Macedónia és Trákia vonatkozásában. Trákia esetében Grey teljesen Oroszországra bízta a kérdést, egyedül tőle tette függővé, mennyit ígérhetnek a bolgároknak. Macedónia vonatkozásában azonban továbbra is Szerbia kezében volt a megoldás, ezért London úgy gondolta, elérkezett az idő, hogy közöljék a szerb kormánnyal: ideje törleszteni mindazért a támogatásért, amelyben addig részesült. A körülmények szükségessé teszik, hogy Szerbia átengedje az 1912-es szerződésben Bulgáriának ígért területeket, hogy Bulgária a szövetségesek oldalára álljon és fellépjen Törökország ellen, megteremtve a feltételét annak, hogy Románia és Görögország Szerbia segítségére siessen és megmentse a pusztulástól – figyelmeztetett Grey. Cserébe Belgrád tengeri kijáratot kap az Adrián, kielégítik aspirációit Bosznia irányában, és szavatolják a közös görög-szerb határt egy szakaszon.¹⁹ A hatékonyabb kommunikáció és gyorsabb nagyhatalmi állásfoglalás kialakítása érdekében London ebben a kérdésben Oroszország kezébe helyezte a vezetést,²⁰ noha neki magának is határozott elképzelése volt arra, miként lehet előmozdítani a balkáni államok megegyezését és megteremtteni a feltételeket a balkáni blokk létrehozásához.²¹

Szerbia váratlan győzelme a Monarchia felett 1914 decemberében azonban egy időre levette a balkáni blokk ügyét az sürgős kérdések

¹⁹ TNA FO 438/4(No. 197.) Sir Edward Grey utasítása F. Bertie részére. 1914. november 16.

²⁰ A szófiai brit követnek utasítása volt arra, hogy mindenben az orosz külügyminiszter kívánásainak megfelelően lépjen fel. TNA FO 438/4. (No. 89.) Sir Edward Grey utasítása F. Bertie részére. 1914. november 17.

²¹ Grey szükségesnek tartotta: 1. Görögországot biztosítani Epirusz és a szigetek birtoklásáról. 2. Bulgáriát biztosítani arról, hogy megkapja azokat a területeket, amelyek a második Balkán-háború után Törökországhoz kerültek; s hogy a nagyhatalmak követelik Szerbiától az 1912-es szerződés szerint Bulgáriának járó területek átengedését. 3. Szerbiát biztosítani az adriai kijáratáról, amihez a saját területén juthat ki, s hogy kompenzációkat kap Boszniában és Hercegovinában, illetve Észak-Albániában. 4. Elismerni Románia jogát Erdélyre és Dél-Bukovinára. 5. Megígérni, hogy amennyiben pénzügyi segítségre szorulnak a balkáni államok, a három nagyhatalom mindent megtesz annak érdekében, hogy kielégítsék igényeiket. Cserébe „mindössze” annyit várt, hogy a balkáni államok azonnal mozgósítsák teljes haderejüket és a nagyhatalmakkal egyeztessenek felhasználásuk módjáról. TNA FO 438/4. (No. 89.) Sir Edward Grey tájékoztatója F. Bertie részére. 1914. november 7.

listájáról,²² ám ez nem jelentett azt, hogy teljesen feledésbe merült. A Dardanellák elleni szövetséges támadás hátterében is kitapintható ez a törekvés. Jól megfigyelhető itt Nagy-Britanniának az az *ars poeticája*, hogy a háborúban a diplomácia csak akkor képes eredményeket elérni, ha sikeres katonai akció támogatja. Következésképpen a diplomáciát kell a stratégiához rendelni és nem fordítva.²³ Ez az álláspont, aminek létjogosultságát nehéz lenne elvitatni, a Dardanellák elleni támadás esetében annyit jelentett, hogy London a Törökország elleni katonai siker esetén nagyobb eséllyel léphet fel a diplomácia eszközével a balkáni fővárosokban.²⁴ Az elgondolás helyességét igazolta, hogy 1915. március 3-án Olaszország jelezte hajlandóságát a csatlakozásra az antant oldalán, és felgyorsultak a tárgyalások Bukaresttel is Románia csatlakozásáról a szövetségesekhez.

A Dardanellák elleni támadás azonban már 1915 májusában megakadt, és a keleti hadszíntéren szintén az antant számára kedvezőtlenül alakult a hadi helyzet, ami miatt egyre égetőbb szükség mutatkozott újabb balkáni szövetségesek megnyerésére. Ráadásul a fent részletezett hadi helyzet mellett, részben azok következtében, mind gyakrabban érkeztek olyan hírek, amelyek Bulgáriának a központi hatalmak oldalán történő háborúba lépésére figyelmeztettek. Ez pedig újfent szükségessé tette az antant, s azon belül Nagy-Britannia számára, hogy haladéktalanul lépéseket tegyen Bulgária megnyerésére. Ennek legcélravezetőbb módját továbbra is a területi engedményekben látták, amelyet Szerbiának kellett megtennie. Mindez összefüggésben volt a Balkán blokk megeremtésével, aminek ekkor, 1915 derekán, második felében a brit vezetés, különösképpen a külügyminiszter, Sir Edward Grey kiemelt jelentőséget tulajdonított. A balkáni egységfront megeremtésének vágya tág teret engedett a területi ígéreteknek. A nagyhatalmak a Balkán semleges államaiban potenciális szövetségest láttak, és készek voltak bőségesen fizetni támogatásukért, pénzben és területben egyaránt.

A Románia megnyerésére irányuló tárgyalások eredménnyel jártak, 1915. július első hetében az oroszok, London jóváhagyásával, lényegében

²² Grey 1915. február 5-én a londoni szerb követet igyekezett meggyőzni arról, hogy a megoldás kulcsa Bulgária megnyerése. A brit külügyminiszter arról győzködte Boškovićot, hogy ésszerűbb az értéktelen macedóniai területből valamit feladni és helyébe sokkal értékesebb területekkel gazdagodni nyugaton. Mindazonáltal leszögezte, hogy mindaddig, amíg Szerbia ilyen vitézül harcol nem fognak rá nyomást gyakorolni, hogy átengedjen területeket, megelégszenek azzal, hogy őszintén elmondják neki, mit tartanak bölcs döntésnek. TNA FO 438/7 (No. 236.) Sir Edward Grey tájékoztatója C. des Graz részére. 1915. február 5.

²³ CALDER 1976, 29.

²⁴ CALDER 1976, 32.

megegyezték Bukaresttel Románia háborúba lépésének feltételeiről, noha ténylegesen csak egy évvel később lépett életbe a megállapodás.²⁵ A legfontosabb láncszem mindazonáltal továbbra is Bulgária volt, akinek megnyeréséhez, általános vélekedés szerint, még mindig Belgrádon keresztül vezetett a legbiztosabb út. A brit politikai vezetés azonban tisztában volt vele, hogy a bolgároknak tett területi ígéreteknek csak úgy van értelme, és csak akkor lehet alku tárgya a bolgárok számára, ha a szerbek maguk is beegyeznek a területeikről való lemondásba. Ennek biztosítása így kiemelt jelentőséget kapott a brit külpolitikában, s 1915 nyarán kezdetét vette egy négy hónapig tartó diplomáciai alkudozási folyamat, amelynek során az antant hatalmak megpróbálták rávenni Szerbiát macedóniai területei átengedésére Bulgáriának.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

The National Archive (TNA)

FO 371/2804 – The War. Code W39 / Code 39W File 5633-212626, 1916.

FO 438/2 – Further correspondence respecting World War I. Part II, 1914 July-Aug.

FO 438/3 – Further correspondence respecting World War I. Part III, 1914 Sept.-Oct.

FO 438/4 – Further correspondence respecting World War I. Part IV, 1914 Nov.-Dec.

FO 438/7 – Further correspondence respecting World War I. Part VII, 1915 July-Sept.

Publikált forrás

LJUŠIĆ – MILOŠEVIĆ 2015 = LJUŠIĆ, Radoš – MILOŠEVIĆ, Milandin (prir.): *Jovan M. Jovanović Pižon. Dnevnik (1896-1920)*. Prometej Radio-Televizija Srbije. Novi Sad-Beograd, 2015.

STOJKOVIĆ 1998 = STOJKOVIĆ, Momir (prir.): *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996. I. tom 1876-1918*. JP Službeni list SRJ. Beograd, 1998.

Szakirodalom

CALDER 1976 = CALDER, Kenneth J.: *Britain and the Origins of the New Europe 1914-1918*. Cambridge University Press. Cambridge-London-New York-Melbourne, 1976.

²⁵ CALDER 1976, 41.

GYÓNI GÁBOR
A CÁRI CSALÁD KIVÉGGZÉSÉNEK MAGYAR
VONATKOZÁSAIRÓL

1918 júliusában az uráli Jekatyerinburgban a bolsevikok kivégezték az ott fogva tartott *II. Miklós* volt orosz cárt és a teljes családját. Magyar szempontból ennek az eseménynek azért van különös jelentősége, mert minden valószínűség szerint a kivégzőosztag részben magyar vöröskatonákból állt. Az ezen eseményre vonatkozó magyar adatokat még a 2000-es években kezdtem gyűjteni, amikor a jekatyerinburgi Uráli Egyetemen folytattam tanulmányaimat, és lehetőségem volt kutatások folytatására a Szverdlovszk Megyei Levéltárban is. Részben már publikáltam azokat az eredményeket, melyek e munka során születtek¹, az alábbiakban egyfajta összegzését és továbbgondolását kívánom adni az eddigi kutatásoknak, megjegyezve, hogy a cári család kivégzésére vonatkozó újabb, magyar vonatkozású adatok előkerülése, vagy az eddigi nyomok felfejtése további oroszországi levéltári kutatások során lenne lehetséges.

A kivégzés részleteinek megértéséhez, a döntéshozók és végrehajtók személyének rekonstruálásához szükséges felfejteni ezen véres esemény emlékezzettörténeti háttérét, azt, hogy miként alakult a róla való gondolkodás a professzionális és teljes értékű történeti kutatások kezdetéig (1990-es évek eleje).

II. Miklós orosz cár 1917. március 2-án (15-én) a pszkovi vasútállomáson mondott le uralkodói tisztségéről fivére, *Mihail* javára a Petrográdban kitört forradalmi megmozdulások hatására és az orosz politikai, katonai elit egy részének nyomására.² Az Ideiglenes Kormány egy héttel a lemondása után letartóztatta a volt uralkodót és feleségét. 1917 augusztusában a cári családot 45 fős kiszolgáló személyzettel Carszkoje Szjelo rezidenciából, ahol addig voltak őrizet alatt, Szibéria „fővárosába”, Tobolszkba száműzték.

¹ GYÓNI 2019.

² НИКОЛАЙ II. 2013, 295–296. Petrográd Antant szövetségesei informális utakon jelezték, hogy szívesen látnák Oroszország demokratizálódását. A külföldi, angol és francia nyomásgyakorlást a belső reformok szükségességéről – különösen 1916 decemberétől – több kortárs kútő is megerősíti. БОЕЙКОБ 1995, 147, 154; ПАЛЕОЛОГ 1996, 155, 179. Mindenesetre az orosz demokratikus átmenet után az Antant már tényleg úgy pozícionálhatta magát, mint a demokratikus államok tömbje, szemben az avított, konzervatív monarchiákkal.

Az őszi hatalmaváltás után a szovjet kormány 1918 tavaszán döntött úgy, hogy a volt uralkodót Moszkvába szállítják, ahol a tervek szerint egy grandiózus látványper keretében ítélték volna el. Április elsején született meg a szovjet legfelső hatalmi szerv, az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság (a továbbiakban orosz kezdőbetűi alapján: VCIK) határozata a volt uralkodó és családja Moszkvába szállításáról, április 6-án arról, hogy egyelőre csak az Urálba kell vinni őket. A VCIK május 2-án közzétett nyilatkozata szerint a volt uralkodót, feleségét és egyik lányukat, Mariját azért szállították a „biztonságosabb” Jekatyerinburgba, mert Tobolszkból meg akarták szöktetni őket.³ A moszkvai központ megbízását teljesítve a *Vaszilij Jakovlev* különleges megbízatású komisszár⁴ vezette különítmény kalandos körülmények közepette szállította Nyikolaj Romanovot, a feleségét és egyik lányukat, Mariját Jekatyerinburgba április 30-án.⁵

Nem pontosan világos a döntéshozói háttere annak, hogy miért nem vitték őket tovább az Urálból. Egy gazdag uráli kereskedő, *Nyikolaj Ipatjev* lefoglalt házában helyezték el a foglyokat, Jekatyerinburg központjában – az épületet különleges rendeltetésű háznak nevezték a hivatalos terminológiában (orosz kezdőbetűi alapján a továbbiakban: DON). A család többi tagját májusban szállították utánuk. Ők május 23-án érkeztek meg. A cári család kísérőit ekkor néhány fő kivételével elbocsátották.

A szovjet titkosszolgálati szerv („CseKa”) egyik uráli vezetője, *Iszaj Rodzinszkij* az 1960-as években készült beszámolója szerint a Tobolszkból érkezett cári leányoknak felajánlották, hogy elmehetnek, de ők együtt akartak maradni szüleikkel. Hasonló ajánlatot kapott a cári családot kísérő orvos, *Jevgenyij Botkin* is, aki szintén a maradás mellett döntött.⁶ A DON parancsnoka egy uráli kommunista,

³ ДСВ 1959, 208.

⁴ Az uráli származású Jakovlev 1904-től vett részt az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt tevékenységében. „Expropriálásokban”, azaz bankrablásokban is részt vett. *Gorkij* személyes ismerőse volt, 1917 tavaszáig Olaszországban, Franciaországban, Belgiumban is élt. 1917 tavaszától Petrográdban Szverdlov bizalmasaként bizalmas megbízásokat teljesített (például illegális fegyverszállításokat bonyolított). АВДОНИИ 1995, 11–15.

⁵ Elterjedt nézet szerint szöktetési kísérletnek tekinthető az, hogy Jakovlev keleti irányba, Omszk felé akarta vinni a volt uralkodót. Ezt az uráli kommunisták is így gondolták. A vádak miatt magának Szverdlovnak kellett közbelépnie Jakovlev védelmében. АВДОНИИ 1995, 23–24; ЖУК 2014, 260–262.

⁶ РГАФД Ф. 1. Ед. уч. 12125. <https://statearchive.ru/docs.html> (Letöltés: 2023.08.24.) Idézett rész a hanganyag 65. percében.

Alekszandr Avgyejev volt, és a ház őrségében ekkor feltehetően magyarok is voltak (lásd alább).

Július 4-én szigorúbbá tették a DON őrzését. Avgyejevet leváltották, a helyére az ekkor már szintén helyinek tekinthető kommunistát, *Jakov Jurovskijt* nevezték ki. Ekkor egy új, tíz főből álló belső őrség is érkezett a házba. Jurovskij kinevezése a DON parancsnokává a kivégzést közvetlen megelőző esemény volt, ekkor valószínűleg már érlelődhetett a döntés a volt uralkodó likvidálásának szükségességéről. Erre utal az 1921-ben megjelent első szovjet beszámoló a cári család kivégzéséről, miszerint július elején született meg az (elvi) döntés a kivégzésről, amely azonban még megerősítésre várt.⁷ Jurovskij kinevezése után az addig a beteges volt cárevicset, *Alekszejt* kezelő *Gyerevenyko* doktornak megtiltották a további orvosi felügyeletet.⁸

Érdekes ezzel összefüggésben, hogy június végén széles körben terjesztett – még Magyarországra is eljutott – álhírek jelentek meg Miklós megöléséről. Ez lehetővé tette a kivégzésről szóló hírek cáfolatát, a közönség szondázását és elbizonytalanítását.⁹

A szovjet kormány 1918. július 13-án hozott döntést a cári család (a Romanovok) vagyonának nacionalizálásáról (már a kivégzés után, 19-én publikálták),¹⁰ ami arra utal, hogy ekkor felmerült Moszkvában a dinasztia sorsának kérdése. És éppen ezen a napon hoztak döntést arról is, hogy megnövelik a helyi bíróságok jogköreit.¹¹

Jekatyerinburg és Moszkva között biztosan folyt valamilyen kommunikáció július első felében a volt uralkodó sorsáról. Uráli részről a régi bolsevik, *Filip Goloscsokin*¹² volt a kapcsolattartó: július 12-én tért vissza Moszkvából – a párt V. kongresszusáról, amikor elfogadták Szovjet-Oroszország új alkotmányát is – ahol megvitatták a volt uralkodó sorsát. Goloscsokin Moszkvában *Jakov Szverdlov*nál, a VCIK elnökénél, azaz a szovjet állam nominális vezetőjénél szállt meg.¹³

Fontos bizonyíték a Jekatyerinburg és a Központ közötti kapcsolatra az a július 16-áról származó, *Grigorij Zinovjev* petrográdi pártvezető által *Lenin*nek és Szverdlovnak este 21 óra tájban

⁷ БЫКОВ 1921, 20.

⁸ ДИТЕРИХС 1922, 44.

⁹ ВОЕЙКОВ 1995, 275; *Az Est* 1918. július 1.

¹⁰ НИКОЛАЙ II. 2013, 523–524.

¹¹ ДСВ 1964, 16–18, 21.

¹² A Vityebszki kormányzóságban született, 1912-ben részt vett a prágai konferencián. Ugyanebben az évben Szibériába száműzték.

¹³ СОЛОВЬЁВ é.n.

Moszkvába küldött telegram, amiben ez olvasható: „Jekatyerinburgból közvetlen vonalon kérdezik: „*Közöljék Moszkvával, hogy a Filippovval* [ez F. Goloscsookin, akinek a pártnéve Filip] *egyeztetett bíróság katonai okok miatt nem tűr halasztást, nem tudunk tovább várni. Ha nem értenek egyet, most azonnal közöljék. Goloscsookin, Szafarov.*”¹⁴

A telegram nyilvánvalóan egy már létező kommunikációról tesz tanúbizonyságot, ami Jekatyerinburg és Moszkva között zajlott és a cári család sorsára vonatkozott. Ezen kommunikáció többi eleme nem ismert. A telegram szövege alapján arra lehet következtetni, hogy az urálik egy már egyeztetett akcióhoz kértek végső hozzájárulást, vagyis azt, hogyha nincs ellenvetés, az előre egyeztetett eljárás – nyilvánvalóan a volt cár kivégzése – megvalósuljon. A jóváhagyó üzenet valószínűleg meg is érkezett, legalábbis erre utal Jurovskij 1920-as visszaemlékezése, miszerint július 16-án Permből jött rejtjeles utasítás a kivégzés végrehajtására.¹⁵

Július 17-én telegramon azt tudatták Moszkvával, Leninnel és Szverdlovval Jekatyerinburgból, miszerint a volt cár kivégzése megtörtént, családját biztonságos helyre menekítették. Miért hazudtak az urálik Leninnel és Szverdlovnak? Feltehetőleg azért, mert a moszkvai központ csak a cár kivégzésére adott utasítást, amit a későbbiekben megerősítenek a történetekben fontos szerepet játszó *Pjotr Jermakov* visszaemlékezései is.¹⁶

Azt, hogy a volt uralkodót a legfelső szovjet vezetés tudtával végezték ki, megerősíti *Lev Trockij* 1935. április 9-ei naplóbejegyzése, miszerint Moszkvában döntöttek a cár sorsáról, Lenin és Szverdlov részvételével.¹⁷

A legvalószínűbb verzió az tűnik, hogy július első napjaiban a szovjet legfelső vezetésben szóba került a volt cár sorsa, és feltehetően július 10-éig az a döntés született, minden bizonnyal Lenin és Szverdlov jóváhagyásával, hogy a volt cárt ki kell végezni. Az is feltehető, hogy július 17. a Központtal egyeztetett időpont lehetett, erre utal a július 16-ai telegram. Viszont az egész család kivégzése az urálik önálló iniciatívája volt – s ez magyarázza azt a kommunikációs zavart, ami ezen a téren Jekatyerinburg és Moszkva között észlelhető. Július 17-én, az Uráli Szovjet elnöke, *Alekszandr Beloborodov* a

¹⁴ НИКОЛАЙ II. 2013, 533.

¹⁵ РГАСПИ Ф. 588. Оп. 3с. Д. 9. Л. 1-6. (с об.). 7–12. <https://statearchive.ru/docs.html> (Letöltés: 2023.08.24.)

¹⁶ ЖУК 2014b, 102, 110.

¹⁷ TROTSKY 1958, 80.

szovjet kormány titkáranak, *Nyikolaj Gorbunov*nak küldött táviratot, amiben, eltérően a másik üzenettől, azt írta Jakov Szverdlovnak, hogy a családtagokat „*ugyanaz a sors érte, mint Miklóst*”, a sajtóban viszont azt fogják közölni, hogy evakuálás közben haltak meg.¹⁸ A valóságban azonban a sajtóban csak a volt uralkodó halálát közölték.

A kivégzésére 1918. július 16-áról 17-ére virradó éjjel került sor az Ipatyev-ház egyik alagsori helyiségében, ahol a teljes cári családot, azaz a volt uralkodót és feleségét, öt gyermeküket, valamint négy szolgájukat (*Jevgenyij Botkin* doktort, *Ivan Haritonov* szakácsot, *Anna Gyemidova* szolgálónőt, és a lett származású *Aloizij Trupp* személyi szolgát) mészárolták le bestiális kegyetlenséggel.

A löfegyverekkel és szuronyokkal végrehajtott csoportos kivégzés nem maradt titokban, a zajokat hallották a környező épületekben elszállásolt külső őrség tagjai, és feltűnést keltett az éjszaka közepén a holttesteket elszállító teherautók mozgása is.

A volt cár kivégzését Filipp Goloscsokin nyilvánosan is bejelentette július 17-én este a színház épületében – pár száz méterre az Ipatyev-háztól. Július 19-én a szovjet sajtóban publikálták a kivégzés hírét.¹⁹ Ám ebben a közleményben csak a volt uralkodó kivégzéséről adtak hírt, azt közölve, hogy a családtagokat biztonságos helyre menekítették. A közlemény azt is tudatta, hogy az Urál Megyei Szovjet döntött a kivégzésről, amit a központi hatalmi szerv, a VCIK jóváhagyott.²⁰

Július 21-én Jekatyerinburgban plakátokat ragasztottak ki a cár kivégzését közölve: ezeken a korábbi sajtóközleményt ismételtek meg.²¹ 1918. július 23-án a legfőbb uráli szovjet sajtóorgánus, az *Uralszkij rabocsij* című lap cikket közölt „Véres Miklós” haláláról, amiben elsősorban a kivégzés motivációit igyekeztek megindokolni, mondván, hívei a volt uralkodó megszőktetésére készültek. Néhány nappal a történetek után az egész világon²² ismertté vált a volt orosz uralkodó kivégzése, de családtagjainak sorsa egyelőre homályban maradt.

¹⁸ СОЛОВЬЁВ é.n.

¹⁹ Például: *Правда* 1918. július 19.

²⁰ Például: *Наш век* 1918. július 20.

²¹ ДИТЕРИХС 1922, 133, 171.

²² A magyar sajtóban a július 23-án megjelent lapok adtak hírt a kivégzésről. *Az Est* 1918. július 23. A 26-ai számban már részletek, sőt több verzió is megjelent a kivégzésről, de ezek nem feleltek meg a valóságnak. Mindenesetre e híradás szerint is csak a volt uralkodót végezték ki. *Az Est* 1918. július 26.

Július 25-én a keletről és délről előrenyomuló fehérek és csehszlovák²³ csapatok elfoglalták Jekatyerinburgot. Néhány nappal később, hivatalosan július 30-án nekiláttak a kivégzés körülményeit kivizsgálni. *Alekszej Namjotkin* helyi nyomozót bízta meg a vizsgálattal, őt azonban alig egy hét után, augusztus 7-én fölmentették.²⁴

Az Ipatyev-házat augusztus 2-án vizsgálták át először. Megkezdődtek az első kihallgatások. Az első „nagyobb fogás” egy *Mihail Letyemin* nevű helyi munkás volt, aki a DON őrségében szolgált, és a kivégzés után ékszereket tulajdonított el, valamint a cári család túlélő kutyáját is hazavitte (az Ipatyev-ház kivégzőpincéjét is megjárta kutyája, „Joy” később kikerült Angliába, s miután elpusztult, a windsori kastély kertjében földelték el).

Letyemint augusztusban és októberben is kihallgatták, állítása szerint nem látta közvetlenül a kivégzést, egy *Sztrekotyin* nevű géppuskás mesélte el neki a történeteket. Letyemin szavai szerint a kivégzésben tíz idegen, „lett” vett részt, akiket személyesen nem ismert.²⁵ Namjotkinnak nem volt ideje befejezni a vizsgálatot. A helyére kinevezett *Iván Szergejev* szintén helyi, jekatyerinburgi nyomozó volt.²⁶

Augusztus 11-én az Ipatyev-ház kéményében két el nem égett iratot találtak. Előkerült a DON őrségét adók névsora: ezen a felsőisztyi gyár orosz munkásainak nevei voltak olvashatók.²⁷ Maga az Ipatyev-ház *Radola Gajda*, a Szibériai Hadsereg osztrák-montenegrói származású parancsnokának a főhadiszállása lett, igaz, három szobát a nyomozás érdekében lepecsételtek (köztük a kivégzés helyszínét).²⁸

Augusztus 9-étől a bolsevik pártlap, a *Pravda* a cár naplójából kezdett részleteket közölni – ezzel is „igazolva” a volt uralkodó kivégzését. Közben a sajtóban, és nemcsak az oroszban, álhírek és kitalációk sokasága keringett a volt cár kivégzéséről, ami a későbbi, állítólagos túlélőkről szóló legendák táptalaja is lett. Ezek az álhírek

²³ 1918. május 27-én a csehszlovák korpusz elfoglalta Cseljabinszkot, amiben a helyi bolsevikellenes erők támogatták őket. Ezután az Urál más részein is szovjetellenes felkelések törtek ki. A cseljabinszki vasútállomáson – mintegy megelőzve és előrejelezve a történelmi Magyarország felbomlását – nemzetiségi színezetű konfliktus zajlott a csehszlovákok és a magyarok között. JÓZSA – MILEI 1968, 96.

²⁴ POCC 1987, 7.

²⁵ POCC 1987, 75.

²⁶ СОКОЛОВ 2017, 11.

²⁷ POCC 1987, 8.

²⁸ ДИТЕРИХС 1922, 217.

részben a szovjet sajtóban (különösen a kormánylap *Izvesztyijában*) jelentek meg, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy áttekinthetetlenné tegyék a valós történeteket.²⁹

1918. december 6-án a kivégzés egyik szemtanúja, a DON egyik öre, *Anatolij Jakimov* nővére a fivére beszámolója alapján elég pontos vallomást tett a kivégzésről a fehér vizsgálóbizottságnak.³⁰ 1918 decemberére tehát már három tanúvallomás – Letyemin és Jakimova mellett a DON egyik parancsnoka, *Pavel Medvegyev* feleségéé is – megerősítette, hogy nemcsak a volt uralkodót, de az egész családját lemészárolták.³¹

1919 januárban *Alekszandr Kolcsak* admirális, aki akkor már legfelsőbb hadúrnak nevezte magát, bekérte a nyomozás anyagait, amit Szergejev átadott *Mihail Gyiterihsz* tábornoknak, Kolcsak bizalmasának. Szergejev arra a következtetésre jutott, hogy az egész családot meggyilkolták, és megközelítőleg helyesen tudta feltételezni a maradványok eltüntetésének helyét is (Ganyina Jama).³² Gyiterihsz azonban nem volt elégedett a nyomozati anyaggal, legalábbis ez derül ki későbbi könyvéből, amelyben éles kritikával illeti Szergejev tevékenységét, hanyagsággal vádolva őt, antiszemita jellegű szidalmakkal is kárhoztatva kollégáját.³³

A vizsgálatot *Nyikolaj Szokolov* omszki nyomozó vette át, aki Gyiterihsz felügyelete alatt végezte tovább a munkát.³⁴

1919 elején, még Szergejev vezetése alatt nagy sikert könyvelhetett el a nyomozás. Az 1918 vége óta fehér ellenőrzés alatt álló Permbe elkapták Pavel Medvegyevet. Tehát innentől kezdve már nem csak közvetett elbeszélésekre hagyatkozhattak a kivégzés kapcsán, hanem közvetlen szemtanúi beszámolóra. Medvegyev 1919 februárban vallomást tett. Elmondta, hogy a kivégzésben a DON parancsnoka, Jakov Jurovskij, a segédje *Grigorij Nyikulin*, a Cseka

²⁹ Szeptember 8-án például egy állítólagosan II. Miklós által Leninnek írt „levelet” közöltek, amiben a volt uralkodó az életéért és több ellátmányért könyörög, szeptember 22-én azt írták, hogy II. Miklós holttestét Omszkba szállították.

³⁰ POCC 1987, 121, 172.

³¹ Már ekkor megjelentek az első olyan beszámolók, melyek alapján némi remény lehetett, hogy talán mégsem végeztek ki mindenkét. A jekatyerinburgi pályaudvaron dolgozók tudni vélték, hogy a cári családot júliusban Permbe vitték. Egy orvos, *Pavel Utkin* 1919 februárjában azt állította, hogy 1918 szeptemberében a megerőszkolt *Anasztaszija Romanovát* kezelte Permbe. ДИТЕРИХС 1922, 118; ФЕРРО 1991, 304–305.

³² POCC 1987, 10.

³³ ДИТЕРИХС 1922, 137–140, 146.

³⁴ СОКОЛОВ 2017, 12–13.

részéről *Pjotr Jermakov*³⁵, az ő segédje és hét idegen, „lett” vett részt, tehát minden áldozatra egy kivégző jutott. A lettek annak a tízfős „lett” brigádnak a tagjai voltak, akik július elején Jurovskijjal együtt érkeztek a DON-ba, és magában az épületben laktak a belső őrség részeként.³⁶ Ez volt tehát az első *közvetlen* beszámoló a kivégzésről, amiben azt állította a szemtanú – aki a saját aktív részvételét a gyilkosságban egyébiránt tagadta – hogy a kivégzőosztagban egy hétfős nem orosz, „lett” alakulat vett részt, amely július elején érkezett a házba, akkor amikor Jurovskij átvette a DON parancsnokságát.

A fehér vizsgálóbizottság munkája során további adatok is előkerültek, melyek a nem orosz – de nem is lett, hanem immáron kimondottan magyar – részvételt igazolták a cári család tragédiája kapcsán. Áprilisban és májusban sikerült kihallgatni Anatolij Jakimovot. Szavai szerint a DON külső őrségét orosz munkások adták, ám a ház első parancsnoka, Avgyjejev idején magyarok is teljesítettek szolgálatot a ház külső őrségében (nekik a kivégzéshez nem volt közük).

Jakimov szerint is július 4., vagyis Jurovskij kinevezése után a belső őrség tíz emberből állt, ebből öt „orosz” (Jakimov azokat érti „orosz” alatt, akik tudtak oroszul), öt „lett” volt (a tanú azokat sorolja a „lettek” közé, akik nem tudtak oroszul), ők a DON-ban laktak, csekások voltak, és az Amerika szálló épületéből, ami a helyi Cseka központja volt ekkor, érkeztek. Az egyik orosz *Kabanov*-nak hívták. A kivégzést a belső őrség hajtotta végre, és ezek az emberek július 17-én távoztak. Jakimov arra utal, hogy ezen belső őrség tagjai nem biztos, hogy lett nemzetiségűek voltak, hanem inkább magyarok. Vallomása szerint: *„Ezeket az Amerika szállóból érkezett embereket mi csak úgy letteknek hívtuk. A nem oroszokat azért hívtuk letteknek, mert nem oroszok voltak. De hogy tényleg lettek voltak-e, azt senki nem tudta. Teljesen lehetséges, hogy nem is lettek voltak, hanem például magyarok.”*³⁷

Az, hogy a „lett” etnonim a bolsevikokat támogató nem oroszok gyűjtőneveként szolgált, azzal is magyarázható, hogy a korban elterjedt vélekedés szerint a lettek közül sokan támogatták a

³⁵ Jermakov 1884-ben született a Verh-Iszetszkij gyártelepen, Jekatyerinburg mellett (1906-tól az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt tagja). 1917 nyarán vörösgárdista alakulatokat szervezett. A polgárháború első napjaitól fogva aktív résztvevő, 1918 májusában katonai komisszárrá nevezték ki. 1918 nyarán az ő vezetésével verték le a verh-iszetszki és nyevjanszki bolsevikellenes munkáslázadásokat. Ezekben az akciókban magyarok is részt vettek. ЖУК 2014, 29.

³⁶ ПОСС 1987, 152, 161–162.

³⁷ ПОСС 1987, 285, 340–341, 344.

szovjethatalmat, és a bolsevikokhoz hű katonai alakulatok közül különösen kitűntek a „lett lövészek”, s a Cseka egyik első vezetője a lett *Jekabs Peterss* volt. Ám „lettek” alatt nem feltétlenül lett nemzetiségűeket kell érteni, hanem alkalmasint magyarokat. Például 1918 júliusában a moszkvai bolsevikellenes felkelést leverő „lettek” között is szép számmal voltak magyarok, akiknek az ekkor játszott szerepét kiemelte Lev Trockij, vagy későbbi visszaemlékezéseiben *Rákosi Mátyás* is.³⁸ 1918 márciusa, a breszti béke után, aminek megkötése a bolsevik tábornokot is megosztotta, és demoralizáló hatással bírt, a moszkvai vezetés számára felértékelődtek a külföldi alakulatok.

Konkrét tárgyi bizonyítékok is megerősítik a feltevést, hogy „lettek” alatt jelen esetben magyarokat kell érteni. Az Ipatyev-ház kertjében egy magyar nyelvű cetlit, levéltöredéket (?) találtak, amit bizonyos Teréznek akart címezni valaki.³⁹ Bizonyos *Vergas* (Verhas) *András* július 15-én a saját keze nyomát is otthagyta a házban, azt firkálta a falra, félig magyarul, hogy őrségben volt.⁴⁰ Fontos a dátum, ez közvetlenül a kivégzés előtti időpont, és a felirat a házban került elő, ez az ember tehát a július 4. után érkezett a belső őrség tagja volt – amely aztán a tanúvallomások szerint részt vett a kivégzésben –, és minden kétséget kizáróan magyar nyelvű.

A tanúvallomások és a tárgyi emlékek tehát jól kiegészítik egymást. A jekatyerinburgi hadifogolytáborban valóban sok magyar élt, akiknek az akkurátusan összeállított személyi adatai ma is fellelhetők a levéltárban.⁴¹ A jekatyerinburgi magyar hadifoglyok közül is sokan csatlakoztak a vörösökhöz, saját kommunista csoportot hoztak létre, Urali Forradalmár címen saját lapot is kiadtak. Éppen a Jekatyerinburgban tartózkodó magyarok révén 1918-ban a magyar sajtóba is kiszivárogtak egyedi információk a cári család sorsáról.⁴²

Permet 1919. július 1-jén, Jekatyerinburgot két héttel később foglalták vissza a vörösök. A fehérek veresége megakasztotta az általuk megkezdett nyomozást. Viszont a fehérek vizsgálata alapján kibontakozó kép a volt uralkodó kivégzéséről széles publicitást kapott a nemzetközi sajtóban. Ennek ellensúlyozása céljából a szovjetek is igyekeztek előállni a saját narratívájukkal, mellyel a nyugati közönséget szólították meg. Dezinformációs indítékkal, speciálisan a

³⁸ ПЯТЫЙ ВСЕРОССИЙСКИЙ СЪЕЗД СОВЕТОВ РАБОЧИХ, СОЛДАТСКИХ, КРЕСТЬЯНСКИХ И КАЗАЧЬИХ ДЕПУТАТОВ 1918, 110; RÁKOSI 2002, 622–623. Szintén érdekes adat: NAGY 1977, 147–156.

³⁹ СОКОЛОВ 2017, 226.

⁴⁰ СОКОЛОВ 2017, 226.

⁴¹ ГАСО Ф. 102. Оп. 3. Дело 1., Ф. 102. Оп. 3. Дело 5., Ф. 102. Оп. 3. Дело 17.

⁴² *Pesti Hírlap* 1918. augusztus 1.

nyugati közvéleményt megcélózva 1919 végén olyan híreket kezdtek terjeszteni, miszerint 1919 őszén, nem sokkal a város fehérektől való megvétele után, Permben 28 baloldali eszert ítélték el a cári család kivégzése miatt. Fő bűnösként bizonyos *Jahontovot* neveztek meg, aki a jekatyerinburgi szovjet tagja volt, és állítólag ő adott volna önhatalmúlag utasítást a cár kivégzésére. „Jahontovot” és „társait” halálra ítélték.⁴³ A megtévesztő művelet célja nyilvánvalóan az volt, hogy a szovjet vezetés felelősségét hárítsa. (Érdekes azonban, hogy a nyugati közvélemény számára tálalt álhír a permi perről már az egész család kivégzéséről szólt.)

1920-ban jelent meg az első könyv a cári család kivégzéséről, angol nyelven. Szerzői újságírók, *Robert Wilton* és *George Telberg* voltak.⁴⁴ A szerzőpáros a fehér nyomozati bizottság anyagaira támaszkodott, könyvük élesen zsidó- és németellenes hangvételű.⁴⁵ Szintén a fehér nyomozati anyagokra támaszkodva írt a kivégzésről *Pierre Gilliard*, a cári gyermekek svájci származású franciatanára, aki 1918 májusáig a volt uralkodói család környezetében maradt.⁴⁶ Könyve a cári család kivégzéséről 1921-ben jelent meg, először franciául, majd oroszul Revelben. Gilliard is említi, hogy a kivégzésben részt vettek idegenek, akik szerint „német hadifoglyok” voltak. Gilliard a gyilkosság után egy héttel maga is járt az Ipatyev-házban, ahol lefényképezte a kivégzés helyszínét.⁴⁷

1922-ben a Távol-Keleti Köztársaságban, Vlagyivosztokban megjelent Gyiterihsz könyve a cári család kivégzéséről.⁴⁸ A mű gazdag tényanyagot tartalmaz, de értékét csökkenti a szerző masszívan antiszemita nézőpontja.⁴⁹ A könyv nehezen olvasható, csapongó stílusú, szétfolyó, sekélyes (általában valamilyen antiszemita tézisbe kifutó) történelmi eszmefuttatásokat tartalmaz. Gyiterihsz is megerősíti, hogy a kivégzőosztagban voltak nem oroszok is, akik közül a magyar „Varhat” és „Laser Rudolf”, a lett „Ljaks” nevei ismertek.⁵⁰

1924-ben jelent meg Párizsban Szokolov nyomozó *A cári család meggyilkolása* című könyve, ami nagyon lendületes stílusú, szinte

⁴³ РОСС 1987, 18; БУРАНОВ – ХРУСТАЛЕВ 1997, 324–325.

⁴⁴ WILTON – TELBERG 1920.

⁴⁵ РОСС 1987, 17.

⁴⁶ ЖИЛЬЯР 1921, 3.

⁴⁷ ЖИЛЬЯР 1921, 11–12.

⁴⁸ ДИТЕРИХС 1922, 14.

⁴⁹ ДИТЕРИХС 1922, 330, 380.

⁵⁰ ДИТЕРИХС 1922, 298.

kalandregény formátumú, de talán túlságosan is megengedő a konspiratív elemekkel kapcsolatban.⁵¹

1924-ben az emigráns sajtóban közzéttek Medvegyev és Jakimov vallomásait.⁵² Az 1920-as években elsősorban a fehér emigráns háttérrel rendelkező közegből jutottak el információk a cári család kivégzéséről a nemzetközi közvélemény számára.

„Odahaza”, Oroszországban 1920-ban a korai szovjet korszak vezető történésze, *Mihail Pokrovskij* interjút készített Jurovskijjel a kivégzésről, ám ez a szöveg nem vált elérhetővé a nyilvánosság számára.

Jurovskij ebben a legelső, még „friss” beszámolójában elmondta, hogy 1918. július 16-án Permből érkezett táviratos utasítás „a Romanovok kivégzésére.” Este 18 órakor adott utasítást Filip Goloscsokin a parancs végrehajtására. A kivégzésre július 17-én a korai órákban került sor. Pontosan úgy, ahogy azt Pavel Medvegyev is előadta a fehér vizsgálóbizottságnak, Jurovskij is arról beszélt, hogy a kivégzésben hét „lett” vett részt. Ketten a „lettek” közül megtagadták, hogy részt vegyenek a mérsárlásban. Furcsa, hogy Jurovskij ebben a beszámolóban valamiért nem tizenegy, hanem tizenkét áldozatot említ. Részletesen leírja a vártnál hosszabb ideig tartó kivégzés vérfagyasztó menetét. Az elbeszélés nagyobb része a holttestek eltüntetéséről szól, ennek alapján feltehető, eleve azzal a szándékkal készült, hogy később beazonosítható legyen a „temetkezési hely”.⁵³

Szovjet-Oroszországban 1921-ben történt meg a hivatalosnak is mondható elismerése annak, hogy az egész cári családot kivégezték. Ekkor jelent meg Jekatyerinburgban a *Munkásforradalom az Urálban* című tanulmánykötet, amelyben egy helyi pártvezető, *Pavel Bikov* a cári család kivégzéséről írt az abban részt vett személyek által elmondottak alapján. Az írás hangvétele új korszak kezdetét jelzi: a ködösítés periódusát felváltva ezen narratíva szerint az Urál már nagyon is büszke arra, hogy éppen itt végezték ki „a zsarnokot.” Bikov cikke a közvetlen résztvevők visszaemlékezése alapján készült, és jól felfedezhetők benne azok az elemek, amik később markánsan megjelennek Pjotr Jermakov beszámolóiban (a volt cár állítólagos gyávasága, Jermakov előretolt szerepe): nem kétséges, hogy a szöveg

⁵¹ Például úgy véli, – kicsit mintegy visszaigazolván a bolsevik propagandát – hogy nagyszabású, sokszorosán konspirált, többretegű összeesküvés létezett az uralkodói család kiszabadítása céljából.

⁵² СТЕНОГРАММА ДОПРОСОВ 1924. 168–239.

⁵³ РГАСПИ Ф. 588. Оп. 3с. Д. 9. Л. 1-6 (с об.). 7–12.
<https://statearchive.ru/docs.html#9> (Letöltés: 2023.09.11.)

forrása maga Jermakov volt. A szöveg szerint július első napjaiban született meg az „elvi döntés” a cár „és hozzátartozói” kivégzéséről, viszont arra utal, hogy ez utóbbi helyi kezdeményezés volt, amit Moszkva csak tudomásul vett. E verzió szerint a kivégzés végrehajtásával és a holttestek eltüntetésével Jermakovot bízták meg, és a szöveg csak a kivégzőosztag négy tagját említi.⁵⁴ Jurovskij neve nincs is megemlítve, se külföldiek részvétele, itt minden „dicsőség” Jermakové.⁵⁵

1922 tavaszán Jurovskijnek született egy újabb visszaemlékezése *Az utolsó cár oda került, ahová való* címmel – de ez sem a nyilvánosság számára készült. Ez már sokkal bővebb terjedelmű volt, mint a Pokrovskijnek korábban előadott. Ami a kivégzőosztagot illeti, Jurovskij azt állította, hogy nem ismerte a DON belső őrségét adó embereket, egy kivételével, aki valóban lett nemzetiségű volt, és *Calmsznak* hívták. A belső őrség tagjai a szovjet titkosszolgálat alkalmazottjai voltak. Érdekes, hogy Jurovskij ebben a szövegben bizonyos elismeréssel jellemzi a foglyok viselkedését (egyszerűen öltözködtek, barátságosak voltak). Az utasítást *a volt uralkodó* kivégzésére július 16-án kapta meg egy helyi pártvezetőtől. Ebben a szövegben is megismétli, hogy a „lettek” között voltak, akik nem akartak lőni a gyereklányokba. A kivégzés résztvevői közül név szerint magán kívül csak Jermakovot említi, ami nem meglepő, hiszen ennek az írásnak az az egyik mondanivalója, hogy a kivégzés történelmi igazságtétel volt, amit az orosz nép hajtott végre. Jurovskij magának tulajdonítja a cári gyerekek főbelövését.⁵⁶ (Ezt a beszámolót először 1993-ban publikálták Oroszországban.)⁵⁷

Az 1920-as években számos visszaemlékezés született Oroszországban a volt uralkodó és családja kivégzéséről – amely ekkoriban vállalt büszkeség tárgya volt.

1926-ban jelent meg Pavel Bikov *A Romanovok utolsó napjai* című könyve, Szovjet-Oroszországban az első „monografikus” feldolgozása a kivégzésnek. Ebben nincs érdemi újdonság az 1921-es,

⁵⁴ БЫКОВ 1921, 20.

⁵⁵ Az 1921-es beismerés ellenére Moszkva a külföld előtt továbbra is lebegtette a cári család tagjainak sorsát. 1922. április 25-én a *Times*ban jelent meg Csicserin szovjet külügyi népbiztossal egy Genovában készített interjú, amely a cári család sorsát is érintette. Az interjúban Csicserin azt mondta, hogy nem tudja, mi van a cári lányokkal. Hozzátette: a volt cárt nem a moszkvai központ, hanem a helyiek utasítására végezték ki, a családtagok megölésére nem volt semmilyen utasítás.

⁵⁶ АП РФ Ф. 3. Оп. 58. Д. 280. Л. 2–22. <https://statearchive.ru/docs.html#9> (Letöltés: 2023.08.24.)

⁵⁷ ЮРОВСКИЙ 1993. 107–117.

és immáron hivatalossá vált narratívához képest. A szövegben a legnagyobb hangsúly azon van, hogy a kivégzésről helyben döntöttek. Magáról a kivégzésről semmit nem közöl.⁵⁸

1927-ben nyílt meg az immár Szverdlovszknak nevezett volt Jekatyerinburgban A Forradalom Uráli Múzeuma, ahol a végzetes szoba belsejét annak az éjszakának a szellemében próbálták rekonstruálni, hősies cselekedetként ábrázolva a kivégzést. 1927. március 13-án Jurovskij a moszkvai Forradalom Múzeumának ajándékozta azt a pisztolyt, amivel állítása szerint megtörtént az utolsó orosz cár kivégzése. Jurovskij a nagy ajándékhoz egy levelet is csatolt, amiben azt írta, hogy ebből a pisztolyból lettek leadva fejlődések a cári leányokra, akik a ruhájukba briliánsokat varrtak, ezért pótlólag kellett agyonlőni őket, és a trónörökös is, aki „meglepően szívósnak” bizonyult. Jurovskij (és Nyikulin) pisztolyát az NKVD 1935 nyarán elkobozta – már azokban az időkben, amikor nem volt ajánlatos büszkélkedni az állam első emberének lemészárlásával.

1927. december 10-én Pjotr Jermakov is átadta pisztolyát a szverdlovszki forradalmi múzeumnak. Állítása szerint ő maga lőtte le ezzel a pisztollyal a cárt, a cárnét, a trónörökös és az egyik lányt (a pisztoly 1946-ban, a forradalmi múzeum felszámolása után a helytörténeti kiállításba került).⁵⁹

A nagy esemény tizedik évfordulójára az Uráli Párttörténeti Intézet bekérte a beazonosítható résztvevők visszaemlékezéseit. P. Z. Jermakov, V. Ny. Nyetrebín, A. A. Sztrekotyin és G. I. Szuhorukov készítette el ekkor a beszámolóját, ám a begyűjtött anyagot végül nem adták ki.⁶⁰ Figyelmet érdemel, hogy maga Sztálin állíttatta le a kiadási szándékot – kellemetlennek ítélve azt, hogy dicsőítik az állam egykori első emberének kivégzését.⁶¹

Alekszandr Sztrekotyin 1928 után 1934-ben is elkészített egy visszaemlékezést, mindkettőben örömet fejezte ki, hogy láthatta a kivégzést. Idegenekről nem ír a kivégzés kapcsán.⁶² Jermakov szverdlovszki múzeum számára készített visszaemlékezése leginkább a Romanovok szidalmazásáról szól.⁶³

⁵⁸ БЫКОВ 1926.

⁵⁹ ЖУК 2014, 15–16, 50–51.

⁶⁰ ЖУК 2014b, 19–20.

⁶¹ ЖУК 2014b, 58.

⁶² ЖУК 2014b, 549; ЦДООСО Ф. 221 Оп. 2 Д. 849. Л. 2–17.

<https://statearchive.ru/docs.html#9> (Letöltés: 2023.09.11.)

⁶³ ЦДООСО Ф. 41 Оп. 2 Д. 434. 1–149. <https://statearchive.ru/docs.html#9> (Letöltés: 2023.09.11.)

Az 1930-as évek első felében *Richard Halliburton* amerikai újságíró a cári család tragédiája után nyomozott, ennek során Szverdlovszkba is ellátogatott, és interjút készített Pjotr Jermakovval, ami 1935-ben jelent meg. Ebben Jermakov megint csak magát helyezi középpontba a kivégzés kapcsán, és részletesen beszél az aktusról.⁶⁴

Magyarországon a *Hadifogoly magyarok története* 1930-as impozáns kiadvány viszonylag részletesen ismertette, amit akkor tudni lehetett a cári család kivégzéséről – legfontosabb forrásként Pierre Gilliard visszaemlékezéseit felhasználva. Ebben leírják (*Simonffy Aladár* és *Baja Benedek*), hogy a volt uralkodó őrségében magyarok is voltak, és felmerült, hogy a kivégzésben alkalmasint részt vehettek magyarok is, ám ezt a verziót igyekeztek cáfolni, *Konsztantyin Szaharov* tábornok, a szibériai fehér orosz haderők egyik volt, Magyarországon is megfordult parancsnoka szavai alapján, mondván, „a magyarok képtelenek ilyen gaztettben részt venni.”⁶⁵

A magyar sajtóban is megjelentek különböző információk a kivégzésről a két világháború között, de ezek jellemzően a nemzetközi sajtószennázciók által keltett rengéshullámok lecsapódásai voltak. Az 1929-ben Franciaországba emigrált szovjet diplomata, *Grigorij Beszedovszkij*, aki az 1927-ben Varsóban meggyilkolt *Pjotr Lazarevics Vojkov* lengyelországi nagykövet – 1917-től a jekatyerinburgi szovjet egyik vezetője – közvetlen munkatársa volt, interjúban mesélte el a kivégzés történetét, úgy ahogy azt Vojkovtól hallotta. Vojkov egy ünnepi vacsorán, már emelkedett hangulatban kezdett el fecsegni, annak ellenére, hogy titoktartási nyilatkozatot tett arról, hogy a történetekről soha nem beszél. Eszerint az uráli szovjet elszánt volt a cár kivégzésére, de a központi hatalom engedélyéhez folyamodtak. Ezután a kivégzés hitelesnek tűnő leírása következik.⁶⁶

Ebben az időben rengeteg álhír, pletyka jelent meg a magyar sajtóban is a cári család kivégzéséről és az esetleges túlélőkről.⁶⁷

Budapesten jelent meg a szabadkai katonaorvos, *Munk Artúr* visszaemlékezése az oroszországi polgárháborúról. Munk 1918 tavaszán, nyarán hosszabb időt töltött Jekatyerinburgban, és plasztikus leírást adott az uráli nagyvárosról, illetve az akkor ott élő viszonylag jelentős számú magyar közösség életéről. Az általa leírt információkat más kútfők is visszaigazolják, például azt, hogy a

⁶⁴ HALLIBURTON 1935.

⁶⁵ BAJA – SIMONFFY 1930, 373–374.

⁶⁶ *Pesti Hírlap* 1930. február 16.

⁶⁷ Csak egy példa az álhírozönből Janin francia tábornok, aki azt híresztelte, hogy nála vannak a cári család hamvai. *Pesti Hírlap* 1928. december 30.

jekatyerinburgi pályaudvaron főleg magyar vöröskatonák láttak el őrfeladatokat.⁶⁸ Munk Artúr is megerősíti, hogy a DON őrsége magyarokból is állt. Az egyik őrt, akivel szóba elegyedett, *Barna Lőrinc*nek hívták.⁶⁹

Igaz, Munk visszaemlékezését is érdemes kritikával kezelni, hiszen Jurovskij emberének nevezi Barna Lőrincet, ami csak július 4. után volt lehetséges, Barna Lőrinc viszont arról beszélt Munknak, hogy „éppen ma” érkezett meg a házba a trónörökös és három leánytestvére (május 23.). Feltehető, hogy Munk utólag hallott Jurovskijről, és kapcsolta össze személyét a DON a magyar őrével, aki a külső, és nem a belső őrség tagja volt.

A Szovjetunióban az 1930-as évektől, a hatalmi gyakorlat szempontjából konzervatívnak tekinthető sztálini fordulattal érezhető változás következett be a cári család kivégzésének emlékeztével kapcsolatban is. A változás jeleként 1933 végén megtiltották, hogy külföldiek látogathassák a szverdlovszki forradalmi múzeumot.⁷⁰

Jurovskij 1934. február 1-jén előadást tartott itt, az Ipatyev-házban a „Bolshevik veteránok tanácskozása a Romanovok uráli tartózkodásának kérdésében” című rendezvényen. Jurovskijnek ebben a beszámolójában is felbukkannak az együttérzés jelei a cári család tagjainak irányába.⁷¹

Ehhez képest Jermakov ekkor született visszaemlékezésében⁷² továbbra is a forradalmi idők szellemében írt a történekről. Büszkén magának tulajdonítja az egész család kivégzésének ötletét, *amiről eredetileg nem volt szó*, és ami Jurovskijt is meglepte. (Az a kép, amit Jurovskijről olvashatunk Jermakov írásaiban, meglehetősen eltér attól, amit Jurovskij láttatni igyekszik magáról. És talán nem is alaptalanul vádolta Jermakov némi „szentimentalizmussal” Jurovskijt. A DON-ban a cári családnál látogatóként megforduló *Grigorij* nevű pap 1919 júliusában tett vallomása szerint Jurovskij kedvesen beszélt a cári családdal, sőt, még az is előfordult, hogy keresztet vetett a jelenlétükben.⁷³ Jermakov „nem tesz engedményeket”, II. Miklóst és feleségét továbbra is primitíveknek és örülteknek nevezi vallásosságuk miatt.⁷⁴

⁶⁸ MUNK é.n. 113; HAMMERSTEIN 2022, 210; РГАФД Ф. 1. Ед. уч. 12126, 64. perc; RÁKOSI 2002, 249, 511, 622.

⁶⁹ MUNK é.n. 188–189.

⁷⁰ ЖУК 2014, 100.

⁷¹ ЖУК 2014, 99.

⁷² ЖУК 2014b, 34.

⁷³ ПОСС 1987, 388.

⁷⁴ ЖУК 2014b, 229.

Mindezeket figyelembe véve érdekes, hogy Jermakov 1920-as, 1930-as években kapott pártelismeréseiben, hivatalos önéletrajzi anyagaiban nem szerepel a kivégzésben való részvétele (csak a régi párttagsága, börtönviseltsége, és hogy a polgárháború idején fegyveres csapatokat szervezett). Még a tevékenységét igen részletesen számon tartó „aktívakönyvben” sem szerepelt ez a tette, ami egyébként közismert lehetett, hiszen 1939 februárjában egyetemisták fordultak hozzá, hogy a múzeumban tartson tárlatvezetést és „élménybeszámolót” a kivégzésről.⁷⁵

1946 májusában végleg felszámolták a szverdlovszki forradalmi múzeumot. Ugyanabban az évben Jermakovot, nyilvánvalóan legfelsőbb utasításra, Szverdlovszkból állambiztonsági emberek kíséretében a szovjet fővárosba szállították, az elit Moszkva szállodába zárták, és azt mondták neki, hogy írja meg a visszaemlékezéseit a kivégzésről. Miután ezt megtörtént, a Lubjankán figyelmeztették, hogy többet ne fecsegen és ne beszéljen a cári család kivégzéséről.⁷⁶ Jermakov ebben a visszaemlékezésében azt állította, hogy Szverdlov – az uráli vezetők kérésére – engedélyezte a cár kivégzését, „*ám a családról, emlékszem, szó sem volt.*” Jermakov újfent azt állítja: az ő személyes kezdeményezése volt, hogy a gyerekeket is mészárolják le. Továbbra is saját magát állítja központba, és azt most sem említi, hogy a kivégzőosztagban kik voltak (ahogy írta, volt egy „lett” munkatársa, de nem tudja a nevét).⁷⁷

A 7Tage német folyóirat 1956. augusztus 25-i számában jelent meg *Johann Meier*, egy volt osztrák hadifogoly, majd kommunista agitátor és bolsevik párttag elbeszélése a cári család kivégzéséről. Meier 1918 tavaszán az Uráli Katonai Körzetben folytatott agitatori tevékenységet osztrák–magyar hadifoglyok között. 1918. július 16-17-én éjjel az Ipatyev-házban tartózkodott. 1922-ig tartózkodott Jekatyerinburbán, ezután Németországba költözött, majd az NSZK-ban élt (1964-ben halt meg).

Visszaemlékezésében szerepel egy 1918. július 18-án Jekatyerinburbán kelt dokumentum az Ipatyev-ház „különleges megbízatású” osztagának, vagyis a cári családot lemészárló kivégzőosztagnak a névsorával. Meier elbeszélését és a kivégzőosztag névsorát a korábbiakban általában megbízhatatlan kútfőnek – valamilyen nem tisztázott összeesküvéselmélet részének, egyenesen

⁷⁵ ЖУК 2014b, 165–170, 173, 183–184, 189–193.

⁷⁶ ЖУК 2014b, 92–93.

⁷⁷ ЖУК 2014b, 273–274.

„a KGB manipulációjának” – tekintette a szakirodalom.⁷⁸ 2007 – Alekszej cárevics és Marija Romanova maradványainak előkerülése – óta azonban olyan új szempontok merültek fel, amik kétségtelenné teszik, hogy Meier hiteles szemtanúja volt a jekatyerinburgi tragédiának. Nemcsak arról van szó, hogy az elbeszélés jó helyismeretről árulkodik. Olyan részleteket árul el, amiket csak közvetlen szemtanú ismerhetett: a ház belső berendezéséről, a foglyok életéről, például, hogy a volt cárné baby-nek hívta Alekszejt, angolul beszélt a gyerekeivel, hogy Marija kokettált az örökkel (ami Jermakov leírásaiban is rendre szerepel). A maradványok eltüntetés helyétől említi a „Négy fivér erdőt”, amit csakis beavatott ismerhetett akkor még. Olyan hiteles részleteket közölt a holttestek eltüntetéséről, amit a néhány beavatotton kívül senki nem ismerhetett akkor még, 1956-ban, és ami csak valódi szemtanútól származhat: Meier leírásában ugyanis az olvasható, hogy a maradványok eltüntetésekor minden holttestet levetkőztettek, kivéve Alekszejét. És valóban, 2007-ben, amikor előkerültek Alekszej cárevics maradványai, beigazolódott, hogy rajta volt ruha (egyedülként).⁷⁹

Ezek az elemek tehát igazolják, hogy Meier visszaemlékezése valós alapokon nyugszik, még ha terjengős és nagyzó is. Állítása szerint a kivégzés részleteit a kivégzőosztag tagjaitól, ismeri.

A „különleges osztag” névsora a következő neveket tartalmazza: *Gorvat Laoisz, Fiser Anzelm, Edelstein Izidor, Fekete Emil, Nad Imre, Grinfeld Viktor, Vergazi Andreasz*, majd külön három orosz név *Vagamov Szerge(j), Medvegyev Pav(el), Nyikulin*. Végül a lap alján a parancsnok neve: *Jurovski(j)*. Összesen tizenegy ember. A „különleges osztag” tagjai az I. Kamislovi lövészezred harcosai lettek volna. Ebben csakugyan sok magyar szolgált, de más forrásból nem ismert a léte 1918 augusztusa előtt.⁸⁰

Az első hét személy neve magyar eredetűnek látszik. A Meier-lista hitelessége mellett szól az is, hogy rajta szereplő Vergaszi Andreasz nevű személy minden bizonnyal azonos azzal a Verhas Andrással, aki a saját keze nyomát is hátrahagyta az Ipatyev-házban 1918. július 15-én. A jekatyerinburgi levéltárban végzett kutatásaim

⁷⁸ МЕЙЕР 1990. Kozlov részletes elemzése Meier iratának a többi visszaemlékezéssel összevetett ellentmondásaira hívja fel a figyelmet, de ennek alapján bármelyik visszaemlékezést hamisítványnak lehetne nevezni, hiszen mindegyikben lehet találni ellentmondást a többihez képest. Az iratban nevek nem pontos transzkripciója szerepel, pecsétani kifogások merülhetnek fel. КОЗЛОВ 2001, 124–136. A formai kifogások cáfolata: СЕНИН 2010, 320.

⁷⁹ ИВАНОВ–СОЛОВЬЕВ 2015, 9.

⁸⁰ ПЛОТНИКОВ 2003, 195.

során sikerült megtalálni Verhas András nyomát, valóban élt ilyen nevű személy Jekatyerinburgban, magyar kommunista volt. Az 1920 novemberi, és az 1921-es, külföldiekét összeíró regiszterben olvasható a neve a 175. szám alatt. Itt szerepel az is, hogy párttag volt, a 45312-es számú párttagkönyv tulajdonosa, és a 32-es ezredben szolgált fogságba esése előtt. 1914-ben került a frontra. Jekatyerinburgban egy ipari üzemben dolgozott.⁸¹

Bizonyosnak mondható, hogy a jekatyerinburgi Verhas/Vergaszi azonos azzal a Verhás András Budapest, Levente utca 10. számú lakossal, akit 1922-ben holtta nyilvánítottak a felesége, *Wilk Róza* kérelmére. Verhás András Budapesten született 1893. május 7-én, római katolikus vallású, foglalkozása vasesztergályos. A holtta nyilvánítás oka, hogy az 1914 decemberében a 32. gyalogezeredbe bevonultatott Verhás András orosz fogságba került, Csita környékére (Peszcsanka) vitték egy fogolytáborba, de „*azóta nem adott hírt magáról*”, és ennek alapján „*valószínű, hogy már nincs az élők sorában.*”⁸² A valóságban Verhás András ekkor még nagyon is élt, az uráli Szverdlovszkban telepedett le és kezdett új életet, egy gyár üzemvezetőjeként dolgozott. Neve a sztálini tisztogatások idején bukkan fel ismét, 1938-ban letartóztatták és tíz évi szabadságvesztésre ítélték. Neve a sztálini repressziók áldozatait nyilvántartó adatbázisban szerepel. Ebből az is kiderül, hogy „Vergas” 1893-ban Budapesten született, tehát azonos Verhás Andrásal.⁸³

Mit tudunk a Meier-listában szereplő többi emberről?

Egy *Nagy* nevű ember neve szerepel 1918 júniusában a jekatyerinburgi hadifoglyok pártgyűlésén, de ez elég gyakori családnév (a foglyok között is több Nagy nevű volt).⁸⁴

Meier azt állítja, hogy elbeszélése egyik fő forrása *Horvát Lajos* volt. Ez a név is felbukkan más, vonatkozó orosz dokumentumokban,

⁸¹ ГАСО Ф. Р. 102. Оп. 3. Дело 1. Az 1920-as évek elején mintegy 150-200 magyar élt Jekatyerinburgban, akik 1921 után nem tértek haza. Jelentős részük párttag volt. Ismert példák, amikor magyarországi családtagok, feleségek is kiköltöztek az Urálba az ott maradt férjük után. A szverdlovszki magyarok közül többen is a vasútnál találtak munkát, vagy a tűzoltóságnál, rendőrségnél, de az 1921-ben megnyitott Uráli Állami Egyetem első hallgatói között is voltak magyarok. Az Urálban élő magyarok szinte mindegyike az 1937-es Nagy Terror áldozata lett. МОТРЕВИЧ – СМЫКАЛИН 2020, 96–102.

⁸² BFL VII. 12. B. 1922-192060.

⁸³ ОТКРЫТЫЙ СПИСОК é.n.

[https://ru.openlist.wiki/%D0%92%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%B0%D1%88_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B9_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(1893](https://ru.openlist.wiki/%D0%92%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%B0%D1%88_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B9_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_(1893)

Letöltés ideje 2023. aug. 25.

⁸⁴ OBICKIN 1967, 146.

például Meierrel együtt 1920 februárjában a kormányzósági cseka párttagjainak ülésén, ami azt is megerősíti, hogy Meier és Horvát között valóban létezett személyes kapcsolat – és hogy Horvát Lajos csekista volt.⁸⁵ Egy Horvát Lajos nevű személyt szintén sikerült megtalálni a jekatyerinburgi nyilvántartásban, az 1921-es regiszterben a 129-es szám alatt. Ő „Sámsonban” (Sámsonháza?) született, magyar nemzetiségű, paraszti származású, 1915 márciusában esett orosz fogságba. Valószínűleg asszonya lehetett az ugyenezen sorszám alatt jegyzett *Horvát Valentina* takarítónő.⁸⁶ Egy Horvát nevű ember rendszeresen feltűnik 1918-ban a jekatyerinburgi bolsevikbarát hadifogolyszervezetek vezetői között, persze, ez megint csak viszonylag gyakori név.⁸⁷

Valószínű, hogy további oroszországi levéltári kutatások révén többet is meg lehetne tudni Horvát és Verhás kinti életéről.

Azt, hogy magyarok alkották a cári családot lemészárló kivégzőosztagot, *Rákosi Mátyás* is többször említette visszaemlékezéseiben, annak a kontextusában, hogy 1918-ban sok magyar csatlakozott a Cseka állományába. Rákosi, állítása szerint az 1920-as évek elején személyesen beszélgetett a cári család kivégzésében részt vett személyekkel, akik részletesen elmondtak neki mindent.⁸⁸

1918-ban az uráli Cseka tagja volt *Mihail Medvegyev (Kudrin)*, aki a sztálini korszakban visszavonult életet folytatott, mivel az 1910-es években Bakuban dolgozott, a bakui kommunista pártvezér *Sztyepan Saumjan* munkatársaként, és az ő feladata volt azzal foglalkozni, hogy Koba, a későbbi Sztálin feltételezett titkosügynöki-provokátori tevékenységét feltárja (Saumjan ugyanis úgy vélte, hogy Koba a cári titkosrendőrség forradalmi mozgalomba beépített provokátora). Medvegyev-Kudrin 1957-ben fejezte be *Ellenséges viharokon át* című visszaemlékezéseit, amit a KGB segítségével akart publikálni, de visszautasították a közlését. Érdekes, hogy ez a visszaemlékezés pont azokat a dolgokat emeli ki, mint amik a cár naplójában is szerepelnek (ablakok mésszel bekenése, séták ideje), mintha annak alapján készült volna.⁸⁹ Medvegyev-Kudrin szerint 1918. július 16-án az Amerika szállóban zajlott az a tanácskozás, ahol

⁸⁵ ГАСО Ф. 42, Оп. 2, Дело 477. (начато 26 января 1919 г., окончено 2 февраля 1920 г.)

⁸⁶ ГАСО Ф. Р. 102. Оп. 3. Дело 1. 129.

⁸⁷ ОБИКСКИН 1967, 146, 161.

⁸⁸ RÁKOSI 2002, 249, 511, 622.

⁸⁹ РГАСПИ Ф. 588. Оп. 3с. Д. 12. Л. 1-36. <https://statearchive.ru/docs.html> (Letöltés: 2023.08.25.)

a jekatyerinburgi pártvezetők előtt a Moszkvából érkezett Goloscsookin azt közölte, hogy a VCIK nem adott hozzájárulást a cári család kivégzéséhez. Szverdlov konzultált Leninnel, aki Moszkvában egy nyílt pert akart volna a cár ellen. A helyi, uráli munkások és az eszer párt vezetői követelték a cári család kivégzését – igyekszik a felelősséget megosztani Medvegyev-Kudrin.⁹⁰ A kivégzésben hét „lett” vett részt.⁹¹

1963-ban, nem sokkal a halála előtt Medvegyev-Kudrin készített egy második visszaemlékezést is (*A cári család kivégzése Jekatyerinburg városában 1918. július 17-én*).⁹² Ennek a visszaemlékezésnek az egyik fő mondanivalója, hogy a kivégzés Lenin akarata ellenére valósult meg, mondván, Szverdlov azt közölte Goloscsokinnel, hogy a kormány hivatalosan nem ad utasítást a kivégzésre.⁹³ Ebben a beszámolóban részletesen ír a kivégzés menetéről. Megerősíti, hogy a „lettek” közül hárman megtagadták a kivégzésben való részvételt, viszont a végén a feladatot elvállaló „lettek” döfték le szuronyokkal Gyemidova szolgálónőt (az első sorozatot túlélte családtagokat Jurovskij és Jermakov fejlődésekkel ölték meg).⁹⁴

Alekszej Kabanov 1918-ban az uráli cseka egyik vezetője volt. Visszaemlékezése (*Kabanov csekista személyes feljegyzései*) az 1950-es évek végén készült. Második visszaemlékezése 1965-ben magnófelvételre mondott szöveg. Ebben saját magát teszi meg a kivégzés főszereplőjévé, úgymond, ő irányította a likvidálás menetét, beleértve az első sorozatot túlélte személyek „kontrollövésekkel” történő kiiktatását is.⁹⁵

Nyikita Hruscsov szovjet pártfőtitkár 1964-ben utasítást adott az SZKP Agitációs és Propaganda Osztályának, hogy minden anyagot gyűjtsenek össze a cári család kivégzésével kapcsolatban (ezt a munkát a peresztrojka későbbi atyja, *Alekszandr Jakovlev* végezte el). Hruscsovot elsősorban az a kérdés érdekelte, hogy Lenin adott-e utasítást a kivégzésre. A hruscsovi utasítás nyomán 1964. május 15-én Jurovskij egykori segédjével, Grigorij Nyikulinnal és az akkor még szintén életben levő Iszaj Rodzinszkijjal készítették hangfelvételt. Nyikulin szenvtelenül beszélt a kivégzésről,

⁹⁰ ЖУК 2014b, 227, 245.

⁹¹ ЖУК 2014b, 229–230.

⁹² ЖУК 2014b, 193.

⁹³ ЖУК 2014b, 245.

⁹⁴ ЖУК 2014b, 245.

⁹⁵ ЖУК 2014b, 137–138, 820.

együttérzésnek, sajnálatnak nyoma sem volt a hangjában. Említi, hogy „lettek” is részt vettek az öldöklésben, de megvetően beszél azokról a „*puhány*” emberekről, akik megtagadták a kivégzésben való részvételt.⁹⁶

Rodzinszkij intellektuálisabb természetűnek tűnik Nyikulinnál, de megdöbbenő, hogy a vele készített interjúban nevetve, vidáman beszéli el a kivégzés menetét. Állítása szerint nem ismerte a végrehajtókat, akik Jurovskij emberei voltak.⁹⁷

Ezek tehát a fontosabb ismert források, visszaemlékezések a cári család kivégzéséről. Ezeken kívül még létezhetnek lappangó iratok is. Például Rodzinszkij az előbb említett beszélgetésben arról számolt be, hogy Jurovskijnak részletes írásos jelentést kellett készítenie a kivégzésről Lenin számára – ez az irat viszont nem ismert.⁹⁸ *Veniamin Alekszejev* jekatyerinburgi akadémikus arra hívja fel a figyelmet, hogy léteznek az üggyel kapcsolatban máig zárt dokumentumok. *Lavrentyij Berija* állambiztonsági vezetése idején, az 1940-es években történt egy vizsgálat Szverdlovszkban, ami a cári család kivégzését tárta fel (ennek a része lehetett Jermakov moszkvai kihallgatása is), de ennek a pontos eredményei mindmáig ismeretlenek.⁹⁹ Maga Jakovlev tesz említést arról, hogy az uráli CseKa 1918-ban Moszkvába szállított iratai eltűntek.¹⁰⁰

1945 után a magyar historiográfia bőven foglalkozott az oroszországi polgárháborúban szerepet vállaló magyar foglyokkal, jelentős forrásértékkel bíró, megkerülhetetlen munkák jelentek meg ekkor.¹⁰¹ A cári család kivégzésének témája azonban – összefüggésben a szovjet történetírás hasonló tendenciáival – itt is árnyékban maradt, csak apró betűs lábjegyzet szintjén került említésre, hogy magyarok is részt vettek a volt uralkodó „örzésében”.¹⁰² Magam immáron mintegy 15 éve foglalkozom időnként a témával, s az eddig megjelent írásaimra érkezett néhány olvasói levél, melyek szerzői megerősítik az általam írottakat. Az

⁹⁶ РГАФД Ф. 1. Ед. уч. 12126. <https://statearchive.ru/docs.html> (Letöltés: 2023.08.25.); ЯКОВЛЕВ 2013, 297.

⁹⁷ РГАФД Ф. 1. Ед. уч. 12125. 75–76. perc. <https://statearchive.ru/docs.html> (Letöltés: 2023.08.25.)

⁹⁸ РГАФД Ф. 1. Ед. уч. 12125. 75–76. perc. <https://statearchive.ru/docs.html> (Letöltés: 2023.08.25.)

⁹⁹ АЛЕКСЕЕВ 2015. <https://www.pravoslavie.ru/88154.html> (Letöltés: 2023.08.25.)

¹⁰⁰ ЯКОВЛЕВ 2013, 303.

¹⁰¹ Csak a fontosabbakat említve: GYÖRKEI – JÓZSA 1957; OBICSKIN 1967; TANÚSÁGTEVŐK 1977.

¹⁰² MÜNNICH 1957, 169–173. MAGYAR INTERNACIONALISTÁK 1967, 143; JÓZSA – MILEI 1967, 980–985.

alábbiakban két olvasói levelet idéznék. Még 2013 januárjában írt nekem egy nevét felfedni nem kívánó úr (*V. Bálint*), aki azt állította, hogy nagyapja 1918-ban vöröskatona volt az Urálban, és részt vett a cári család maradványainak eltüntetésében (egészen pontosan a holttestek feldarabolásában). Talán még ennél is érdekesebb az a levél, amit 2023 júliusában kaptam *F. Ármintól*, aki azt írta, hogy dédapja, *Fleischmann Izsák Izidor* – a levélíró, F. Ármin más családnevet használ – született 1894-ben, elhunyt 1961-ben, saját állítása szerint részt vett a cári család kivégzésében. A levélíró szerint dédapja orosz fogságba esett az első világháborúban, majd „*hithű bolsevik lett*” élete végéig.

A szovjet rendszer széthullása tette lehetővé a teljes értékű professzionális történeti kutatások kezdetét Oroszországban is. A cári család maradványai 1991-ben és 2007-ben kerültek elő, időnként kalandregénybe illő körülmények közepette.¹⁰³

1993 augusztusában az Oroszországi Föderáció főügyészsége nyomozást rendelt el a cári család és a környezetébe tartozó személyek halálát illetően. Ekkor egy neves történészekből álló bizottság is felállt *Ivan Kovalcsenko* akadémikus vezetésével. A bizottság feladata a levéltárakban rejtőző iratanyag felkutatása volt – és végül is ennek az eredménye lett az orosz Állami Levéltár 2015-ben megvalósított grandiózus és mintaszerű internetes projektje, melyben a cári család kivégzésére vonatkozó iratok, dokumentumok kerültek publikálásra.¹⁰⁴

¹⁰³ 1976-ban a szverdlovski geológus, *Alekszandr Avdonyin* illegális kutatást kezdett a cári család maradványainak feltárására – miután *G. T. Rjabov* filmrendező érdeklődött nála az uráli forradalmi események után, és akinek a *belügyi szervek* ajánlották az Avdonyinnal való kapcsolatfelvételt. Avdonyin megismerkedett Jurovskij fiával, akitől megszerezte apja még Pokrovskij számára készített visszaemlékezését, illetve igyekezett más, még élő szemtanúkat is fellelni. Ennek alapján Avdonyin 1978-ban megtalálta a temetkezési helyet. 1979-ben néhány bizalmas barátjával megkezdte a feltárást – titokban. Ekkor kiemelték a sírból három koponyát (Gyemidovaét, Tatjanaét, Anasztaszijaét), ezeket magukkal vitték és elrejtették. A „sírt” 1980-ban is megbolygatták. 1989 áprilisában a *Moszkovszkije novosztji* című lapban közölték, hogy tíz évvel ezelőtt megtalálták a cári család maradványait. 1991-ben kezdődtek meg a hivatalos ásatások, melyeket a magyar östörténettel foglalkozó kutatók számára is ismert *Ljudmila Korjakova* régész vezetett. Ez a feltárást mindössze három napig tartott. Összesen kilenc emberi maradványt tártak fel. A maradványokat egy közös amerikai-orosz kutatócsoport vizsgálta. 1998-ban genetikai vizsgálatokkal arra a következtetésre jutottak, hogy ezek a cári család tagjai, annak ellenére, hogy két fő (Alekszej és Marija) mintái hiányoztak. Alekszej és Marija maradványait 2007-ben találták meg. СОЛОВЬЁВ é.n., Пункт 2.

¹⁰⁴ СОЛОВЬЁВ é.n., Пункт 3.

Felhasznált irodalom

Források

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII. 12. B. 1922-192060.

Администрация Президента Российской Федерации (АП РФ)

Ф. 3. Оп. 58. Д. 280. Л. 2–22.

<https://statearchive.ru/docs.html#9> (Letöltés: 2023.08.24.)

Государственный Архив Свердловской области (ГАСО)

Ф. 42, Оп. 2. дело 477.

Ф. 102. Оп. 3. Дело 1.

Ф. 102. Оп. 3. Дело 5.

Ф. 102. Оп. 3. Дело 17.

Ф. Р. 102. Оп. 3. Дело 1

Российский Государственный Архив Фонодокументов (РГАФД)

Ф. 1. Ед. уч. 12125.

Ф. 1. Ед. уч. 12126.

<https://statearchive.ru/docs.html> (Letöltés: 2023.08.25.)

Российский Государственный Архив Социально-Политической истории (РГАСПИ)

Ф. 588. Оп. 3с. Д. 9. Л. 1–6. (с об.)

Ф. 588. Оп. 3с. Д. 12. Л. 1–36.

<https://statearchive.ru/docs.html> (Letöltés: 2023.08.24.)

Центр документации общественных организаций Свердловской области (ЦДООСО)

Ф. 41 Оп. 2 Д. 434. 1–149.

Ф. 221 Оп. 2 Д. 849. Л. 2–17.

<https://statearchive.ru/docs.html#9> (Letöltés: 2023.09.11.)

Publikált források

GYÖRKEI – JÓZSA 1957 = GYÖRKEI Jenő – JÓZSA Antal:
Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. Kossuth Könykiadó, Budapest, 1957.

HALLIBURTON 1935 = HALLIBURTON, R.: *Seven Leauge Boots.*
The Bobbs-Merill Company, Indianapolis, 1935.

MAGYAR INTERNACIONALISTÁK 1967 = *Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban (1917–1922). Dokumentumgyűjtemény. II. kötet. A magyar internacionalisták részvétele a szovjethatalom védelmében a polgárháború frontjain.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967.

MUNK é.n. = MUNK Artúr: *A nagy káder. Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországról.* Pantheon Kiadás, Budapest, É. n.

MÜNNICH 1957 = MÜNNICH Ferenc: *A tomszki internacionalisták* In: Györkei Jenő – Józsa Antal (szerk.): *Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957. 169–173.

NAGY 1977 = NAGY Jenő: *Egy lett ezredben a szocialista forradalomért, 1918.* In: *Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből. Magyarok a Nagy Október győzelméért 1917–1921.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977, 147–156.

OBICSKIN 1967 = OBICSKIN, G. D. (szerk): *Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista forradalomban és polgárháborúban. Dokumentumgyűjtemény.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1967.

RÁKOSI 2002 = RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1892 – 1925. 2. kötet.* Napvilág, Budapest, 2002.

TANÚSÁGTEVŐK 1977 = *Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből. Magyarok a Nagy Október győzelméért 1917–1921.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977.

TROTSKY 1958 = TROTSKY, Leon: *Diary in exile.* Harvard University Press, Cambridge–London, 1958.

АВДОНИН 1995 = АВДОНИН, А. Н.: *В жерновах революции. Документальный очерк о комиссаре В. В. Яковлеве.* Свердловский областной краеведческий музей, Екатеринбург, 1995.

БЫКОВ 1921 = *Рабочая революция на Урале. Эпизоды и факты 1917–1921. Сборник подготовлен к печати П. М. Быковым и Н. Г. Нипоркиным под общей редакцией Н. И. Николаева.* Государственное издательство, Уральское областное издательство, Екатеринбург, 1921.

БЫКОВ 1926 = БЫКОВ, П. М.: *Последние дни Романовых.* Уралкнига, Свердловск 1926.

ВОЕЙКОВ 1995 = ВОЕЙКОВ, В. Н.: *С царем и без царя.* Воениздат, Москва, 1995.

ДИТЕРИХС 1922 = ДИТЕРИХС, М. К.: *Убийство царской семьи членов дома Романовых на Урале. Ч. I. Владивосток, 1922.*

- ДСВ 1959 = *Декреты советской власти Т. II. 17 марта – 10 июля 1918 года*. Политиздат, Москва 1959.
- ДСВ 1964 = *Декреты советской власти Т. III. 11 июля – 9 ноября 1919 года*. Политиздат, Москва, 1964.
- ЖИЛЬЯР 1921 = ЖИЛЬЯР, П.: *Трагическая судьба русской императорской фамилии*. Ревель, 1921.
- ЖУК 2014b = ЖУК, Ю. А.: *Исповедь цареубийц. (Убийство Царской Семьи в материалах Предварительного Следствия и в воспоминаниях лиц, причастных к совершению этого преступления)*. Директ-Медия, Москва. 2014.
- ИВАНОВ – СОЛОВЬЕВ 2015 = ИВАНОВ, А. А., СОЛОВЬЕВ, Н. В.: *Заключение о возможности захоронения останков цесаревича Алексея Николаевича (Романова) и великой княжны Марии Николаевны (Романовой) в Петропавловском соборе г. Санкт-Петербурга*. Москва 2015.
- МЕЙЕР 1990 = *Как погибла царская семья. Свидетельство очевидца И. П. Мейера*. Возрождение, Москва, 1990.
- НИКОЛАЙ II. 2013 = *Дневники императора Николая II 1894 – 1918. Том II. Часть 2. 1914 – 1918*. РОССПЭН, Москва, 2013.
- ПАЛЕОЛОГ 1996 = ПАЛЕОЛОГ, М.: *Царская Россия накануне революции*. Москва, 1996.
- ПЯТЫЙ ВСЕРОССИЙСКИЙ СЪЕЗД СОВЕТОВ РАБОЧИХ, СОЛДАТСКИХ, КРЕСТЬЯНСКИХ И КАЗАЧЬИХ ДЕПУТАТОВ 1918 = *Пятый Всероссийский съезд Советов рабочих, солдатских, крестьянских и казачьих депутатов – стенографический отчет*. Москва, 1918.
- РОСС 1987 = РОСС, Н. (Сост.): *Гибель царской семьи. Материалы следствия по делу об убийстве Царской семьи (Август 1918 – февраль 1920)*. Посев, Frankfurt am Main, 1987.
- СОКОЛОВ 2017 = СОКОЛОВ Н. А.: *Убийство царской семьи*. Алгоритм, Москва, 2017.
- СТЕНОГРАММА ДОПРОСОВ 1924 = *Стенограмма допросов следователем Е. С. Кобылинского в качестве свидетеля П. Медведева Ф. Проскурякова и А. Акимова в качестве обвиняемых по делу убийства императора Николая II. Историк и современник* 1924. 168–239.
- ЮРОВСКИЙ 1993 = ЮРОВСКИЙ, Я.: *Исповедь палача. Источник 00 (1993)*, 107–117.
- ЯКОВЛЕВ 2013 = ЯКОВЛЕВ, А. Н.: *Сумерки*. Материк, Москва, 2013.

JÓZSA – MILEI 1968 = JÓZSA Antal – MILEI György: *A rendíthetetlen százezer. Magyarok a nagy októberi szocialista forradalomban és a polgárháborúban*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1968.

WILTON – TELBERG 1920 = WILTON, R. – TELBERG, G.: *The Last days of Romanovs*. Thorton Bhutterwold, London, 1920.

АЛЕКСЕЕВ 2015 = АЛЕКСЕЕВ, В. В.: Без исторических документов подлинность царских останков не определить. 2015. *Pravoslavie.ru* <https://www.pravoslavie.ru/88154.html> (Letöltés: 2023.08.25.)

БУРАНОВ – ХРУСТАЛЕВ 1997 = БУРАНОВ, Ю. А. – ХРУСТАЛЕВ, В. М.: *Убийцы царя. Уничтожение династии*. Терра, Москва, 1997.

ЖУК 2014 = ЖУК, Ю. А.: *Цареубийца. Маузер Ермакова*. Директ-Медия, Москва, 2014.

КОЗЛОВ 2001 = КОЗЛОВ, В. П.: *Обманутая но торжествующая Клио. Положи письменных источников по российской истории в XX в.* РОССПЭН, Москва, 2001.

МОТРЕВИЧ – СМЫКАЛИН 2020 = МОТРЕВИЧ, В. П. – СМЫКАЛИН, А. С.: Репрессии в отношении венгров в Свердловской области в 1930-е гг. *Российский юридический журнал* 2020/6. 96–102.

ПЛОТНИКОВ 2003 = ПЛОТНИКОВ, И. Ф.: *Правда истории. Гибель царской семьи*. За духовность и нравственность, Екатеринбург–Москва, 2003.

СЕНИН 2010 = СЕНИН, Ю.: *Полдинная судьба Николая II или кого убили в Ипатьевском доме?* Букинистика, Москва, 2010.

ФЕРРО 1991 = ФЕРРО, М.: *Николай II*. Международные отношения, Москва, 1991.

TURNÁR ÉRIK
BERLIN ÉS LONDON KÖZÉ SZORULVA

**A NYUGATI OROSZ ÖNKÉNTES HADSEREG NÉMET ÉS
BRIT KAPCSOLATAI AZ 1919-ES LETTORSZÁGI HÁBORÚ
IDEJÉN**

A Nyugati Orosz Önkéntes Hadsereg az orosz polgárháború egyik legfurcsább kreatúrája volt. Vezetője, *Pavel Bermond-t-Avalov* 1919 nyarán került a Baltikumba Németországban toborzott hadseregével és gyorsan átvette az irányítást az ottani fehér egységek felett is. Seregét német támogatással tudta létrehozni, német érdekekből kifolyólag lehetett a lettországi orosz csapatok parancsnoka, ráadásul seregének nagy része szintén intervenciós németekből állt. A felsoroltak ellenére érdekes huzavona alakult ki közte és a régiót felügyelő britek között, akik hónapokig nem tudták eldönteni, hogy hogyan viszonyuljanak Bermond-t-Avalov jelenlétéhez.

Bermond-t-Avalov június 12-én érkezett Jelgavába, ami a német csapatok mellett az orosz egységek központjává is vált. Csapatainak többsége június 14-re megérkezett. Bermond-t-Avalov saját elmondása szerint Kurlandot (Lettország nyugati részét) egyfajta kiindulópontként kezelte, ahol be lehet fejezni a csapatok felkészítését és el lehet indulni Moszkva vagy Szentpétervár irányába. *Anatol von Lievennel*, a lettországi orosz csapatok akkori parancsnokával ellentétben – de a fehér tábornokok többségéhez hasonlóan – egyáltalán nem tekintette legitimnek a balti államokat, azok területét az Orosz Birodalom elválaszthatatlan részének tekintette, ami garantálta a konfliktust a lettekkel.¹

Bermond-t-Avalov pozícióját, mint minden lettországi orosz egység legfőbb parancsnoka, *Jugyenyics* is megerősítette, sőt engedélyezte, hogy Lettországbán maradjon, amíg erőinek szervezése véget nem ér, ennek érdekében Bermond-t-Avalov utasítást adott, hogy a németországi toborzás folytatódjon. A britek kétértelműen viszonyultak a fejleményekhez. Egyrészt – támogatva Jugyenyics döntését – engedélyezték Bermond-t-Avalov csapatainak jelgavai állomásozását, viszont megtiltották a németországi toborzást, kvázi ellehetlenítve a szervezés befejezését. *Vlagyimir Rosenberg*²

¹ BERMOND-T-AVALOFF 1925, 149–151.

² Lovassági tiszt, Bermond-t-Avalov és Lieven közötti kapcsolat kezdeményezője és összekötője.

összekötötte ezen eseményt a német csapatok orosz parancsnokság alá kerülésével. Szerinte a német kormány kihasználta, hogy a britek – akik természetesen jelen voltak Berlinben, így látták az események alakulását – fellépésének következtében radikálisan lecsökkent az orosz önkéntesek száma, lehetőséget adva a német katonák orosz parancsnokság alá kerülésére és így támogatva a „fehér mozgalom” küzdelmét.³ A Lettországbán kelt, július 9-i brit jelentés kiegészíti és alátámasztja Rosenberg feljegyzését. Ebben a Liepājában szolgálatot teljesítő brit küldött, *Grant Watson* leírja, hogy Bermond-Avalov csapatai teljes mértékben német befolyás alatt állnak és Németországban több toborzóplakát is igyekszik német katonákat meggyőzni a csatlakozásról, ezért szükséges lenne a német és orosz csapatokat egymástól a lehető legtávolabb állomásoztatni.⁴

A brit félelmeket igazolja *Haniel von Haimhausen* külügyi államtitkár-helyettes július 13-i feljegyzése. Véleménye szerint azon brit követelés, melynek értelmében a németeknek el kell hagyniuk a Baltikum területét és a gyakorlatban fel kell adni minden befolyásukat, súlyos veszélyt jelentett a régióra, mivel az védtelenné vált volna a szovjetekkel szemben, ezért Németországnak négy célkitűzést kell követnie:

1. lett szolgálatra jelentkezett birodalmi németek jogainak védelmét;
2. biztosítani a szárazföldi összeköttetést Oroszország felé;
3. folytatni a bolsevizmus elleni küzdelmet;
- 4.. „megakadályozni, hogy az önálló Lettország és Észtország államok angol provinciává váljanak”.⁵

Haimhausen szerint a legjobb eszköz ezen célok elérésére a lettországi orosz csapatok támogatása volt, mivel az megfelelő demokratikus alapot teremtett a beavatkozásra, megkerülve a német csapatok kivonására felszólító brit követelést. Az oroszok támogatását elsősorban pénzügyi oldalról tartotta fontosnak és támogatta 10-15 millió márka azonnali átadását. A német csapatok kivonását az orosz szervezés befejezéséig késleltetni kellett.⁶

A Bermond-Avalovnak nyújtott pénzügyi támogatást illetően a kutatás számára jelentős kihívást jelent, hogy az erre vonatkozó

³ ROSENBERG 1920, 20–21.

⁴ Mr. Grant Watson (Libau) to Earl Curzon (Received July 11). July 9, 1919. DBFP 1949, 18.

⁵ „zu verhindern, daß aus den selbständigen Staaten Lettland und Estland englische Provinzen werden” ADAP 1984, 164.

⁶ Aufzeichnung des Unterstaatssekretärs im Auswärtigen Amt Haniel von Haimhausen. Den 13. Juli 1919. ADAP 1984, 163–165.

források rendkívül ritkák, és a meglévők sem részletezik ezt a kapcsolatot. *Rüdiger von der Goltz*, aki Bermond-Avalov elsőszámú támogatója volt a német hadseregen belül, 1920-as emlékiratában azt írja, hogy még korai erről nyíltan beszélni.⁷ Rosenberg megemlíti, hogy Bermond-Avalov egy bizonyos *Knorring* balti német báró közvetítésén keresztül keresett kapcsolatot a német pénzügyi, kereskedelmi és ipari szereplőkkel kölcsön biztosítása érdekében. Egy *Moschel* nevű közvetítőn keresztül ugyan sikerült a Morgan & Co. kereskedőházzal megállapodni egy 300 millió márkás kölcsönről, de Moschelről kiderült, hogy csaló. Miután hozzájutott az eredeti szerződéshez, azt teljesen megjelentette a sajtóban, valamint részletezte magukat a tárgyalásokat, aminek következtében baloldali pártok a német kormányt támadták, amiért az teret enged az ilyen reakciós szervezkedéseknek.⁸ Brit jelentésekből származik a legtöbb információ. A britek már 1919 augusztusának elején gyanították, hogy Bermond-Avalov nagy mennyiségben kap pénzt és hadianyagot, de ekkor még nem tudták, hogy milyen csatornákon keresztül.⁹ Egy október 5-i jelentés szerint Bermond-Avalov 60 millió márkát kapott októberre és további 50 milliót novemberre a Russische-Deutsches Finanz Syndicate A.G.-n keresztül, mely az Unter den Linden 78 címen volt bejegyezve Berlinben. A jelentés megjegyzi, hogy a bank tőkéje pontosan 300 ezer márká volt, ami a német törvények szerint a maximum tőkéje bármely bejegyzetlen banki szindikátusnak. A jelentés alapjául szolgáló forrás szerint a szindikátus a fenti összegekhez német nehézipari szereplőkön keresztül jutott hozzá.¹⁰ Egy november 3-i jelentés részletezi, hogy kikről van pontosan szó. Eszerint Bermond-Avalov legfontosabb támogatója a Krupp volt, mely nem csak pénzügyileg támogatta, de hadianyag tekintetében is jelentős támogatást nyújtott.¹¹ Wilhelm Lenz kutatásai alapján Bermond-Avalov további támogatója volt a Stinnes és a Bleichröder bank.¹²

Bermond-Avalov támogatásában jelentős szerepet játszott a balti német nemesség, mely a saját pozícióit igyekezett megőrizni Lettorszában. A folyamatban kulcsszerepet játszott a Livóniai

⁷ GOLTZ 1920, 227.

⁸ ROSENBERG 1920, 23–25.

⁹ General Burt (Riga) to Mr. Balfour (Paris. Recieved August 10). August 9, 1919. DBFP 1949, 55.

¹⁰ Report by Major Maude (Berlin) on inquiries to ascertain the source of Colonel Bermond-Avalov's Funds. October 5, 1919. DBFP 1949, 135–137.

¹¹ Note by Colonel Maude of a Conversation with Lieutenant Graublin in Berlin. November 3, 1919. DBFP 1949, 211–212.

¹² LENZ 1984, 20.

Lovagrend korábbi nagymestere, báró *Adolph Pilar von Pilchau*, aki 1918-ban a Németország által létrehozott Egyesült Balti Hercegség¹³ régensi pozícióját is betöltötte. 1919. július 22-én létrehozta a Katonai-Politikai Tanácsot Berlinben, azzal a céllal, hogy pénzügyi támogatást nyújtson egy új, nyugati orosz front megnyitásához a Baltikumban. A folyamatból a frissen létrejött balti kormányokat szándékosan kihagyta, mivel ő is osztotta azt a nézetet, mely szerint a balti államok nem képesek hosszútávon fennmaradni. Kezdeményezésének jelentős eredménye volt, hogy sikerült 1919 szeptemberében biztosítani Bermond-Avalov csapatainak a szükséges pénzügyi forrásokat.¹⁴

Bermond-Avalov politikai támogatása hasonlóan ködös. Habár 1919 nyarán egyértelművé vált, hogy a britek nem engednek a Baltikumot illetően, ennek ellenére a német kormány megosztott volt a teendőket illetően. A legnagyobb ellentét *Hermann Müller* külügy- és *Gustav Noske* védelmi miniszter között volt. Míg Müller nyilvánosan elutasította, hogy bármilyen kapcsolat legyen a német kormány és Bermond-Avalov között, Noske ezzel teljesen ellentétesen cselekedett. Nyíltan engedélyezte a német csapatok orosz parancsnokság alá kerülését és teljes támogatásáról biztosította Goltzot, aki igyekezett a német csapatokat Lettországbban tartani, ha kell, orosz parancsnokság alatt, hogy azok tovább tudják szolgálni a német hatalmi ambíciókat a régióban.¹⁵

A németországi pénzügyi támogatásnak jelentős hatása volt a lettországi parancsnoki struktúrára. Habár a lettországi orosz csapatok túlnyomó része Lieven parancsnoksága alá került, annak szűkös anyagi helyzete jelentősen megrendítette a csapatok hűségét. Július 16-án Lieven a britektől igyekezett támogatást szerezni, akiktől kérte, hogy folyósítsanak a számára 700 ezer márka kölcsönt, amivel fedezni tudná a katonák fizetését 10 napig. Ezt a britek még 21-én meg is adták, valamint engedélyezték, hogy 500 ezer font kölcsönt vegyen fel, de erre végül a brit kincstár elutasítása miatt nem került sor. Lieven kérésében nyíltan leírja, hogy a csapatai jelentős részének már Bermond-Avalov a de facto parancsnoka, mivel elegendő pénzzel rendelkezik azok ellátásához.¹⁶ Az orosz csapatok ellátásának hiányos volta, és az ebből fakadó, fokozódó britellenesség nem csak a

¹³ Németország az első világháború során az elfoglalt lett és észti területekből kísérletet tett egy olyan balti állam létrehozására, melyet a nagybirtokos balti német nemesség vezetett volna, de kiforrott terv híján kudarcba fulladt Berlin próbálkozása.

¹⁴ RETTIG 2021, 86–87.

¹⁵ LENZ 1984, 21.

¹⁶ General Prince Lieven to General Burt (Riga). July 16, 1919. DBFP 1949, 27–28.

lettországi csapatokat érintette, hanem az Északi Hadsereg főerőit is. *Vivian Henry Bosanquet*, tallini brit konzul július végén arra figyelmeztetett, hogy az elégtelen ellátás okán fokozódik a németekkel szembeni szimpátia a katonák körében, mivel az észtekkel ellentétben az oroszok nem kapnak megfelelő ellátást. A brit diplomata szerint a szituációt német ügynökök könyörtelenül kihasználták propaganda terjesztésére, aminek gyanús jele volt, hogy az időközben Lieven parancsnoksága alól Jugyenyicshez került csapatok között vannak, akik „*elég németek és nem beszélnek rendesen oroszul*”.¹⁷ Jugyenyics maga kitartott a brit támogatás mellett, annak ellenére, hogy az őt körülvevő stáb németbarát volt, és Goltz-on keresztül az orosz katonák is tartották a kapcsolatot a németekkel. *Alekszandr Rodzjanko* és *Jevgenyij Arszenyev* tábornokok igyekeztek meggyőzni Jugyenyicset, hogy tegyék át székhelyüket Narvából Pszkovba, hogy legyen esélyük egyesülni Bermond-Avalov csapataival. Ennek hatására kis híján szétesett a törekeny észtországi egyensúly, mivel az észtek kijelentették, hogy semmilyen németbarát erőt nem engednek át, sőt, inkább békét kötnek a szovjetekkel, akik ebben a felállásban a kisebbik rosszat jelentették számukra.¹⁸ *Alekszandr Gucskov*, a Kerenszkij-kormány egykori hadügyminisztere augusztus 18-án Rigában találkozott *Hubert Gough* tábornokkal, a Balti Brit Misszió parancsnokával és Jugyenyicscel, ahol az oroszok újból fennhangon hirdették, hogy a brit támogatás mértéke elégtelen.¹⁹

A német befolyás miatt a britek rendkívül bizalmatlanul viszonyultak Bermond-Avalov erőihez és folyamatosan figyelemmel kísérték csapatainak bővülését. A csapatok döntő többsége Németországból érkezett, de arra is volt példa, hogy Lengyelországból, aminek a varsói Brit Katonai Misszió vezetője (*Carton de Wiart*) igyekezett elejét venni.²⁰ Különösen nagy aggodalomra adott okot, hogy a németországi toborzás nem csak oroszokat érintett. Az orosz hadifoglyok mellett nagy számban jelentkeztek olyan német katonák, akiket a világháborút, valamint a versailles-i békeszerződést követően leszereltek, így könnyű volt őket

¹⁷ „... are quite German and do not even speak Russian properly”. Mr. Bosanquet (Reval) to Earl Curzon (Recieved Augut 1). July 31, 1919. DBFP 1949, 46.

¹⁸ General Sir H. Gough (Helsingfors) to Mr. Balfour (Paris. Recieved August 11). August 10, 1919. DBFP 1949, 55–56.

¹⁹ Colonel Tallents (Riga) to Earl Curzon (Recieved August 19). August 18, 1919. DBFP 1949, 66–67.

²⁰ General Burt (Riga) to General Sir H. Gough (Helsingfors). July 31, 1919. DBFP 1949, 44–45.

meggyőzni a lettországi harcokban történő részvételtől. Habár a nagyon szoros német kötődés azt jelentette, hogy sok orosz katona nem volt hajlandó Bermond-t-Avalovhoz csatlakozni, ezt ellensúlyozta a német önkéntesek beáramlása.²¹ A britek jelentése szerint a németek éjjel, 40-70 fős csoportokban, vasúton keresztül indulnak Kelet-Poroszországból Jelgavába, ahol azt remélik, hogy a közös német-orosz fellépés részeként nem csak a bolsevikok ellen, hanem a főellenség Lengyelország ellen is harcolni tudnak.²²

Bermond-t-Avalov brit megítélését jelentősen bonyolította, hogy szavai és cselekedetei között jelentős szakadék volt. Habár júliusban, arra hivatkozva, hogy csapatai még nincsenek felkészítve, Lettorszában maradt, később ezzel ellentétesen kommunikált. Augusztus 21-én meglátogatta a rigai brit missziót, ahol kifejtette, hogy cselekedetei ugyan attól függenek, hogy milyen utasítást kap Jugyenyicsztől 26-án, de szeretne 3 ezer katonát északra küldeni a pszkovi szektor biztosítására, de emellett csapatokat kívánt küldeni Daugavpils irányába is, Lettország délkeleti részébe.²³ A britek mereven elutasították a déli előrenyomulást és a pszkovi műveletet is csak abban az esetben engedélyezték volna, ha Bermond-t-Avalov megszabadul a német katonáktól. A Daugavpilst illető brit álláspontot annak függvényében érdemes vizsgálni, hogy a lettek és litvánok már korábban egy közös, Bermond-t-Avalov elleni hadműveletet terveztek, amennyiben a csapatai megindulnak Daugavpils irányába.²⁴

A Jelgavában folytatott brit-orosz tárgyalások során tovább erősödött a britek azon meggyőződése, hogy Bermond-t-Avalov teljesen a németektől függ, de az is nyilvánvalóvá vált, hogy őt magát a személyes megalomániája viszi előre.²⁵

A britek számára a legnagyobb problémát az jelentette, hogy júliusban megkezdődött a német csapatok orosz vezetés alá kerülése, így növelve a „fehér” hadsereg létszámát, illetve biztosítva a német célok kiszolgálását. A folyamatot Noske támogatásával Rüdiger von der Goltz vezényelte le. Július végéig a német intervenciós erők közül 3095 katona került Bermond-t-Avalov parancsnoksága alá, melyek közül érdemes kiemelni a Lütkenhaus-zászlóalj 500 fős kontingensét,

²¹ Extract from Report by General Malcolm (Berlin). August 8, 1919. DBFP 1949, 53–54.

²² Report by General Malcolm (Berlin). August 7, 1919. DBFP 1949, 52–53.

²³ General Burt (Riga) to Mr. Balfour (Paris). Recieved August 23). August 22, 1919. DBFP 1949, 69.

²⁴ Mr. Grant Watson (Riga) to Earl Curzon (Recieved August 14). August 12, 1919. DBFP 1949, 58.

²⁵ Colonel Tallents (Riga) to Earl Curzon (Recieved August 29). August 28, 1919. DBFP 1949, 82–83.

melyet az az *Ewald von Kleist* őrnagy vezetett, aki majd 1942-ben a Kék-hadművelet folyamán az A hadseregcsoport (Heeresgruppe A) parancsnoka lett.²⁶

London számára nem volt egyértelmű, hogy mit lehetne kezdeni Bermond-Avalov erőivel. Habár kecsegtető volt a szovjetek elleni bevetésük lehetősége, Bermond-Avalov kapcsolata a németekkel jelentős fejlődést okozott, mivel nem egyértelmű, hogy hogyan lehetett úgy felszámolni a német befolyást az orosz csapatok fellett anélkül, hogy csorbulna azok harcértéke. *Marsh* tábornok, Gough helyettese elvetette *Stephen Tallents* ezredes, a Balti Brit Misszió rigai szárnyának prominens munkatársa azon javaslatait, melyek alapján megfosztották volna Bermond-Avalov erőit a német hadianyagtól és a frissen érkező orosz önkéntesektől. Előbbi elsősorban a versailles-i békeszerződés azon pontjából indult ki, mely előírta a maximálisan engedélyezett hadianyag mennyiségét Németország számára, melyen felül minden készletet át kellett adnia a szövetségeseknek. *Marsh* szerint az így keletkezett felesleget oda lehetett volna adni a fehéreknek anélkül, hogy fennállna a német befolyás erősödésének kockázata. Gough szerint nem csak a németektől kellett megtisztítani a Baltikumot, hanem a „reakciós oroszoktól”, vagyis Bermond-Avalov erőitől, melyeket orosz területre kellene vezényelni. Ezzel szerinte egyszerre három célkitűzést is sikerülne teljesíteni: Bermond-Avalov orosz csapatait megszabadítanák a német befolyástól, Lettország megszabadulna a területén lévő orosz katonáktól, valamint a szövetségesek értékes haderőhöz jutnának a szovjetekkel szembeni harcban.²⁷

Bermond-Avalov megítélésén nem segített, hogy *Tallents* ezredes rendkívül negatívan ítélte meg az orosz tisztet. *Tallents* személyesen is találkozott Bermond-Avalovval, mikor Jelgavába utazott, hogy ellenőrizze a német és orosz csapatok helyzetét, illetve, hogy megismerje Bermond-Avalov terveit. Szóbeszédre alapozott véleményében visszaköszönnék a származását és világháborús szolgálatát érintő bizonytalanságok, mint rendfokozatának és kitüntetéseinek törvényessége. *Tallents* szerint Bermond-Avalov egy színpadias, megalomán kalandor volt, jelentős italproblémákkal, ennek ellenére elismeri, hogy intelligens és ravasz, könnyen tudja befolyásolni a körülötte lévőket, amit jól példáz, hogy bár eredetileg

²⁶ ЦЫГАНОВС 2015, 106-107.

²⁷ General Marsh (Helsingfors) to Mr. Balfour (Paris. Recieved September 1). August 31, 1919. DBFP 1949, 84–85.

Lieven kezdeményezéséhez csatlakozott Berlinben, sikerült átvenni a parancsnokságot csapatainak jelentős része felett.

Bermond-Avalov Tallents-nek kijelentette, hogy kész akár írásban is kijelenteni, hogy hajlandó elismerni a lett kormányt és megegyezésre jutni vele, valamint, hogy nem marad Lettországból hosszabb ideig mint szükséges és a távozásáig hajlandó alárendelni magát a lett főparancsnoknak. Bermond-Avalov ígéretei nem győzték meg a brit küldöttet, ahogy Kārlis Ulmanis lett miniszterelnököt és Dāvids Sīmansons lett főparancsnokot sem, akikkel Tallents augusztus 28-án megvitatta Bermond-Avalov ajánlatát, mely végül üres kijelentés maradt.²⁸

A britek helyzetértékelését nehezítette, hogy Bermond-Avalov kijelentései szöges ellentétben voltak tetteivel. Augusztus 29-án Marsh tábornok, Gough helyettese is találkozott Bermond-Avalovval, aki azt kérte a brit tábornoktól, hogy minél több egykori orosz foglyot küldjenek hozzá, hogy eltávolíthassa a németeket a seregből. Látszólag sikerült meggyőznie a brit tábornokot, mivel az jelentésében egyenesen arra tett indítványt, hogy Jugyenyics helyett Bermond-Avalov kapjon jelentős brit támogatást, mivel ő sokkal energikusabban lépne fel a szovjetekkel szemben.²⁹ Az intervenciók erők parancsnoka, Rüdiger von der Goltz a britek minden megkeresését elhárította Bermond-Avalovot illetően, kijelentve, hogy az orosz tiszttel való együttműködés alatt szolgáló németek önkéntesek és neki semmilyen fennhatósága nincs felettük.³⁰ A britek és Bermond-Avalov közötti tárgyalások eredménytelensége nem okozott különösebb meglepetést Londonban, tekintve, hogy ellenében Bermond-Avalov kijelentéseivel, a britek soha nem bíztak benne és végig német bábként tekintettek rá – joggal. Október 10-én hivatalosan is megalakult a Szövetségek Közi Balti Bizottság, véget vetve a britek egyoldalú jelenlétének a régióban. A bizottság már megalakulásakor egyértelmű álláspontot vett fel: Bermond-Avalovot és csapatait el kellett távolítani a Baltikumból.³¹

Bermond-Avalov helyzete 1919 őszén így teljesen tisztázódott, ugyanakkor katasztrófálissá is vált. A britek nyomására a Bermond-Avalovnak nyújtott támogatás október elején megszűnt, kilátástalanná

²⁸ Colonel Tallents (Riga) to Earl Curzon (Received September 10). September 1, 1919. DBFP 1949, 85–89.

²⁹ General Marsh (Helsingfors) to Mr. Balfour (Paris). August 29, 1919. DBFP 1949, 83.

³⁰ Colonel Tallents (Riga) to Earl Curzon (Received September 4). September 3, 1919. DBFP 1949, 89.

³¹ LENZ 1984, 23.

téve csapatainak hosszútávú helyzetét. A Riga elleni támadás gyorsan összeomlott, csapatainak maradványát, lassan, fegyveres úton üldözte Németországba előbb a lett, majd a litván hadsereg. A Nyugati Orosz Önkéntes Hadsereg történetének német és brit számai érdekes betekintést nyújtanak a Berlin és London közötti balti hatalmi játszmába, mely meghatározta a régió – kiváltképp Lettország – életét 1919 folyamán.

Felhasznált irodalom

Források

ADAP 1984 = *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945. Aus dem Archiv des Auswärtiges Amts. Serie A: 1918-1925. Band II. 7 Mai bis 31. Dezember 1919.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1984.

BERMONDT-AVALOFF 1925 = BERMONDT-AVALOFF, Pavel: *Im Kampf gegen den Bolschewismus.* J. J. Augustin, Glückstadt und Hamburg, 1925.

DBFP 1949 = *Documents on British Foreign Policy 1919-1939. First Series. Volume III. 1919.* His Majesty's Stationary office, London, 1949.

GOLTZ 1920 = GOLTZ, Rüdiger von der: *Meine Sendung in Finnland und Baltikum.* Verlag von K. F. Koehler, Leipzig, 1920.

ROSENBERG 1920 = ROSENBERG, Rittmeister von: *Die Bildung russischer nationaler Formationen an der baltischen Front.* Redaktion russische Korrespondenz, H. n. 1920.

Szakirodalom

LENZ 1984 = LENZ, Wilhelm: Die Bermond-Affäre 1919. *Journal of Baltic Studies* 1984/1. 17–26.

RETTIG 2021 = RETTIG, Thomas: Pavel Bermond-Avalov and the Formation of the West Russian Volunteer Army – Warlordism in the Baltic? *Estonian Yearbook of Military History* 2021. 67–115.

ЦЫГАНОВС 2015 = ЦЫГАНОВС, Юрис: Формирование Западной русской добровольческой армии (лето – осень 1919 года). *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 2015. 101–118.

ZAB TAMÁS LÓRÁND KARRIER ÉS TÚLÉLÉS

A SOMOGYI LATINCA-SZÁZAD HÁROM VETERÁNJA A SZOVJETUNIÓBAN

Bevezetés

1919. szeptember 10. és 12-e között a kaposvári törvényszéken tárgyalták a Tanácsköztársaság hónapjaiban Somogy vármegyében tevékenykedő Latinca-terrorszázad¹ 46 tagjának büntetőperét.² A per során a vádlottakat két kivétellel börtönbüntetésre ítélték. A perben bíróság elé állt mások mellett három fiatal kaposvári kommunista, *Pusztai Gazda Jenő* bölcsészhallgató, *Roth Imre* orvostanhallgató és *Somogyi Pál* asztalos is.³ Hármójukat az különbözteti meg a többi vádlottól, hogy a kommün melletti szerepvállalásuk idővel a szovjetunióbéli emigráció vállalására kényszerítette őket. Ebben a tanulmányban az ő emigránséletük kerül bemutatásra a rendelkezésre álló források alapján.

A Tanácsköztársaság néhány hónapig tartó kálváriája, bár rövid epizódja volt a magyar történelemnek, mégis rengeteg magyarországi család élettörténetére volt meghatározó hatással. „*Tízezrekkel mérhető azoknak a száma, akik [...] olyan ajtó mögé kerültek, amelyen csak kívülről van kilincs*”⁴ – írta erről *Borsányi György*. A hazai földön eltöltött börtönbüntetés helyett sokezen választották a külföldi emigrációt, s számukra gyakran csak szovjet földön jutott életlehetőség. Jelen tanulmány főszereplői nem tartoztak a különleges, nagy

¹ A Latinca-századról legújabban: FARKAS 2019.

² A vörös terroralakulathoz tartozó katonák bűnpöre. *Új Somogy*, 1919. szept. 12., 3. A per iratai: MNL SVL VII. I/b., Peinhoffer Lajos és társai perének iratai (2112), 525.

³ A tanulmány főszereplőinek nevének helyesírása nem egyértelmű. *Pusztai Gazda Jenő* sokszor csak *Gazda Jenő*ként szerepelt, nevét pedig később *Jevgenij Juljanovics Gazdára* oroszosította. *Roth Imre* helyenként *Rót Imreként* szerepel, később nevét az emigrációban *Révész Imrere* magyarosította, publikációi *Révész R. Imreként* jelentek meg. Ennek ellenére oroszosan az *Imre Genrihovics Rot* nevet használta. *Somogyi Pál* *Steiner Pál* néven született, majd az emigrációban a *Somogyi Pál* nevet használta, hivatalosan azonban a II. világháború utáni hazaérkezése után magyarosította nevét. Az egyszerűség kedvéért a tanulmányban a fent használt névalakokat használjuk. Életrajzukat röviden ismerteti: ANDRÁSSY 1975. *Pusztai Gazda és Somogyi fiatalkorának párhuzamos életrajza*: ZAB 2023.

⁴ BORSÁNYI 1995, 24.

befolyással és ismertséggel rendelkező kommunista vezetők közé, életrajzuk ismertetését mikrotörténeti megfontolások indokolják. Mikor és hogyan kerültek új hazájukba? Milyen karriert futottak be a kommunista pártban és mozgalomban, illetve milyen megélhetési forrást választottak maguknak? Hazatértek-e még valaha, vagy szovjet földön lelték halálukat? Ezekre a kérdésekre kíván választ adni jelen tanulmány.

Szakirodalmi áttekintés

A két világháború között a Szovjetunióban jelentős számú magyar emigráns élt, ennek ellenére a téma szakirodalmi feldolgozottsága mozaikos. Rainer M. János 1996-ban egy nevezetes somogyi emigránsról (*Nagy Imréről*) írt életrajzában úgy fogalmazott: „a szovjetunióbeli magyar kommunista emigráció története olyan elsüllyedt világ, amely esetében alig remélhető, hogy a szorgos búvárlat (még ha folyna is ilyen munka) felszínre hozza a már elveszett részleteket.”⁵ A Párttörténeti Intézet egykori részlegvezetője, Petrák Katalin csak a rendszerváltás után, 2000-ben adta közre évtizedes kutatómunkáját összegző művét, amely a téma első modern, monografikus feldolgozása.⁶ Rendelkezünk fontos életrajzokkal olyan kommunista politikusokról, akiknek életében az emigráció fontos periódus volt, például Kun Béla⁷ és Nagy Imre⁸ életrajza is a széles olvasóközönség kezébe került. A magyar kommunista párt és mozgalom történetét – az emigrációs időszakkal együtt – Papp István foglalta össze korszerűen 2024-ben megjelent kötetében.⁹

Források

A szovjetunióbeli magyar emigráció kutatásához a forrásadottságok korlátozottak. A tanulmányban tárgyalt három személy életének ezen szakaszáról a következő forrástípusok állnak a kutató rendelkezésre: 1) az emigráns sajtóban megjelent publikációk, 2) saját visszaemlékezéseik, memoárjaik, 3) online elérhető orosz nyelvű források.

1) Emigráns sajtó

Szovjet-orosz levéltári források hiányában elsődlegesen hozzáférhető primer forrásaink a tanulmány főszereplőinek az emigráns kommunista

⁵ RAINER M. 1996.

⁶ PETRÁK 2000. Petrák könyve 2012-ben új kiadást ért meg: PETRÁK 2012.

⁷ BORSÁNYI 1979.

⁸ RAINER M. 1996.

⁹ PAPP 2024.

sajtóban megjelent írásai. Roth Imre egy rövid ideig a moszkvai Sarló és Kalapács folyóirat főszerkesztője volt, és maga is rendszeresen publikált száraz, közgazdasági témájú propagandaírákat itt.¹⁰ Somogyi Pál, aki íróként próbálta megvetni a lábát, ugyanebben a lapban publikálta szárnypróbálgatásainak első eredményeit; írásainak elsődleges témája az orosz polgárháborúban szerzett élményei voltak. Pusztai Gazda Jenő egy alkalommal az amerikai Új Előre című lapban jelentetett meg írást a szovjet munkaszervezés „sikereiről”.¹¹

2) Visszaemlékezések, memoárok

Az emigráns életutak kutatásának elsődleges forrásbázisát a memoárok, visszaemlékezések alkotják. Ugyan ezek az események után évtizedekkel kerültek lejegyzésre, tartalmazzák az illető személyek életútjának alapvető állomásait. Ehelyütt nincs lehetőség részletesen kifejteni a forráscsoport alkalmazására vonatkozó metodológiai problémákat, azt azonban ki kell emelni, hogy a kommunista mozgalom kutatása a visszaemlékezés-irodalom integrálása nélkül megoldhatatlan feladat. Így nincs más megoldás, mint az elvárható forráskritikával felhasználni ezeket a szövegeket.

A visszaemlékezések mennyiségét tekintve szerencsés helyzetben van a kutatás, ugyanis a szereplők több alkalommal is elbeszélték szovjetunióbéli életük történetét. Somogyi Pál 1945-ös hazatérése után grafomán „proletáríróvá” vált, művei autobiografikus ihletésűek voltak.¹² Publikált emlékezései mellett a megyei levéltár, illetve a Párttörténeti Intézet is vett fel vele visszaemlékezéseket. Pusztai Gazda Jenő szintén több publikált, illetve egy nagy terjedelmű publikálatlan visszaemlékezést hagyott hátra, amelyet 1970 október 12-én, halálának évében vett fel vele Petrák Katalin Moszkvában.¹³ Hármójuk közül csak Roth Imre nem hagyott hátra (korai halála miatt) önéletírást.

3) Online elérhető orosz nyelvű források

Korlátozott számban ugyan, de orosz adatbázisokban kutatva is találhatóak nyomok a három Latinca-veterán szovjetunióbéli életéről. Roth Imre neve több, a szovjetunióbéli politikai elnyomás áldozatainak

¹⁰ Például: RÉVÉSZ R. Imre: Az új gazdasági politika 10 éves évfordulója. *Sarló és Kalapács*, III/3–4 (1930), 8.

¹¹ GAZDA Jenő: Hogyan menttünk át a 7 órás munkanapra. *Új Előre*, 1929. jún. 5., 7.

¹² Egy memoárja könyv alakban is megjelent: SOMOGYI 1971.

¹³ PUSZTAI GAZDA 1970.

adatait tartalmazó adatbázisban szerepel.¹⁴ Az *1418 – Az emlékezés útja* projekt a „Nagy Honvédő Háborúban” résztvevő orosz katonák adatait gyűjti össze egy adatbázisba, itt megtalálhatjuk Pusztai Gazda Jenő profilját is.¹⁵ Hasonlóképpen megtalálható Pusztai Gazda Jenő nevének bejegyzése a novogyevicsi temető adatbázisában.¹⁶

Magyarok a Szovjetunióban a két világháború között

Pontos számadat nem áll rendelkezésre a Szovjetunióban élő magyarok számáról, de bizonyos, hogy több tízezres nagyságrendű számról van szó. *Kóris Kálmán* 1934-ben 70000-re becsülte az itt élő magyarok számát, *Petrák Katalin* monográfiája ezt a számot fogadja el.¹⁷ A kint élők közül sokan még a nehézkesen működő szovjet–magyar diplomáciai tárgyalások kudarcaként maradtak kint, a világháborús hadifogság óta. Közöttük néhányan harcoltak a bolsevikok mellett, de ez a csoport nem bolsevizálódott átfogóan. Ezek a magyarok idővel, ha valamilyen egyéb ok nem tartotta őket külföldön, amint lehetőségük nyílt rá, visszatértek Magyarországra. Az emigránsok másik csoportja elsősorban gazdasági okokból vándorolt a szovjet államba. Létszámuk a gazdasági világválság idején nőtt meg. Az itt tárgyalt három személy az emigránsok harmadik csoportjába tartozik, mindhárman politikailag aktív, kommunista párttagok voltak, akik börtönbüntetés elől menekültek a Szovjetunióba. A magyar párttagok esetében sem rendelkezünk egészen pontos számokkal, az 1926-os pártösszeírás 1427 főt számolt, de valójában ennél valamivel többen lehettek.¹⁸ A legtöbben Moszkvában, illetve Leningrádban éltek, többségük pedig az 1891–1895-ös korosztályhoz tartozott.¹⁹ Lakáshelyzetük rendezett volt és állandó munkával rendelkeztek. 1926-tól kezdve kezdődött el a moszkvai és leningrádi magyarok fokozott ütemű kiköltözése az ország különböző köztársaságaiba, ugyanis az iparosítás, a mezőgazdasági átszervezések és az ötéves tervek elindulása jövedelmező

¹⁴ Roth Imre profilja az Otkrityij Szpizszok adatbázisában: [https://ru.openlist.wiki/Рот_Имре_Генрихович_\(1898\)](https://ru.openlist.wiki/Рот_Имре_Генрихович_(1898)), a Besszmertnyij Barak adatbázisában: <https://bessmertnybarak.ru/books/person/415902/> (Letöltés: 2025. 09. 21.)

¹⁵ Pusztai Gazda Jenő profilja az 1418 – Doroga Pamjatyi adatbázisában: <https://1418museum.ru/heroes/41609398/> <https://1418museum.ru/heroes/43082173/> (Letöltés: 2025. 09. 21.)

¹⁶ Pusztai Gazda Jenő profilja a Novogyevicsij Nyekropol adatbázisában: <http://nd.m-necropol.ru/gazda-eyu.html> https://novodevichyinecropol.narod.ru/kn_1_lines.htm (Letöltés: 2025. 09. 21.)

¹⁷ Idézi PETRÁK 2000, 55.

¹⁸ PETRÁK 2000, 143.

¹⁹ PETRÁK 2000, 143.

munkalehetőségeket ígértek számukra ezeken az elmaradottabb területeken.²⁰ Gyakori volt, hogy az emigráns nem folytathatta magyarországi szakmáját, és váltania kellett – különösen igaz volt ez az értelmiségiekre.

Három somogyi vörös veterán a Szovjetunióban

A Latinca-század egy, a Tanácsköztársaság fennállása alatt Somogy vármegyében működő karhatalmi osztag volt, amely terrorisztikus feladatokat is ellátott, egy rövid ideig pedig „*terrorszázad*” feliratú sapkát viselt.²¹ Ez az egység *Latinca Sándorról*²² kapta a nevét, aki iránt a század tagjai feltétlen lojalitást tanúsítottak és akit eszmei vezérüknek tekintettek. A század tevékenységének Somogy vármegyében ugyan nem volt halálos áldozata, tagjait azonban több éves börtönbüntetés letöltésére ítélték a proletárdiktatúra bukása után.

Roth Imre

Roth Imre a Tanácsköztársaság bukásakor mindössze 19 éves volt és a Budapesti Tudományegyetem Orvostudományi Karán két elvégzett szemeszterrel rendelkezett. Eredetileg öt év börtönbüntetésre ítélték, de az 1921 október 5-én aláírt rigai fogolycsere egyezmény során a Szovjetunióba került.²³ A fogolycsere egyezmény során hozzávetőlegesen 400 kiválasztott kommunista került a szovjet államba, cserébe 2500 magyar katonatisztért.²⁴ A kicserélendők névsorát a már határon túl lévő magyar kommunista emigráció (elsősorban *Rákosi Mátyás*) hatására állították össze a szovjet tárgyalófél számára.²⁵ Roth már az első fogolycsere szállítmány 60 tételes névsorába is bekerült, így 1921 novemberében (21 évesen) átléphette a Szovjetunió határát. Roth így két év után szabad ember lett – ugyanakkor családjától, addigi életétől elvágyva kellett új életet kezdenie egy idegen országban, amelynek még a nyelvét sem beszélte.

Az emigránsok beilleszkedésére nagy hangsúlyt fektetett úgy a szovjet állam, mint a magyar emigrációs közösség. Roth Kun Béla protezsztáltja lett, munkát kapott, tanulmányait folytathatta. Orvosi ambícióit feladta, közgazdasági pályára került. 1932 körül már

²⁰ PETRÁK 2000, 144.

²¹ FARKAS 2019, 22.

²² Latinca Sándorról: KÁVÁSSY 1973.

²³ Kaposvári kommunista a kicserélt cserekommunisták között. *Új Somogy*, 1921. nov. 10., 2; Akik kiszabadultak Horthy poklából. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. nov. 9., 4.

²⁴ A rigai fogolycsere egyezményről lásd: HUNYADI 1976; KOLONTÁRI 2009, 13–33.

²⁵ KOLONTÁRI 2009, 26.

bizonyosan az Ipari Bank pénzügyi tanácsadója volt.²⁶ A húszas évek végére a kommunista emigráció fontos tagja lett. Az 1929-ben alapított Sarló és Kalapács folyóirat első számában már írással jelentkezett, *Az öt éves terv első esztendeje* címen.²⁷ Néhány évvel később, 1932-ben már a folyóirat több számát is ő szerkesztette. Ebben az időszakban tanított a Nyugati Nemzeti Kisebbségek Kommunista Egyetemén (röviden: Nyugati Egyetemen), ahol a magyar hallgatók és oktatók nagy száma miatt külön magyar tagozatot is szerveztek.²⁸ 1931-ben az ő társszerzőségével jelent meg Moszkvában az *Az épülő szocializmus*²⁹ című könyvecske, amely a „Sarló és Kalapács Könyvtára” sorozat része volt. A megjelent ismertető szerint „A 144 oldalas, bőven illusztrált könyv rövid rajzokban hű tükrét adja annak a gigászi munkának, amit a Szovjetunió dolgozói folytatnak a szocializmus felépítéséért. Nélkülözhetetlen minden pártmunkás számára és mindenki részére, aki meg akarja ismerni a harcoló és építő proletárházát.”³⁰ 1933 körül a Kazah SZSZK-ba költözött, ahol a Balkas-tó melletti bányászati és kohászati üzem gazdasági osztályvezetője lett.³¹

Roth szerencsége pártfogója, Kun Béla kegyvesztésével fordult rosszra.³² 1938 december 16-án a kazah NKVD letartóztatta. A Szovjetunió Fegyveres Erőinek Legfelsőbb Bírósága golyó általi halálra ítélte.³³ Az ítéletet nem sokkal ezután végre is hajtották. Roth Imrét 1957. április 18-án rehabilitálták.

Pusztai Gazda Jenő

Pusztai Gazda Jenő a Budapesti Tudományegyetem magyar-történelem szakos hallgatója volt. A világháborúban önkéntesként vett részt,

²⁶ PETRÁK 2000, 64.

²⁷ Révész R. Imre: *Az öt éves terv első esztendeje. Sarló és Kalapács*, 1929 (1/1.), 7–9.

²⁸ PETRÁK 2000, 171.

²⁹ BALOGH – RÉVÉSZ 1931.

³⁰ *Az épülő szocializmus. Sarló és Kalapács*, III./1. (1931.), 11.

³¹ Roth Imre adatlapja a Besszmerityij Barak adatbázisában. <https://bessmerityijbarak.ru/books/person/415902/> (Letöltés: 2025. 09. 21.)

³² Somogyi Pál kései visszaemlékezésében azt írja, hogy 1936-ban, Kun Béla letartóztatása után Moszkvában találkozott Roth Imrével, aki a következőket mondta neki: „Távol-Keletre megyek, egy ismeretlen kisvárosba. A neve a térképen nem is szerepel. Gyárban fogok dolgozni mint írnok, vagy munkás, vagy ki tudja?” A forrás szerint Roth kazahsztáni kiküldetése csak ekkor történt meg, és már az ellene alkalmazott retorziók kezdete volt. Az ezzel ellentmondó orosz nyelvű adatbázisban Roth beosztásaként „*nacsalnyik finotgyela*”, tehát gazdasági osztályvezető van megjelölve. SOMOGYI 1979, 33.

³³ Roth Imre adatlapja az Otkrytij Szpizok adatbázisában: [https://ru.openlist.wiki/Рот_Имре_Генрихович_\(1898\)](https://ru.openlist.wiki/Рот_Имре_Генрихович_(1898)) (Letöltés: 2025. 09. 21.)

később pedig tiszt lett. Az őszirózsás forradalomnak a Forradalmi Katonatanács tagjaként tevékeny részese volt. Ezután a KMP kötelékébe lépett, és szülővárosába, Kaposvárra került pártmunkára. Itt rövidesen a Latinca-század parancsnoka lett. A Tanácsköztársaság bukása után másfél év börtönbüntetést kapott. 1921 februárjában szabadult, majd Pécs, Eszék, Belgrád érintésével szeptemberben Bécsbe költözött. Ebben az időszakban már részt vett a kommunista emigráció életében, újságcikkeket írt, a Vörös Segély bécsi szervezetének elnökhelyettese lett. A mindennapi betevőt textilgyári munkásként kereste meg.³⁴ Hamarosan azonban tovább kellett állnia Ausztriából, mert a bécsi rendőrség nem járult hozzá a maradásához. Sok társához hasonlóan kelet felé vette az irányt.

Pusztai Gazda 1923 áprilisában érkezett meg a Szovjetunióba. Itt rögtön földijét, Roth Imrét kereste fel, aki ekkorra már második oroszországi évét töltötte. Roth összekötötte Kun Bélával, aki a szovjet pártba való átigazolására lehetőséget is biztosított. Ennek feltételeként írnia kellett az amerikai magyar nyelvű kommunista újságra,³⁵ valamint a magyar klub életében szerepet kellett vállalnia. Pusztai Gazda így a moszkvai magyar klub titkára lett. Ez a munka fizetéssel nem járt, ezért egy textilüzemben kezdett el dolgozni. Visszaemlékezésében kiemeli, hogy fontos szerepet játszott az életükben a klub kötelékébe tartozó magyar nyelvű színjátszócsoporthoz. Moszkvában közeli barátságot kötött *Chlepkó Edével* (vasmunkás, a Tanácsköztársaság alatt a Vörös Őrség politikai biztosa), *Bajáki Ferencsel*, illetve *Szántó Rezsővel*.³⁶

Pusztai Gazda karrierje a Szovjetunióban hamar felívelt. Pártvonalon 1924-től munkahelyén fontos szerepet töltött be, 1926-tól titkára lett. Az üzem pártalapszervezetének körülbelül 300 (leginkább orosz) tagja volt, közöttük Pusztai Gazda két és fél évig függetlenített pártmunkás volt. Ebben az időben a kerületi bizottság tagja, majd a moszkvai városi (!) pártbizottság ellenőrzőbizottsági póttagja lett. Néhány évre a kerületi tanács képviselőjévé is megválasztották.³⁷ Szakmai értelemben is komoly támogatásban részesült. 1928-ban a Szovjetunióban programot indítottak, hogy a pártmunkások foglalják el az ipari vállalatok vezető pozícióit. Pusztai Gazda a moszkvai Textilipari Főiskola elvégzése után textilmérnök és egy nagyobb

³⁴ PUSZTAI GAZDA 1970, 32-35.

³⁵ Az Új Előre című lapban mindössze egy cikk jelent meg a neve alatt. Gazda Jenő: Hogyan mentünk át a 7 óras munkanapra. *Új Előre*, 1929. jún. 5., 7.

³⁶ PUSZTAI GAZDA 1970, 37.

³⁷ PUSZTAI GAZDA 1970, 40., ill. Bokányi Dezső: Magyar munkások a Szovjet Unióban. *Új Előre*, 1935. okt. 16., 6.

moszkvai textilgyár főmérnöke lett, majd területi textilipari főosztályvezető.³⁸

Saját értéktétele szerint az emigránsok életében az 1937-es év jelentette a fordulópontot. Bár ő maga letartóztatás nélkül túlélte az időszakot, legközelebbi barátai, Chlepkó Ede és Bajáki Ferenc nem voltak ilyen szerencsések. Visszaemlékezésében így ír erről: „[...] 1936-ban, kb. augusztus 15-én volt, hogy én szabadságra készültem, augusztus 15-én kellett elutaznom. Már a jegyem is megvolt Szocsiba [...]. Estefelé, körülbelül hét órakor csöngettek és Bajáki és Chlepkó jöttek hozzám. Nagyon izgatottak, még azt is mondhatom, hogy sápadtak voltak. [...] Chlepkó mindjárt azt mondta: »Na Jenő, mi már nem vagyunk párttagok.«”³⁹ Az ügy végül Bajáki kivégzésével zárult, Chlepkó pedig egy kényszermunkatáborba került, ahol nem sokkal később meg is halt. Ha hihetünk a memoár elbeszélésének, Pusztai Gazdának hatalmas szerencséje volt, mert a letartóztatások ürügyeül szolgáló esetben ő is érintett volt. Chlepkóék látogatása után azonban elutazott a szabadságára, visszatérése után pedig az ügy már „elcsendesedett”.

A II. világháború után Pusztai Gazda is a hadsereg kötelékébe került, mint az intendánsszolgálat főhadnagya, tehát logisztikai, utánpótlással és hadtáppal kapcsolatos feladatkörei voltak. A nyugati (magyar szempontból keleti) fronton szolgált, a Volhov folyó környékén, egysége egy katonai autót út üzemeltetéséért, biztonságáért volt felelős. A háború alatti tevékenységéért több kitüntetésben részesült.⁴⁰

Pusztai Gazda azok közé a magyar emigránsok közé tartozott, akik végül a Szovjetunióban hosszú életet élhettek meg. Családot alapított, gyermekei, unokái, dédunokái születtek Oroszországban. Magyarországra már csak egyszer látogatott haza: 1970 szeptemberében a kaposvári pártszervezet és tanács meghívására. 1971-ben, 77 évesen halt meg Moszkvában, sírja ma is látható a Novogyevicsi Temető kolumbáriumában. A következő felirat olvasható rajta: „*Gazda Jevgenyij Juljanovics, a Kommunisták Pártja tagja 1919-től kezdve, az 1919-es magyar forradalom veteránja. Drága, pótolhatatlan férj, apa, nagyapa és dédnagyapa.*”⁴¹

³⁸ PUSZTAI GAZDA 1970., 41.

³⁹ PUSZTAI GAZDA 1970, 42.

⁴⁰ Pusztai Gazda Jenő profiljai az 1418 - Doroga Pamjatyj adatbázisban: <https://1418museum.ru/heroes/43082173/?SEARCH=Y>, <https://1418museum.ru/heroes/41609398/?SEARCH=Y>. (Letöltés: 2025. 09. 21.)

⁴¹ Fénykép Pusztai Gazda Jenő sírjáról a Novogyevicsi Temető weboldalán. <http://nd.m-necropol.ru/gazda-eyu.html> (Letöltés: 2025. 09. 21.)

Somogyi Pál

Somogyi Pál kaposvári születésű asztalosmunkás volt, aki az I. világháború során orosz hadifogságba esett. A hadifogságból szabadulva, az Azovi-tenger partján, Jejszk városában részt vett az orosz polgárháborúban.⁴² Hazaérkezése után a Tanácsköztársaság alatt a Latinca-század helyettes politikai megbízottja volt. Miután a Tanácsköztársaság bukása után négy év fegyházra ítélték, egy társával együtt rabszállítás során megszökött és sikeresen átjutott a szerbek által ellenőrzött területekre. Itt Szabadkán, Pécsen, Újvidéken és Belgrádban is élt, majd 1930-ban kiutasították Jugoszláviából. Somogyi már közvetlenül a Tanácsköztársaság bukása után felfedezte magában írói aspirációit, első kötete (egy verseskötet) 1921-ben, Pécsen jelent meg.⁴³

Miután Jugoszláviából 1931-ben távoznia kellett Somogyi rövid bécsi, prágai, majd berlini tartózkodás után 1932 nyarán választotta új hazájának a Szovjetuniót, ahová a Vörös Segély segítségével került ki.⁴⁴ Moszkvában telepedett le, ahol szakmájában dolgozott – ipari munkásként nyelvismeret nélkül is könnyen talált munkát.⁴⁵ Moszkvai beilleszkedését a Magyar Klub tette könnyebbé, ahol politikai képzésben részesült, valamint saját műveit is itt mutatta be.⁴⁶ Hamarosan elbeszéléseit publikálta a *Sarló és Kalapács*⁴⁷ és az *Új Hang* folyóiratban, valamint a moszkvai magyar rádiónak is írt cikkeket, elbeszéléseket.⁴⁸ Fizikai munkája mellett marxista filozófiát tanult.⁴⁹ 1934-ben megnősült, *Gruber Klára* budapesti születésű némettanárnőt vette feleségül, akit a Magyar Klubban ismert meg.⁵⁰ Lánya, *Erzsébet* 1936-ban Moszkvában született meg.

A terror ideje alatt ő sem érezhette magát biztonságban, erről később így nyilatkozott: *„Éjjel 1 óráig sohasem feküdtünk le. Vártunk. A félelem, mint jéges tenyér markolta a szívünket. Testet, lelket ölő sötét bizonytalanságban teltek óráink, napjaink. Klára az utóbbi időben minden kis zajra összereszt. Hallottuk, hogy a börtönben a letartóztatottakat verik, vallatják és elszállítják őket, senki sem tudja,*

⁴² MNL SVL XXXV. 54. MSZMP Archívum személyi gyűjtemény, Somogyi Pál személyi állománya, 1.

⁴³ SOMOGYI 1921.

⁴⁴ SOMOGYI 1979, 15-20.

⁴⁵ SOMOGYI 1979, 22.

⁴⁶ SOMOGYI 1979, 27-28.

⁴⁷ Például: SOMOGYI Pál: Fekete föld. *Sarló és Kalapács*, 4/10-11. (1933.), 105-107.

⁴⁸ MNL SVL XXXV. 54. MSZMP Archívum személyi gyűjtemény, Somogyi Pál személyi állománya, 1.

⁴⁹ SOMOGYI 1979, 31.

⁵⁰ SOMOGYI 1979, 28.

*hová. Késégbeesésemben többször megkérdeztem magamtól: Mi történik itt? Lehetséges az, hogy Sztálin tudta nélkül történik mindez?”*⁵¹
Végül azonban Somogyi letartóztatás nélkül élte túl a nehéz időszakot.

A háború kitörése után, Somogyi egy ideig Moszkvában maradt, családja pedig Cskalov közelébe evakuált. Miután felesége súlyos balesetet szenvedett, maga is Cskalovba (történelmi és mai nevén Orenburgba) került, ahol a hadsereg kötelékébe lépett. Itteni tevékenységéért kitüntetést is kapott. 1945-ben felesége meghalt. Tízéves lányával 1946-ban Kaposvár felé vették az irányt, ahová a nyár folyamán meg is érkeztek.⁵²

Összegzés

A három emigráns Latinca-veterán szovjetunióbéli életpályája jelentősen eltér egymástól. Hárman háromféle időpontban és módon kerültek a Szovjetunióba: egyikük a rigai fogolycsere-egyezmény során, másikuk börtönbüntetésének letöltése után, a harmadik személy pedig a börtönbüntetés letöltése elől megszökve. Három különböző módon ért véget számukra az emigránsélet. Roth Imre a sztálini terror áldozata lett, Somogyi Pál az első adandó alkalommal hazatért szülővárosába, Kaposvárra. Pusztai Gazda Jenő viszont valóban új otthonra lelt, családot alapított és hosszú, sikeres élet után Moszkvában halt meg, ott is helyezték végső nyugalomra.

Az emigránsélet kezdete és vége között mindhárom személy volt párttag, részt vettek a mozgalmi és pártéletben is. Közülük kiemelkedő Pusztai Gazda karrierje, aki nem csak a magyar, de a szovjet párhierarchiában is kiemelkedő előmenetelt produkált: 1924-től a gyári, 1926-tól a kerületi pártbizottság tagja volt, ebben az időben pedig a Moszkvai Tanács képviselője is. 1939-re azonban az ő közéleti pályafutása is lezárult.

A szovjet gazdasági expanzióban Roth Imre és Pusztai Gazda Jenő is szerepet vállalt. Roth nem folytatta az orvosi egyetemet: közgazdaságtudományi pályára lépett, és az Ipari Bank, valamint később a kazahsztáni Pribalhasztroj üzem gazdasági részlegének vezetője lett. Pusztai Gazda a tanári hivatást hagyta hátra: főiskolát végzett és a textiliparban mérnökként helyezkedett el. Egy gyár főmérnöke, majd a Moszkva megyei könnyűipar textilipari főosztályának vezetője lett. Roth pályáját az emigránsok elleni fellépés derékba törte, végül nem tudta átvészelni a sztálini terrort, 1939-ben Kazahsztánban érte a halálos golyó. Pusztai Gazda azonban elkerülte

⁵¹ SOMOGYI 1979, 35.

⁵² SOMOGYI 1979, 39–85.

Sztálin halálos gépezetét és sikeres karrier után, 1971-ben, nyugdíjasként halt meg Moszkvában.

A vizsgált időszakban, eltérő mértékben, de mindhárman részt vettek a magyar nyelvű kommunista emigránsirodalomban. Somogyi Pál elsősorban szépíróként kívánta pozicionálni magát, rendszeresen publikált a magyar nyelvű folyóiratokba. Roth száraz közgazdasági szakkikkeket publikált, illetve megjelent egy könyve is. Pusztai Gazda – a valamikori bölcsészhallgató – volt a legkevésbé grafomán: mindössze egyetlen cikke maradt ránk, amelyet az amerikai Új Előrébe küldött megjelenésre.

A Szovjetunióban mindhárman családot alapítottak. Pusztai Gazda orosz feleséget választott és gyermekei születtek. Roth Imre feleségének kiléte nem ismert, de egy lányuk született.⁵³ Somogyi egy magyar tanítónővel kötött házasságot, akivel egy leánygyermek születt. Magyarországra azonban már felesége nélkül költözött, ő ugyanis a háború utolsó évében életét vesztette.

A II. világháborút a három kaposvári kommunistából ketten éltek meg. Természetesen mindketten részt vettek a német megszállók elleni harcban. Pusztai Gazda Jenő profilja megtalálható a Nagy Honvédő Háború katonáit összegyűjtő orosz adatbázisban, amely szerint főhadnagyként (sztarsij lejtenant) szolgált. Érdemeiért később több kitüntetést, többek között Vörös Csillag Érdemrendet is kapott.⁵⁴ Somogyi Pál világháborús tevékenységéről nincsen adat az orosz adatbázisokban, saját visszaemlékezése szerint kisebb szerepet vállalt, Cskalov környékén dolgozott a hadsereg kötelékében.

A három kaposvári születésű fiatal 1919-ben talán végig sem gondolta, hogy milyen alapvető módon határozza meg egész további életüket a Tanácsköztársaság melletti aktív szerepvállalásuk. Előbb Magyarországról, majd fokozatosan több országból voltak kénytelenek továbbállni, mielőtt a Szovjetunióban hosszú távon is megtelepedhettek. Hazájuk elhagyására kényszerültek – bár, mint később kiderült, valószínűleg nagyobb biztonságban lettek volna Horthy börtöneiben, mint a „munkások államában”. A szovjet államban a sikeres közéleti és civil karrier, valamint az időszakosan fellépő életveszélyes fenyegetettség kettőssége határozta meg életüket – hasonlóan elvtársaik százaihoz. Életrajzuk ismertetése rövid „búvárlat” a kommunista

⁵³ SOMOGYI 1979, 33.

⁵⁴ Pusztai Gazda Jenő profiljai az 1418 – Doroga Pamjatyj adatbázisban: <https://1418museum.ru/heroes/43082173/?SEARCH=Y>, <https://1418museum.ru/heroes/41609398/?SEARCH=Y>. (Letöltés: 2025. 09. 21.)

emigráció történetének „elsüllyedt világába”, amelyet a jövőben több hasonló esettanulmánnyal volna szükséges kiegészíteni, összevetni.

Életrajzi adatok

Pusztai Gazda Jenő (Евгений Юлианович Газда)

Születési idő és hely: 1894. augusztus 21., Kaposvár

Halál ideje és helye: 1971. június 3., Moszkva

Szovjet tartózkodás időtartama: 1923. ápr. 1. – 1971. jún. 3.

Tevékenység: Moszkvai csipkegyár (?) (1923–?); Moszkvai Textilipari Főiskola, textilmérnöki képzés (1928–?); egy gyár főmérnöke; Moszkva megyei könnyűipar textilipari főosztályának vezetője (Начальник отдела Минлегпрома). Közéleti tisztségek: Moszkvai Emigráns Klub titkára (1923–1926); Gyári Pártbizottság tagja (1924–?), titkára (1926–1929?); Kerületi pártbizottság tagja (1926–1929 körül); Moszkvai Tanács képviselője (1926–1929 körül); Moszkvai Tanács ellenőrző bizottságának pótagja (1926–1929 körül); Kerületi Tanács képviselője (1939-ig).

Roth (Révész) Imre (Имре Генрихович Рот)

Születési idő és hely: 1900. február 17., Kaposvár

Halál ideje és helye: 1938. dec. 16. (letartóztatás időpontja), Kazahsztáni SZSZK, Alma-Atai Kerület, 1939 (?) (kivégzés)

Szovjet tartózkodás időtartama: 1921 november – 1939. (?)

Tevékenység: A Nyugati Nemzeti Kisebbségek Kommunista Egyetemének (Коммунистический университет национальных меньшинств Запада) előadója (Moszkva); az Ipari Bank (Промышленный банк) pénzügyi tanácsadója (1932–1933); a Pribalhassztroj Bányászati és Kohászati Üzem gazdasági osztályának vezetője [1933 (?)–1938]; a Sarló és Kalapács emigráns folyóirat főszerkesztője (1932 jan. – szept.).

Somogyi (Steiner) Pál

Születési idő és hely: 1894. május 23., Kaposvár

Halál ideje és helye: 1980. okt. 17., Kaposvár

Szovjet tartózkodás időtartama: 1932 nyara – 1946. nyara

Tevékenység: kárpitos (Metropol Szálloda kárpitosműhelye, Moszkva); Sarló és Kalapács (szerző, külső munkatárs); Új Hang (szerző, külső munkatárs); 1938- Moszkvai Magyar Rádió (szerző); párttag (jugoszláv szekció); 1943 – 1946. Cskalov (Orenburg) (kárpitos).

Felhasznált irodalom

Források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára (MNL SVL)
VII. I/b. Kaposvári Királyi Törvényszék, büntetőperek iratai, 1919.
Peinhoffer Lajos és társai perének iratai (2112).
XXXV. 54. MSZMP Archívum személyi gyűjtemény. A munkásmozgalom somogyi részvevőivel kapcsolatos iratok, egyéb dokumentumok, 1945-1989. Pusztai Gazda Jenő, Révész (Roth) Imre és Somogyi (Steiner) Pál személyi gyűjteményei.

Publikált források

BALOGH – RÉVÉSZ 1931 = BALOGH János – RÉVÉSZ Imre: *Az épülő szocializmus*. Centrizdát, Moszkva, 1931.
PUSZTAI GAZDA 1970 = PUSZTAI GAZDA Jenő: *Visszaemlékezés*. Kézirat, PSZL V. 867. Pusztai Gazda Jenő személyi gyűjtemény, 1970.
SOMOGYI 1921 = SOMOGYI Pál: *Terjed a tűz*. K.n., Pécs, 1921.
SOMOGYI 1979 = Somogyi Pál: *Kiderült az ég*. Életjel Kiadó, Szabadka, 1979.

Online adatbázisok

Бессмертный Барак (*Bessmertnyij Barak*)
<https://bessmertnybarak.ru/> (Letöltés: 2025.09.21.)
1418 Дорога Памяти (*1418 Doroga Pamjatyi*):
<https://1418museum.ru/> (Letöltés: 2025.09.21.)
Новодевичий Некрополь (*Novogyevicsij Nyekropol*):
<https://novodevichinyecropol.narod.ru/> (Letöltés: 2025.09.21.)

Открытый список (*Otkrityij Szpizok*):

https://ru.openlist.wiki/Открытый_список (Letöltés: 2025.09.21.)

Sajtóforrások

Új Somogy
Sarló és Kalapács
Új Előre
Uj Somogy
Bécsi Magyar Újság

Felhasznált irodalom

ANDRÁSSY 1975 = ANDRÁSSY Antal (szerk.): *Somogy megye munkásmozgalmának kiemelkedő harcosai*. MSZMP Somogy megyei Bizottsága, Kaposvár, 1975.

BORSÁNYI 1979 = BORSÁNYI György: *Kun Béla*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.

BORSÁNYI 1995 = BORSÁNYI György: *Gondolatok a Kommunisták Magyarországi Pártjának történetéről (1918-1944)*. *Múltunk* 1995/1. 3–37.

FARKAS 2019 = FARKAS Péter: *A Vörös Őrség és a Latinca-század tevékenysége a Tanácsköztársaság alatt Somogy megyében*. *Clio Műhelytanulmányok* 2019/5. 23–37.

HUNYADI 1976 = HUNYADI Károly: *A szovjet kormány harca az 1921. évi rigai szovjet-magyar hadifogoly-egyezmény végrehajtásért*. *Haditörténelmi Közlemények* 1976/2. 290–310.

KÁVÁSSY 1973 = KÁVÁSSY Sándor: *Latinca Sándor*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1973.

KOLONTÁRI 2009 = KOLONTÁRI Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.

PAPP 2024 = PAPP István: *A magyar kommunisták 1918–1989*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2024.

PETRÁK 2000 = PETRÁK Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban. 1922–1945*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.

PETRÁK 2012 = PETRÁK Katalin: *Emberi sorsok a 20. században. Magyar hadifoglyok és emigránsok a Szovjetunióban a két világháború között*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012.

RAINER M. 1996 = RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. 1956-os Intézet*, Budapest, 1996.

ZAB 2023 = ZAB Tamás Lóránd: *„Emberré emelő első tavaszunk”. A felnőtté válás életszakasza és a politikai szerepvállalás kapcsolata Pusztai Gazda Jenő és Steiner (Somogyi) Pál életpályájában*. In: Balatonyi Judit – Balikó Fanni – Barabás Gábor – Böhm Gábor – Kovács Veronika – Pohárnok Melinda (szerk.): *Mesterek és tanítványok 3. Tanulmányok a bölcsész- és társadalomtudományok területéről*. PTE BTK Diákköri Tanács, Pécs, 2023. 198–208.

SERES ATTILA

ILLYÉS GYULA A BUDAPESTI SZOVJET KÖVETSÉGEN

**MAGYAR ÉS OROSZ LEVÉLTÁRI DOKUMENTUMOK
(1934–1935)**

Bevezető

Mint az közismert, 1934. február 4–6-án a Szovjetunió és Magyarország felvette egymással a diplomáciai kapcsolatokat.¹ 1934. december 19-én a bécsi gyorsvonattal Budapestre érkeztek a magyarországi szovjet misszió diplomatái: a követség élén álló, örmény származású *Alekszandr Bekzadjan*, illetve a ranglétrán nyomban utána következő *Szemjon Mirnij* első titkár és *Mihail Saprov* másodtitkár. A magyar fővárosban megtelepedő és lassan berendezkedő új külképviselet alkalmazottai mindent megtettek annak érdekében, hogy a számukra addig teljesen ismeretlen országban kiszélesítsék társadalmi kapcsolatrendszerüket. A magyar belpolitikára, külpolitikára és a kulturális életre vonatkozó közvetlen információk, adatok összegyűjtésében nemcsak a követ, hanem két beosztottja – a szovjet állambiztonsági szerv, az NKVD különleges megbízottjaként is ténykedő első titkár, és a rendkívül ambiciózus, gyors diplomáciai karrieréről álmodó másodtitkár – is tevékenyen kivette a részét.²

A szovjet misszió kapcsolatépítését megkönnyítette, hogy egyes jeles magyar személyek maguk keresték fel a Bajza utca és az Aradi utca sarkán álló Léderer-villát, amely a követség dolgozószobáinak, konzuli hivatalának és a követi rezidenciának is helyt adott. Ezek egyrészt olyan üzletemberek voltak, akik igyekeztek kereskedelmi kapcsolatokat kialakítani a földrésznyi értékesítési piacot és kimeríthetetlen nyersanyagbázist birtokló szovjet állammal, és ennek segítségével hatalmas megrendelésekhez juttatni a cégeiket, vállalataikat. Másrészt olyan baloldali érzelmű értelmiségiek, politikusok, művészek nevei is gyakorta felbukkannak a követségi alkalmazottak feljegyzéseiben, akik vállalták a követség épületét szüntelenül figyelő, a bemenő és kijövő személyekről precíz nyilvántartást vezető rendőrségi nyomozók zaklatását. Valószínűleg

¹ A Magyarország és a Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok felvételére 1934-ben részletesen lásd: KOLONTÁRI 2009, 117–147.

² A budapesti szovjet követség felállítására és 1934–1935. évi működésére részletesen lásd: KOLONTÁRI 2009, 148–176.

hasonlóképpen került a követség apparátusának látókörébe 1935-ben *Illyés Gyula*, az akkor már nagy népszerűségnek örvendő író, költő, akit az irodalom iránt érdeklődő, vagy a társadalmpolitika iránt fogékony hazai közönség a népi írók mozgalmának egyik vezéregyeniségeként tartott számon. Vajon mi a magyarázata annak, hogy a szovjet diplomaták fontosnak tartották a magyar íróval ekkor kialakuló kapcsolatuk további ápolását?

Az első ok abban rejlett, hogy *Illyés Gyula* tisztában volt a Szovjetunióban uralkodó politikai, társadalmi viszonyokkal, és lehetősége nyílt a szovjet átlagemberek gondolkodásmódjának, mentalitásának megismerésére. A Szovjet Írók Szövetségének meghívása alapján ugyanis még 1934 nyarán – *Nagy Lajos* íróval együtt – két hónapot töltött a Szovjetunióban. A szovjet írók első kongresszusára utazott Moszkvába, de még a kongresszus kezdete előtt váratlanul haza kellett térnie, ezért nem vehetett részt a nagyszabású rendezvényen. A szovjet írószövetség ajándékként az odaérkező külföldi írók a kongresszus előtt hat hétig tartó, tízezer kilométeres utat tehettek meg a Szovjetunió területén, tetszés szerint kiválasztva a meglátogatandó köztársaságokat, városokat, településeket vagy turisztikai látnivalókat. *Illyés* így jutott el többek között Leningrádba, az Azovi-tenger vidékére, Harkovba, Nyizsnyij-Novgorodba, a dnyeperi vízerőmű kiszolgálására épített, általa is csak „modern falanszternek” titulált szocialista iparvárosba, a Zaporozsje melletti Dnyeprogeszbe. Útja során számtalan egyszerű emberrel próbált megismerkedni, ellátogatott a munkáscsaládok számára tervezett szűk lakásokba, a „kommunálkába”, járt bűnözők nevelőtelepén, sőt még egy pártgyűlésen is részt vett, de emellett igyekezett kapcsolatokat kialakítani értelmiségiekkel, mérnökökkel, írókkal is.

Hazaérkezése után a Szovjetunióban átélt élményeit útinapló formájában közölte folytatásokban a *Zilahy Lajos* által szerkesztett *Magyarország* című napilap, majd egy fejezete a *Nyugat* című folyóiratban is megjelent. A szovjet valóság leírásában *Illyés* észrevételeit kettősség hatja át. Egyrészt kifejezi elismerését az 1917. évi bolsevik hatalomátvétel után meginduló társadalmi mobilizáció és grandiózus építkezések láttán, másrészt óva int a szovjet rendszer túlidealizálásától, kritikátlan elfogadásától. Az *Oroszország* cikksorozat könnyed, olvasmányos, riportszerű stílusa hozzájárult ahhoz, hogy többen felfigyeljenek a nem mindennapi, a szenzáció

izgalmát sem nélkülöző utazásra.³ Ennek köszönhető, hogy különféle felkéréseknek eleget téve, felolvasóesteken és előadásokon maga is igyekezett megismertetni minél szélesebb közönséggel a Szovjetunióban szerzett, méltán nagy érdeklődésre számot tartó tapasztalatait.⁴ Az Illyés és a budapesti szovjet követség közötti kapcsolatfelvétel (közvetett) előzményei tehát a magyar író Szovjetunióban tett útjára vezethetők vissza. Egyúttal *Schiller Erzsébet* kutatásai alapján ma már bizonyossággal állítható, hogy ennek közvetlen okául szolgált, hogy a szovjet írók első magyar nyelvű antológiájához, a *Mai orosz dekameron*hoz Illyés gyűjtötte az anyagot, ő szerkesztette egybe az egyes novellákat, s ehhez segítséget kapott a budapesti szovjet követségtől. Azt, hogy a kapcsolatfelvétel érdekében ki tette meg az első lépéseket, a magyar író, vagy a VOKSZ budapesti rezidenseként is tevékenykedő Mirnij, egyelőre nem állapítható meg pontosan.⁵

Egy élménybeszámoló tartására kérte fel a Magyar Cobden Szövetség is. Az 1922-ben alapított, döntően szabadelvű értelmiségieket tömörítő társadalmi szervezet *Richard Cobden* XIX. századi angol közgazdászról és politikusról kapta a nevét, és ebben az időben fő céljának a béke és a leszerelés ügyének népszerűsítését tartotta. Illyés előadására nemcsak „kommunista intellektuelek” voltak kíváncsiak, hanem az illegális kommunista mozgalom ellenőrzésére hivatott Budapesti Rendőr Főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya is. A nyomozóhatóság nyilván azzal a gyanúval élt, hogy Illyés *Az orosz élet közéről* című előadását valójában a szovjet állam vívmányainak bemutatásán keresztül a baloldali eszmék propagálására fogja felhasználni, és ezzel újabb lökést ad az illegális szerveződés megerősítéséhez.⁶

A második ok, amiért Illyés személye nem lehetett közömbös a budapesti szovjet diplomaták számára, hogy mind a magyar kormányzati, mind az ellenzéki politikusokkal személyes kapcsolatban állt. Ilyen volt például *Kozma Miklós*, a korabeli magyar „médiacézár”, a főbb hírközlő szervek (Magyar Rádió, Magyar Távirati Iroda) legbefolyásosabb képviselője, *Gömbös Gyula*

³ A cikksorozat egyes részei még abban az évben egybegyűjtve, útirajzként megjelentek. Lásd ILLYÉS 1934. Legteljesebb kiadása más, Illyés 1934. évi útjához kapcsolódó dokumentumokkal együtt: ILLYÉS 2019.

⁴ Illyés 1934. évi szovjetunióbeli útjára, útirajzának megírására és annak hazai recepciójára a teljesség igénye nélkül csak néhány megkerülhetetlen szakmunkára hivatkozunk: KOLONTARI 2004. SCHILLER 2014. PASTOR 2017. HAMMERSTEIN 2002, 317–364.

⁵ SCHILLER 2014. 548.

⁶ Lásd az 1. sz. dokumentumot.

kormányfő egyik legközelebbi politikai bizalmasa, akit a miniszterelnök 1935 márciusában belügyminiszterre nevezett ki. De köztük tartozott *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, a népi írók egyik legfőbb patrónusa is, aki az 1920-as években még Gömbös egyik legfontosabb harcostársának számított a fajvédő mozgalmon belül, majd – miután a kormányfő 1935-ben karhatalmi eszközökkel megakadályozta képviselővé választását a tarpai kerületben – szembefordult vele. A szovjet követségen tudomást szereztek továbbá arról is, hogy Illyés részt vett azon a nem hivatalos találkozón, amelyet Zilahy Lajos szervezett 1935. április 16-án a saját villájában abból a célból, hogy közelebb hozza egymáshoz a magyar belpolitika és társadalom megújítását ígérő Gömbös Gyulát és a szintén reformokat sürgető népi írókat. A találkozóról a követségen akkor nem utoljára megforduló *Braun Róbert* szociológus, *Károlyi Mihály* polgári kormányának egykori nemzetiségügyi miniszteri tanácsosa, a *Századunk* című társadalomtudományi szemle fõmunkatársa számolt be a szorgalmasan jegyzetelő Mirnijnek.⁷

A Zilahy-villában szervezett találkozóról nem készült hivatalos jegyzõkönyv, és a sajtó sem tudósította róla a közvéleményt, ezért az ott történtek jobbára csak a résztvevõk - évekkel az esemény után rögzített és publikált, részben egymásnak ellentmondó adatokat tartalmazó - visszaemlékezései alapján rekonstruálhatók az utókor számára.⁸ Gömbös és a népi írók találkozójaival kapcsolatban így Braun is csak a budapesti értelmiségi körökben terjedõ különféle híresztelésekre támaszkodhatott, ezért csúsztatott elbeszélésébe több pontatlan megállapítás. Például – az általa felsorolt nevekkel ellentétben – az összejövõtelen Gömbösön és a házigazda Zilahyn kívül még heten vettek részt: *Móricz Zsigmond*, *Németh László*, Illyés Gyula, *Tamási Áron*, *Féja Géza*, *Szabó Lõrinc* és *Németh Imre*, a *Válasz* című hetilap szerkesztõje. Tehát *Kodolányi János*, *Márai Sándor*, *Nagy Lajos* és *Babits Mihály* nem volt ott. Nem felelt meg a valóságnak az sem, hogy a találkozó után Zilahy felhívása a kormány támogatására, az általa szerkesztett *Magyarország* című lapban jelent meg, hiszen azt a *Pesti Napló* 1935. április 21-i számában tette közzé, noha az e körüli vita nemsokára valóban a *Magyarország* hasábjain bontakozott ki. Valószínû továbbá, hogy a Zilahy által kezdeményezett, „baráti beszélgetésnek” szánt találkozó nem zajlott olyan fesztelen légkörben, ahogy azt Braun, majd Zilahy egy vele

⁷ Lásd a 2. sz. dokumentumot.

⁸ A Gömbös és a magyar írók közötti 1935. április 16-i találkozó legrészletesebb feldolgozása: LACZKÓ 1972.

készített 1959-es interjúból lefestette. Több forrásból úgy tudjuk ugyanis, hogy némely író arra készült, hogy szembesítse Gömböst az ország szociális gondjaival, a parasztság helyzetével, vagy felhívja a figyelmét a kultúrpolitika átalakításának szükségességére.

Zilahy elmondása szerint, először a nemrég éppen egyik alföldi körútjáról visszatérő Móricz Zsigmond szólalt meg, aki egy cetliről felolvasta egy átlagos vidéki szegényparaszt család heti éltrendjét. A nem túl változatos étrend drámaian érzékeltette a falusi parasztság szegénységének és az úri Magyarország gazdagságának égbekiáltó ellentétét. Egy időre döbrent csend támadt, amit állítólag Gömbös tört meg egy Illyéshez intézett kérdéssel: „*Te mit csinálnál Gyula, ha te lennél Magyarország kormányzója?*” „*Én azonnal felakasztanám az összes nagybirtokos grófot és katolikus püspököket!*” – hangzott a derültséget keltő válasz.⁹ A Braun által kifejtett verzió, amely szerint Tamási Áron bírálta Gömböst, nyilván megfelel a valóságnak, hiszen a Bajcsy-Zsilinszky személyes barátjának számító erdélyi írók alig két héttel korábban a csendőrség megakadályozta abban, hogy a helyszínen részt vegyen az ellenzéki politikus tarpai korteshadjáratán. Tamási mellett valószínűleg Illyés is szóvá tette, hogy a biztos befutónak beharangozott Bajcsy-Zsilinszkyt represszív eszközökkel buktatták meg a képviselőválasztáson. A parasztság elkeserítő helyzetét is ecsetelő Illyésen kívül Féja Géza és Németh Imre sem hagyta említés nélkül a népi írók reformköveteléseit.

Illyésnek nem volt felhőtlen a viszonya Braun Róberttel, mivel utóbbi vitatta Illyésnek a *Nyugat* 1933. szeptemberi számában *Pusztulás* címen megjelent, és később országszerte ismertté vált, megrázó tudósításában közölt, a baranyai németsegre és magyarságra vonatkozó demográfiai statisztikák hitelességét és országos érvényességét. Bár hosszas polémia alakult ki kettejük között ebben a kérdésben, úgy tűnik, a szovjet diplomácia éppen Braun révén figyelt fel a fiatal és tehetséges író társadalomformáló nézeteire, a magyar irodalomban betöltött befolyásos szerepére, illetve a népi írók és a magyar belpolitika közti kapcsolódási pontokra. Úgy vélhették, hogy Illyés baloldali meggyőződése ellenére „közel van a tűzhöz”, a magyar társadalom és politika belső mozgásait közvetlen közléről szemléli, a személye pedig elég hiteles ahhoz, hogy megbízható értékeléseket szerezzenek tőle olyan eseményekről, amelyek nem szivároghatnak ki a sajtóba. Egy Bekzadjan által szignált 1935. május 8-i jelentésből kiderül, hogy Illyés azokban a napokban látogathatott először a követségre, és a diplomata lakonikus véleménye szerint a

⁹ LACZKÓ 1972, 966.

„vele folytatott beszélgetésen elhangzottak nagyon jellemzőek a magyar társadalmi körök hangulatára”.¹⁰

Sajnos az Illyéssel folytatott 1935. áprilisi vagy májusi beszélgetésről készített feljegyzésre nem bukkantam rá az Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltárában. Fellelhető ugyanakkor két másik jelentés, amelyek az Illyés Gyulával folytatott későbbi beszélgetéseken elhangzottakat örökítik meg 1935 őszén. Mindkét beszélgetés tartalmát Mirnij első titkár jegyezte le kézírással, s a jegyzetei alapján gépeltette le a végleges jelentéseket, amiket egy későbbi időpontban futárpostával küldött Moszkvába. A kettejük közötti találkozó dátuma és a jelentés elkészültének dátuma ezért különbözik egymástól.¹¹ A követségi jelentéseket rendszerint a Külügyi Népbiztosság 2. Nyugati Osztályára továbbították, mivel annak illetékességi körébe tartozott Magyarország, de egyes esetekben *Nyikolaj Kresztyinszkij* külügyi népbiztos-helyettes is kapott a zsírpapírra gépelt másodpéldányokból.

Dokumentumok¹²

1.

A Budapesti Rendőr Főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya nyomozójának, Szalay Mártonnak a jelentése Illyés Gyula 1934. október 26-i Szovjetunióról és szovjetunióbeli útjáról tartott előadásáról

Budapest, 1934. október 27.

Gépelt eredeti. MNL OL, K 149 (PTI, 651/2. f.), 33. doboz, 1934-4-9279. alapszám, 9504/1934. sz.

Magyar Királyi Állami Rendőrség
Budapesti Főkapitánysága

Jelentés
1934. október 27-én

Tisztelettel jelentem, hogy a Magyar Cobden Szövetség előadása folyó hó 26-án este 7 óra 20 perctől 8 óra 40 percig tartott az V. Mária Valéria utca 12. sz. alatti Pesti Lloyd Társulat helyiségében.

Az előadást Halasi Fischer Ödön, a fenti szövetség elnöke nyitotta meg, majd Illyés Gyula író, a folyó évi Oroszországban (Moszkvában)

¹⁰ Bekzadjan jelentése Kresztyinszkijnek. Budapest, 1935. május 8. АБП РФ, ф. 010., оп. 10., п. 50., л. 39., л. 23.

¹¹ Lásd a 3. és 4. sz. dokumentumot.

¹² A dokumentumok „látképén”, tehát az eredeti tagolásán és szövegelrendezésén nem változtattam. A 2–4. sz. orosz nyelvű iratokat saját magam fordítottam magyarra. A közismert politikusok (például Gömbös Gyula stb.) és írók (például Móricz Zsigmond stb.) nevéhez nem írtam életrajzi jegyzetet.

megtartott írókongresszuson és az Oroszországban két hónapi tartózkodása alatti időben történt tapasztalatairól felolvasást tartott. Felolvasásában az orosz állapotokat említette meg, hogy mi történik az utcán, a gyárakban, a színházakban, az állami hivatalokban és a magánéletben. Felolvasása szerint az orosz szovjet állapotok a legrosszabbak, amit szerinte le sem lehet írni

Az előadáson körülbelül 400-500 egyén vett részt, és megfigyelésem során arról győződtem meg, hogy a hallgató közönségnek körülbelül 10%-a fiatalok, 18-20-23 év körüli fiatal intellektuelekből állt (kommunista egyéneknek néztek ki, sőt egyet fel is ismertem). Ezen egyének már előadás közben csendesen eltávoztak a helyiségből. A látottak szerint nem tetszett nekik az előadás, amennyiben a fenti író semmi jót nem mondott az orosz állapotokról.

A hallgató közönségnek visszamaradt része komoly úrinőkből és urakból állt, akik az író felolvasását minden szóbeli megjegyzés nélkül nyugodtan hallhatták végig, gúnyos mosollyal és nevetéssel.

Semmiféle rendőri beavatkozást igénylő eset nem történt.

Szalay Márton
detektív

2.

Szemjon Mirnij jelentése a Külügyi Népbiztosság 2. Nyugati Osztályának a Braun Róberttel, a *Századunk* című folyóirat főmunkatársával folytatott beszélgetéséről
Budapest, 1935. május 8.

Orosz nyelvű gépelt másolat. АБП РФ, ф. 077., оп. 15., п. 106., д. 1., лл. 220–221.

Titkos

1935. május 8.

Feljegyzés a Braun Róberttel¹³ folytatott 1935. április 22-i beszélgetésről

1. Braun Róbert, aki Károlyi Mihály kormányában nemzetiségügyi államtitkár volt, megosztotta velem a Gömbös és egy

¹³ Braun Róbert (1879–1937) szociológus, könyvtáros, lexikográfus, szerkesztő. 1911–1918 között a Fővárosi Könyvtár igazgatója, 1918–1919-ben igazgatója. 1918-ban a Nemzeti Kisebbségek Minisztériumában tanácsos. A Magyarországi Tanácsköztársaság bukását követően börtönbe vetették, a kiszabadulását követően lektorként és műfordítóként tevékenykedett. 1931–1937-ben a *Századunk* főmunkatársa.

csoport tehetséges fiatal magyar író közötti találkozás és eszmecsere néhány érdekes részletét. Az esemény Braun verziója szerint a következőképpen zajlott.

Gömbös javaslatára, Zilahy Lajos,¹⁴ az ismert magyar író összehívta a legtehetségesebb magyar írókat, Kodolányit, Márait, Tamásit, Illyést, Nagyot, Babitsot és másokat. A találkozón Gömbös kifejtette programját, és támogatást kért az íróktól, mint az ország „eleven erejének” legtehetségesebb képviselőitől. Megígérte, hogy az írókat az államapparátus részévé teszi a „magyarság megújítása” és a magyar öncélúság újjászületése érdekében. Gömbös főként azt hangsúlyozta, hogy meg kell teremteni az erős és szabad parasztságot, illetve a hatalmat a dzsentrí réteg és a „reformnemzedék” kezébe kell adni. Gömbösnek az írók számára tett javaslata körülbelül olyan kapcsolatrendszer kialakítására irányult, mint amilyen Mussolini és az olasz írók között létezik.

Braun információi szerint az összes résztvevő általában véve helyeselte a programot és Gömbös javaslatait, kibékíthetetlen ellenvéleménye állítólag egyedül csak Tamási Áronnak volt.

Néhány nap múlva Zilahy Lajos az általa szerkesztett „Magyarország” című lapban részletes programmal állt elő, amelyben Gömbös politikájának a támogatására és a kormány körüli „összes eleven erő egységének” megteremtésére szólított fel.¹⁵ Zilahy Lajos cikke élénk vitát váltott ki, amelyben a Zilahynál zajlott találkozón jelen lévők és más írótáborok képviselői is részt vesznek.

(A találkozón jelen lévő egyik író ettől eltérő verziója szerint Gömbös politikáját Illyés Gyula is kritizálta, bár Gömbös rámutatott, hogy a magyar parasztság megújítására irányuló politikája jelentős mértékben Illyés Gyula teóriájából származik, aki többszörösen jelezte annak veszélyét, hogy a tisztán magyar parasztság elkorcsosul a mágnások, kartellek, bankok, és a fejlettebb német kisebbség elnyomása alatt.)

A harmadik verzió szerint, egyes írók kijelentették ezen a tanácskozáson, hogy kiváráó álláspontra helyezkednek Gömbössel

¹⁴ Zilahy Lajos (1891–1977) író, lapszerkesztő. 1935-ben ő hívta életre az Új Szellemi Frontot, amelynek célja az volt, hogy közelítse a népi írókat Gömbös reformpolitikájához.

¹⁵ Ez téves információ. Érdemes e helyütt is aláhúzni, hogy noha az Új Szellemi Front körüli vita valóban a *Magyarország* hasábjain bontakozott ki, Zilahy vitaindító felhívása nem itt, hanem a *Pesti Napló*-ban jelent meg. Lásd: ZILAHY 1935.

Seres Attila: Illyés Gyula a budapesti szovjet követségen
kapcsolatban és megvárják „reformpolitikájának” tényleges
eredményeit. [...] ¹⁶

3 példányban
1–2. – 2. Nyugati Osztály
3. – Irrattár

Szemjon Mirnij

3.

Szemjon Mirnij jelentése a Külügyi Népbiztosság 2. Nyugati
Osztályának az Illyés Gyulával folytatott 1935. október 2-i
beszélgetéséről

Budapest, 1935. október 16.

Orosz nyelvű gépelt másodlat. АБП РФ, ф. 077., оп. 15., п. 106., д.
1., лл. 85–86.

Titkos
1. sz. példány
1935. október 16.

Feljegyzés az Illyés Gyulával folytatott 1935. október 2-i
beszélgetésről

1. Illyés közölte, hogy a „reformnemzedék” egyik tagja, Matolcsy országgyűlési képviselő, aki kilépett a Nemzeti Egység Pártjából és nyílt levelet írt Gömbösnek az agrárreform terén követett határozatlan politikája miatt, egy új párt megalapítását és egy napilap kiadását tervezi, amelynek szerkesztésére Illyést kérte fel. Illyés azonban nem fogadta el ezt a felkérést, mivel úgy véli, hogy Matolcsy nem eléggé következetes és radikális a parasztkérdésben, és kételkedik a politikai tisztességében. Matolcsy úgy érzi, hogy Gömbös befolyása apad, ezért nagy karrier előtt álló fiatal politikusként megpróbál még időben elhatárolódni a Gömbössel való együttműködéstől. ¹⁷

¹⁶ A kihagyott részben a Magyarországon dolgozó külföldi újságírók szövetségéről esik szó. Nem közlöm.

¹⁷ *Matolcsy Máttyás* (1905–1953) gazdasági szakember, politikus. 1935–1944 között országgyűlési képviselő. Éppen az 1935. évi választásokon került be a parlamentbe a nagykátaai kerület képviselőjeként a kormányzó Nemzeti Egység Pártjának programjával. A földkérdésben elfoglalt radikális álláspontja miatt azonban nézeteltérései támadtak Gömbössel, ezért még ugyanabban az évben kilépett a kormánypártból, és alig egy évvel később már a Független Kisgazdapárt sorait gyarapította (1936-tól 1938-ig). 1939-ben a Nyilaskeresztes Front programjával szerzett mandátumot, de 1942-ben szakított a nyilasokkal és belépett a Magyar Élet Pártjába. 1946-ban a népbíróság háborús bűnősként 10 év fegyházbüntetésre ítélte.

2. Illyés közölte, hogy egyes híresztelések szerint Gömbös majdnem kibékült Bethlennel. A Bethlen-kormány volt államtitkárának, Dréhrnek nagy port kavaráó perében tanúként meg kellett volna jelennie a bíróság előtt magának Bethlennek is, ami azzal a veszéllyel járt számára, hogy leleplezik kellemetlen ügyeit. Egyes „közvetítő barátok” közbenjárásának köszönhetően Gömbös befolyásolta a bíróságot abból a célból, hogy az álljon el Bethlen tanúként történő berendelésétől, Bethlen pedig a maga részéről lemondott a Gömbös-ellenes programjának bizonyos pontjairól, például a választójogi kérdésben, és tompította a jelenlegi kormány elleni megnyilatkozásainak heves hangnemét.¹⁸

3. Illyés, aki jól ismeri a vidéket, biztos afelel, hogy a németbarát orientációnak nagy támogatottsága lesz vidéken, és hogy a budapesti németellenes érzelmek nem jellemzőek egész Magyarországra. Illyés úgy véli, hogy Budapest egy külön kis világ Magyarországon belül, és a befolyása nem terjed a város határain túlra. Budapest elidegenedésére a vidéki Magyarországtól azt hozta fel jellemző példaként, hogy egyes budapesti sajtóorgánumok, amelyek 75 ezres példányszámban jelennek meg, vidékre kevesebb, mint 5-10 ezres példányszámban jutnak el. A vidéket ideológiai tekintetben arra nevelték, hogy legyen hű bármelyik hatalmon lévő kormányhoz, és ha most Gömbös világosan körvonalazott németbarát irányt venne, és tartózkodóbbá válna Olaszország iránt, akkor ezt melegen fogadnák vidéken, hiszen az sosem rokonszenvezett különösebben Olaszországgal.

Minden megyében általában két napilap van: egy kormánypárti, amely teljes egészében alá van rendelve a helyi megyei vezetőknek, és egy legitimista, amelyet a vidéki papság irányít. Budapest úgynevezett liberális eszméinek semmilyen visszhangja nincs a maradi, „tisztességes” vidéki Magyarországon.

Matolcsy fő követelését a hitbizományok eltörlése és a telepítések megindítása képezte, ami szinte teljesen azonos volt Illyésnek az agrárkérdésben vallott nézeteivel.

¹⁸ *Dréhr Imre* (1889–1936) kormánytisztviselő. 1923-tól volt tagja az Egységes Pártnak, 1927-től a párt országgyűlési képviselője. 1926 novembere és 1930 szeptembere között, tehát Bethlen István miniszterelnöksége idején a Népjóléti Minisztérium politikai államtitkára volt. Mivel belekeveredett a minisztériumban feltárt nagyarányú sikkasztási és hűtlen kezelési ügybe, lemondott posztjáról, és nemskorára az Egységes Pártból is távoznia kellett, igaz, képviselői mandátumát pártonkívüliként 1935-ig megtarthatta. Közel négy évig húzódó eljárás után, 1936 februárjában a Kúria jogerősen 3,5 évi fegyházbüntetésre ítélte. Az ítélethirdetés napján öngyilkos lett. A per könnyen kompromittálhatta Bethlen Istvánt, aki ugyan miniszterelnöksége után is a politikai közélet egyik legmeghatározóbb és legbefolyásosabb személyisége maradt, a viszonya egy idő után azonban rendkívüli módon elmérgesedett Gömbössel.

2 példányban

Szemjon Mirnij

1. – 2. Nyugati Osztálynak

2. – Irattárba

4.

Szemjon Mirnij jelentése Nyikolaj Kresztyinszkij külügyi népbiztos-helyettesnek az Illyés Gyulával folytatott 1935. november 5-i beszélgetéséről

Budapest, 1935. november 25.

Orosz nyelvű gépelt másodlat. АБП РФ, ф. 077., оп. 15., п. 106., д. 1., лл. 45–46.

Titkos

2. sz. példány

1935. november 25.

Feljegyzés az Illyés Gyulával folytatott 1935. november 5-i beszélgetésről

Illyés közölte, hogy a legjelentősebb magyar írókból álló csoport ankétot szeretne indítani arról, hogy hogyan viszonyul a magyar társadalom a Népszövetséghez és a háború veszélyéhez. Az ankétot úgy fogják összeállítani, hogy abban tükröződjön a magyar társadalom kedvező viszonyulása a Népszövetség jelenlegi politikájához, ugyanakkor kiemelve a magyar kulturális és társadalmi körök negatív viszonyulását egy európai vagy egy lokális háború veszélyéhez. Az ankéton olyan jelentős nevek is hozzászólnak majd a témához, mint Babits, Zilahy Lajos, Kosztolányi és mások. Korábban ez a csoport a katolikus és más irányultságú francia értelmiségiek felhívásához hasonló felhívást szeretett volna közzétenni különböző felfogású értelmiségiek aláírásával, de egy ilyen felhívás erős ellenállásba ütközött volna, ezért döntöttek amellett, hogy az ankét formáját választják, ami kevésbé „veszélyes”. Ez az ankét lényegében a Gömbös politikájával szembeni állásfoglalás, ezért ez az ötlet természetesen nem talált együttérzésre kormánykörökben.

Megkérdeztem Illyést, hogy lehet az, hogy Zilahy Lajos, aki Gömbös közeli barátjának számít, és nemrég még a jelenlegi kormány belpolitikájának támogatására szólított fel, most úgy döntött, hogy támogatja az ankét ötletét. Ha jól tudom, Babits szintén Gömbös „reformpolitikájának” híve. Illyés ellenkezett, s azt mondta, hogy Zilahy Lajos összeveszett Gömbössel, csalódott az ígéreteiben, és ismét visszatért az ellenzéki táborba. Egyáltalán, az, hogy Zilahy, Babits és

más olyan írók, akik korábban baráti viszonyultak Gömbös kormányához, most részt vesznek az ankéton, a legjobb jele annak, hogy Gömbös veszített a magyar értelmiség körében meglévő népszerűségéből.

Jellemző, hogy az ankét előkészítésének idején Illyés – saját bevallása szerint – kerülte a velem való találkozást, hogy ne adjon ürügyet az ellene irányuló támadásoknak, s ne mondhassák, hogy a tervezett felhívást és ankétot a szovjet követség sugallatára tették közzé.

Kuriózusként érdemes megemlíteni, hogy a Népszövetség pénzügyi ellenőré, Royall Tylert támadások érték a sajtóban, amiért a Szovjetunióba utazott. Ezeket a kirohanásokat megelőzte az általa publikált kedvezőtlen beszámoló jelentés Magyarország gazdasági helyzetéről a folyó költségvetési év első felében. A kormányajtó összefüggésbe kívánta hozni a Szovjetunióban tett útját, a magyar gazdaságról azt követően publikált kedvezőtlen jelentésével.¹⁹ Illyés is attól tartott, hogy azzal vádolják majd, hogy a Szovjetuniótól kapta a „mot d'ordre”-ot.²⁰

3 példányban

Szemjon Mirnij

1. – Kresztyinszkij elvtársnak
2. – 2. Nyugati Osztálynak
3. – Irattárba

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ)

ф. 010., оп. 10., п. 50., д. 39.

¹⁹ Royall Tyler (1884 –1953) amerikai pénzügyi szakember, a Népszövetség pénzügyi főbiztosa Magyarországon. Közvetlen ellenőrzési jogkörrel a békeszerződés pénzügyi rendelkezéseinek betartását, a jóvátétel teljesítését felügyelte. Miután a Bethlen-kormány beleegyezett abba, hogy az állami pénzek kezelését a Magyar Nemzeti Banknak adják át, a Népszövetség Tanácsa 1926. július 1-jei hatállyal kimondta a főbiztos jogkörének megszüntetését, ugyanakkor a külföldi pénzügyi ellenőrzés enyhébb formában továbbra is fennmaradt akként, hogy a Népszövetség a Nemzeti Bank mellé rendelt egy pénzügyi tanácsadót, az amerikai állampolgárságú Royall Tylert, aki időnként beszámolókat készíthetett a magyar gazdaság állapotáról a Népszövetség számára. Tyler egészen 1938-ig Magyarországon maradt, és tevékenységének alapvetően pozitív volt a visszhangja, hiszen sürgette, hogy az angolszász hatalmak egy offenzív gazdasági behatolással ellensúlyozzák a Magyarországon és Közép-Európában eszkalálódó német politikai befolyást. Részletesen: PETERECZ 2023.

²⁰ Francia: parancs, utasítás.

ф. 077., оп. 15., п. 106., д. 1.

ф. = фонд (fond)

оп. = опись (állag raktári jegyzéke)

п. = папка (ügyiratsomó)

д. = дело (ügyirat)

л = лист (lap)

Visszaemlékezések

ILLYÉS 1934 = ILLYÉS Gyula: *Oroszország. Uti jegyzetek*. Nyugat, Budapest, 1934.

ILLYÉS 2019 = ILLYÉS Gyula: *Oroszország. Útirajz/ Naplójegyzetek/ Levelek*. Magyar Napló Kiadó, Budapest, 2019.

Antológiák

ILLYÉS 1936 = *Mai orosz dekameron*. A bevezető tanulmányt írta:

ILLYÉS Gyula. Fordította: Gellért Hugó. Nyugat, Budapest, 1936.

Sajtóforrás

ZILAHY 1935 = ZILAHY Lajos: Nyílt kártyákkal. *Pesti Napló*, 1935. április 21. 10.

Szakirodalom

HAMMERSTEIN 2022 = HAMMERSTEIN Judit: *Oroszok és magyarok. Magyar írók Oroszország-/Szovjetunió-tapasztalata az 1920–1930-as években*. Örökség Kultúrpolitikai Intézet, Budapest, 2002. /Nyugat-Eurázsiai Idő/

KOLONTÁRI 2004 = KOLONTÁRI Attila: Illyés Gyula a Szovjetunióban. *Új Dunatáj* 2004/4. 40–51.

KOLONTÁRI 2009 = KOLONTÁRI Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. /Politikatörténeti Füzetek XXXI./

LACZKÓ 1972 = LACZKÓ Miklós: Az Új Szellemi Front történetéhez. *Századok* 1972/4–5. 919–983.

PASTOR 2017 = PASTOR, Peter: Illyés Gyula és Nagy Lajos útinaplója szovjetunióbeli látogatásáról. *Múltunk* 2017/1. 116–134.

PETERECZ 2023 = PETERECZ Zoltán: *Royall Tyler és a Horthy-korszak krízisei*. Gondolat, Budapest, 2023.

SCHILLER 2014 = SCHILLER Erzsébet: A Mai orosz dekameron szerkesztése (1935–1936). *Irodalomtörténeti Közlemények* 2014/4. 547–560.

VITÁRI ZSOLT
EGY NÁCI SZERVEZET AZ EGYKORI OROSZ BIRODALOM
NYUGATI PEREMVIDÉKÉN

A HITLERJUGEND KAPCSOLATAI A BALTI ÁLLAMOKKAL
ÉS FINNORSZÁGGAL

A *Hitlerjugend* (HJ) a német ifjúsági mozgalom által már a századfordulótól kialakított kapcsolatokra, tapasztalatokra támaszkodva 1926-os megalapítását követően maga is a külkapcsolatok színpadára lépett, hogy a kezdeti szerény próbálkozások után, az 1933-as nemzetiszocialista hatalomátvételt követően fokozatosan államifjúsággá válva, monopolizálja ezt a területet. Mind a hatalomátvétel előtt, mind pedig utána a náci ifjúsági szervezet külkapcsolati rendszerében kiemelt helyet foglalt el a Szovjetunió nyugati peremvidéke, különösen a Finnország, a balti térség, illetve Délkelet-Európa, miközben a Szovjetuniót és legfőbb ifjúsági szervezetét, a *Komszomolt* az ideológiai ellentétek miatt inkább csak szemmel tartotta a Hitlerjugend.¹

A Szovjetunió „megfigyelése”

A munkás-, paraszt-, középiskolai és főiskolai ifjúságra tagolódó, 14–25 éves korosztályt összefogó, 1936-ban 4,5 milliós tagsággal rendelkező szovjet ifjúsági szervezet, a Komszomol méretéből és tevékenységéből fakadóan az egyik legjobb partnere lehetett volna a HJ-nak, de az ideológiai ellentétek minden kapcsolatot eleve lehetetlenné tettek. Mindazonáltal mind a Hitlerjugend, mind pedig a Komszomol figyelemmel kísérte egymás tevékenységét.² A Hitlerjugend szemszögéből azért is fontos volt ez az éberség, mivel a Komszomol a megszerzendő „élettér” ifjúságának kulcs szervezete volt, amelyre a német hódítás után részben a megsemmisítés, részben a Hitlerjugendnek való alárendelés várt.

A Hitlerjugend igyekezett a Komszomolról mindig naprakész információkkal rendelkezni, s az ott folyó munkáról való

¹ A Hitlerjugend külkapcsolatairól ld. VITÁRI 2011a; VITÁRI 2012a; VITÁRI 2012b; VITÁRI 2012c; VITÁRI 2013.

² Deutsche Botschaft an das Auswärtige Amt (AA), Moskau, 19. Oktober 1936 – PAAA, R 98868; Geheime Staatspolizei an die Dienststelle Ribbentrop, 12. Dezember 1938; Dienststelle Ribbentrop an die Reichsjugendführung (RJF), 21. Dezember 1938 – PAAA, R 27134; Komsomol, Balilla – und Hitler-Jugend. *Führerblätter der DJ*, 1936. február, 10–13.

tudósításokat saját érdekeinek megfelelően, a HJ-ban folyó antibolsevista nevelés alátámasztására használta fel. Így a szovjet ifjúság bolsevista nevelése kapcsán mindig utaltak az egykori ifjúság életkedvének elvételére, a szürkéségre és az éhínségre, s mindezzel szemben az abszolút kontrasztot pedig a Hitlerjugend jelentette.³ A Komszomol a HJ nem tekintette egységes ifjúsági szervezetnek, mivel a hatalmas terület miatt a különböző „fajú” fiatalokat nem lehetett egységgé formálni, s folytonosan kritizálta az egyénies hajlamot is. Az egységesség és a zártság látszatát a szovjet ifjúságban pedig csak kemény elnyomó intézkedések árán sikerült elérni, ráadásul – a HJ szerint – 1936-ban még csak a teljes ifjúság 8 százalékát foglalta magába a szervezet.⁴

A szovjet ifjúságot a HJ három osztályba sorolhatónak tartotta. A kisebb hányadról úgy vélte, hogy azt valóban megfertőzte a szovjet–bolsevik eszmeáramlat, s azt a nevelés által teljesen eltérítették, sőt szinte már az emberi realitás talaját is teljesen elhagyta (például azt képzelik, hogy a gőzgép és az izzólámpa szovjet találmányok). A HJ elemzése így nem tartotta meglepőnek, hogy ez az ifjúság arrogáns és nagyravágyó. Az ifjúságnak egy jóval tekintélyesebb része azonban még nem került ugyan a szovjet ideológia büvkörébe, a szovjet cenzúra következtében viszont teljesen tudatlan volt a világ dolgait illetően. Az orosz ifjúságnak csak nagyon kis hányadára tekintett a HJ úgy, hogy idegen nyelvismeret birtokában, külföldi rádióadók hallgatásával komoly rálátással rendelkezik országa Európában és világban betöltött helyére. S hogy a gyerekek (mint például *Pavlik Morozov*⁵) az *Állami Politikai Igazgatóság* (titkosrendőrség, GPU)

³ Russische Jugend. *Das Deutsche Mädel*, 1935/1. sz. A HJ hírverése szerint a szovjet ifjúság jelentős része munka és kenyér nélkül, leromlott állapotban sáska módjára járta az országot, amit a halálos ítéletek korhatárának leszállításával sem sikerült megfékezni. 1938-ban már a szovjet ifjúság eldurvulása volt a téma. Kikezdték a szovjet ifjúság sporttevékenységét is. Csak úgy mint az ifjúság általános képzsét, amit a képzés vagy kizsákmányolás, illetve a Sztahanov-rendszer vagy birodalmi szakmai verseny párhuzamokban kívántak a lehető legfeketébb színben feltüntetni. Bolschewistische Jugendbeglückung. *Reichsjugendpressediens* (RJP), 1937/39. sz., 1–2.; Die Verrohung der Sowjetjugend. *RJP*, 1938/24. sz., 2.; Das ist Sowjet-Sport. *RJP*, 1938/48. sz., 3.; Ausbildung statt Ausbeutung! *RJP*, 1938/50. sz., 2.; Reorganisation des Komsomol. *RJP*, 1936/78. sz., 5.

⁴ Der „Komsomol”. *RJP*, 1936/151. sz., 3.

⁵ A nem kismértékben legendákat tartalmazó történet szerint Pavlik szegény paraszti család sarja volt, és a Jekatyerinburgtól 350 kilométerre fekvő Geraszimovka faluban élt. 1932-ben a 13 éves fiú a politikai rendőrségen feljelentette saját apját, aki egyben a falusi szovjet elnöke volt, mert állítólag „dokumentumokat hamisított és banditáknak, valamint a szovjet állam ellenségeinek adta el őket”. Az apát ezt követően a GULAG-ra száműzték, később kivégezték. Pavlik családja azonban bosszút állt: nagybátyja, nagyszülei, öccse és unokatestvére megölték a „kötelességét becsülettel teljesítő”

spicilijei voltak, a HJ számára az egyik legjobb propagandaeszköz volt.⁶

Bár a szovjet ifjúsággal nem, de a németországi orosz ifjúsággal annál inkább voltak kapcsolatai a HJ-nak. A Birodalmi Ifjúságvezetőség (BIV) segítette a több szervezet összefogásából létrejövő *Orosz Ifjúcsapat Németországban* (Russische Jugendschar in Deutschland) elnevezésű szervezetet, amelyet ugyan nem volt hajlandó átvenni a Hitlerjugendbe, de a külügyminisztérium egyetértésével mindenképpen segítette az orosz ifjúság nemzeti és németbarát szellemben való nevelését.⁷

A HJ más országok ifjúságával közösen tevékenyen vett részt a kommunizmus elutasításán alapuló együttműködésben. Ennek kapcsán 1937-ben Heidelbergben tartotta előkészítő kongresszusát *Az ifjúság világakciója a bolsevizmus ellen* (Action mondiale de la jeunesse contre le bolchévisme) nevű együttműködés 16 ország részvételével, melynek berlini központja állandó jelleggel kapott jelentéseket az érintett országokból a kommunista ifjúsági munkáról és az ellene való küzdelemről. A tanácskozásra 1937 augusztusában került sor a különböző országok nemzeti ifjúsági vezetőinek részvételével, hogy megegyezzenek a bolsevizmus ellen egységesen követendő irányvonalról az ifjúsági munka területén. Ezen a tanácskozáson választották ki az együttműködés nevét, illetve jelölték ki székhelyéül Berlint. Kilátásba helyeztek egy második találkozót is, amelyen minden olyan kérdéssel foglalkozni kívántak, amelyek naponta az Akció látóterébe kerültek. Kezdetekben 16 ország képviseltette magát, 1939-re számuk azonban már 26-ra emelkedett, s ezek 41 ifjúsági szövetséget képviseltek.⁸

Az 1939-es találkozót júliusra vagy augusztusra tervezték, ismételtén Heidelbergben. Napirendi pontokként a következő témákat tervezték: milyen feltételek mellett lehetséges közös antikommunista akciók végrehajtása a világ különféle ifjúsági szervezeteiben; intézkedések foganatosítása olyan közéleti szervezetek, intézmények és főleg személyek megmentéséért, akik tudatlanságból vagy tudattalanul is részt vesznek prokommunista ifjúsági akciókban;

kisfiút. A nagybácsi kivételével a titkos rendőrség mindenkit kivégzett. FIGES 2007, 122–126.

⁶ Die Geisteshaltung der Sowjet-Jugend. *RJP*, 1936/178. sz., 5.; Kinder als GPU-Spitzel. *RJP*, 1936/251. sz., 1–2.

⁷ Deutsche Botschaft an das AA, Moskau, 19. Oktober 1936 – PAAA, R 98868; Geheime Staatspolizei an die Dienststelle Ribbentrop, 12. Dezember 1938; Dienststelle Ribbentrop an die RJF, 21. Dezember 1938 – PAAA, R 27134.

⁸ RJF an die Dienststelle Ribbentrop, 25. März 1939 – PAAA, R 27135; Blohm 1979, 279.

megteremteni a szükséges rezonanciát a bomlasztó kommunizmus ellen harcot folytató nemzeti ifjúságok számára a világ nyilvánossága előtt (különösen a napi sajtóban); olyan országbizottságok létrehozása, amelyek munkájukat az ifjúság szociális, pedagógiai, kulturális és gazdasági részproblémáinak szentelik, azzal a céllal, hogy kiirtsák a kommunista tendenciákat ezen a területen, s erre nemzetközi ifjúsági személyiségeket nyerjenek meg; valamint az antikommunista ifjúság nemzetek feletti egységének és bajtársiasságának tökéletesítése a legszélesebb alapon. Mindebből már következett, hogy a Hitlerjugend a bolsevik országok ifjúságával semmifajta kontaktust nem létesített.⁹

A Hitlerjugend kapcsolatai a Baltikumban

Ha a Szovjetunióval és ifjúsági szervezetével nem is sikerült partneri viszonyt kialakítani a Hitlerjugendnek, az országot nyugatról övező régió mint egy jövőbeni „faji háború” ütközőzónája nagyon is fontos volt, amit csak fokozott, hogy a térségben nem elhanyagolható számú német élt.

Az 1933 előtti kezdeményezések

A Hitlerjugend tekintete már az 1920-as években a balti térség felé fordult, ahol a távolság miatt nehéz helyzetben volt a külföldi utakat koordináló szerve, a *Határvidéki Hivatal*, amikor a baltikumi németiség, az ottani német ifjúság gondozását és szervezését kívánta megvalósítani.¹⁰ *Rudolf Schmidt*, a hivatal ambiciózus vezetője a Baltikum esetében két lépcsőben gondolkodott. Leginkább a teljes Baltikum német ifjúságának megszervezését látta volna szívesen, vagy ha ez nem valósulhatott meg, akkor Lettországot külön.¹¹ Így egy

⁹ A találkozóan a következő szervezetek részvételére számítottak: az arab országok képviseletében egy fő Bagdadból, Argentína, Belgium (4 szervezet), Bolívia, Bulgária (6 szervezet), Kanada (2 szervezet), Dánia (2 szervezet), Anglia (2 szervezet), Finnország, Franciaország (2 szervezet), Görögország, Hollandia, Olaszország (2 szervezet), Japán, Jugoszlávia (2 szervezet), Mandzsukuo, Norvégia, Lengyelország, Portugália (2 szervezet), Románia, emigráns orosz ifjúság (Párizs), Svájc, Svédország (2 szervezet), Spanyolország. Magyarországot a Levente színeiben Kiss országos leventeparancsnok képviselte, a Turul Szövetség részéről pedig Dr. Báthly Béla. – RJF an die Dienststelle Ribbentrop, 25. März 1939 – PAAA, R 27135; BLOHM 1979, 278–279.

¹⁰ A Hitlerjugend Határvidéki Hivatal fő tevékenysége elsősorban a közép-európai és délkelet-európai térség felé irányult. Ld. VITÁRI 2012b, 78–98.

¹¹ Észtországból miután az észt kormány 1925-ben kultúraautonómiát adott a német népcsoportnak, megalakult az Ifjú Férfiak Keresztény Egyesülete (Christlicher Verein Junger Männer, CVJM), amely 1933-ig az egyetlen német ifjúsági csoport volt. 1933-ban újabb csoportok keletkeztek „Farkas” (Wolf) és „Cserkész” (Pfadfinder) néven, amelyek hamarosan Balti Német Cserkészsegnek (Deutschbaltisches Pfadfinderkorps) nevezték

álcazott szervezet lebegett a szeme előtt, amely a *Baltikum Német Nemzetiszocialista Munkásifjúsága* nevet viselhette volna, s kifelé teljesen önállóan mutatta volna magát, de valójában a lehető legszorosabb kapcsolatban állt volna a Hitlerjugenddel. Miután egy teljesen új szervezetről volt szó, ez a kettősség biztosíthatta volna a rejtettséget és így a működést is. A felépítés mintája csak a Hitlerjugend lehetett, s itt is teljes apparátus felépítésében gondolkodtak. A szándékok alátámasztására Schmidt 1929-re utat szervezett Lettországba, amelyet a HJ birodalmi vezetése is támogatott.¹²

Schmidt a baltikumi szervezés kérdésében levélben *Alfred Rosenberget* is felkereste, aki köztudottan balti német volt, s addigra a *Népiségi Figyelő* (Völkischer Beobachter) nemzetiszocialista pártlap főszerkesztői pozícióját töltötte be. Schmidt abban várta Rosenberg segítségét, hogy ossza meg vele a korábban tett pártalapítási kísérlet tapasztalatait, továbbá, hogy fedje fel, milyenek a lettországi körülmények, és javaslatot kért egy kontaktszemélyre.¹³

Rosenberg megerősítette, hogy korábban egy önálló német párt alapítása kudarcot vallott. Schmidt ennek ellenére úgy döntött, megragadja a kezdeményezést, utat tervezett Rigába azzal a céllal, hogy részt üssön a közvéleményen. Ezt a következő évben is meg akarta ismételni. Ebbéli szándékát később is megerősítette, de egyúttal finomította álláspontját abban a tekintetben, hogy annak ellenére, hogy a lettországi németiség nem volt kitéve olyan bánásmódnak, mint a lengyelországi, mégis belátta, hogy Hitlerjugend néven nem állhat fel ifjúsági csoport.¹⁴

A Lettországgal való kapcsolatokat és egy HJ-csapat odautazását Schmidt azért is elsődleges fontosságúnak tartotta, mert más szervezetek is folytattak ilyen irányú tevékenységet. Ez pedig stratégiai kérdés volt egy olyan területen, ahol még nem működött német ifjúsági szervezet. Schmidt különösen aggályosnak tartotta az egyik legnagyobb nemzeti irányultságú szervezet, az *Ifjúnémet Rend*

magukat, egyenruhájuk kísértetiesen hasonlított a birodalmi HJ 10–14 éves fiúkat tömörítő alszervezete, a Német Ifjúnép (Deutsches Jungvolk) uniformisához. Klose 1964, 245–246. Litvánia és Németország viszonya Memel-vidék litván annexiója miatt nagyon hűvös volt, veszélyes vállalkozásnak számított szorosabb kapcsolatok kiépítése, így vált Lettország az első számú célponttá.

¹² Schmidt Herrn Dr. Marnitz, 30. August 1928 – BArch, NS 26/371.

¹³ A levélből az is kiderül, hogy Schmidt is eltöltött valamennyi időt Lettországbán, de elhagyta az országot 1919-ben. Schmidt an Rosenberg, 13. September 1928 – BArch, NS 26/371.

¹⁴ Schmidt an A. von Behr, 18. Juni 1929; Schmidt an Dr. Marnitz, 26. Juni 1929 – BArch, NS 26/371.

(Jungdeutscher Orden) ilyesfajta törekvéseit, amely ráadásul Kelet–Poroszországban – egy másik terület, ahol a HJ gyenge volt – komoly fellelővállalással s így jó kiindulóponttal rendelkezett a Baltikum felé.¹⁵

A jelek szerint elsőként 1929-ben Nürnbergben került sor balti találkozóra, amelyet a már az év eleje óta tervezett út követett volna. Ez lett volna az első ilyen nagyszabású próbálkozás a Baltikum irányában való kitekintésre. 1929 januárjában ráadásul éppen a balti utat szánták a legnagyobb útnak abban az évben, amely ezért Schmidt vezetésével zajlott volna.¹⁶ 1929 márciusában az időpontot szeptember 21-re tűzték ki, s már a hozzávetőleges útvonalat is megtervezték a 3 hetes úthoz, amelynek fő állomásait először Riga, Mitau (Jelgava), Alt–Autz (Auce), Memel (Klaipėda) képezték, majd kevés később már egész pontosan a következőképpen határozták meg: Stettin és Riga után felkeresték volna Brasche, Schlock (Sloka), Tuckum (Tukums), Stenden (Stende), Talsen (Talsi), Goldingen (Kuldīga), Hasenpoth (Aizpute), Libau (Liepāja), Memel (Klaipėda), Tilsit (Kelet–Poroszország) településeket. A nürnbergi pártnapok miatt az utazás kezdetét szeptember végére tolták, szeptember 27-i kezdettel. Így Schmidtnek le kellett mondania az iskolásokról, mert az út így már nem esett a szünetidőbe, ezért az eredendően 50 főre tervezett csoport létszámát is csökkenteni kellett, hiszen nem állt rendelkezésre elegendő jelentkező, így Schmidt már csak 12 főben gondolkodott.¹⁷

Az egyelőre készen álló 10 résztvevőhöz Nürnbergben még továbbiak csatlakozását tervezték, ahol mindannyian meghallgatták volna *Kurt Gruber* HJ-vezető beszédét. A résztvevők többsége Szászországból és Thüringiából származott, de még két bajtárs érkezett Csehszlovákiából (Prága, Leitmeritz/Litoměřice). Később még módosult és bővült is a résztvevők száma. Schmidt olyanokra is számított, akik esetleg nem voltak a HJ tagjai, őket ugyancsak meginvitálta Nürnbergbe. A részletekről még Nürnberg előtt sajtó útján akarta tájékoztatni az érintetteket.¹⁸

Végül már 1929 szeptemberében derült ki, hogy a szudéta–vidéki és az ausztriai résztvevők visszalépése miatt az utat le kellett fűjni, s helyette nyolc napos utat szerveztek a már addig is jól bevált célterületül szolgáló Észak–Csehországba. Az elhalasztott baltikumi

¹⁵ Schmidt an die Reichsleitung der HJ, 31. August 1928 – BArch, NS 26/371.

¹⁶ Schmidt an Wilhelm Jung, 17. 1. 1929 – BArch, NS 26/371; Schmidt an Leonhardt Ernst, 15. März 1929; Rundschreiben Nr. 1. Baltenfahrt (Schmidt) – BArch, NS 26/371.

¹⁷ Schmidt an Wilhelm Jung, 17. 1. 1929 – BArch, NS 26/371.

¹⁸ Schmidt an Adolf Metzner, 13. März 1929 – BArch, NS 26/371.

1. ábra: Az 1929-30-as baltikumi út tervezett állomásai²⁰

A Hitlerjugend baltikumai útjainak komolyabb méretekben való megindítása előtt a Birodalmi Ifjúságvezetőség már 1933-ban aktívan tevékenykedett azon, hogy a balti országokban is támogassa azokat a német ifjúsági szerveződések, amelyek annak reményével kecsegtettek, hogy bizonyos idő eltelte után magukban egyesítik a teljes helyi német ifjúságot, s a HJ útjainak legfőbb célpontjai lehettek. Mivel a Baltikum egyértelműen a német hatalmi érdekek egyik fontos színtere volt, s hosszú távon német területként tekintettek rá, kézenfekvő volt, hogy az itteni németiség megtartása – a birodalommal szomszédos országokhoz hasonlóan – nagyon fontos volt. Német részről a három balti állam önálló létét is a német győzelem eredményének állították be. A két északibb országot közép-európaibbnak tartották, ahol fontos szerepet játszottak a német kultúrcentrumok, magasabb volt a lakosság iskolázottsága és

¹⁹ Schmidt an Leonhard Ernst, 16. September 1929 – BArch, NS 26/372; Karl Kroll Kanzleisekretär Herrn Hans Georg Buchholz, 7. April 1930 – BArch, NS 28/75, 79.

²⁰ VITÁRI 2013, 48.

életszínvonala is. Ezzel szemben Litvániát „viszonylag primitív és feltáratlan” országnak tekintették, amelyben nagy volt a gazdagok és szegények ellentéte, sok volt az analfabéta, így ott – német meglátás szerint – inkább „orosz viszonyok” uralkodtak.²¹ Mindhárom balti országban rendkívül kedvezőtlen volt azonban Németország megítélése.

Litvánia

Litvániában az 1926 óta katonai igazgatás alatt álló Memel-vidéken az ifjúsági szervezetek gyűjtőszerveként 1933 nyarán jött létre a Memel-vidéki Ifjak szervezete az ottani főkonzulátus és a *Német Kelet Szövetsége* közreműködésével, amelyhez csatlakozott az addigi legjelentősebb német ifjúsági szervezet, a *Memel-vidéki Cserkészek Szabad Csapata* (Freischar memelländischer Pfadfinder) is. Vagyis egységes ifjúsági szervezet létrehozása volt a cél Litvániában is, amely minden cserkész és egyéb ifjúsági szervezet összefogását jelentette. A memel-vidéki német ifjúság munkájával szemben ugyanis addig komoly kételyek mutatkoztak Németországban. 1934-ben Litvániában azonban betiltották a német ifjúsági szervezeteket. A fennálló német szervezeteknek pedig tilos volt 18 év alatti fiataalt felvenniük, s német megítélés szerint a német iskolák száma is minimálisra csökkent, így csak a család láthatta el a német nevelést. Az előírások nagyon szigorúak voltak: nem működhetek olyan szervezetek, amelyek testi felkészítéssel foglalkoztak, hét fő felett minden összejövetelt be kellett jelenteni a rendőrségnek, német szervezetek csak litván vezetőkkel működhettek. Csak a kaueni *Német Gimnázium Tanuló Ifjúsága* (Schülerschaft) működött tovább s tartott sportrendezvényeket. 1938-ban mindenesetre megrendezték Litvániában az első német sport- és tornaünnepet, ahova Litvánia minden részéből érkeztek. Az ifjúság így a továbbiakban az egyházi és néhány népiségi szervezetben próbált működni.²²

²¹ Deutsche Pädagogische Auslandsstelle an das AA, 15. Juni 1933 – PAAA, R 63604; *Grunow, Ernst*, Die Jugend im Ostseeraum. III.: Die Jugend in den baltischen Ländern. *Wille und Macht*, 1939/10. sz., 15–29.

²² Deutsches Generalkonsulat an das AA, Memel, 2. September 1933; Deutsches Genarkonsulat an das AA, Memel, 30. August 1933 – PAAA, R 63605; Der Preußische Minister des Innern an das AA, 25. September 1934 – PAAA, R 63608; Ref.: G. R. v. Grundherr, zu VI S 785, 9. März 1935 – PAAA, R 63609; Aus dem volksdeutschen Kampf der jungen Generation. *Das Junge Deutschland*, 1934/1. sz., 29.; Deutsche Jugend in Großlitauen. Pressestimmen über Jugendbewegung des In- und Auslandes. I. Jugendbewegung in Deutschland. A) Deutsche Presse. Bericht Nr. 40., 1. November 1936, 198. (BArch, NSD 43/7. 1–2.); Die deutsche Volksgruppenjugend in Litauen. *Nation und Staat*, 1940/5–6. sz., 158–160.; Kurzer Überblick über Aufgaben, Formen und Rechtslage

1934-ben létrejött viszont egy illegális német ifjúsági szervezet, amelyet *Ifjú Népek* (Jungvolk) neveztek el. Később az engedélyeztetés megkönnyítése és a toborzás elősegítése érdekében a szervezetet már *Evangélikus Legényegyletnek* (Evangelischer Jungmänner-Verein) keresztelték el. A tagok egy része az államellenes szellemiség miatt kilépett a szervezetből, másik részének pedig a szülők tiltották meg a tagságot, sőt fel is jelentették az egyesületet, így az állambiztonsági rendőrség betiltotta azt, és vezetőit – megállapítva államellenes működésüket – letartóztatta. A németiség legfőbb szervezetén, a *Litvániai Németek Kulturális Szövetségén* (Kulturverband der Deutschen Litauens) belül viszont egyre több fiatal tömörült, s 1938-ban lehetővé vált a *Német Fiúifjúság* (Deutsche Jungenschaft) és a *Német Lányifjúság* (Deutsche Mädelschaft) felállítása. 1938 tele és 1939 tavasza a toborzással telt, s így 1939 végére a szervezetnek már 2000 tagja volt.²³

Litvániában az *Ifjú Litvánok* (Junglitauer) képezték a tervezett államifjúság alapját (az államelnök az állam feladatának minősítette a vezérelv alapján működő, katonás és népiségi nevelést), hiszen ez volt a kormányzópárt 40 000 fős, 8 év feletti ifjakat összefogó ifjúsági szervezete, amely a legjelentősebb volt Litvániában. E párt keretében működött egy sportszervezet és a százezres *Ifjú Mezőgazdászok Szövetsége* is, valamint a Memel-vidéken a „*Santara*” elnevezésű litván nemzeti ifjúsági szervezet, amely német álláspont szerint nagyon aktív volt a népiségi harcban. Mivel az Ifjú Litvánok sorain kívül rekedt a teljes iskolai ifjúság, őket leginkább az államilag is támogatott cserkészcsoporthoz fogták össze, akik *Antanas Smetona* államelnök vezetése alatt álltak. Az egységes államifjúság 1938-ban azonban még nem létezett, a cserkészek és a keresztény szervezetek továbbra is önállóan működtek.²⁴

Litvánia felé irányuló kapcsolatok leginkább a kelet–porosz Hitlerjugend esetében álltak fenn, amely azonban a többi birodalmi szervhez hasonlóan leginkább csak erkölcsi támogatást tudott biztosítani, a közvetlen kapcsolatoktól egyelőre el kellett tekinteni,

der Jugendorganisationen der deutschen Volksgruppen in Europa. Vertraulich. Litauen. BArch, R 43 II/512, 66–67.

²³ Memeler „Jungvolk”. Pressestimmen über Jugendbewegung des In- und Auslandes. I. Jugendbewegung in Deutschland. B) Ausländische Presse. Bericht Nr. 6., 12. März 1935, 22. (BArch, NSD 43/8–1); Die deutsche Volksgruppenjugend in Litauen. *Nation und Staat*, 1940/5–6. sz., 158–160.

²⁴ Az Ifjú Litvánok legnagyobb ellenfele a katolikus *Tavaszhozók* voltak, mely tagságát nézve jelentős szervezet volt. Az iskolás korúak katolikus szervezete az Angvialszolgák (Engeldiener) volt. Grunow: Die Jugend im Ostseeraum, 15–29.; Deutsche Gesandtschaft für Litauen an das AA, Kowno, 20. Juli 1938 – PAAA, R 98873.

jöllehet a HJ időről időre kapcsolatba lépett ez ügyben a főkonzulátussal. 1935-től a kelet-poroszországi HJ-területvezető elrendelte, hogy a Hitlerjugend háromhetes vezetőképző kurzusain résztvevő fiatalok 10 százaléka minden alkalommal a Memel-vidékről érkezzen.²⁵

A Memel-vidék németisége, amely elsősorban az iskolákban érezhette a litvánok asszimilációs törekvéseit, de a németiség ifjúsági szervezete is gyakorta szenvedte el a hatóságok túlkapásait, 1939 márciusában tért vissza a birodalomhoz. A súrlódások elkerülése végett a memel-vidéki ifjúság, amelynek már 1933 előtt is léteztek csekély, 1933 után pedig egyre bővülő kapcsolatai a birodalmi HJ-dal, 1939-ig nem tett nyíltan hitet a nemzetiszocializmus mellett. A kovnoí perben hosszabb fegyházbüntetésre ítélt, négy évig különböző litván fegyházakban sínylődő *Erich Lapins* csak 1939-ben hozta létre az ottani Hitlerjugendet, de még azelőtt, hogy a Memel-vidék hivatalosan is Németország birtokába került volna. A Hitlerjugend törzsét a *Memel-vidéki Német Sportszövetség* (Memeler Deutscher Sportbund) képezte. Az év elején összesen három körzetet hoztak létre, később már négy körzet működött, amelyek a Kelet-Poroszország terület részévé váltak.²⁶

Litvánia a komoly feszültségek miatt szinte egyáltalán nem volt terepe a kétoldalú kapcsolatoknak. A BIV Útszervezési Osztálya 1935-ben ráadásul olyan rendelkezést is kiadott, hogy a Litvániába, illetve azon keresztül vezető utakra nem adnak ki engedélyt.²⁷ Valóban nincs is nyoma Litvániába vezető utaknak, a források mindössze két, 1939-es útról tesznek említést.

Lettország

Litvániánál sokkal fontosabb, sőt a három balti ország közül a legfontosabb partner Lettország lett. 1933-ig a lettországi német ifjúság sok szervezetben, széttagoltan működött. Ennek ellensúlyozásra hozták létre a *Német Ifjúság Szövetsége Lettországhban* (Verband deutscher Jugend in Lettland) nevű szervezetet, amelyet

²⁵ Deutsche Stiftung an das AA, 4. Juli 1935; Deutsches Generalkonsulat für das Memelgebiet an das AA, Memel, 3. August 1935 – PAAA, R 98868. A memel-vidéki németiség számára a *Birodalmi Központ a városi gyerekek vidéki tartózkodásért* segítségével szervezett diákcseré több alkalommal is meghiúsult a kiutazási engedélyek visszatartása miatt. Reichszentrale Landaufenthalt für Stadtkinder an das AA, 30. Juli 1935 – PAAA, R 63613; Aufzeichnung betreffend Auslandsbetätigung der Reichsjugendführung und der Hitler-Jugend, 5. März 1935 – PAAA, R 63610.

²⁶ Hitler-Jugend im Memelgebiet. Zeitungsausschnitt, 22. Februar 1939 – BArch, NS 22/546; GRIESMEYER-WÜRSCHINGER 1980, 188.

²⁷ RJF Fahrtenamt an das AA, 19. Juli 1935 – PAAA, R 98894.

1917 óta létező előzmények után 1929-ben alapították. A szervezet azonban inkább csak fedőszerveként működött a laza kapcsolatban álló csoportjai számára, de Németországban is úgy tekintettek rá, hogy a szövetség egyszer a teljes német ifjúságot egyesítheti majd. A szövetség 1934-ig, az egyesületi törvény szellemében szabadon működhetett, utána a Kárlis Ulmanis-féle autoriter kormányzat kézi vezérlés alá helyezett minden német szervezetet. Bár működésüket továbbra is engedélyezték, rendezvényeiket azonban gyakran betiltották, és sok letartóztatásra is sor került, csak 1937-től normalizálódott ismét a helyzet. A szervezet kiépítése csak 1935-től vett nagyobb lendületet, s három év alatt tagjai számát 1500-ról 4550-re emelte, 1937-ben a 22 állomáshely pedig már 6000 tagot fogott össze. A szervezet vezetését „korszerű” apparátussal látták el, hogy a német ifjúsági élet minden területét megfelelőképpen irányíthassa. 1938–39-ben a szervezet pedig már olyannyira megkapaszkodott, hogy a németországihoz hasonló mozgalmas tevékenységet folytatott sportünnepekkel, táborokkal, utakkal, 1932 óta terebélyesedő vidékszolgálattal és a Balti Önkéntes Munkaszolgálattal (Baltischer freiwilliger Arbeitsdienst). 1933 őszétől indult meg a német leányok lettországi tevékenysége, s jött létre 1934 januárjában a *Német Lányszövetség* (Deutscher Mädchenbund), amely fedőszervezetként az addig létrejött egyleti, cserkész és keresztény lánycsoportokat (Mitau, Libau, Tuckum) fogta össze. A csoportmunka még eléggé kezdetleges volt a lányszervezetben, de a korok szerinti megosztás, s a német ifjúsági mozgalom, illetve a Hitlerjugendben működő tevékenységek itt is meghonosodtak, s ellátták a livföldi és a kurföldi német kolóniák patronálását is. Otthonuk egyelőre nem volt, így magánházaknál gyűltek össze.²⁸

A megújódási mozgalmat jelentő (vagyis a nemzetiszocializmusnak is teret engedő) Német Ifjúság Szövetségével viszont ellentétben állt az „előregedett liberális” *Balti Német Népközösség* (Deutsch–Baltische Volksgemeinschaft) lettországi német szervezet, melynek keretei között 1934 áprilisában

²⁸ Grunow: Die Jugend im Ostseeraum, 15–29.; Kurzer Überblick über Aufgaben, Formen und Rechtslage der Jugendorganisationen der deutschen Volksgruppen in Europa. Vertraulich. Lettland. BArch, R 43 II/512, 64–65.; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Riga, 4. Oktober 1933 – PAAA, R 63605; Verband deutscher Jugend in Lettland an das AA, 26. 7. 1933 – PAAA, R 63605.; Deutsche Jugend in Lettland. *RJP*, 1935/18. sz., 4. Deutsch–baltische Jugendbewegung. Pressestimmen über Jugendbewegung des In- und Auslandes. I. Jugendbewegung in Deutschland. A) Deutsche Presse. Bericht Nr. 14., 15. Juli 1935, 85. (BArch, NSD 43/7. 1–2.); Samson, H. von, Rückblick auf die baltendeutsche Jugendarbeit. Lettland. *Nation und Staat*, 1940/5–6. sz., 178–180.; Bericht über den „Deutschen Mädchenbund” in Lettland, Riga, 27. März 1934 – PAAA, R 63607.

megalakították a *Lettországi Német Fiú- és Lányszövetséget* (Lettländischer Deutscher Jungen- und Mädchenbund). A közös fiú- és lányszövetség megalapítását követően a lánycsoportok taglétszáma 15-ről 40-re, majd 1934 közepére már 70-re nőtt. Később ebben a szövetségben is helyet kapott a nemzetiszocialista gondolatvilág alapelveinek megismertetése. A Német Ifjúság Szövetsége 1935-re komolyan eltávolodott a Német Népközösségtől, amely így egy olyan német cserkészszövetség felállítását tervezte, amely a *Lett Cserkészszövetségek* önálló csoportját képezte volna. Mindez jól mutatta a németésben belüli széthúzást. A külügyminisztérium a többi ifjúsági csoportra nézve is veszélyesnek látta ezt a törekvést, ugyanis ez feloszlathoz vezetett. 1935 márciusában a Népközösség és az ifjúság viszonyát a Népközösség elnökségi ülésén tisztázták, ahol a Népközösség az ifjúságot a keretein belül elismerte önálló balti német szervezetnek, amely azonban önként vállalta, hogy követi annak, mint a lettországi németiség legfőbb fórumának útmutatásait. A Népközösségen belül így újra megkezdte munkáját az ifjúsági hivatal, s keretei között működött az 1935-ben alapított német hallgatói szervezet, a *Német Ifjúsági Kör* (Deutscher Jugendring) is. Végül 1938-ra csitultak el az ellentétek a lettországi németésben belül.²⁹

Lettországban a legfontosabb lett szervezet a cserkészeké volt, amely német megfigyelés alapján politikamentes, de erősen militarizált szervezetnek minősült, haditengerészeti és repülő csoportokkal is rendelkeztek. A *Lettország Héjai* szintén cserkészszervezet volt, amely viszonylag nagy taglétszáma ellenére kevésbé volt ismert. A Héjak hatéves kortól fogadták soraikba a fiúkat és lányokat, nevelési programjuk középpontjában a védsport és jellembeli nevelés állt. Fennállásuk rövidsége ellenére az *Ifjú Csapatok* (Mazpulki) volt a legjelentősebb ifjúsági szervezet, amelyet Ulmanis elnök állított fel. Főleg vidéki területeken volt jelentős a szervezet, és a paraszti életformát helyezte nevelési elvei középpontjába, s nyolcéves kortól felfelé várta a fiatalokat. Ezenkívül a Young Men's Christian Association (YMCA) mintájára evangélikus, illetve katolikus szervezetek is működtek.³⁰

²⁹ Protokoll der Gründungsversammlung des „Lettländischen Deutschen Jungen- und Mädchenbundes“ – PAAA, R 63607; Abschrift. Bericht über Mädelarbeit in Lettland, 2. Juli 1934 – PAAA, R 63607; Walther Jansen an das AA, 26. Januar 1935 – PAAA, R 63609; Hauptvorstands-Sitzung der Deutschbaltischen Volksgemeinschaft. Rigasche Rundschau, 14. März 1935 (PAAA, R 98868); Abschrift. Politische Eindrücke auf der Baltikum- und Finnlandfahrt des ostpreußischen HJ-Führerkorps (17. 8. – 3. 9. 1938) – PAAA, R 27134; Lettische Presseauszüge (Nr. 21.), 11. August 1934 – PAAA, R 63607.

³⁰ Grunow: Die Jugend im Ostseeraum, 15–29.

1934 nyarán Lettorszáiban is napirendre tűzték egy államifjúsági szervezet létrehozását, amelybe egy-két kivételtől eltekintve – köztük a cserkészek – betagoltak volna minden ifjúsági szervezetet, beleértve a kisebbségi ifjúságokat is. A betagolást elkerülendő a lettországi német ifjúság javaslatot tett a német és a lett ifjúság közötti szorosabb együttműködésre, amely kiterjedt volna a sportra, a közös munkatáborokra, valamint kulturális és szociális programokra. A szövetség a lett belügyminisztériumban szóbeli ígéretet is kapott önállósága megőrzésére, amiért cserébe a leendő államifjúság vezetőjének bizonyos felügyeleti jogot biztosítottak volna. Ez azonban nem jelentett volna közvetlen beavatkozási lehetőséget a szövetségben összefogott szervezetek életébe. A Hitlerjugend és az olasz *Balilla* mintájára felálló *Lett Államifjúság* tényleges megalapítását a német diplomácia 1935 elejére várta.³¹ A harmincas évek közepétől lett részről meg is indultak a tájékozódó látogatások Németországba, amelyek során a lett államifjúság felépítéséhez gyűjtöttek tapasztalatokat. A lett belügyminiszter-helyettes 1935-ben a Birodalmi Ifjúságvezetőség Határvidéki és Külügyi Hivatalát vezető *Reinhold Schulze* társaságában látogatta meg a berlini HJ egyik nyári táborát. 1937-ben a lett államifjúsági szervezet felépítésével megbízott *Friedrich Laurson* 30 lett fiatalal az olaszországi Campo Mussoliniból való hazatérés során látogatott el a nürnbergi pártnapokra.³²

Észtország

Észtországban a német kisebbség 20 ezer főt számlált és kulturális autonómiával rendelkezett. A német fiatalság viszont nagyon szűk keretek között mozgott, egységes ifjúsági szervezetet nem alapíthatott. Az 1934 januárjában alakult észtországi *Balti Német Cserkészszövetség* (Deutsch-baltischer Pfadfinder Bundes) 1934 végére 400 fős tagsággal rendelkezett, amely a *Német Megújodási Mozgalommal* együtt a nemzetiszocializmus talaján állt. 1937-re fiú- és leányszervezete már 1000 tagot számlált, ami az összefogható fiatalság 60 százalékát jelentette, s nagyon kiterjedt munkát végzett. A *Legények Keresztény Egyesülete* (Christlicher Verein Junger Männer) evangélikus szervezet volt a balti német ifjúság 15

³¹ Lettische Presseauszüge (Nr. 21.), 11. August 1934 – PAAA, R 63607; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Riga, 8. September 1934; Rigasche Rundschau, 3. September 1934 – PAAA, R 63608; Die lettischen Jungscharen. *RJP*, 1935/24. sz., 5.

³² Ausländischer Besuch in den Sommerlagern der Berliner HJ. *RJP*, 1935/151. sz., 2.; RJF Auslandsamt an Gesandtschaftsattaché Dr. Kutscher, Deutsche Gesandtschaft Riga, 14. Mai 1938 – PAAA, R 98907.

százalékával, a *Népnemzeti Egyesülés* (Volksnationale Vereinigung) a megújódási mozgalommal hasonló célokat követett, s 800 tagja volt. A harmadik ifjúsági szervezet a *Vándorsolymok* (Wanderfalken) szervezete volt. A cserkészek és a keresztények között jelentős súrlódások voltak, amelyek nem segítették elő a lettországi németiség egységesülését. A három szervezet a *Német Kulturigazgatás* (Deutsche Kulturverwaltung) ifjúsági hivatala alatt és annak szervezésében fejtette ki tevékenységét. A birodalmi német szándékokat tükrözte itt is, hogy e szervezetek összeolvasztását célozták meg, de belátták, hogy arra még nem érkezett el az idő. A meglévő szervezetek feloszlátása nagyobb veszéllyel járt volna, s a három szervezet külön-külön valószínűleg jobb eredményt tudott elérni a nagyon szétszórott németiség körében, mint egy, az észti hatóság által is gyanúsán kezelt egységes szervezet. 1936–37-ben az állami törvényalkotás átmenetileg szinte teljesen megbénította a német ifjúsági munkát. 1939-től a rendezvények is ellehetetlenültek, mivel azok vezetőit csak a kormány jelölhette ki, így oda rendszerint észteket nevezett ki, emiatt a népcsoport elállt az ilyesfajta tevékenységtől. Az itteni ifjúság nagyon eredményes volt viszont a vidék- és a munkaszolgálatban.³³

Észtországban is akadt példa a birodalmi németek és a népi németek közötti nézeteltérésekre is, s különösen az képezte kifogás tárgyát, hogy az észtszági birodalmi németiség országos bizalmasa olyannyira nem ügyelt a német népiség „tisztán tartására”, hogy a felesége egy észti volt. A birodalmi HJ útjai alkalmat adtak tehát arra is, hogy ellenőrizzék az ottani németiséget, annak ifjúságát, s kifejeítsék számukra, hogy a birodalomban mit várnak tőlük.³⁴

Észtország szervezett ifjúságának legnagyobb része az 1930 óta a cserkészek és az észti hadsereg főparancsnokának védnöksége alatt

³³ Die volksdeutsche Jugend. *RJP*, 1939/140. sz., 1–3.; Grunow: Die Jugend im Ostseeraum, 15–29.; Bestand des D.-B.-P.-B. zum 1. April 1934 – PAAA, R 63607; Organisation ausländischer Jugendverbände in Estland. Deutsche Gesandtschaft an das AA, 17. Oktober 1936 – PAAA, R 98868; Aus dem volksdeutschen Kampf der jungen Generation. Estland. *Das Junge Deutschland*, 1934/1. sz., 26.; Deutsche Jugendarbeit in Estland. Pressestimmen über Jugendbewegung des In- und Auslandes. I. Jugendbewegung in Deutschland. A) Deutsche Presse. Bericht Nr. 34., 1. Juli 1936, 181. (BArch, NSD 43/7. 1–2.); *Samson, H. von*, Rückblick auf die baltendeutsche Jugendarbeit. Estland. *Nation und Staat*, 1940/5–6. sz., 180–182.; Kurzer Überblick über Aufgaben, Formen und Rechtslage der Jugendorganisationen der deutschen Volksgruppen in Europa. Vertraulich. Estland. BArch, R 43 II/512, 62–63.; Die Jugendfrage im estländischen Deutschtum. *Der Auslandsdeutsche*, 1936/1. sz., 3–7.; Deutsche Jugendarbeit in Estland. *Berliner Tageblatt*. Morgen-Ausgabe, 16. Juli 1936, 4. (PAAA, R 98868).

³⁴ Abschrift. Politische Eindrücke auf der Baltikum- und Finnlandfahrt des ostpreußischen HJ-Führerkorps (17. 8. – 3. 9. 1938) – PAAA, R 27134.

működő *Ifjú Sasok* szervezetében töltötte szabadidejét. Itt is mutatkoztak törekvések arra, hogy e két szervezet egyesüljön, a tárgyalásokat egyelőre azonban felfüggesztették, mert az észti kormány is az ifjúság állami összefogását tervezte. Ezek mellett működött az *Összészti Ifjúsági Szövetség*, valamint különféle egyházi ifjúsági szervezetek.³⁵

Az állam az ifjúság mind teljesebb összefogása kapcsán külföldi mintákat követett, mivel az észti ifjúságnak 1935-ben csak 10 százaléka volt tagja különböző szervezeteknek. Ez az arány 1937 vége felé 28 százalékra (8 és 20 éves korú lakosság) nőtt, vagyis az észti ifjúsági szervezetek ekkorra 60 ezer taggal rendelkeztek. Az iskolás korú lakosság körében az arány viszont csak 40 százalékos volt. Az észti kormány nem volt elégedett az elért eredményekkel, így még markánsabb intézkedéseket kívánt foganatosítani az észti ifjúság összefogására, amit leginkább a szervezeti háló fejlesztése által a szülőkhöz és ifjakhoz való szorosabb hozzáférésre és meggyőzésre alapoztak. Német részről kétségesnek ítélték az észti államifjúság megalkotását, mert – észti sajtóértésülések alapján – azt kényszerrel nem tartották lehetségesnek, csak valamiféle közös minimum elvén. A fentről alakuló folyamatokat a németek amúgy sem tartották teljesen természetesenek, hiszen az ellentétben állt „az ifjúságot az ifjúság vezeti” látszattal. Nehezítette a folyamatot az ifjúságok közötti erős feszültség is. Az észti kormány célja viszont az volt, hogy olyan, az ifjúság kezdeményezésén alapuló szervezetet teremtsenek, amely az iskola mellett 10 és 18 éves kor között komoly nevelőtényezővé válhatott. Az ifjúság legalább hatvan százalékos összefogásában gondolkodtak.³⁶

Az 1936 októberében megjelent törvény az ifjúság szervezéséről az egész észtországi ifjúsági tevékenység egységesítését tűzte ki célul. Az oktatási minisztériumban felállítandó ifjúsági hivatal minden szervezetet felügyelt volna. A végrehajtási rendelet pedig felsorolta azokat az ifjúsági szervezeteket, amelyek a jövőben nem vehettek fel tanulókat. Köztük volt szinte minden addigi szervezet, így a német szervezetek is. Az iskolások kirekesztése a munka szinte teljes

³⁵ Zusammenschluss der estnischen Jugend? *RJP*, 1935/65. sz., 5.; Zentralorgansiation der estländischen Jugend. *RJP*, 1935/40. sz., 2.; Zahlen zum Estnischen Christlichen Jungmännerverein. *RJP*, 1935/288. sz., 3.; Die estnischen Jugendorgansiationen. *RJP*, 1934/224. sz., 3.; Die estnische Jugendorganisation der „Heimattöchter” *RJP*, 1938/15. sz., 6.

³⁶ Staat und Jugend in Estland. *RJP*, 1935/44. sz., 21. Februar 1935, 3.; Ausbau der estnischen Jugendorganisationen. *RJP*, 1937/222. sz., 2.; Zusammenschluss der estnischen Jugend? *RJP*, 1935/65. sz., 5.; Jugendnachrichten. Pläne für eine estnische Staatsjugend, 3. September 1935 – PAAA, R 98868; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Reval, 3. Juni 1938 – PAAA, R 98907.

megbénítását eredményezte. A tárgyalások eredménytelenül zajlottak, mivel a német népcsoport nem akarta fiatalságát az észt csoportokba átvezetni. Így a német fiatalokat iskolánként szervezték tanulócsoporthoz, ami viszont felszámolta az ifjúság egységét, hiszen a csoportok az iskolaigazgatók irányítása alatt álltak.³⁷

1937-ben az észt kormány végre lépést tett az ifjúság egységesítésére, s rendeletben biztosította a jogot az oktatási miniszternek, hogy az egységes irányelveket nem követő ifjúsági vezetőket elbocsássák, s helyükre újakat helyezzenek. 1938-tól egy törvénymódosítást követően az államelnök minden ifjúsági szövetség védnöke lett, az ifjúság megszervezését a gyakorlatban viszont a kulturális minisztérium végezte, ebben azonban a hadsereg főparancsnokságának szempontjai is erősen érvényesültek. 1939. április 1-től az oktatási miniszter utasítására minden cserkészszervezet egyesült, s *Észtország Ifjúsága* néven folytatta tevékenységét. Így ennek keretében működött tovább többek között az *Ifjú Sasok*, az *észt cserkészek*, a balti német és az orosz ifjúsági szervezetek is.³⁸

Baltikumi utak

A Baltikumra vezető utak a két északi balti államot általában együtt érintették, és sok esetben Finnországban folytatódtak. Bár a HJ útjaira már 1933-tól volt példa, egyik évben sem járt jelentős számú HJ-csoport a balti országokban.

A Hitlerjugend müncheni csoportja 1933 júliusára önálló nagyutat (Großfahrt) is tervezett a Baltikumra. Az út előkészítését 1933 elején megkezdték a Birodalmi Ifjúságvezetőség Külügyi Részlegén, amely kapcsolatba lépett a *Balti Német Népközösséggel* és a *Német Ifjúság Szövetségével*, hogy beszerezze az út megtervezéséhez szükséges információkat. A Népközösség ezeket készségesen biztosította, s felajánlotta segítségét az ifjak megérkezése után is, felhívták azonban a figyelmet a lakosság ellenséges viszonyulására a nemzetiszocializmushoz, így kétely támadt a Német Népközösség vezetésében arra nézve, hogy ilyen körülmények között célszerű-e a Hitlerjugendet Lettországba is elküldeni. A Népközösség

³⁷ Samson, H. von, Rückblick auf die baltendeutsche Jugendarbeit. Estland. *Nation und Staat*, 1940/5-6. sz., 180-182.; Kurzer Überblick über Aufgaben, Formen und Rechtslage der Jugendorganisationen der deutschen Volksgruppen in Europa. Vertraulich. Estland. BArch, R 43 II/512, 62-63.

³⁸ Pläne für eine estnische Staatsjugend. *RJP*, 1935/197. sz., 2.; Estland auf dem Wege zur Staatsjugend. *RJP*, 1937/282. sz., 5.; Zentrale Führung der estnischen Jugend. *RJP*, 1938/83. 3. Die estnischen Jugendorganisationen. *RJP*, 1934/224. sz., 3.; Zusammenschluss estnischer Jugendorganisationen. *RJP*, 1938/279. sz., 3.

munkatársainak a rigai követséggel folytatott megbeszélésén végül azonban arra a meggyőződésre jutottak, hogy a látogatást ilyen körülmények között is meg kell tartani. Három, egyenként 25 fős csoporttal számoltak. Egyetértettek azzal is, hogy a HJ kapcsolatba lépjen a lett cserkészekkel annak érdekében, hogy az út még simább lebonyolítását ezzel is elősegítsék. Komolyabb problémák mutatkoztak viszont Litvániában, ahol mind a kommunista, mind pedig a náci szervezetek ellen keményen felléptek, illetve az ilyennek minősített szervezetek tagjait nem engedték be az országba. A két északabbi balti országba viszont Litvánián keresztül vezetett az út. A Hitlerjugend ráadásul két–három 20–40 fős biciklis csoportot kívánt a Baltikumba meneszteni. A német követség Észtországban is a birodalmi németek nemzetiszocializmushoz közel álló szervezetét ajánlotta partnerül, amely segítette volna a Hitlerjugendet az ott tartózkodás alatt, s lehetővé tette a kapcsolatfelvételt a balti körökkel is.³⁹

A majna–frankfurti HJ 1934-es útja után 1935-ben a vesztfáliai HJ 21 fős csoportja kereste fel Észtországot *Gert Breipohl* és *Heinz Müller* vezetésével, akik Bielefeldből érkeztek. Első állomásuk Tallin (Reval) volt, ahonnan háromhetes országjárásra mentek, mely során érintették Libaut és Ösel szigetét, ahol felkeresték Walter Flex⁴⁰ költő sírját is. Találkoztak az Ifjú Sasok törzsvezetőjével is. A csoport augusztus végén utazott vissza Németországba. 1935 júliusában egy Finnországba utazó, 50 fős HJ-csoport tett félnapos kitérőt Tallinban. Ugyanebben az évben egy 10 fős HJ-csoport a Werro közelében fekvő gyermekotthon vendége volt. A gondozásukat a helyi német ifjúság vállalta fel, s tette lehetővé az észt ifjúsági szervezetekkel való kapcsolatfelvételt. A HJ-csoport találkozott az Ifjú Sasok vezetésével egy ifjúsági táborban Werro mellett, ahol kölcsönösen megismertették egymást szervezeteik tevékenységével. A látogatás, továbbá a Pernau, Fellin, Tarwast (Tarvastu), Bockenhof (Puka), Odenpäh (Otepää),

³⁹ Deutschbaltische Volksgemeinschaft in Lettland an den Deutschen Gesandten, Riga, 23. Februar 1933; Der Deutsche Gesandte an das Gebiet Ausland der Hitler-Jugend, Riga, 25. Februar 1933 – PAAA, R 98891; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Riga, 3. Mai 1933 – PAAA, R 98891; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Kowno, 21. Februar 1933 – PAAA, R 98891; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Riga, 289. Juni 1933 – PAAA, R 98891; Hitler-Jugend, Gebiet Ausland an die Deutsche Gesandtschaft Kowno, 17. Februar 1933 – PAAA, R 98891; Hitler-Jugend, Gebiet Ausland an die Deutsche Gesandtschaft Riga, 17. Februar 1933 – PAAA, R 98891; Deutsche Gesandtschaft für Estland an das AA, Reval, 9. März 1933 – PAAA, R 98891.

⁴⁰ Walter Flex (1887–1917) német költő volt, aki az I. világháborúban Ösel szigetén vesztette életét századparancsnokként. Katonai és német hazafias témájú írása, illetve versei jelentek meg.

Sommerpahlen (Sõmerpalu), Petschur (Petseri), Dorpat, Mustvee, Sonda Uru, Narva, Hugenburg és Tallin érintésével megtartott észti körutazás lehetőséget biztosított további találkozókra (Dorpat, Narva, Tallin), továbbá egy vízi útra a Csúd (Peipus)-tavon. Az Ifjú Sasok kíséret is biztosítottak a HJ mellé, majd az út végén a csoportot a Sasok törzskari vezetése egy ifjúsági estre is meghívta. Az út a német diplomácia körében nagy elismerést váltott ki.⁴¹

1936-ban a vesztfáliai HJ újra Észtországba indult. Az utat ismét Breipohl készítette elő 1936 elején, amikor is személyesen járt Észtországban. Az ezúttal már 32 fős csoport egy hónapot töltött a partnerországban, s az egy évvel korábban megvetett kapcsolatok alapján a korábbihoz hasonló közös programokon vett részt az észti ifjúsággal. A követségi jelentés ezúttal kiemelte azonban, hogy az észtek hozzáállása néhány ponton bizonyos visszafogottságról tanúskodott, s kifejezésre juttatták a balti németek érzelmi elutasítását.⁴² Az észtországi kapcsolatok törekenységét mutatta az is, hogy amikor 1937-ben a HJ közép-elbai területe 100 fős HJ vezetőcsoporttal kívánt Tallinba indulni, azt a tallini követség aggályosnak tartotta, mert a számbeli különbség a vesztfáliai kapcsolat elértéktelenedését váltotta volna ki.⁴³ 1937-ben végül csak a megszokott vesztfáliai csoport érkezett Észtországba.

1937-től a HJ a lett cserkészekkel is közvetlen kapcsolatba került, ugyanis a hollandiai jamboreera tartó 30 fős lett csoport útközben a Hitlerjugend vendégszeretetét is élvezhette. 1938-ban az államifjúság tervezett felállítása miatt az észti ifjúság nem tudta viszonzni a külföldi ifjak észtországi látogatásait, de továbbra is fogadókészséget mutattak a HJ látogatásaira. *Erhard Wessely*, a BIV főreferense is óvatosságra intett a lettországi utakkal kapcsolatban, mindössze 1–2 utat tartott elképzelhetőnek. 1938 márciusában egy 10 napos út során a Baltikumban és Finnországban járt. Március 28-án Rigában tárgyalt, egy nappal később pedig Tallinban. A HJ-dal szemben megmutatkozó tartózkodást az Anschluss miatti bizonytalanságnak tulajdonította.

⁴¹ Westfälische Hitlerjugenden in Estland. *RJP*, 1935/164. sz., 2.; Hitler-Jugend besucht estnische Jugendverbände. *RJP*, 1935/178. sz., 2.; Estnische Presseauszüge (Nr. 64.), 2. August 1935 – PAAA, R 98894; Estnische Presseauszüge (Nr. 68.), 12. August 1935; Deutsche Gesandtschaft für Estland an das AA, Reval, 20. August 1935 – PAAA, R 98894; Deutsche Gesandtschaft für Estland an das AA, Reval, 20. August 1935 – PAAA, R 98894.

⁴² Deutsche Gesandtschaft für Estland an das AA, Reval, 25. August 1936 – PAAA, R 98896; Deutsche Gesandtschaft für Estland an das AA, Reval, 27. März 1936 – PAAA, R 98894; RJF an AA, 7. Juli 1936 – PAAA, R 98895.

⁴³ A forrásban 1000 fő szerepel, de ez valószínűleg gépelési hiba, hiszen egy HJ-területen nem működött 1000 vezető. Deutsche Gesandtschaft für Estland an das AA, Reval, 7. März 1936 – PAAA, R 60449.

Bár Lettorszában is folytatott megbeszélést a német követséggel az ifjúsági együttműködés lehetőségeiről, s találkozott a vezető cserkészekkel, de ezek vezetősége a HJ-dal szemben tartózkodó volt, így ő nem akart, a lettek pedig nem szándékoztak javaslatot tenni az együttműködésre. A *Testi Felkészítés Intézetének* elnökénél tett látogatása során Wessely érzékelve az Anschluss miatti tartózkodó magatartást, elő sem vezette a két ország ifjúsága közötti szoros kapcsolat kialakításának német részről dédelgetett terveit.⁴⁴

1938-ban, a Hitlerjugend által „megértés éve” szlogennel ellátott és a külügyi tevékenységet fókuszba helyező időszakban a Birodalmi Ifjúságvezetőség a kapcsolatok ugrásszerű növekedését tervezte. Kezdetben 10 észtországi, 3 lettországi úttal és egy észt–lett–német táborral számolt. Később – valószínűleg az Anschluss okozta nemzetközi hangulat következményeként – már csak 5 észtországi, 3 finnországi–baltikumi, 4 baltikumi (amelyből 3, két württembergi fiú- és egy közép-elbai lánycsoport érintette volna Észtországot) úttal számoltak, azaz összesen tizenkettővel, s még egy pünkösdkor megvalósítandó Ösel-szigeti úttal a Walter Flex síremlékhez, amelyen 150 HJ-vezető vett volna részt a Birodalmi Ifjúságvezetőségtől. A követség a korábbi évek súrlódásai, valamint az észtek és a helyi németiség közötti feszült viszony miatt az utak csökkentett számát is aggályosnak látta. Így azt javasolta, hogy az utak számát továbbcsökkentsék, vonják össze őket, s a csoportok ne legyenek nagyobbak 30–35 fősnél. Ez ügyben Wessely személyesen is felkereste a tallini követséget, s az utak számát 3–4-ben maximalizálták. A Keleti Vidék terület 30 járás- és DJ-járárszervezőjének, a vesztfáliai HJ 15 fős csoportjának (ezúttal ez is rövidebben, három hetesre tervezve), és még 1–2 kisebb csoportnak az útjával számoltak.⁴⁵ A Keleti vidék külügyi ügyintézője, *Günther Marreck* járásvezető által előkészített útra 1938. július 4. és 23. között

⁴⁴ RJF Auslandsamt an Gesandtschaftsattaché Dr. Kutscher, Deutsche Gesandtschaft Riga, 14. Mai 1938 – PAAA, R 98907; Aktennotiz. Meine Finnlandreise vom 26. März bis 10. April 1938. Estland-Aufenthalt – PAAA, R 27134; RJF Auslandsamt an Gesandtschaftsrat Dr. Bock, Deutsche Gesandtschaft Tallin, 14. Mai 1938 – PAAA, R 98907; Deutsche Gesandtschaft Helsingfors an das AA, 23. März 1938 – PAAA, R 98907; Aktennotiz. Meine Finnlandreise vom 26. März bis 10. April 1938. Lettland-Aufenthalt – PAAA, R 27134; RJF Auslandsamt an Gesandtschaftsattaché Dr. Kutscher, Deutsche Gesandtschaft Riga, 14. Mai 1938 – PAAA, R 98907; RJF Auslandsamt an Gesandtschaftsrat Dr. Bock, Deutsche Gesandtschaft Tallin, 14. Mai 1938 – PAAA, R 98907; Deutsche Gesandtschaft Helsingfors an das AA, 23. März 1938 – PAAA, R 98907.

⁴⁵ Deutsche Gesandtschaft an das AA, Reval, 13. April 1938 – PAAA, R 98897; RJF an das AA, 27. Juli 1938; RJF, Grenz- und Auslandsamt, Hauptreferat GA 6, Gr 393, 15. Juli 1938 – PAAA, R 98897.

került sor a Birodalmi Ifjúságvezetőség keleti vidéki vezetőképző iskolája (Ostlandführerschule) 12 tagjával, akik Kovno, Vilnius, Düna burg, Riga, Dorpat, Narwa, Tallin és Helsinki után körutazást (Imatra, Wiborg) tettek Finnországban, miközben a német diplomáciai képviselők mellett kapcsolatba léptek a lett és a finn cserkészekkel, valamint az észti Ifjú Sasokkal is.⁴⁶

A kelet–porosz és danzigi ifjúsági vezetők útjára *Willi Boeckmann* területvezető irányításával 1938. augusztus 17. és szeptember 3. között került sor. Az út célja a bejelentés szerint az volt, hogy a felsőbb HJ-vezetők benyomást szerezzenek a balti országokról és az ott élő emberekről, a Baltikum és Finnország politikai viszonyairól. Emellett fegyelmezett fellépésükkel kívánták megcáfolni az ottani sajtó szerintük sokszor elferdített beszámolóit a HJ-ről. A kelet–porosz Hitlerjugendet útja során elkísérte egy színjátszó csoport is, de a két csoport útja nem mindig esett egybe. Az út során érintkeztek a birodalmi és a helyi népi németiséggel is, felkeresték a német katonatemetőket, a német követségeket, a lett ifjúság néhány képviselőjét, a lett oktatási minisztérium német referensét és egyéb minisztériumokat (köztük a külügyminisztérium), valamint egy lett ifjúsági tábort is. Részt vettek egy orosz istentiszteleten, s német családoknál is eltöltöttek némi időt. A színjátszó csoport sok helyen tartott előadást. Az útvonal a következő fontosabb állomásokat ölelte fel: Memel, Libau, Mitau és Riga. A német követségi alkalmazott azt is javasolta a csoportnak, hogy hívják meg a lett ifjúság képviselőit a birodalmi pártnapra. A csoport vezetője kételyeit fejezte ki ezzel kapcsolatban, de egy meghívást átadott a lett ifjúság képviselőinek. Hasonlóan folytatódott a program Észtországban is, ahol Dorpat, Hugenburg, Taps (Tapa), Narva és Ivangorod volt az útirány, s minden városban közösségi esteket tartottak az észti fiatalokkal. Tallinban a helyi HJ is fogadta a csapatot, itt a katonai temetőben koszorúzásra is sor került. Az egyik legfőbb vendéglátó itt is a helyi német szervezet, a *Német Kultúrigazgatás* volt. A közösségi estek mellett a színjátszó csoport rádióadásban is szerepelt. Tallinban az észti ifjúsági ügyekért felelős állami vezető és a német ügyvivő reggelijén találkozott a csoport az észti ifjúsági vezetőkkel. Az utat nagy sikernek értékelte a Keleti vidék terület Határvidéki és Külügyi Osztályának vezetője, *Marrek* is, aki úgy vélte, hogy a kapcsolatok ezután tovább élhetnek, de a terület

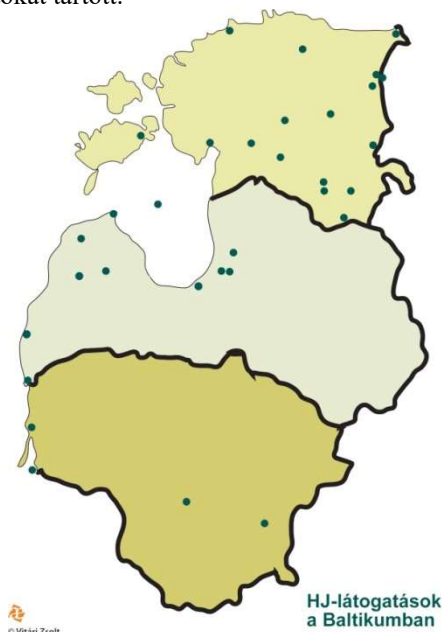
⁴⁶ RJF an das AA, 15. Juni 1938 – PAAA, R 98907; Ostlandführerschule der RJF, Reiseantrag – PAAA, R 98907; RJF an das AA, 23. Mai 1938; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Reval, 31. Mai 1938 – PAAA, R 98907.

kényessége miatt továbbra is csak válogatott HJ-vezetőket és évi maximum két hivatalos utat javasolt a Baltikumba. 1938 júniusában egy lett ifjúsági kórus érkezett Berlinbe, amely egy lett–német ifjúsági zenei rendezvény keretében lépett fel a fővárosban.⁴⁷

Miután a baltikumi kapcsolatok is 1938-ban érték el csúcspontjukat, 1939-re már csak 3 lettországi, két észtországi, és két litvániai úttal számoltak. 1939 nyarán a *Hans Lauterbacher* (BIV Külügyi Hivatal vezetője) által Lettországra tervezett utat a külügyminisztérium kérésére elhalasztották. Ezután a Birodalmi Ifjúságvezetőség a külügyminisztériumon keresztül várta a rigai követség állásfoglalását a megfelelő időpont megkeresésében. Nyilván a Memel–vidék ügye váltott ki még tartózkodóbb magatartást Lettországon is. Ezzel szemben 1939. március 25-én a rigai német követség nem kifogásolta a Keleti Vidék főkörzet színjátszó csapatának Lettországra tervezett útját, az egyetlen kikötés az volt, hogy a helyi ifjúsággal is vegyék fel a kapcsolatot Így került a programba egy lett–német közös rendezvény Mitauban. Az útra áprilisban került sor (április 16–24.), mely során felvették a kapcsolatot az ottani németiséggel is. A *Marrek* területi határvidéki és külügyi osztályvezető és *Lydia Jäger* főkörzeti határvidéki és külügyi referens irányítása alatt álló csoport 37 leányból és 10 fiúból tevődött össze, köztük öt idősebb BDM-, illetve HJ-vezetővel, s a Mitau, Riga, Segewold (Sigulda), Treiden (Turaida), Oremon, Goldingen, Libau útvonalat járta be. Az út sikeres volt, nem került sor incidensekre. A csoportot fogadták a helyi németiség képviselői, köztük a népi német ifjúsági vezető is, valamint a lett Ifjú Csapatok képviselői, s érintkeztek lett kormánytisztviselőkkel, valamint a német követség

⁴⁷ Abschrift. Politische Eindrücke auf der Baltikum- und Finnlandfahrt des ostpreußischen HJ-Führerkorps (17. 8. – 3. 9. 1938) – PAAA, R 27134; Fahrtprogramm für die Spielschar Königsberg; Vorläufiges Programm für die Baltikum- und Finnlandfahrt des ostpreußischen HJ-Führerkorps; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Riga, 23. August 1938; Jugend reicht sich die Hände über die Grenzen. *Rigasche Rundschau*, 20. August 1938; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Reval, 30. August 1938 – PAAA, R 98907; HJ-Führer auf Baltikum- und Finnlandfahrt. *RJP*, 1938/216. sz., 3.; Hitler-Jugend, Gebiet Ostland (1) an den Reichsminister des Auswärtigen, 7. Juli 1938 – PAAA, R 98907; Bericht über die Baltikum- und Finnlandfahrt des ostpreußischen und Danziger HJ-Führerkorps in der Zeit vom 17. 8. bis 3. 9. 1938. Streng vertraulich! – PAAA, R 27134; Fahrtprogramm für die Spielschar Königsberg; Vorläufiges Programm für die Baltikum- und Finnlandfahrt des ostpreußischen HJ-Führerkorps; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Riga, 23. August 1938; Jugend reicht sich die Hände über die Grenzen. *Rigasche Rundschau*, 20. August 1938; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Reval, 30. August 1938 – PAAA, R 98907; Die Ergebnisse der Fahrt. – PAAA, R 27134; RJF an das AA, 5. April 1938 – PAAA, R 98873.

Vitári Zsolt: Egy náci szervezet az egykori Orosz Birodalom... munkatársaival is. A csoport útja során kórus-, zenekari, gimnasztikai és táncbemutatókat tartott.⁴⁸

2. ábra: HJ-látogatások a Baltikumban⁴⁹

Az út eredményeként könyvelték el, hogy segített felvilágosítani a letteket a Harmadik Birodalom viszonyairól, s nagyon jó, sok esetben személyes emberi viszony alakult ki a helyi birodalmi német és népi német ifjúsággal. Ráadásul ez volt ez első alkalom, hogy egy HJ-csoport minden rendezvényen saját egyenruhájában lépett fel (amit az utcán azért nem viselhettek). A német beszámoló szerint a lettek is jó benyomást szereztek, amit a jelentést készítő úgy értelmezett, hogy ismét el kellett ismerniük a német kultúra fölényét. A német követvel, az NSDAP országos vezetőjével és a BIV-vel egyetértésben az út vezetője átnyújtotta meghívását az Ifjú Csapatok

⁴⁸ RJF an die Dienststelle Ribbentrop, 24. Juli 1939 – PAAA, R 27135; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Riga, 25. März 1939 – PAAA, R 98919; HJ, Gebiet Ostland (1) an den Reichsminister des Auswärtigen, 9. März 1939; Programm für die Lettlandfahrt der Obergauspielschar Ostland (1) vom 15. bis 24. April 1939 – PAAA, R 98919; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Riga, 29. April 1939 – PAAA, R 98919; Bericht über die Lettlandfahrt der Obergauspielschar Ostland (1) vom 16. bis 25. April 1939 – PAAA, R 98919.

⁴⁹ VITÁRI 2013, 265.

négy vezetőjének, hogy júliusban 10 napos tanulmányi utat tegyenek Kelet–Poroszországban. Ezt ők lelkesen el is fogadták. Nagy sikernek könyvelték el, hogy az amúgy egymás mellett élő, de ritkán érintkező feleket is – letteket, birodalmi és népi németeket – össze tudták hozni. A résztvevők számára ez volt a leghatásosabb és legmélyebb iskolázási lehetőség a Baltikumban uralkodó viszonyokról.⁵⁰ Az utazás egyben a receptjét adta annak is, hogy miként lehet sikeres utakat rendezni. A két ország közötti enyhülő hangnem azonban elsősorban nem a HJ erőfeszítéseinek eredménye volt, hanem annak a nemzetközi hatalmi konstellációnak, amikor a háború előtt hatalma teljében lévő Németországgal szemben a parányi Lettország modus vivendit keresett, s ez az ifjúsági kapcsolatokra is rányomta bélyegét.

A Baltikum történelmi múltra alapozott fontosságához kétség sem férhetett, de az általános helyzet csak részben tette ezt a területet a HJ kiemelt aktivitási felületévé. Litvániával a kifejezetten rossz viszony hátráltatta a kapcsolatokat, a legszerényebb számú németességgel bíró, éppen ezért a Németországgal legproblémamentesebb viszonyt mutató Észtország viszont a HJ legfrekvenciáltabb területévé vált. A harmincas évek második felében amúgy itt is érezhető emelkedés mutatkozott, s a tervezett 10 észtországi út itt is kiugrónak számított, főleg, ha az ország méreteit is figyelembe vesszük.

A Hitlerjugend kapcsolatai Finnországgal

Finnországban az ifjúságnevelés nagy hagyományokkal rendelkezett. Már 1897-ben életre hívták a *Finn Ifjúsági Szövetséget* (Suomen nuorison liitto), Finnország legnagyobb ifjúsági szervezetét, amely egyben az ifjúsági szervezetek legfelsőbb gyűjtőszervezetét jelentette. A fiatalok 16 éves korukban léphettek be, s egész életükben a szervezet tagjai maradhattak, így állandó és élő kapcsolat volt a fiatalság és a felnőtt tagok között. A szervezet a harmincas évekre 1359 csoportot tömörített, melyek összesített taglétszáma több mint 66 ezer fő volt, kiknek közel fele (31 ezer) nő volt. A szervezet politikamentes volt, főleg népi, kulturális törekvésekkel rendelkezett.⁵¹ A Hitlerjugend azonban inkább kisebb ifjúsági szervezetekkel lépett kapcsolatba.

A HJ számára a Finn Cserkészszövetség mutatkozott a legjobb partnernek. A kapcsolatok kiterjesztését más szervezetre nem tartották célszerűnek. A cserkészek (Suomalainen Partiopoikaliitto) és

⁵⁰ Bericht über die Lettlandfahrt der Obergauspielschar Ostland (1) vom 16. bis 25. April 1939 – PAAA, R 98919.

⁵¹ Suomen nuorison liitt *RJP*, 1937/11. sz., 3.

lányszervezetük (Suomalainen Partiotyttöliitto) 3000 fiút és ugyanennyi lányt fogott össze. E szervezet alegysége volt a finnországi Svéd Cserkészszövetség (Svenska Scoutförbund) 2000 taggal. A cserkészek itt is alapvetően apolitikusak voltak, de inkább antikommunista és nemzeti tendenciákat követtek. A Hitlerjugend kapcsolatokat ápolta az *Ifjú Finnország* (Nuori Suomi) ifjúsági szervezettel is. Az Ifjú Finnország a nemzeti finn ifjúsági szervezetek érdekközössége volt, amelynek fő célja az egységes külföldre irányuló ifjúsági tevékenység volt. Az elsősorban a cserkészekkel kialakított kapcsolatok beváltak, s itt a paritás megőrzésére helyezték a hangsúlyt. Propaganda szempontból értékesebbnek tartották a finnek németországi látogatását, mint fordítva.⁵² A Hitlerjugend az évek során azonban más partnerekkel is kapcsolatot létesített.

1933 nyarán nem voltak kételyek a HJ és általában véve a német ifjúság finnországi útjai ellen, de a követség itt is felhívta a figyelmet a csoportok minőségére, hogy elkerüljék a kellemetlen benyomásokat, főleg a kolduló „vándormadarak” látványát.⁵³ Több csoport kért ugyanis segítséget a követségtől, hogy féláron utazhassanak. A követség természetesen vette a politikai visszafogottságot, így az egyenruha, a zászlók és a feltűnő politikai jelvények viselésének mellőzését. Finnországot azok közé az országok közé sorolták, amelynek lakossága és sajtója a többi ország kritikus hozzáállása ellenére baráti alapon állt az új Németországhoz.⁵⁴ 1933-ban már több német csoport látogatott hosszabb–rövidebb időre Finnországba, amelyek túlnyomó része már a Hitlerjugendhez tartozott. A csoportok

⁵² Deutsche Gesandtschaft an das AA, Helsingfors, 24. September 1936 – PAAA, R 98868; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Abschrift, Helsingfors, 24. März 1933 – PAAA, R 63603; An den Jugendführer des Deutschen Reiches. Konzept, Partei 3872, 27. Juni 1939 – PAAA, R 98885.

⁵³ 1937-ben állítólag még mindig problémát okozott, hogy sok „vándormadár” látogat Finnországba, akik feltűnően viselkedtek, átmentek szántóföldeken, igénybe vettek csónakokat etc. A legtöbb esetben a ruházattal is probléma volt, mert Finnországban nem volt divat zokni nélkül rövidnadrágban kirándulni, s a lányok is egyszerűen s praktikusnak öltözködtek, ami feltűnést keltett. Ez alól pedig a HJ és a Nemzetpolitikai Nevelőotthonok (Napola) csoportjai sem jelentettek kivételt. Tűzet gyújtottak tiltott helyeken, amely többször erődítést okozott, 1937-ben például Lappföldön, koldultak, meghívták magukat éjszakára helyi parasztokhoz és utána nem akartak elmenni, a pénzhez jutás végett pedig fényképezőgépet, távcsöveket stb. kínáltak eladásra. A követség pedig nem rendelkezett kényszerítő eszközökkel, hogy ezeket az ifjakat visszaküldje Németországba. Deutsche Gesandtschaft für Estland an das AA, Reval, 10. August 1937 – PAAA, R 98896; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Helsingfors, 7. September 1937 – PAAA, R 98896; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Helsingfors, 5. August 1933 – PAAA, R 63605.

⁵⁴ Deutsche Gesandtschaft an das AA, Helsingfors, 10. Juni 1933 – PAAA, R 63609.

mindenhol fegyelmezett és jó benyomást keltettek. Egy berlin–steglitz csoport még a finn sajtó dicséretét is magára vonta.⁵⁵

A Hitlerjugend első útjai mellett a finn ifjúság is nagyon hamar kapcsolatba lépett az „új” Németország ifjúságával, s hazájában is meglátogatta azt. 1934-ben 12 finn ifjúsági vezetőből álló csoport vendégeskedett Németországban, hogy tanulmányozza a német ifjúságot. A program Németország legkülönbözőbb részeit érintette, s a szakmai oldalon túl a kulturális tapasztalatokra is lehetőséget adott. Az út első állomásai Berlin és Potsdam voltak, ahol a nevezetességek mellett megtekintették a BIV H osztályát képező Német Ifjúsági Szállók Birodalmi Bizottságát, ahol egy HJ-filmet is megnéztek. Felkeresték a BIV egyéb létesítményeit és a grunewaldi sportfórumot is. Ezt követően Berlin környéke, a Fichtelgebirge, Gera, Weimar, Frankfurt, Koblenz, Rhens am Rhein és Boppard voltak a következő állomások. A finn vendégek kaptak HJ-újságokat és kitűzőket is, közösen tartottak Herbert Norkus emlékórát (a Hitlerjugend legismertebb mártírja), majd tovább folytatták útjukat Oberwesel, a Burg Stahleck, Bacharach, Bonn és Köln érintésével. Utóbbiban megtekintették a rádió épületét. Az utolsó állomások Hamburg (itt közösségi est), Lübeck és Stralsund voltak, ahol 100 fős HJ- és 100 fős BDM-csapat búcsúztatta el a vendégeket. A látogatás a finnek számára is hasznos volt, mély és gazdag benyomásokat szereztek, a német ifjúság létesítményeit – különösen a diákszállókat – követendő példának tekintették. A finnek mellett 1934 nyarán birodalmi német gyerekek is érkeztek Finnországból Németországba. Berlinben Matschuk járásvezető fogadta a küldöttséget, akik a fogadás után Berlin nevezetességeivel ismerkedtek. Másnap tovább utaztak Stuttgartba, ahol több hetes táborozáson vettek részt.⁵⁶

⁵⁵ Kiemelték viszont, hogy a BIV engedélyével utazók általában nagyon jó benyomást keltettek a követségi bemutatkozás alkalmával. Ők sem tudták azonban, mert erre nem készítették fel őket, hogy a településeken Finnországban tilos a zárt menetelés. Az egyenruha, a zászlók és a jelképek mellőzését betartották. Deutsche Gesandtschaft für Estland an das AA, Reval, 10. August 1937 – PAAA, R 98896; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Helsingfors, 7. September 1937 – PAAA, R 98896; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Helsingfors, 5. August 1933 – PAAA, R 63605.

⁵⁶ Bericht über den Verlauf der Deutschlandreise der finnischen Studienkommission 1934 – PAAA, R 63608; Arbeit der Reichsjugendführung. VB, 15. August 1934 (BArch, NS 5/VI/427, 8.); Finnische Jugendabordnung bereist Deutschland. *RJP*, 1934, 129. sz., 1.; Finnische Jugendabordnung in Köln. *RJP*, 1934/139. sz., 2.; Finnische Jugendführer in Stralsund. *RJP*, 1934. 141. sz., 1.; Abschrift zu VI S 10214, an die Deutsche Reichsjugendführung, Abteilung Ausland, 18. September 1934 – PAAA, R 63608; Reichsdeutsche Kinder aus Finnland in Berlin. *RJP*, 1934/102. sz., 2.; Die reichsdeutschen Kinder aus Finnland verlassen Berlin. *RJP*, 1934/138. sz., 1.

1935-től a finnek is egyre inkább fokozni kívánták a kétoldalú kapcsolatok intenzitását, sőt 1936-tól már rendszeres kapcsolatokat tartottak optimálisnak, főleg a Hazafias Népmozgalom (Isänmaallinen kansanliike, IKL) ifjúsági osztályaival és a cserkészekkel, amelyek mindegyike egy-egy vezetőt küldött Kelet-Poroszországba, hogy kapcsolatba lépjenek a HJ-dal, részt vegyenek táboraikban és túráikon. Ezenkívül bevett szokássá vált finn gyerekek kelet-poroszországi német parasztoknál történő elhelyezése. Finnország elkötelezett híve volt a majna-frankfurti HJ egyik vezetője, határvidéki és külügyi referense, *Rudolf Reuber*, aki intenzíven tartotta a kapcsolatokat az IKL-lel. Finnországban nagyra értékelték Reuber szolgálatát, hogy ismertté tette a finn ifjúságot Németországban.⁵⁷

A tanulmányutakban a finnek nagyon intenzívnek bizonyultak, mivel 1935-ben egy 20 fős, hallgatókból álló csoport indult útnak Németországba, Olaszországba, Magyarországra és Lengyelországba, hogy tanulmányozzák az ifjúsági mozgalmakat, hogy azután saját mozgalmukat az IKL-t és a Hazafias Népmozgalmat e minták alapján építsék ki. A helsinki követtség a csoport támogatását kérte, hogy jól láthatóvá váljék a német táborok fölénye a többi ország hasonló intézményével szemben. 1935 nyarán az IKL 16 fős csoportot küldött Németországba, amelynek főhadiszállása Berlin volt. 1935 nyarán a finn Sinimustat-ifjúság (IKL része) 16 vezetője érkezett Hessen-Nassauba a HJ vendégeként. Az ott tartózkodás alatt felkeresték Frankfurtot, a Burg Stahlecket, és bajtársi esten vettek részt a frankfurti HJ-nál, míg a wiesbadeni HJ-dal közös táborozást rendeztek Bad Schwalbachban. A wiesbadeni HJ-dal közösen tartott bajtársi esten a finn konzul is részt vett. A fennmaradó időt a frankfurti HJ vogelsbergi táborában töltötték.⁵⁸

1935-től a Hitlerjugend is egyre több csoportot küldött Finnországba. Ebben az évben már 10 útra került sor. Berlinben a finn kapcsolatokat elsőrendűnek tartották. A közlekedési miniszter célszerűnek látta volna a szakmákra lebontott kapcsolatokat is, míg az ifjúság terén munkamegosztást javasolt a hallgatói utakat szervező Német Felsőoktatási Cserszolgálattal (DAAD), és felállítottak egy Finnország-Kelet-Poroszország szolgálatot is e kétoldalú

⁵⁷ An die Jugendführung des Deutschen Reiches, Auslandsamt, 30. April 1937 – PAAA, R 98896; RJF Stabsführer an das AA, 2. Juni 1937 – PAAA, R 98896; Politik. Helsingfors, 10. April 1937 – PAAA, R 98896

⁵⁸ Deutsche Gesandtschaft an das AA, 29. März 1935 – PAAA, R 98868; Deutsche Gesandtschaft an das AA, 2. Juli 1935 – PAAA, R 98868; Finnische Jugendführer Gäste der HJ. *RJP*, 1935/131. sz., 5.

kapcsolatok koordinálására. Elsősorban Danzigra és Kelet-Poroszországra kívánták helyezni a hangsúlyt. A miniszter tehát a diákcseré és a HJ kapcsolatai mellett tört lándzsát, de felhívta a figyelmet arra is, hogy a belső finn ügyekkel szemben teljes semlegességre van szükség. A HJ Keleti vidék területe késznek mutatkozott a túrázó finn csoportok gondozására. Az év leglátványosabb látogatását a drezdai HJ hetven fős, több csoportból álló küldöttségének útja jelentette. Az előkészületek során néhányan még a finn nyelv alapismereteit is elsajátították. A legfőbb úticél Helsinki volt, s onnan csoportokban utaztak egyrészt Viborgon keresztül a Ladoga-tóhoz, egy másik csoport Savonlinnába Finnország legnagyobb taván, a Saimaa-n keresztül az Imatra-vízesésekhez.⁵⁹ 1935-ben a Hitlerjugend csoportjai már Finnország legészakibb részére is eljutottak.

3. ábra: HJ-látogatások Finnországban⁶⁰

⁵⁹ Der Reichs- und Preußische Verkehrsminister an das AA etc., 26. November 1935 – PAAA, R 98868; Der Reichs- und Preußische Verkehrsminister an das AA etc., 7. Januar 1936 – PAAA, R 98868; Auszugsweise Abschrift der Anlage zu S O 2059/35 – PAAA, R 98868; 70 Hitlerjugenden fahren nach Finnland. *RJP*, 1935/145. sz., 2.

⁶⁰ VITÁRI 2013, 229.

Miközben 1936-ban továbbra is számos finn csoport érkezett Németországba,⁶¹ a HJ csoportjai egyenesen előzőnlítették Finnországot. A közel 30 út során, amelyekből a BDM is komoly részt vállalt, a német fiatalok Finnország minden részét megismerték. Az *Északi Társaság* Finnország irányában is aktív részese volt az ifjúsági kapcsolatok alakításának, s leginkább a hallgatói köröket mozgatta meg a skandináv kapcsolatokért, de a harmincas évek közepétől a HJ is egyre inkább érdeklődési körébe került. E munka első sikere a HJ finn rádióban való fellépése volt. A sikeres világkörkapcsolás és a Lengyelországgal megvalósult rádiós csereadások után Finnország volt a következő partnerország, amellyel hasonló egyezsége jutott a BIV Rádiós Hivatala. Vezetője, *Karl Cerff* 1936 májusában személyesen vezette az előkészítő tárgyalásokat Helsinkiben, amelyeken rendszeres csereadásokban állapodtak meg. Ezek az 1936. június 24-i adással indultak Helsinkiben. Emiatt látogatott a HJ berlini rádiós színjátszó csoportja két csoportban 1936. június 20. és 27. között Finnországba. A HJ rádiós színjátszó csapatának több mint 100 tagja közül a legrátermettebbek kaptak lehetőséget arra, hogy részt vegyenek az adásban, összesen 45 fő. Az adás instrumentális zenével kezdődött, majd javarészt Nagy Frigyes korából származó katonadalok következtek a kórus előadásában, majd népi indulók és néptáncok a különböző német vidékekről. Végül a Hitlerjugend új dalai is műsorra kerültek. Az adás természetesen jó alkalmat adott arra, hogy további összejövetelekre és közösségi estekre is sor kerüljön a finn ifjúsággal, illetve a csapat felkereste a helyi németiséget is.⁶² Nem teljesen világos, hogy ennek részeként vagy sem, de június 24. és július 20. között a berlini főkörzet színjátszó csoportja is Finnországban tartózkodott 30 fővel, s ott német paraszttzenét, paraszttáncokat és szviteket mutatott be. A német látogatás folytatását jelentette, hogy az augusztus végére tervezett berlini rádiós kiállításra egy finn ifjúsági kórust is meghívtak, amely útja során természetesen a berlini rádióban is fellépett. A kezdeti adás után két havi rendszerességgel terveztek zenei csereadásokat a két ország között.⁶³

⁶¹ 1936 nyarán egy iskolai cserében résztvevő 200 fős helsinki csoport érkezett Stettinbe, ahol a HJ területi határvidéki és külföldi osztályának vezetője is fogadta őket. Később Berlinen keresztül főleg Lipcsébe és Münchenbe utaztak, majd egy hónap elteltével tértek vissza hazájukba. 200 finnische Schüler in Deutschland. *RJP*, 1936/128. sz., 3.

⁶² Stellungnahme zu der Denkschrift von Bengt Berg [1936] – BArch, NS 43/54, 177–183.; Sendboten deutschen Willens. *NSK*, 11. Juni 1936 (BArch, NS 5/VI/427, 29.); Abfahrt der HJ-Rundfunkspielschar nach Finnland. *RJP*, 1936/136. sz., 3.; Zur deutsch-finnischen Austauschsendung. *RJP*, 1936/142. sz., 6.

⁶³ BDM-Musikschar fährt nach Finnland. *RJP*, 1936/130. sz., 2.; RJF Auslandsdienst an das AA, 10. Juni 1936 – PAAA, R 98895; HJ-Austauschsendung im finnischen Rundfunk. *RJP*,

1937-től már nagyszabású, jelentős propagandaértékkel bíró utakat is kilátásba helyeztek. 1937. május elején a HJ Közép–Elba területe 1000 fős, HJ-vezetőkől álló küldöttséggel kívánt útnak indulni 12 napra, hogy felkeresse a balti tengeri kikötőket, köztük Dánia, Svédország, Finnország (Helsinki), Észtország és Danzig kikötőit. Az út célja a résztvevők iskolázása mellett a külpolitikai propaganda, illetve a felkeresendő országok ifjúsági szervezeteivel való kapcsolatfelvétel volt. A csapattal tartott volna egy zenész csapat és egy színjátszó csoport, így lehetőség nyílt volna népszínművek, fogadások, gyűlések és menetelések végrehajtására is. A követség csak akkor tartotta üdvözlendőnek a tervet, ha az valóban azzal az eredménnyel kecsegtetett, hogy általa javulnak a kétoldalú külpolitikai kapcsolatok, és erősödik a HJ együttműködése a partnerszervezetekkel. Továbbra is probléma volt azonban, hogy a szóhajó szervezetei mind kormányellenesek voltak, a cserkészek között viszont egy zárt zsidó fiú- és lánycsapat is volt. A kormány több mint felét a szociáldemokraták adták, akik már korábban is minden HJ-látogatást aggodalommal figyeltek. Így a követség szerint egy ilyen tömeges út is hasonló reakciókat váltott volna ki a finn kormánykörökben, emiatt a Német Birodalom rendkívüli és meghatalmazott nagykövete – elsősorban a várható eredmények és a devizaráfordítás aránytalanságából kifolyólag – kételyeit fejezte ki az úttal kapcsolatosan, ezért a HJ elállt annak megvalósításától.⁶⁴

1938-ra a BIV már olyan sok utat tervezett Finnországba (39 csoportos út, 4 tábor és négy csere, más forrás szerint 44 út és 5 tábor), hogy az ottani német követség aggályait fejezte ki ezek ellen, főleg a rövid nyári időszakra hivatkozva, s további információkat kért az utak hosszáról, az utazók pontos számáról és az utak útvonaláról. A követség arra külön felhívta a figyelmet, hogy az egyenruha használatát kerüljék, ne legyen zárt menetelés, éneklés a városi területeken, s ne stoppoljanak. Nem tudjuk, hogy a nagyszabású tervekből ilyen körülmények közepette mennyi valósult meg, annyi azonban bizonyos, hogy a BIV mindent megtett a finn–német kapcsolatokért. Az 1938-as program megtárgyalására Wessely

1936/120. sz., 1.; Volk spricht zu Volk durch seine Lieder. In: Jugend singt über die Grenzen. Hrsg. vom RJF Rundfunkamt (BArch, NSD 43/139).

⁶⁴ Ostseefahrt der HJ des Gebietes Mittelbe, 20. Februar 1937 – PAAA, R 60449; Deutsche Gesandtschaft an das AA, Helsingfors, 13. März 1937 – PAAA, R 60449; Dienststelle der Außerordentlichen und Bevollmächtigten Botschafters des Deutschen Reiches an das AA, 20. Februar 1937 – PAAA, R 60449.

baltikumi útja végén Finnországba is ellátogatott: 1938. március 30. és április 10. között volt Helsinki vendége.⁶⁵

Wessely megbeszélést folytatott az ifjúsági együttműködés lehetőségeiről, felkereste a Finn Cserkészszövetséget, amely tiszteletére reggelit adott, amelyen a cserkészek legfontosabb vezetői is megjelentek. Wessely itt továbbra is élénk érdeklődést észlelt a HJ iránt, s e találkozó keretében adta át meghívóját újabb 20 cserkész részére. Megállapította, hogy a finn cserkészek erősen nemzeti beállítódásúak, és erős ellenérzéssel viseltettek a nemzetközi iroda ellen, de megmaradtak a szervezeten belül, hogy részt vehessenek a nemzetközi rendezvényeken, mert máskülönben csak „nagy ellenfelük”, a svédek képviseltették volna ott magukat. Ennek ellenére nem hagyták magukat befolyásolni a nemzetközi iroda által, s minden olyan szervezettel kapcsolatot ápoltak, amelyet arra érdemesnek tartottak, így a Hitlerjugenddel is. Wessely körutazáson is részt vett, amely többek között Lahti, Viipuri, Imatra, Enso és Turku városokat érintette. Az IKL-lel végül hat német–finn ifjúsági cserében állapodott meg. 1938. június–júliusban a tervek szerint hat, 20 fős HJ-csapat indult útnak 14–16 napos időtartamra Finnországba, közülük egy lánycsoport volt. A finn partner is hat csoportot küldött – egyenként 20 fővel – július és augusztus hónapokban. A finn résztvevő csoportok minden nemzeti szervezetből toborozták tagjaikat.⁶⁶

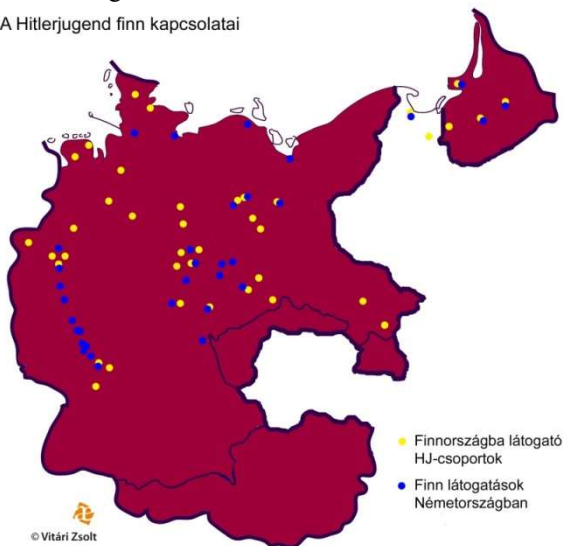
1937. augusztus közepén 76 finn cserkész érkezett Németországba, akik a jamboreera tartva két napra felkeresték a birodalmi fővárost: itt megismerkedtek a HJ létesítményeivel, s közösségi esteken vettek részt. A cserkészekkel való cserekapcsolat Wessely tárgyalásai nyomán 1938-ban vett újabb lendületet. A finn cserkészek június 13. és június 29. között szándékoztak újabb csoportot Németországba küldeni. A programban körutat (Stettin, Berlin, Leipzig, Wiesbaden, Koblenz, Köln, Essen, Stettin) terveztek, melynek során vezetőképző iskolákat és HJ-otthonokat is megtekintettek volna, illetve 5 napos táborozást is kilátásba helyeztek. Viszonzásként a finn cserkészek 20 fős HJ-küldöttséget hívtak meg egy lappföldi téli táborba. A Határvidéki és Külügyi Hivatal külügyminisztérium felé elküldött bejelentésében azonban a korábbi meghíváshoz képest 40 HJ-tag szerepelt, akik a finn cserkészszövetséggel és az Ifjú Finnországgal kialakított

⁶⁵ Deutsche Gesandtschaft an das AA, Helsingfors, 13. April 1938 – PAAA, R 98897; RJF Grenz- und Auslandsamt an das AA, 27. Mai 1938 – PAAA, R 98873.

⁶⁶ Aktennotiz. Meine Finnlandreise vom 26. März bis 10. April 1938. Finnland-Aufenthalt; Herrn Gesandten Dr. von Blücher, Deutsche Gesandtschaft Helsinki, 14. Mai 1938 – PAAA, R 27134.

cserekapcsolat során, 1938. július 18. és augusztus 4. között körutazást tettek Finnországban. 1938 júliusában 400 finn cserkészfiú és -lány töltött el négy hetet Kelet-Poroszországban. Az immár tizedik alkalommal megrendezett finn–német diákcseré 59 finn diákja pedig ugyanebben az időben tartózkodott a HJ Keleti vidék területén. A HJ díszszázadainak közreműködése mellett nagyszabású ünnepséget tartottak a tannenbergi emlékműnél.⁶⁷

A Hitlerjugend finn kapcsolatai

4. ábra: A Hitlerjugend finn kapcsolatai⁶⁸

Az első két csoportját június végén a HJ is útnak indította (június 27. és július 16. között), amely többek között részt vett egy körutazáson, illetve egy cserkész táborban Karéliában. 1938 júliusában kurmarki DJ-vezetők és pimpek vettek részt finnországi kiránduláson. Az út Frankfurtból Swinemündén és Memelen keresztül Helsinkibe vezetett. 1938 júniusában a BDM kurmarki főkörzete küldött csapatot Finnországba. A lányokat Helsinkiben a finn cserkészlányok csoportja fogadta. Az utazás során a fontosabb városokat, ipari területeket és a vidék

⁶⁷ Finnische Jugend in Berlin. *RJP*, 1937/185. sz., 2.; Aktennotiz. Meine Finnlandreise vom 26. März bis 10. April 1938. Finnland-Aufenthalt; Herrn Gesandten Dr. von Blücher, Deutsche Gesandtschaft Helsinki, 14. Mai 1938 – PAAA, R 27134; RJF Grenz- und Auslandsamt an das AA, 27. Mai 1938 – PAAA, R 98873; Grenz- und Auslandsamt, Referat GA 6, 5. Juli 1938 – PAAA, R 98897; Deutsch–finnische Jugendkundgebung am Reichsheldenmal Tannenbergr. *RJP*, 1938/149. sz., 4.

⁶⁸ VITÁRI 2013, 232.

természeti szépségeit ismerték meg, végül részt vettek egy finnországi táboron Booro-ban. 1938 júniusában a BIV meghívására 21 finn cserkész és cserkészlány érkezett Stettinbe. A több mint kéthetes látogatás során az első napokat a Harz hegységben, Stolbergben töltötték el sátor táborban néhány HJ-vezetővel, majd a Középföld területet, illetve Hallét, Torgaut, Odera–Frankfurtot, Unstrutot, Leunát, Bitterfeldet nézték meg. Majd részt vettek egy nyugat– és észak–németországi kiránduláson, amely érintette többek között Frankfurtot, Kölnt és Düsseldorfot, majd 3 napot Berlinben töltöttek, és Stettin érintésével hazautaztak. A BDM csoportját fogadó *Lauri Vuolasvirta*, a finn cserkészek törzsvezetője 1938. augusztus közepén tett németországi utazást, amelynek során megtekintette a kurmarki BDM területi sportünnepélyét Frankfurtban. Diplomáciai berkekben ítélték meg, hogy az elkövetkező időkben visszafogottságot kell tanúsítani nagyobb csoportok kiküldése esetén, hogy a finn baloldali köröket ne irritálják.⁶⁹ Így nem tudjuk, hogy a csere a teljes, tervezett formájában megvalósult-e.

Továbbra is napirenden volt azonban színjátszó és zenészcsoportok kiküldése. 1938-ban a danzigi HJ-vezetőkől és színjátszó csapatból álló csoport baltikumi útja során négy napot Finnországban töltött. Helsinkiben a német követség munkatársai és a német kolónia tagjai üdvözölték őket. A követségen rendezett fogadáson már 15 felsőbb finn cserkészvezető is megjelent. Este a német kolónia vendégei voltak, ahol a színjátszó csoport koncertezett a finn ifjúsági vezetők jelenlétében. Másnap a vezetők felkeresték a finn cserkészek vezetését, megkoszorúzták a német–finn szabadság emlékművet. A programon szerepelt a finn sportintézet meglátogatása is. A színjátszó csoport koncertet adott a finn rádióban, amelynek állítólag nagy visszhangja volt. Hämeenlinna közelében kirándulást tettek a finn tó- és erdővidéken, majd hazatértek.⁷⁰

A követség pozitívan értékelte a finn cserkészekkel kialakuló kapcsolatokat és ezek folytatására buzdított. A kapcsolat más szervezetekre való kiterjesztését azonban a kormány összetétele miatt a követség nem

⁶⁹ RJF Grenz- und Auslandsamt an das AA, 17. Juni 1938 – PAAA, R 98907; Jungvolkfürher in Finnland. *RJP*, 1938/162. sz., 4.; Studienfahrt ins nordische Land. *RJP*, 1938/144. sz., 5.; Finnische Pfadfinder in Deutschland. *RJP*, 1938/132. sz., 4.; Programm für den finnischen Pfadfinderbesuch. *RJP*, 1938/133. sz., 3.; Deutsch–finnisches Jugendführerlager. *RJP*, 1938/137. sz., 4.; Dankadresse der finnischen Jugendführer. *RJP*, 1938/147. sz., 4.; Finnischer Besuch beim Gebietssportfest. *RJP*, 1938/189. sz., 3.; Az egyik csoportot ráadásul nem is engedték ki az országból, mert lopással vádolták meg néhány tagját. A követség szerint korrekt eljárás során végül nem bizonyosodott be az eset. Deutsche Gesandtschaft an das AA, Helsingfors, 12. Juli 1938 – PAAA, R 98907.

⁷⁰ Bericht über die Baltikum- und Finnlandfahrt des ostpreußischen und Danziger HJ-Führerkorps in der Zeit vom 17. August bis 3. September 1938. Streng vertraulich! – PAAA, R 27134.

javasolta. Úgy látta, hogy a cserkészekkel való kapcsolatok beváltak, de utalt a paritás fontosságára. A finn csoportok németországi látogatásának nagyobb propagandaértéket tulajdonított, mint fordítva.⁷¹ 1939-re azonban Finnország esetében is drasztikusan csökkent a kapcsolatok intenzitása, már csak harmadannyi, összesen 14 úttal számoltak.

A szokásos csoportos utak mellett 1939 márciusában *Helmut Stellrecht*, a BIV Testi Felkészítés Hivatal munkatársa és a Haditengerészeti HJ főreferense, *Oever* járásvezető vezetésével egy közös HJ- és Haditengerészeti HJ-csoport Stettin érintésével utazott Finnországba, ahol 5 napos kirándulást tettek. Helsinkiben az általános városnézés mellett megtekintették az olimpiai létesítményeket, a finn nemzeti sportiskolát, s részt vettek a finn ifjúság különféle rendezvényein. Meglátogatták a német kolóniát és a német iskolát. A 40 fős csoportban ott voltak a Haditengerészeti HJ területi felügyelői is. 1939 nyarán az Ifjúságnevelési Akadémia 40 fős csoportja kívánt utat tenni Észtországbán, Finnországban, Svédországban és Dániában Stettin, Tallin, Helsinki, Vipuri, Stockholm, Malmö, Koppenhága és Lübeck érintésével. Finnországban találkozni akartak a finn Nemzeti Cserkészekkel, akiknek vezetői nem sokkal korábban Berlinben időztek.⁷² Nem tudjuk, hogy végül megvalósult-e az út.

Egy Kelet–Poroszországban vendégeskedő 30 fős finn cserkészcsoport a königsbergi HJ 10 fős csoportját invitálta meg két hétre (július 13. és 26.) finnországi tartózkodásra. 1939-ben egy kiel-i vitorlás csapat kapott meghívást a július 4. és 8. közötti Helsink-i közelében megrendezésre kerülő vitorlás versenyen való részvételre, majd egy hónappal később a finnek érkeztek Kielbe egy vitorlázásra. 1939 júliusában finn cserkészvezetők tartózkodtak Németországban a HJ létesítményeinek tanulmányozására. Hazautazásukat követően finn cserkészlányok 200 fős csapata érkezett Berlinbe. Berlinben a vasútállomáson, ahova Königsbergből érkeztek, ünnepélyes fogadtatásban részesültek, amelyen részt vett *Woldemar Fink* BIV-referens és a berlini BDM törzsvezetőnője, *Fischer* is. Innen a városnézést – amelyen 20 BDM-vezető segédkezett – követően Bécsbe mentek, majd onnan Magyarországra indultak tovább. Magyarországról visszatérve csoportokban tettek németországi utazást, hogy megismerjék a BDM mindennapi tevékenységét is. 1939 augusztusában a finn nemzeti cserkészek törzsvezetője, *Lauri Vuolasvirta* látogatott Berlinbe, hogy a nemzetiszocialista ifjúságnevelés létesítményeit tanulmányozza.⁷³

⁷¹ Deutsche Gesandtschaft an das AA, Helsinki, 26. Mai 1939 – PAAA, R 98885.

⁷² Marine-HJ-Führer reisen nach Finnland. *RJP*, 1939/65. sz., 2.; Die Finnlandfahrt der Marine-HJ. *RJP*, 1939/66. sz., 3.; HJ-Führer in Helsinki. *RJP*, 1939. március 23., 3.; RJF Auslandsamt an die Dienststelle Ribbentrop, 18. August 1939 – PAAA, R 27135.

⁷³ RJF Auslandsamt an die Dienststelle, 6. Juli 1939 – PAAA, R 27135; RJF Auslandsamt an die Dienststelle Ribbentrop, 6. Juni 1939 – PAAA, R 27135; Finnische Pfadfinderinnen

Finnország a skandináv országok közül mindvégig az egyetlen komoly partnere volt a Hitlerjugendnek. Ez a helyzet alapvetően illeszkedett a két ország kapcsolatrendszerébe, hiszen Németország érdekelt volt abban, hogy Finnországot minden lehetséges eszközzel a maga oldalán tartsa, és megvédje a szomszédból leselkedő bolsevik veszéllyel szemben, másrészt a hatalmas szomszédal szemben Finnország maga is Németországnál keresett – egyelőre visszafogottan – oltalmat. A Hitlerjugend átlag 14–15 fős csoportokat küldött Finnországba, s ez alól csak a rádiós színjátszócsoporthoz volt kivétel a maga 54 fős létszámával. A HJ-csoportok esetében majdnem négy hetet (26 nap) tartózkodtak az északi országban, de 1939-ben már inkább csak 2–3 hetes utak voltak jellemzőek. A BDM hasonló létszámú csoportjai átlagosan 2,5 hétre látogattak Finnországba. A csoportok leginkább Finnország délebbi, Helsinki környéki és karéliai részét keresték fel, mindemellett azonban számos út vezetett az ország közepébe, sőt északi részébe, Petsamóba is. Az ide látogató észak- és közép-németországi, Rajna-vidéki és kelet-poroszországi HJ-csoportok voltak a legfőbb partnerek a Németországba látogató finn csoportok fogadásában is.

*
* *

Bár a külkapcsolatokban résztvevő ifjak száma 1933 után nem, vagy csak minimális mértékben haladta meg a korábbi időszakét, a kapcsolatok sokkal szélesebb körben jöttek létre, mint az korábban jellemző volt. A háborúig terjedő időszak – egy-két nagyobb nemzetközi rendezvénytől eltekintve – a bilaterális ifjúsági kapcsolatok időszaka volt, melyek során a Hitlerjugend jól megfontolt és taktikus fellépést tanúsított. A nyílt színen mindvégig háttérbe szorította a rasszista, felsőbbrendűségi és antiszemita felhangokat, ellenben szerénységgel, határozottsággal, fegyelemmel és előzékenységgel akart és tudott hatást elérni. A népek kölcsönös megértésének propagálása, a béke minden áron való középpontba állítása („*Népek közötti megértés fürdőnadrágban*” – *Baldur von Schirach*), elfedte a HJ külföldi tevékenységének rejtett értelmét: a szimpátia megszerzését, a befolyásszerzést, az esetleges kémkedést, a nemzetközi viszonyokban való jártasság megszerzését, azaz egy nagyhatalomhoz méltó pozíció kivívását és e pozíció hosszú távú megtartását. Bár a harmincas évek a kis lépések „politikájaként” aposztrofálható, a Hitlerjugend így is jelentős lépést tett az ekkor még nyíltan be nem vallott cél felé, hogy Európa első számú, vezető

auf Deutschlandfahrt. *RJP*, 1939/167. sz., 2a.; Finnische Pfadfinder besuchen die HJ. *RJP*, 1939/184. sz., 3.

ifjúsági szervezetévé váljon, amely erős pozíciókkal rendelkezik a partnerországok fontosabb ifjúsági szervezeteiben.

A Szovjetunió peremvidékén, amely e tevékenység egyik lefontosabb célterületévé vált, a Hitlerjugend a kialakított kapcsolatrendszere, tapasztalatai segítségével a balti térség második világháborús elfoglalásával megkezdte az itteni német ifjúság betagolását a Hitlerjugendbe, az idegen nemzetiségű észti, lett, litván ifjakat pedig ellenőrzése alá vonta.⁷⁴ A Szovjetunió pedig immár háborús ellenséggé is vált, s az ellene vívott faji háborúhoz a kezdeti sikerek elmaradása után minden eszközt igénybe kellett venni. Így hirdette meg a Hitlerjugend 1942 őszén az Európai Ifjúsági Szövetség antibolsevista projektjét, amely a Hitlerjugend vezetésével egységszrontba tömörítette Európa ifjúságait, köztük Finnországot is.⁷⁵

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PAAA)

R 27134 – Dienststelle Ribbentrop: Reichsjugendführung, Nordarbeit Dr. Garben, 1938

R 27135 – Dienststelle Ribbentrop: Reichsjugendführung, Partei, 1938–1940

R 60449 – Kult A: Fahrten nach volksdeutschen Siedlungsgebieten, 1936–1937, Band 1

R 63603 – Kulturabteilung VI S – Jugendbewegung 1931–1932

R 63604 – Kulturabteilung VI S – Jugendbewegung 1932–1933

R 63605 – Kulturabteilung VI S – Jugendbewegung 1933

R 63607 – Kulturabteilung VI S – Jugendbewegung 1934

R 63608 – Kulturabteilung VI S – Jugendbewegung 1934

R 63609 – Kulturabteilung VI S – Jugendbewegung 1934–1935

R 63610 – Kulturabteilung VI S – Jugendbewegung 1935–1936

R 63613 – Kulturabteilung VI S – Jugend 5 – Ferienkinder, Band 3, 1934–1935

R 98868 Inland I Referat Partei: Jugendbewegung 1: Die Jugendbewegung in Dänemark, Danzig, Island, Polen, in den Randstaaten, Russland, Skandinavién, 1935–1936, Band 1

R 98873 Inland I Büro Partei: Jugendbewegung 1 (Europa I): Skandinavien Baltikum, 1935–1938

R 98885 – Inland I Referat Partei: Jugendbewegung 2: Jugendbewegung, Beziehungen zu den Nord- und Randstaaten, 1939–1941, Band 1

⁷⁴ VITÁRI 2018.

⁷⁵ VITÁRI 2011b.

- R 98891 – Inland I Referat Partei: Jugendbewegung 2 (Schul.-Sach.): Wanderungen, 1933, Band 5
R 98894 – Inland I Referat Partei: Jugendbewegung 2 (Schul.-Sach.): Wanderungen, 1935-1936, Band 8
R 98895 – Inland I Referat Partei: Jugendbewegung 2 (Schul.-Sach.): Wanderungen, 1936, Band 9
R 98896 – Inland I Referat Partei: Jugendbewegung 2 (Schul.-Sach.): Wanderungen, 1936-1937, Band 10
R 98897 – Inland I Referat Partei: Jugendbewegung 2/5 (Schul.-Sach.): Wanderungen, 1937-1938, Band 11
R 98907 – Inland I Referat Partei: Jugendbewegung 2
R 98919 – Inland I Referat Partei: Jugendbewegung 5: Jugendwanderungen und Reisen, 1939, Band 1

Bundesarchiv Berlin (BArch)

- NS 5/VI – Deutsche Arbeitsfront: 427.
NS 22 – Reichsorganisationsleiter der NSDAP: 546.
NS 26 – Hauptarchiv der NSDAP: 371.
NS 28 – Hitlerjugend: 75.
R 43 II – Reichskanzlei: 512.
NSD – Nationalsozialistische Druckschriften: 43/7, 43/8–1, 43/139.

Sajtóforrások

- 200 finnische Schüler in Deutschland. *RJP*, 1936/128. sz., 3.
70 Hitlerjungen fahren nach Finnland. *RJP*, 1935/145. sz., 2.
Abfahrt der HJ-Rundfunkspielschar nach Finnland. *RJP*, 1936/136. sz., 3.
Aus dem volksdeutschen Kampf der jungen Generation. *Das Junge Deutschland*, 1934/1. sz., 26-29.
Ausbau der estnischen Jugendorganisationen. *RJP*, 1937/222. sz., 2.
Ausbildung statt Ausbeutung! *RJP*, 1938/50. sz., 2.
Ausländischer Besuch in den Sommerlagern der Berliner HJ. *RJP*, 1935/151. sz., 2.
BDM-Musikschar fährt nach Finnland. *RJP*, 1936/130. sz., 2.
Bolschewistische Jugendbeglückung. *RJP*, 1937/39. sz., 1–2.
Dankadresse der finnischen Jugendführer. *RJP*, 1938/147. sz., 4.
Das ist Sowjet-Sport. *RJP*, 1938/48. sz., 3.
Der „Komsomol“. *RJP*, 1936/151. sz., 3.
Deutsche Jugend in Lettland. *RJP*, 1935/18. sz., 4.
Deutsche Jugendarbeit in Estland. *Berliner Tageblatt*. Morgen-Ausgabe, 16. Juli 1936, 4.
Deutsch–finnische Jugendkundgebung am Reichshohenberg Tannenberg. *RJP*, 1938/149. sz., 4.

- Deutsch–finnisches Jugendführerlager. *RJP*, 1938/137. sz., 4. o
- Die deutsche Volksgruppenjugend in Litauen. *Nation und Staat*, 1940/5–6. sz., 158–160.
- Die estnische Jugendorganisation der „Heimattöchter“ *RJP*, 1938/15. sz., 6.
- Die estnischen Jugendorganisationsen. *RJP*, 1934/224. sz., 3.
- Die Finnlandfahrt der Marine-HJ. *RJP*, 1939/66. sz., 3.
- Die Geisteshaltung der Sowjet-Jugend. *RJP*, 1936/178. sz., 5.
- Die Jugendfrage im estländischen Deutschtum. *Der Auslandsdeutsche*, 1936/1. sz., 3–7.
- Die lettischen Jungscharen. *RJP*, 1935/24. sz., 5.
- Die reichsdeutschen Kinder aus Finnland verlassen Berlin. *RJP*, 1934/138. sz., 1.
- Die Verrohung der Sowjetjugend. *RJP*, 1938/24. sz., 2.
- Die volksdeutsche Jugend. *RJP*, 1939/140. sz., 1–3.
- Estland auf dem Wege zur Staatsjugend. *RJP*, 1937/282. sz., 5.
- Finnische Jugend in Berlin. *RJP*, 1937/185. sz., 2.
- Finnische Jugendabordnung bereist Deutschland. *RJP*, 1934, 129. sz., 1.
- Finnische Jugendabordnung in Köln. *RJP*, 1934/139. sz., 2.
- Finnische Jugendführer Gäste der HJ. *RJP*, 1935/131. sz., 5.
- Finnische Jugendführer in Stralsund. *RJP*, 1934, 141. sz., 1.
- Finnische Pfadfinder besuchen die HJ. *RJP*, 1939/184. sz., 3.
- Finnische Pfadfinder in Deutschland. *RJP*, 1938/132. sz., 4.
- Finnischer Besuch beim Gebietssportfest. *RJP*, 1938/189. sz., 3. o
- Grunow, Ernst*, Die Jugend im Ostseeraum. III.: Die Jugend in den baltischen Ländern. *Wille und Macht*, 1939/10. sz., 15–29.
- Hitler–Jugend besucht estnische Jugendverbände. *RJP*, 1935/178. sz., 2.
- HJ-Austauschsendung im finnischen Rundfunk. *RJP*, 1936/120. sz., 1.
- HJ-Führer auf Baltikum- und Finnlandfahrt. *RJP*, 1938/216. sz., 3.
- HJ-Führer in Helsinki. *RJP*, 1939. március 23., 3.
- Jugend reicht sich die Hände über die Grenzen. *Rigasche Rundschau*, 20. August 1938.
- Jungvolkführer in Finnland. *RJP*, 1938/162. sz., 4.
- Kinder als GPU-Spitzel. *RJP*, 1936/251. sz., 1–2.
- Komsomol, Balilla – und Hitler–Jugend. *Führerblätter der DJ*, 1936. február, 10–13.
- Marine-HJ-Führer reisen nach Finnland. *RJP*, 1939/65. sz., 2.
- Pläne für eine estnische Staatsjugend. *RJP*, 1935/197. sz., 2.
- Programm für den finnischen Pfadfinderbesuch. *RJP*, 1938/133. sz., 3.
- Reichsdeutsche Kinder aus Finnland in Berlin. *RJP*, 1934/102. sz., 2.
- Reorganisation des Komsomol. *RJP*, 1936/78. sz., 5.
- Russische Jugend. *Das Deutsche Mädel*, 1935/1. sz.

Samson, H. von, Rückblick auf die baltendeutsche Jugendarbeit. Lettland. *Nation und Staat*, 1940/5–6. sz., 178–180.

Staat und Jugend in Estland. *RJP*, 1935/44. sz., 3.

Studienfahrt ins nordische Land. *RJP*, 1938/144. sz., 5.

Suomen nuorison liitt *RJP*, 1937/11. sz., 3.

Westfälische Hitlerjungen in Estland. *RJP*, 1935/164. sz., 2.

Zahlen zum Estnischen Christlichen Jungmännerverein. *RJP*, 1935/288. sz., 3.

Zentrale Führung der estnischen Jugend. *RJP*, 1938/83. 3.

Zentralorgansiation der estländischen Jugend. *RJP*, 1935/40. sz., 2.

Zur deutsch–finnischen Austauschsendung. *RJP*, 1936/142. sz., 6.

Zusammenschluss der estnischen Jugend? *RJP*, 1935/65. sz., 5.

Zusammenschluss estnischer Jugendorganisationen. *RJP*, 1938/279. sz., 3.

Szakirodalom

BLOHM 1979 = BLOHM, Erich: *Hitler-Jugend. Soziale Tatgemeinschaft*. Naturpolitischer Verlag H.F. Kathagen, Vlotho, 1979.

FIGES 2007 = FIGES, Orlando: *The Whisperers Private Life in Stalin's Russia*. Penguin Books, New York, 2007.

GRIESMEYR–WÜRSCHINGER 1980 = GRIESMEYR, Gottfried – Würschinger, Otto: *Idee und Gestalt der Hitlerjugend*. Druffel-Verlag, Leoni, 1980.

KLOSE 1964 = KLOSE, Werner: *Generation im Gleichschritt. Ein Dokumentarbericht*. Stalling Verlag, Oldenburg–Hamburg, 1964.

VITÁRI 2011a = VITÁRI Zsolt: A Hitlerjugend külkapcsolatai 1933 és 1939 között I. *Múltunk* 2011/4. 183–210.

VITÁRI 2011b = VITÁRI Zsolt: Európai összefogás a bolsevizmus ellen: A Hitlerjugend külföldi kapcsolatai a világháború idején. *Századok* 2011/6. 1359–1416.

VITÁRI 2012a = VITÁRI Zsolt: A Hitlerjugend 1933 előtt. *Kisebbségkutatás* 2012/1. 112–160.

VITÁRI 2012b = VITÁRI Zsolt: *A Hitlerjugend és Délkelet-Európa*. Gondolat, Budapest, 2012.

VITÁRI 2012c = VITÁRI Zsolt: A Hitlerjugend külkapcsolatai 1933 és 1939 között II. *Múltunk* 2012/3. 103–152.

VITÁRI 2013 = VITÁRI Zsolt: *A Hitlerjugend és a nagyvilág*. Pro Pannonia, Pécs, 2013.

VITÁRI 2018 = VITÁRI Zsolt: A Hitlerjugend és a keleti „életter”. In: Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila (szerk.): *A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018. 266–278.

POMÁZI-BÁRDONICSEK DOMINIKA
A NŐK BEILLESZTÉSE ÉS DEHUMANIZÁLÁSA A SZOVJET
BÜNTETÉS-VÉGREHAJTÁS INTÉZMÉNYEIBEN
(1934–1953)

A tanulmány célja, hogy bemutassa, az 1934 és 1953 közötti sztálini Szovjetunióban a letartóztatás pillanatától kezdve a lágerbe való beillesztésig milyen folyamaton mentek keresztül a Gulagra ítélt nők. Az írás vizsgálja azt is, hogy az egyéni sorsok mennyiben alkottak egységes képet. Körbejárja annak kérdését is, hogy a lágerbe való megérkezést követően melyek voltak az integrálás és a dezintegrálás formái, illetve, hogy mennyiben volt megfigyelhető a jogi szabályozás és a gyakorlati megvalósulás között eltérés.

A letartóztatástól a bíróságig

*Szergej Kirov*¹ 1934-es meggyilkolása ürügyet biztosított Sztálin számára, hogy politikai ellenfeleivel leszámolhasson. Ehhez a büntetőjogot használta „fegyverként”.² A nagy terror időszakában számtalan embert tartóztattak le, számukat csupán megközelítőleg lehet megállapítani. *Robert Conquest* becslése szerint 1937 januárja és 1938 decembere között közel 7–8 000 000 fő volt a letartóztatottak összlétszáma.³ Ezzel szemben *Roj Medvegyev* hozzávetőleg 5–7 000 000, *Dmitrij Volkogonov* 3 500 000–4 500 000 főre becsüli az ekkor őrizetbe vett nők és férfiak számát.⁴ *Viktor Zemszkov* kutatásai szerint pedig 1938-ban nagyjából 2 000 000 fő raboskodott a Gulag lágereiben, telepein és börtöneiben.⁵ Az 1937–1938-ban kivégzettek számát *Conquest* körülbelül 1 000 000 főre teszi, *Michael Ellman*, *Roj Medvegyev* pedig 5–700 000-re.⁶

Az 1930-as évek második felében általános volt a félelem és szorongás az éjszakai kopogtatástól, csengetéstől, vagy attól, ha

¹ Kirov (szül. Mironovics), Szergej (1886–1934): az azerbajdzsáni pártszervezet egyik meghatározó alakja volt, akkoriban vette fel a Kirov nevet. Majd bekerült a párt Központi Bizottságába. Sztálin politikai ellenfele volt, 1934 decemberében merénylet áldozata lett. Bővebben: KNIGHT 2000.

² KLEMENTS 2019, 22.

³ KOHKBECT 1974, 962.

⁴ GETTY – RITTERSPORN – ZEMSKOV 1993, 1022.

⁵ ZEMSKOV 1991, 20., 70., 72.

⁶ GETTY – RITTERSPORN – ZEMSKOV 1993, 1022.; KOHKBECT 1974, 962.; ELLMAN 2002, 1155.

ismeretlen autó állt meg a ház előtt. Ahogy *Gita Baltyer*⁷ Gulag-túlélő írja visszaemlékezésében, Kirov 1934. december 1-jén történt meggyilkolása után kezdték érezni a sztálini rendszer rémisztő oldalát. 1936-ban elkezdődtek a letartóztatások a családtagok, valamint az általuk ismert emberek, köztük hithű kommunisták körében. Emlékei szerint leginkább az ünnep előtti őrizetbe vétel volt a kedvenc technika, és a letartóztatásokat többnyire szadista módszerekkel hajtották végre.⁸

Amikor a nőket az otthonukban, a munkahelyükön vagy pedig az utcán őrizetbe vették, házkutatást tartottak náluk, amelyet a túlélők memoárjai szerint általában hosszasan és kínos alapossággal hajtottak végre. Majd lefoglalták a nők – és akár már korábban letartóztatott férjük – személyes holmijait. Ezután felszólították a nőket, hogy vegyenek magukhoz néhány ruhát, amelyre a továbbiakban szükségük lehet. A memoárokat olvasva kiderül, hogy akadtak olyan nők, akik úgy határoztak, hogy nem visznek magukkal semmit, mert ha úgy tennének, azzal elismernék bűnösségüket. Ezek a nők úgy vélték, hogy csupán félreértés történt és nemsokára visszatérhetnek családjuk körébe.⁹ Ez a fajta meggyőződés közöttük általános volt, és ez volt az, amely annyira kiszolgáltatottá tette a kényszerszermunkára ítélt embereket és effektívvé a rendszert. *Alekszandr Szolzsenyicin A Gulag szigetcsoport 1918–1956.* című művében földcsuszamláshoz, valamint vakító lobbanáshoz hasonlítja az őrizetbe vételt, amelyet az ember agya nem tud felfogni, és amelytől az egyén számára a látszólag abszurdum valósággá válik. Mindez együttesen megbénítja, valamint akadályozza az embert az ésszerű cselekvésekben.¹⁰

A nőket – a férfiakhoz hasonlóan – a letartóztatásukat követően börtönbe szállították, ahol a náluk lévő ruhákat és tárgyakat rögzest lefoglalták, leltárt készítettek róluk, és a helyi raktárban helyezték el azokat. Majd felvették a nők adatait, továbbá személyleírást és fényképet készítettek róluk, végül pedig levették az ujjlenyomatukat.¹¹ Az ítélethozatal előtt napokat, heteket, sőt több hónapot, vagy akár egy évet is raboskodhattak a nők – és férfiak – a börtönben. A tömlöcök kicsik és szűkösek voltak. *Galina*

⁷ Baltyer, Gita (1911–1985): szovjet zeneszerző volt, aki 12 éven keresztül élt Berlinben. 1940-ben őrizetbe vették férjét, majd a bátyját. 1943-ban behívták a rendőrségre, ekkor őt és fiát 5 év száműzésre ítélték, amelyet végül börtön- és táborbüntetésre módosítottak. (Baltyer a büntetés-végrehajtási intézményeket nem nevezi meg memoárjában.) Bővebben: БАЛТЕР. <https://gulage.name/matters/istorija-odnogo-chs/> (Letöltés: 2023. 09. 13.)

⁸ БАЛТЕР, Безоблачное наше счастье продолжалось недолго., illetve Это было страшное время. bekezdés.

⁹ ИЛЬЗЕН-ТИТКОВА, Добралась я до дому. bekezdés.

¹⁰ SZOLZSENYICIN I. 1989, 18–19.

¹¹ ШИХЕЕВА-ГАЙСТЕР 2012, 62., 308–310., 314–315.

*Sztyepanova-Kljucsnyikova*¹² túlélő visszaemlékezésében arról számol be, hogy a Butirkában a zárkája hozzávetőleg 6x6 méteres volt, ahol 7 női fogoly tartózkodott. Ugyanakkor arról is említést tesz, hogy voltak olyan cellák, ahol akár 10–15 nőt is elhelyeztek.¹³

A túlélők ego-dokumentumai szerint az örök 10–15 naponta átkutatták a tömlőcöket, ilyenkor a dehumanizálási folyamat részeként átkutatták a nőket. Ezek az eljárások mélyen behatoltak az egyén magánszférájába, és durván sértették női és emberi mivoltukat.¹⁴ Markáns céljuk volt, hogy a rabok megismerjék a rendszer erejét, és megértsék, hogy egy olyan világba csöppentek, ahol minden képtelenségnek tűnő lehetséges.¹⁵ *Erving Goffman* szociológus és szociálpszichológus szerint a totális intézménybe történő belépési folyamat a társadalmi rend jelképes és effektív elhagyásán, valamint az intézménybe, mint egyéni fizikai térbe történő belépésén alapszik. A belépés együtt jár a lemeztelenítéssel, valamint a személyes tulajdon lefoglalásával, mivel a hatalom megtestesülése a nő vagy férfi saját testi és szellemi épségének megtörésével és szétbomlasztásával operál. Goffman szerint mindez a személyiség integritásának elvesztéséhez járul hozzá, és ez a „lealacsonyítási rítus” mintegy ideiglenes eljárásként értelmezhető a társadalom rendje és a totális intézmény világa között.¹⁶

Több Gulag-túlélő is említést tesz visszaemlékezésében arról, hogy a kihallgatásokat eleinte csupán este 10–11 óra után kezdték meg,¹⁷ és megtörésük érdekében nem engedték meg a nőknek, hogy napközben aludjanak. Ha mégis úgy tettek és/vagy az arcukat a falnak fordították, akkor az örök tüstént felébresztették őket.¹⁸ Az alvás megvonása arra enged következtetni, hogy ezzel a módszerrel kívánták erősíteni a nők elerőtlenedését, valamint akarták elősegíteni a megtörésüket és vallomástételüket.

¹² Sztyepanova-Kljucsnyikova, Galina (1914–?): 1937 októberében őrizetbe vették apját és nagybátyját. Ő először kilakoltatták, majd 1 hónappal később börtönbe szállították. Miután 1937 végén kényszermunkára ítélték, az akmolinszki lágerbe került, ahonnan 1942-ben szabadult. Bővebben: СТЕПАНОВА-КЛЮЧНИКОВА 2003.

¹³ Nemük nem ismert. СТЕПАНОВА-КЛЮЧНИКОВА 2003, 20.

¹⁴ СИДОРКИНА 1989, 296.; РУЖЕНЦЕВА 1996, 66–67.

¹⁵ ATARIA 2019, 3.

¹⁶ SVÉGEL 2022, 188.

¹⁷ ПАЛЬМЕН 2001, 238.; РУЖЕНЦЕВА 1996, 67.

¹⁸ РУЖЕНЦЕВА 1996, 67.; НАДЕЖДИНА 2006, 418.

Nagyezsgyina, Nagyvezsda (1905–1992): újságíró, költő és prózaíró volt. Több alkalommal is letartóztatták, például az 1920-as évek végén, majd 1950-ben. Utóbbi alkalommal „trockizmus” vádjával ítélték el 10 évre, és Potymára küldték. 1956-ban rehabilitálták. Bővebben: НАДЕЖДИНА 2006.

Az ego-dokumentumokból ismert, hogy a kihallgatásokkor a vallatók a legkülönbözőbb módszereket alkalmazták az őrizetbe vett személyekkel szemben, kezdve a lelki terrortól a fizikai kínzásokig. Több túlélő visszaemlékezése is bizonyítja, hogy egyes nőket gyerekei letartóztatásával vagy árvaházba küldésével,¹⁹ vagy pedig abúzzsal vagy lelövessel fenyegették meg.²⁰ Mindezek következtében voltak olyan nők, akik – ártatlanságuk ellenére – bűnösnek vallották magukat.

Ítélet

A kihallgatásokat követte az ítélethozatal. A rabok elítélésénél fontos szerepet töltöttek be a kettes- (*dvojókák*), valamint hármashírságok (*trojókák*).²¹ Mihail Szejder²² szerint utóbbiak összeállítottak egy „napirendi könyvet” vagy „albumot”, amelyben listát vezettek a vádlott személyekről.²³ Feljegyezték az illető nevét, születési dátumát, továbbá az „általa elkövetett bűncselekményt”. A név mellé pirossal odaírták az „R” betűt²⁴, amennyiben lelövésre ítélték az illetőt. Ez a gyakorlat 1937–1938-ban volt elterjedt.²⁵ Szintén általános módszer volt a „listánkénti elítélés”, amely azt jelentette, hogy az NKVD megyei és regionális hivatalai előre meghatározott kvótákat kaptak adott számú letartóztatásra és lelövésre. Ivanovo megye esetében például 1500-as kvótáról lehet beszélni.²⁶

A terrorhullám hatását fokozták a moszkvai kirakatperek és a titkos tárgyalások. A nyílt tárgyalások a „társadalom meggyőzését”, megfélemlítését, valamint a külföld félrevezetését szolgálták, és elsődlegesen a politikai, a katonai, a vallási és a szellemi vezetők ellen irányultak.²⁷ A titkos tárgyalások az általános félelemkeltést célozták, és a társadalom szélesebb bázisát érintették, köztük a vezető szerepet

¹⁹ ЧУДИНОВА 1991, 20.; ПРОКОФЬЕВА 1994, 46.

²⁰ РУЖЕНЦЕВА 1996, 69.

²¹ A hármashírság (*тройка*) a régió vagy az NKVD területi adminisztrációjának vezetője közül kikerült elnökből, továbbá két tagból állt. Területi szinten tagja volt a megyei pártbizottság első titkára, továbbá a megyei végrehajtó bizottság elnöke. IVANOVA 2015, 27.

²² Szejder, Mihail (1902–1978): 1919 és 1938 között a Cseka, majd pedig annak utódszerveinek a szolgálatában állt. 1940-ben összeesküvéssel vádolták meg és 10 év szabadságvesztésre ítélték. 1942-ben szabadlábra engedték, majd pedig a frontra irányították át. Bővebben: ШРЕЙДЕР 1995.; ТЕПЛЯКОВ 2018, 925–936.

²³ IVANOVA 2015, 27.

²⁴ A lelövés (*Расстрел*) szó rövidítése.

²⁵ IVANOVA 2015, 27.

²⁶ IVANOVA 2015, 28.

²⁷ HELLER – NYEKRICHS 1996, 249–250.; BUTLER 2008, 67.

betöltők családtagjait is.²⁸ Ezen igazságszolgáltatási eljárások során azonban gyakran koholt vádak alapján született ítélet, a gyanúsítottak védelmét senki nem láthatta el, és gyakran még tanúkat sem idéztek be.²⁹ Emellett a memoárokból ismert, hogy az NKVD rendkívüli ülésén³⁰ az ügyeket több ízben is a vádlottak jelenléte nélkül vizsgálták meg, így a gyanúsítottat megfosztották attól a lehetőségtől is, hogy védekezni tudjon az ellene felhozott vádakkal szemben.³¹ Több túlélő is leírja visszaemlékezésében, hogy az örök behívták őket egy terembe, ahol átnyújtottak számukra egy NKVD fejléces papírt. A dokumentumon az állt, hogy az NKVD rendkívüli ülésének határozata alapján 5, 7 vagy 8 év táborfogságra ítélték, mint „hazaáruló családtagját”.³² A tárgyalás hiánya a sztálini korszak egészére jellemző volt.

Az ítélethozatal során a nőket a legkülönbözőbb vádpontokban „találhatták bűnösnek”. Bár ezek sok esetben valótlan állításokat takartak, mégis 5–8, vagy akár 25 év Gulag-lágerben végzendő kényszermunka-büntetést vonhattak maguk után. A vádpontok között gyakori volt a munkából késés, az abortusz elvégzése vagy elvégeztetése, továbbá a lopás. A „tolvajok” között azonban számtalan olyan nő, gyerek (és férfi) volt, akik elkobzott, egykori birtokukról loptak például zöldséget, vagy munkahelyükről, a gyárból eltulajdonítottak egy cérnatekerceset, vagy pedig egy építkezésről elloptak egy köteg tűzifát.³³

Az 1934. június 8-án bevezetett *kollektív büntetőjogi felelősség* értelmében 2-től 5 évig terjedő, lágerben letöltendő büntetéssel sújtották azokat, akik tudtak rokonuk „hazaáruló tevékenységéről” vagy szándékáról”.³⁴ 1937. augusztus 15-én kiadták „*A hazaárulók feleségei és gyermekei represszionálásáról*” című művelleti parancsot, amelynek értelmében letartóztatták a hazaárulásért elítélt férfiak feleségeit, az elvált, de volt férjük ellenforradalmi tevékenységében részt vállaló

²⁸ KAHLER 2008, 30.

²⁹ IVANOVA 2015, 31–33.; ТУМАНОВА 1995, 104.; МОНИКОВСКАЯ 2001, 9.

³⁰ Ide kerültek azok az ügyek, ahol nem állt rendelkezésre elegendő bizonyíték a vádlott bíróság elé állításához. КОНКВЕСТ 1974, 578.

³¹ Lásd: СТЕПАНОВА-КЛЮЧНИКОВА 2003, 26–27.; НОСОВА 2001, 111., 114.; «8 ЛЕТ! ЗА ЧТО?» Interjú Ludmilla Hacsatrijannal. <https://www.youtube.com/watch?v=jOAse5tnMu8> (Letöltés: 2025. 01. 26.)

³² СТЕПАНОВА-КЛЮЧНИКОВА 2003, 26–27.

³³ РАТУШНАЯ 1999, Когда человека жизнь выбрасывает... kezdetű bekezdés.; ТЮРБЕЕВА 2000, 234.

Ratusnaja, Larisza (1928–2004): 1947-ben vették őrizetbe, raboskodott többek között a szaratovi területen fekvő Volga-menti lágerben, valamint Kolimán. 1953-ban, a Sztálin halála után meghirdetett amnesztiával szabadult. Bővebben: РАТУШНАЯ 1999.

³⁴ HORVÁTH 2008, 62.

nőket, valamint a bűncselekményt elhallgatókat.³⁵ A szovjet „büntetőjog” többek között „a hazaárulók családtagjai”, valamint „a nép ellenségeinek családtagjai” jogi kategóriákba sorolta őket. Számadat „a hazaárulók családtagjai” kapcsán ismert, az 1930-as és 1940-es években számuk körülbelül 10–13 000 fő körül mozgott.

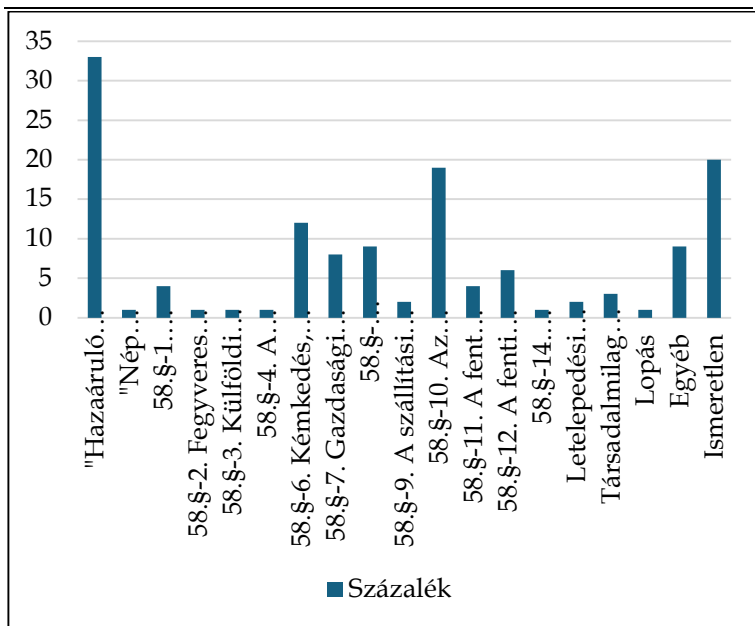
Az elítéltek között nagyszámban voltak az OSZFSZK 1926-os Büntető Törvénykönyvének 58.§-a alapján elítélt „58-asok” is. A paragrafus szándékosan annyira tág körét ölelte fel a büntetőjogi tényállásoknak, hogy alig maradt olyan jogsértés vagy szándék, esetleg mulasztás, amelyet ne lehetett volna ide sorolni.³⁶ Ezt mutatja az is, hogy például a *Külfölddel való ellenséges szándékú együttműködés* nevezetű 5. pontot olyan esetre alkalmazták, amikor egy nő azért utazott külföldre, hogy részt vegyen egy családtagja temetésén és utána összegyűjtse a megmaradt értékeket.³⁷

Az eddigi kutatások, a disszertáció írása során 146 olyan publikálatlan és kiadott ego-dokumentum feldolgozására került sor, amelyek a Gulagot megjárt öröktől, civil orvosoktól, valamint volt elítéltektől és azok leszármazottjaitól, összesen 132 főtől származnak. A 132 főből 119 nő valamikor az 1931 és 1953 közötti időszakban töltötte fogságát a szovjet „Szigetvilágon”. A vizsgált 119 nő többségét „hazaáruló hozzátartozójaként,” valamint „ellenforradalmi tevékenység,” „az államhatalom megdöntésére irányuló propaganda és agitáció,” továbbá „kémkedés” vádjával ítélték kényszermunkára. Ezek az adatok trendjellegűek, és megállapítható, hogy a Gulagra került nők túlnyomó része ugyanilyen, vagy pedig hasonló indok alapján került a lágerekbe. Mindazonáltal nem mindegyik túlélő esetében ismert a bűncselekmény jellege, hiszen nem egyszer előfordult, hogy nem közölték a fogollyal az ítélet okát, vagy pedig a túlélők nem írták le azt visszaemlékezésükben.

³⁵ № 27 ОПЕРАТИВНЫЙ ПРИКАЗ НКВД СССР № 00486. 1937.

³⁶ KÁDÁR 2013, 19.

³⁷ АКСАКОВА-СИВЕРС II. 1988, 198.

1. ábra A vizsgált 119 nő kényszermunkára ítéelésének oka (1931–1953)
(százalék)³⁸

Integrálás a táborokba

A lágerbe történő utazás témaköre a terjedelmi keretek miatt nem képezi a tanulmány tárgyát. A továbbiakban a táborokba történő beillesztési folyamat kerül a kutatás fókuszába. A nőknek a lágerbe való megérkezéskor számos olyan procedúrán kellett átesniük, amelyek megtörésüket célozták. A dehumanizálási folyamat része volt, hogy a rabokat megfosztották a nevüktől. A kiosztott számok gyakran háromjegyűek voltak, és az ABC egy betűje után következtek. Minden betű ezernek felelt meg, így az A=1000, a B=2000, a C=3000-rel volt egyenlő. Például Margaret Werner száma a C-219 volt,³⁹ amely azt jelentette, hogy ő 3219-ként került a lágerbe. A kapott számot maguknak a nőknek kellett felírniuk, majd felvarrniuk egy nagyjából 15x9 cm-es fehér ruhadarabra.⁴⁰ A

³⁸ Készítette Pomázi-Bárdonics Dominika a kutatáshoz és a doktori disszertációhoz felhasznált 146 db ego-dokumentum alapján.

³⁹ WERNER 2006, 218.

⁴⁰ HOCOBA 2001, 164.

kényszermunkások a számot általában a háton, a sapka elején és a nadrágon a térd felett viselték.⁴¹

Ezután az örök regisztrációs kartont töltötték ki a nőkről, amelyre felírták teljes nevüket, születési adataikat, nemzetiségüket, foglalkozásukat/iskolájukat, letartóztatásuk okát és idejét stb.⁴² A karton kitöltése után az örök minden elítélt arcát összevetették a náluk lévő fotókkal.⁴³ Majd a fürdőbe irányították őket mosakodás, fertőtlenítés és borotválkozás céljából.⁴⁴ Voltak foglyok, akik nem értették, hogy miért szükséges a szőrzet leborotválása. Nem tudták, hogy mindez a tetvesség megelőzését szolgálta, vagy pedig a személyiségük megtörésének újabb lépcsőfokát jelentette.⁴⁵ Ezután kiosztották a nők számára az ágyneműt és a ruhadarabokat. A Szovjetunió Belügyminisztériumának 608. számú, „*A kereskedelmi tevékenység javításáról a Belügyminisztérium táboraiban és kolóniáin őrzött foglyok részére*” című rendelete 1949-ben kimondta, hogy a rabok között szét kell osztani többek között kabátot, szoknyát, fej- és zsebkendőt, fehérneműt, harisnyát, kesztyűt, csizmát, valamint viaszt, fésűt, hajtűt, fogkefét, fogkrémet, kötszereket és még sorolhatnánk.⁴⁶ A korábban említett 119 memoárból csupán 14 származik az 1940-es évek végéről, valamint az 1950-es évek elejéről. Ellenben a 14 visszaemlékezés írója közül egy sem tesz utalást arra, hogy az előbb felsorolt holmik közül bármit is kapott volna.

A ruhaosztást követte a szelekció, amely során figyelembe vették a rabok egészségi állapotát, valamint azt, hogy kit milyen vádpont alapján és mennyi időre ítélték Gulág-fogságra. Egyes túlélők szerint a kategorizálásnál több kényes vizsgálati módszer létezett. Furcsa állapotfelmérési technika volt például az, amikor az orvos a nő – vagy férfi – farcsontjának kinézete alapján döntötte el, hogy az adott személy mennyire egészséges.⁴⁷ Létezett azonban egy olyan jellegű szelekció is, amikor az örök végig mustrálták a nőket, és

⁴¹ НОСОВА 2001, 164.; МАРКОВА 1995, 130.; МАРКОВА 2005, 37.

⁴² (ОЛИЦКАЯ И. 1971, 236.) A foglyokról vezetett akták nemcsak a regisztrációs lapokat tartalmazták, hanem a rabok magatartásáról, „kulturális nevelőmunkában” való részvételéről, fegyelmi sértéséről, valamint büntetéséről, esetleg dicséretéről szóló jelentéseket is. Kiegészítésként az adott lágerék parancsnokai leírták személyes véleményüket és tapasztalataikat a fogvatartottakról. STARK 2003, 131.

⁴³ ТУМАНОВА 1995, 140.

⁴⁴ МАРКОВА 2005, 37.

⁴⁵ KRASCHITZ 2015, 44.

⁴⁶ ПРИЛОЖЕНИЕ № 14. ТАБЕЛЬ № 14.; ПРИЛОЖЕНИЕ № 15. ТАБЕЛЬ № 15. 1939. КОКУРИН–ПЕТРОВ 2000, 488–489.; № 131 РАСПОРЯЖЕНИЕ МВД СССР № 608. 1949. КОКУРИН–ПЕТРОВ 2000, 557.

⁴⁷ RÓZSÁS 1995, 159.

kiválasztották azokat a szerintük dekoratív nőket, akiket szeretőikké akartak tenni. Irodai munkát vagy több élelmet, esetleg jobbállapotú és melegebb ruhát ajánlottak fel számukra. Azokat, akik nem éltek ezzel a lehetőséggel, általában jóval nehezebb fizikai munkára osztották be, mint a többi rabot.⁴⁸ A beillesztési folyamat záró lépéseként kijelöltek minden nő számára egy-egy barakkot.

A táborkörülmenyeket jelentősen befolyásolták a földrajzi viszonyok és az éghajlati körülmények. Míg egyes lágerek kényszermunkásai a fagygal küszködtek, addig más rabok a forrósággal, a pusztasággal és a vízhiánnyal néztek szembe. A táborok épületeinek felhúzásakor nem számított az éghajlat, ahogy gyakran az egészségi állapot sem, és az sem, ha valakit nőként ítélték Gulagra. A nőknek éppúgy hordaniuk kellett a farönköket, és meg kellett építeniük a kerítéseket és a tábori épületeket, mint a férfi elítélteknek. Az általuk felhúzott barakkok azonban a legtöbb esetben nem biztosítottak megfelelő életkörülményeket, hiszen rendkívül szegényesek, szűkösek és túlszűfoltak voltak.

Összegzés

Mindent összegezve elmondható, hogy már a letartóztatás pillanatától megkezdődött az a folyamat, amely később, a szovjet „Szigetvilágon” is végigkísérte a nők életét. Ennek pedig része volt a dehumanizálás és a tárgyiasítás. A személyiség, a gondolkodás, az érzelmek egységének megbomlása is megkezdődött néhány nőnél az állandó kimerültség, stressz és rettegés, valamint a cella-át kutatások, a lemeztelenítések, továbbá a fizikai és mentális megtörésre tett kísérletek következtében. A kihallgatók ilyen körülmények között próbálták kiszedni a rabokból a vallomásokat, amelyek sok esetben fizikai és/vagy lelki terror hatására születtek, és amelyek sok esetben fiktív állításokat takartak. Ahogy azonban több Gulag-túlélő példája is bizonyítja, nem minden fogolynak volt valós tárgyalása.

A börtönben megindult instrumentalizálási folyamat a szovjet „Szigetvilág” felé tartó utazást követően a lágerekben is folytatódott, a beillesztési folyamat részeként, a személyiség megtörésének újabb lépcsőfokaként megfosztották a nőket a nevüktől és számmal látták el őket. Mondvacsínált okokkal átkutatták őket, és megalázó „vizsgálati módszerek” alkalmazása révén osztották be őket munkára vagy ágyasnak. Azonban mindezzel párhuzamosan a dezintegráció is megjelent bizonyos mértékben, ugyanis az örök próbálták elérni, hogy együttérzés ne alakuljon ki a rabok között. Emellett ahogy néhány

⁴⁸ BALDAJEV 1991, 29.

felillantott példa is mutatta, már a lágerbe érkezést követően tetten érhető volt a szabályozás és a gyakorlat kettőssége, amely a Gulag-táborok egyik legjellemzőbb sajátossága volt.

Felhasznált irodalom

Digitalizált primer források

БАЛТЕР = БАЛТЕР, Гита А.: *История одного ЧС*
<https://vgulage.name/matters/istorija-odnogo-chs/> (Letöltés: 2023. 09.13.)

ИЛЬЗЕН-ТИТКОВА = ИЛЬЗЕН-ТИТКОВА, Юлиана А.: *Воспоминания*.

<https://vgulage.name/matters/vospominanija-4/> (Letöltés: 2023. 09. 06.)

Publikált források

BALDAJEV 1991 = BALDAJEV, Dancig Szergejevics: Gulag-sztori. Réim-kép-regény. *Beszélő*. Melléklet. 1991/2. 34-35.sz. 20–40.

WERNER 2006 = WERNER, Margaret: *Dancing Under the Red Star. The Extraordinary Story of Margaret Werner, the Only American Woman to Survive Stalin's Gulag*. Karl Tobien (Ed.), WaterBrook Press, 2006.

АКСАКОВА-СИВЕРС 1988 = АКСАКОВА-СИВЕРС, Татьяна Александровна: *Семейная хроника*: в 2-х книгах. Atheneum, Париж, 1988.

МАРКОВА 1995 = МАРКОВА, Елена В. (Корибут-Дашкевич, урожд. Иванова): *Дорога, которую я не выбирала. Радость*. 1995. № 3–4. 8–10.

МАРКОВА 2005 = МАРКОВА, Елена В.: *Воркутинские заметки каторжанки „Е-105”*. – Сыктывкар. 2005.

МОНИКОВСКАЯ 2001 = МОНИКОВСКАЯ, Нинель П.: *Годы утрат и минуты счастья*. Калуга, Б.и., 2001.

НАДЕЖДИНА 2006 = НАДЕЖДИНА, Надежда А.: «В памяти встает...» // Муравьев, В. Б. (сост.): *Китеж : проза, поэзия, драматургия, воспоминания*. Возвращение, Москва, 2006. 382–450.

НОСОВА 2001 = НОСОВА, Ольга П.: *В объятиях удава: Воспоминания узницы ГУЛАГа*. Изд-во СПбГТУ, СПб, 2001.

ОЛИЦКАЯ П. 1971 = ОЛИЦКАЯ, Екатерина Л.: *Мои воспоминания: в 2 кн*. Посев, Франкфурт – Москва, 1971.

ПАЛЬМЕН 2001 = ПАЛЬМЕН, Лили: Я. // Кузнецова Е. Б. *Карлаг: по обе стороны «колючки»*. Дефис, Сургут, 2001. 233–257.

ПРОКОФЬЕВА 1994 = ПРОКОФЬЕВА, Софья Е.: *Годы 1936-38 // Тигонен, Т. В. (сост.): Уроки гнева и любви: Сб. воспоминаний о годах репрессий (1918 год – 80-е годы)*. СПб, 1994. 37–66.

РАТУШНАЯ 1999 = РАТУШНАЯ, Лариса П.: Этюды о колымских днях. *Урал*. 1999. №7. 107–135.

РУЖЕНЦЕВА 1996 = РУЖЕНЦЕВА, Тамара Давыдовна: [Воспоминания] // Блинкина, О. – Великанова, Е. (изд. подгот.): *Вся наша жизнь: Воспоминания Галины Ивановны Левинсон и рассказы, записанные ею*. Мемориал, Москва, 1996. 64–81.

СИДОРКИНА 1989 = СИДОРКИНА, Елена Е.: Годы под конвоем / биогр. сведения А. Тришкина // Виленский, С. С. (сост.): *Доднесь тяготеет. Вып. I: Записки вашей современницы*. Сов писатель, Москва, 1989. 286–305.

СТЕПАНОВА-КЛЮЧНИКОВА 2003 = СТЕПАНОВА-КЛЮЧНИКОВА, Галина Е.: Казахстанский Алжир // Малиновка, С.: *Ассоциация жертв незаконных репрессий*. Астана. Москва, 2003.

ТУМАНОВА 1995 = ТУМАНОВА, Алла Е.: *Шаг вправо, шаг влево...* Литера, Москва, 1995.

ТЮРБЕЕВА 2000 = ТЮРБЕЕВА, Н. Б.: Ему бы жить и растить детей // Годаев, П. О.: *Боль памяти*. Элиста, Джангар, 2000. 231–235.

ЧУДИНОВА 1991 = ЧУДИНОВА, Ксения П.: Памяти невернувшихся товарищей // Гурвич, Л. М. (сост.): *... Иметь силу помнить: Рассказы тех, кто прошел ад репрессий*. Моск. рабочий, Москва, 1991. 5–40.

ШИХЕЕВА-ГАЙСТЕР 2012 = ШИХЕЕВА-ГАЙСТЕР, Инна А.: *Дети врагов народа: Семейная хроника времен культа личности*. Куна, Москва, 2012.

ШРЕЙДЕР 1995 = ШРЕЙДЕР, Михаил П.: *НКВД изнутри*. Записки чекиста. Москва, 1995.

Interjúk

«8 ЛЕТ! ЗА ЧТО?» = «8 ЛЕТ! ЗА ЧТО?»: *Хачатрян Л.А. (фильм #1, Мой ГУЛАГ)*. <https://www.youtube.com/watch?v=jOASE5tnMu8> (Letöltés: 2025. 01. 26.)

Publikált rendeletek

№ 27 ОПЕРАТИВНЫЙ ПРИКАЗ НКВД СССР № 00486. 1937 = № 27 ОПЕРАТИВНЫЙ ПРИКАЗ НКВД СССР № 00486 «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины». 1937. // Кокурин, А. И. – Петров, Н. В. (сост.): *ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960*. Россия XX век. Документы. «МАТЕРИК», Москва, 2000. 114–118.

№ 131 РАСПОРЯЖЕНИЕ МВД СССР № 608. 1949 = № 131 РАСПОРЯЖЕНИЕ МВД СССР № 608 «Об улучшении торговли для заключенных в лагерях и колониях МВД» 1949. // Кокурин,

А. И. – Петров, Н. В. (сост.): *ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960*. Россия XX век. Документы. «МАТЕРИК», Москва, 2000. 556–558.

ПРИЛОЖЕНИЕ № 14. ТАБЕЛЬ № 14. 1939 = № 113. Приказ НКВД СССР. № 00943 «О введении новых норм питания и вещевого довольствия...» Приложение № 14. ТАБЕЛЬ № 14. вещевого довольствия заключенных, находящихся в лагерях и НТК ГУЛАГа НКВД СССР (для женщин на 1 человека). 1939. // Кокурин, А. И. – Петров, Н. В. (сост.): *ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960*. Россия XX век. Документы. «МАТЕРИК», Москва, 2000. 488–489.

ПРИЛОЖЕНИЕ № 15. ТАБЕЛЬ № 15. 1939 = № 113. Приказ НКВД СССР. № 00943 «О введении новых норм питания и вещевого довольствия...» Приложение № 15. ТАБЕЛЬ № 15. на постельные принадлежности для заключенных в лагерях и НТК ГУЛАГа НКВД СССР (НА 1 ЧЕЛОВЕКА). 1939. // Кокурин, А. И. – Петров, Н. В. (сост.): *ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960*. Россия XX век. Документы. «МАТЕРИК», Москва, 2000. 489.

Monográfiák, doktori értekezések

BUTLER 2008 = BUTLER, Rupert: *A sztálini terror eszközei. Cseka, OGPU, NKVD, KGB 1917-től 1991-ig*. GABO, Bp, 2008.

HELLER – NYEKRICHS 1996 = HELLER, Mihail – NYEKRICHS, Alekszandr: *Orosz történelem II. A Szovjetunió története*. Osiris, Bp. 1996.

IVANOVA 2015 = IVANOVA, Galina M.: *Labor Camp Socialism. The Gulag in the Soviet Totalitarian System*. Edited by Donald J. Raleigh. Translated by Carol Flath. Routledge, London – New York, 2015.

KLEMENTS 2019 = KLEMENTS, Elisabeth T.: *Worse Than Guards: Ordinary Criminals and Political Prisoners in the GULAG (1918–1950)*. Honors Undergraduate Theses. Orlando, 2019.

KNIGHT 2000 = KNIGHT, Amy: *Who Killed Kirov?: The Kremlin's Greatest Mystery*. Hill and Wang, New York, 2000.

KRASCHITZ 2015 = KRASCHITZ, Theresa: *Frauen in der Sowjetunion (1918–1953). Eine rechtshistorische Darstellung unter Berücksichtigung des Systems Gulag*. Saarbrücker Verlag für Rechtswissenschaften, Saarbrücken, 2015.

ZEMSZKOV 1991 = ZEMSZKOV, Viktor Ny.: *Szovjet Füzetek IV. A Gulag tényekben, adatokban*. A Múzsák Közművelődési Kiadó Nyomdája, Bp. 1991.

КОНКВЕСТ 1974 = КОНКВЕСТ, Роберт: *Большой террор*. Edizione Aurora, Firenze, 1974.

Tanulmányok

ATARIA 2019 = ATARIA, Yochai: Becoming Nonhuman: The Case Study of the Gulag. *Genealogy*. 2019, 3(2), 27. 1–13.

ELLMAN 2002 = ELLMAN, Michael: Soviet Repression Statistics: Some Comments. *Europe. Asia Studies*. Vol. 54, No. 7, 2002. 1151–1172.

GETTY – RITTERSPORN – ZEMSKOV 1993 = GETTY, J. Arch – RITTERSPORN, Gábor T. – ZEMSKOV, Viktor N.: Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence. *The American Historical Review*, Volume 98, Issue 4. 1993. 1017–1049.

HORVÁTH 2008 = HORVÁTH Attila: A szovjet család- és házassági jog. *Iustum Aequum Salutare IV*. 2008/3. 55–63.

KADÁR 2013 = KADÁR Éva: *Torzulások a szovjet büntetőjog fejlődésében, a sztálinizmus elhatalmasodása*. 2013. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/51694> (Letöltés: 2024. 08. 03.)

KAHLER 2008 = KAHLER Frigyes: Gondolatok a koncepciók perekről. In: *Jogállam és diktatúra II. Tanulmányok a koncepciók perek világáról*. Kairosz Kiadó, Bp. 2008.

SVÉGEL 2022 = SVÉGEL Fanni: „Dogs don’t hide jewelry”. Bábák szerepe a deportálásokat megelőző személyi motozások során. In: Virányi Péter (szerk.): *Nők a hátszágban. Női sorsok és szerepek a második világháború alatt*. Kronosz, Pécs, 2022. 186–210.

ТЕПЛЯКОВ 2018 = ТЕПЛЯКОВ, А. Г.: «Воспоминания чекиста-оперативника» М. П. Шрейдера — неизвестные страницы истории ВЧК — ОГПУ — НКВД. События и люди. 2018, 925–936.

Szépirodalom

RÓZSÁS 1995 = RÓZSÁS János: *Duszja nővér. Egy ápolónő életmentő embersége a Gulagon*. Canissa, Nagykanizsa, 1995.

SZOLZSENYICIN I. 1989 = SZOLZSENYICIN, Alexander: *A GULAG szigetcsoport 1918–1956. I. kötet*. Alföldi Nyomda, Debrecen, 1989.

BENE KRISZTIÁN
SZOVJET FOGSÁG HELYETT FRANCIA
„VENDÉGSZERETET”

A FRANCIA HADIFOGSÁGBA ESETT MAGYAROK ÚTJA AZ
INDOKÍNAI HÁBORÚBA¹

Bevezetés

A II. világháború végjátéka során több százezer magyar katona és levante került nyugati hadifogságba, akik közül sokan szándékosan keresték az angolszász vagy francia haderők fogságát a szovjetek elkerülése érdekében. A francia hatóságok által átvett magyar hadifoglyok helyzete különösen összetett volt, hiszen Franciaország és Magyarország között formálisan nem állt fenn hadiállapot. Ennek ellenére a magyar foglyokat a francia katonai közigazgatás a német hadsereg katonáival azonos elbánásban részesítette, gyakran figyelmen kívül hagyva a Genfi Egyezmény rendelkezéseit. A hadifoglyok egy része – kilátástalan helyzetükből menekülve vagy hazatérésük ellehetetlenülése miatt – a francia katonai struktúrához csatlakozott, sőt sokan közülük a Francia Idegenlégió kötelékében a távoli Indokínában folytatták szolgálatukat. A tanulmány ezt az alig ismert, de történelmileg és erkölcsileg is súlyos kérdéseket felvető utat követi nyomon: hogyan vált a magyar hadifogolyból francia légios, és milyen szerepet játszottak e katonák a gyarmati háborúk történetében, különös tekintettel az 1946-ban kirobbant indokínai konfliktusra.

Magyarok francia hadifogságban

Az 1944-es év nyarától kezdve Magyarország egyre nagyobb része került a szovjet csapatok megszállása alá, amelynek következtében folyamatosan zajlott a magyar haderő nyugati országrészbe, majd pedig a Harmadik Birodalom területére történő telepítése a harc további folytatása érdekében.² A magyar és a német hadvezetés szándéka szerint a már kiképzett és a jövőben kiképzendő személyi állomány modern fegyverekkel való felszerelése után bevetésre került volna a Vörös Hadsereg ellen. A valamivel több mint 500 000 fő magyar katona mellett mintegy 70 000 levante és több tízezer polgári személy, csendőr és rendőr tartózkodott az országhatároktól nyugatra

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² SØRENSEN 2020, 16.

a háború lezárultakor.³ A katonák és levették közül végül mintegy 300 000 fő került a nyugati szövetségesek hadifogságába,⁴ amely számos esetben az előbbieket döntését is tükrözte, mivel igyekeztek elkerülni a szovjet fogságot – mely utóbbi egyébként a háború végére összesen 600 000 magyar állampolgárt érintett –,⁵ ezért nyugat felé áttelepülve igyekeztek az angolszász haderőknek megadni magukat.⁶

Az európai hadszíntéren 1945 tavaszán mintegy 8 000 000, a tengelyhatalmak hadseregeiben szolgálatot teljesítő katona került a nyugati szövetségesek fogságába,⁷ akiknek ellátásáról a Genfi Egyezmény előírásainak értelmében ezt követően ezeknek az államoknak kellett gondoskodnia, amire azonban ezen országok hatóságai nem voltak felkészülve. A foglyok ellátásával járó kötelezettségek elhárítása érdekében a magukat harc nélkül megadó katonákat nem hadifoglyoknak, hanem lefegyverzett ellenséges erőeknek, illetve önmagukat önként megadó ellenséges személyeknek nyilvánították és ebből kifolyólag a német és osztrák közigazgatásra rótták az ellátással járó feladatokat. Ezzel párhuzamosan a fenti egyezmény szerint a hadifoglyokat a konfliktus lezárását jelentő fegyverszünet megkötését követően haza kellett engedni, azonban erre sem került sor, mivel a győztes – de nagy veszteségeket szenvedő államoknak – szükségük volt az ingyen munkaerőre országuk újjáépítéséhez és gazdaságuk újraindításához, így a foglyok hazaszállítása is jelentős késedelmet szenvedett.⁸

Francia felügyelet alatt is voltak hadifoglyok a háború végén, mivel 63 000 fő a tunéziai harcok végén került a francia hatóságok ellenőrzése alá, további 230 000 pedig a francia anyaország felszabadítása és Németország elfoglalása során esett fogságba. Ugyanakkor a francia politikai vezetés további hadifoglyokra tartott igényt, hogy azok munkájukkal hozzájáruljanak az ország újjáépítéséhez, amelyet jelzett is angolszász szövetségeseiknek, akik – ezzel megszabadulva a foglyok ellátásának gondjától – egyszerűen átadták a fennhatóságot a franciák számára egy sor hadifogolytábor felett 1945 februárja és szeptembere között. Az eredeti tervek szerint összesen 1 750 000 fogoly került volna francia őrizetbe, mivel a francia kormányzat szakemberei ennyi ember munkájára tartottak igényt az ország gazdaságának újraindításához, azonban az angolszász

³ SZABÓ 2018, 169–176.

⁴ CSERNUS 2015, 133.

⁵ SZÉCSÉNYI 2020, 67.

⁶ TARCAI 1991, 307–308.

⁷ ABZAC-EPEZY 2010, 39.

⁸ HORTOBÁGYI 2002, 40.

haderők vezetése – szembeesülve a francia táborok gyakran embertelen viszonyaival – leállította az átadási folyamatot, így végül 740 000 ember került amerikai felügyelet alól francia őrizetbe, míg 25 000 brit fennhatóság alól.⁹

Ugyanakkor ez a sajátos „emberkereskedelem” nem csupán a német nemzetiségűeket érintette,¹⁰ mivel a francia hatóságok számára átadott foglyok között jelentős számban voltak olaszok (mintegy 50 000 fő), osztrákok (hozzávetőlegesen szintén 50 000 fő), szovjetek (nagyjából 90 000 fő), magyarok (10 000 fő – a francia statisztikák szerint), illetve találunk közöttük románokat (800 fő) is.¹¹ A magyarok számára vonatkozóan ugyanakkor némi kiegészítést kell tenni. A Franciaországba szállított magyar katonák és levonták száma valóban megfelel nagyságrendileg a francia összesítésekben szereplő adatoknak, ugyanakkor a francia meg szállítási zónában található fogolytáborokban még további több tízezer hadifogoly került francia ellenőrzés alá. Ez alapvetően két különböző helyzetet eredményezett, ennek megfelelően az érintett foglyok sorsa is eltérően alakult.¹²

A francia fennhatóság alá került magyar állampolgárok létszámára vonatkozó francia és magyar adatok között némi eltérés mutatkozik, amely elsősorban nyilvánvaló módon a számolás módszertanában fennálló különbségnek tudható be. Míg a franciák kizárólag a Franciaországba szállított korábbi magyar katonákat veszik számításba, akik számát – ahogy korábban láttuk – 10 000 főre teszik,¹³ magyar részről figyelembe veszik az összes magyar állampolgárt – tehát a levontéket és a német hadsereg állományában szolgáló magyarokat is –, aki Franciaország területére került, valamint azt a jóval nagyobb hadifogoly-állományt is, amely a Németország és Ausztria területén kialakított francia meg szállítási zónában került a francia katonai hatóságok felügyelete alá. Ebből kifolyólag az előbbieket száma mintegy 15–20 000 fő lehetett, míg az utóbbiaké 30–35 000 fő, tehát összesen nagyjából 50 000 főre tehető, ami már viszonylag jelentős számnak tekinthető.¹⁴

A foglyok egy része – az ellátásukkal járó gondok miatt – hivatalosan nem is hadifogolyként volt nyilvántartva, így sem méltányos élelmezésre és elhelyezésre, sem pedig a harci cselekmények lezárulta utáni gyors hazatérésre nem számíthatott. A

⁹ THÉOFILAKIS 2004, 385.

¹⁰ DÖMÖK 2010, 59–70

¹¹ ABZAC-EPEZY 2010, 45.

¹² SZÉCSÉNYI 2020, 70.

¹³ ABZAC-EPEZY 2010, 45.

¹⁴ SZABÓ 2018, 201–202.

helyzetet tovább bonyolította a fogvatartottak átadása a francia hatóságok részére, mivel Franciaország és Magyarország között hivatalosan nem állt fenn hadiállapot a II. világháború során, ebből kifolyólag a magyar katonákat – különös tekintettel a leventékre, akik nem is voltak magyar fegyveres erők tagjai – nem lehetett volna francia őrizetben tartani.¹⁵ Ugyanakkor a francia hatóságok nem tettek különbséget a német és magyar foglyok között, ezért ugyanolyan elbánásban részesítették őket, mint a korábban velük hadban álló ellenséges állam katonáit, ami jogi szempontból nehezen volt védhető.¹⁶ Jogilag az is bonyolította a helyzetet, hogy az egyik állam fogságába esett hadifoglyok más állam fennhatósága alá való helyezését nem szabályozta a Genfi Egyezmény, ezért a Nemzetközi Vöröskereszt állásfoglalására volt szükség ebben a kérdésben. A szervezet – tekintettel arra, hogy kész helyzet elé álltva – hozzájárult a hadifoglyok átadásához, ugyanakkor kikötötte, hogy mind az átadó államnak, mind pedig a foglyokat átvevőnek garanciát kell vállalnia arra, hogy a hadifoglyok a Genfi Egyezmény által előírt bánásmódban részesülnek. Ugyanakkor a hadifoglyok más kategóriába történő átminősítésével az érintett országok ezt a kikötést megkerülték, így saját szándékaiknak megfelelően tudták felhasználni a foglyokat akár olyan veszélyes feladatok elvégzésére is, mint az aknamentesítés.¹⁷

A francia hadseregben

A magyar hadifoglyok számára két lehetőség is nyílt arra, hogy francia vezetés alatt katonai szolgálatot teljesítsenek fogságuk során, illetve azt maguk mögött hagyják. Az első út meglehetősen szokatlan volt tekintettel arra, hogy a magyarok hadifoglyok voltak. Mivel a francia fegyveres erők és közigazgatási szervek nem rendelkeztek elegendő számú őrszeméllyel a foglyok megfelelő őrzéséhez,¹⁸ a francia megszállási zónában a francia katonai hatóságok a magyar foglyok közreműködésével is szerveztek fegyveres őrszázadokat, amelyek feladata a német hadifoglyok őrzése volt a hadifogolytáborokban, illetve munkavégzés közben.¹⁹ Ezeknek az alakulatoknak a tagjai francia egyenruhát viseltek és francia fegyvereket kaptak, szolgálatukat pedig a hadifoglyok többségének hazaszállítása után is folytatták – a töredékes levéltári iratanyag tanúsága szerint még 1947

¹⁵ TARCAI 1991, 323.

¹⁶ CSERNUS 2015, 133.

¹⁷ HORTOBÁGYI 2002, 40.

¹⁸ THÉOFILAKIS 2014, 171–206.

¹⁹ FÜZES 1994, 43.

végén is –, tehát valószínűsíthetőleg a végleges külföldön maradás mellett döntöttek.²⁰ Egyes információk szerint az ilyen szolgálatot vállaló magyarok gyakran korábbi csendőrök voltak, akik számára nem jelentett reális alternatívát a Magyarországra történő hazatérés, ezért közreműködtek a francia katonai hatóságokkal, majd az utolsó fogolytáborok felszámolása után a Francia Idegenlégióban folytatták szolgálatukat vagy külföldön telepedtek le.²¹

A Francia Idegenlégió tagjaiként Indokínában

Másik lehetőség az Idegenlégióhoz való csatlakozás volt. A Francia Indokína néven ismert délkelet-ázsiai gyarmat – mely a mai Vietnám, Kambodzsza és Laosz területét foglalta magába – a 19. század második fele óta állt francia fennhatóság alatt.²² A terület Franciaország Európában elszenvedett megsemmisítő veresége után nehéz helyzetbe került. Mivel az anyaország jelentette védelem gyakorlatilag megszűnt, a folyamatosan terjeszkedő Japán egyre erősödő diplomáciai nyomás alá helyezte a helyi francia közigazgatást. Ennek eredményeképpen 1940. augusztus 30-án és szeptember 22-én a gyarmat vezetése megállapodásokat írt alá a japánokkal, melynek értelmében azok a Vörös-folyótól északra csapatokat állomásoztathatnak és három katonai repülőteret is használhatnak, illetve felhasználhatják a területet csapataik szállítására a szövetséges hatalmak (Anglia, Kína) elleni hadműveletek során.²³ A francia vezetés a II. világháború lezárulta után természetesen vissza kívánta állítani fennhatóságát a gyarmat felett. Azonban a helyi kommunista erők Ho Si Minh vezetésével a kialakuló hatalmi vákuumban 1945. szeptember 2-án kikiáltották a független Vietnámi Demokratikus Köztársaságot és átvették a gyarmat irányítását.²⁴ A két fél között folyamatosan szaporodó fegyveres összetűzések 1946. december 19-én a hanoi-i felkelésben csúcsosodtak ki, amivel a kommunista erők megadták a jelet a franciák elleni általános felkelésre, ezzel pedig megkezdődött az indokínai háború.²⁵

Az Idegenlégió a II. világháború alatt jelentős veszteségeket szenvedett, ezért létszáma a konfliktus elején rendelkezésre állónak csupán árnyéka volt: a háború kirobbanása után közel 50 000 fő

²⁰ HM HIM HL Pers. 345. Francia hadifogoly tábor (St. Priesti) őrnaplója.

²¹ SZABÓ 2018, 203.

²² PHAN 2009, 111–112.

²³ FLEURY 2003, 11.

²⁴ WINDROW 1996, 3.

²⁵ BONNECARRÈRE 2006, 57.

szolgált az alakulatban, a békekötés után azonban mindössze 14 342.²⁶ Ez feltétlenül szükségessé tette a létszám mielőbbi nagyarányú növelését annak érdekében, hogy a Légio hatékonyan legyen harcba vethető az új konfliktusban. A potenciális jelentkezőkért pedig nem kellett messzire tekinteni, hiszen a világháború vesztes európai országok egy jelentős részében olyan új rezsimek jöttek létre, amelyek rossz szemmel nézték a megelőző politikai vezetés utasításait követő katonákat, ezért sok harcedzett férfi döntött szülőhazája elhagyása mellett. Az ilyenfajta változásokat figyelemmel követő légiós vezetés gyorsan reagált és a meglévő négy franciaországi mellett hat új toborzóirodát nyitott a közép-európai régióban (amit a területek háború utáni megszállása tett lehetővé). Ezek a következő helyszíneken voltak: Bécs, Freiburg, Innsbruck, Koblenz, Landau és Trieszt. A hazájukat elhagyó emigránsok között intenzív toborzókampányt folytató légiós külképviseletek sikerrel szőlították meg a boldogulni vágyó korábbi katonákat, akik nagy számban jelentkeztek az alakulat kötelékébe.²⁷

Ezzel párhuzamosan a francia hatóságok az ellenőrzésük alá került tengelyhatalmi hadifoglyok soraiban is próbáltak minél több önkéntest találni a fegyveres szolgálat folytatására, ezúttal már a francia lobogó alatt. Sokak számára az jelentette a vonzerőt, hogy kikerülhetnek a gyakran embertelen körülményeket kínáló fogolytáborokból, mások számára pedig az, hogy nem kell visszatérniük az új politikai rezsimek irányítása alatt álló hazájukba.²⁸ A hadifoglyok közötti toborzás már 1943-ban Észak-Afrikában megkezdődött, majd a háborús győzelem után még szélesebb körben folytatódott. A francia hatóságok elképzelése beváltotta a hozzá fűzött reményeket, mivel a legyőzött országok hadseregeinek katonái nagy számban vállalták a légiós szolgálatot a hazatérés helyett.²⁹

Az alakulat toborzói a nagyon nehéz körülmények között tengődő magyar foglyok számára az ötéves légiós szolgálat vállalásáért cserébe hat hónapos feljavító tábort, pénzt, majd a szolgálati idő letelte után francia állampolgárságot ígértek. A jelentkezőket elkülönítették, majd alapos kihallgatás és szűrés után – amelyek során sok önkéntest visszautasítottak alkalmatlanság miatt – az Idegenlégió dél-franciaországi és észak-afrikai állomáshelyeire irányították őket

²⁶ COMOR 2013, 323.

²⁷ MONTAGNON 1999, 308–309.

²⁸ KEMENCEI 1985, 151.

²⁹ THOUMELIN 2013, 57–66.

kiképzésre, majd ezt követően döntő többségüket bevetették az indokínai háborúban.³⁰

A légiós alakulatok kötelékében szolgáló magyarok létszámára vonatkozóan csupán becslések vannak. Ezek közül egyesek egyértelműen túlzóak, mivel 20 000 főre teszik a magyar légiósok számát,³¹ azonban sokkal valószínűbb az a feltevés, hogy a magyarok néhány ezer fővel képviseltették magukat az Idegenlégióban az indokínai konfliktus során.³² Visszafogottabb számítások az indokínai háború során számukat hozzávetőlegesen 1000 főre teszik, az 1945 és 1962 közötti időszakra vonatkozóan pedig 3000 főre.³³ Ez annál is valószínűbbnek tűnik, mivel az 1946-ig az Idegenlégióba jelentkező hadifoglyok számát mindössze 3000 és 5000 fő közé teszik.³⁴ Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a jelentkezők nemzetiségére vonatkozóan nincsenek (vagy nem hozzáférhetőek) pontos összesítések a Légió irattárában, ezért megbízható választ eddig még nem sikerült adni erre a kérdésre.³⁵

Ugyanakkor a kutatásokban jelentős változást hozott, hogy a közelmúltban elérhetővé váltak az indokínai háború során elesett katonák adatai a *Mémoire des Hommes* internetes portálon. Tekintettel arra, hogy az adatbázis tartalmazza az elesettek nevét, születési helyét (település és ország) és idejét, haláluk helyét, idejét és okát, alakulatukat, valamint rangjukat, ezeknek az információknak a segítségével komoly előrelépést lehet elérni az Indokínában harcoló magyarok megismerésével kapcsolatban. Ennek alapján a nem csupán Magyarországon született, de egyértelműen beazonosítható elesett magyarok száma 259 fő. A valódi szám ennél minden bizonnyal magasabb, hiszen számos olyan magyar lehet, aki nem tipikusan magyar névvel rendelkezik, születési ország és nemzetiség feltüntetésének hiányában azonban ők nem beazonosíthatók. Mindazonáltal feltételezhetjük, hogy a fenti szám nagyságrendileg pontos. A teljes magyar létszámra vonatkozóan (tehát a harcokat túlélő önkénteseket is beleértve) természetesen csaloéka lenne azt feltételezni, hogy a légiósokra vonatkozó 12%-os veszteségi arányt szem előtt tartva az elesettek számát ki kellene egészíteni 88%-kal, mivel ennek alapján a magyarok összlétszáma meghaladná a 2000 főt. Ugyanakkor a fenti szám ismeretében egyáltalán nem tűnik

³⁰ TARCAI 1992, 81–82.

³¹ TARCAI 1991, 324.

³² SZABÓ 2018, 203.

³³ HARANGI-TÓTH 2018, 68.

³⁴ THÉOFILAKIS 2014, 97–98.

³⁵ NÓVÉ 2016, 398.

eltűzöttnek az 1000 fő körüli becslés, amely korábban felmerült a szakirodalomban, sőt még az is elképzelhető, hogy a valódi szám valahol 1000 és 2000 között van. Erre majd az Idegenlégióra vonatkozó levéltári anyagok további kutatása adhat idővel választ.

Összegzés

A tanulmány bemutatja, hogy a II. világháború utáni átmeneti káosz, a szövetséges hatalmak közötti pragmatikus, ám jogilag vitatható fogolycserék, valamint a francia gyarmatbirodalom katonai igényei hogyan formálták több ezer magyar férfi sorsát. A hadifogság nyomasztó körülményei és a hazatérés bizonytalansága miatt sokan választották a francia katonai szolgálatot, amely nemcsak a túlélés lehetőségét jelentette, hanem egyúttal a francia gyarmati háborúkba való bekapcsolódást is. Az Idegenlégióhoz csatlakozó magyar katonák jelentős része Indokínában teljesített szolgálatot, ahol közülük sokan veszítették életüket. A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján közel 300 magyar születésű katona vesztette életét a konfliktus során – ez a szám önmagában is alátámasztja a magyar részvétel jelentőségét. Bár a pontos létszám meghatározása további kutatásokat igényel, a tanulmányban bemutatott tények jól illusztrálják, hogy a francia hadifogság nemcsak lezárása, hanem kezdete is volt egy újabb, a korábbtól jelentősen eltérő háborús tapasztalatnak – a kommunista erők elleni régi-új küzdelemnek immár idegen zászló alatt, egy másik kontinensen.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

HM HIM Hadtörténelmi Levéltár

07 VII. fondőcsoport – Gyűjtemények – segédletei.

Personalia gyűjtemény

345. Francia hadifogoly tábor (St. Priesti) őrnaplója.

Szakirodalom

ABZAC-EPEZY 2010 = ABZAC-EPEZY, Claude: L'armée française et les prisonniers de guerre de l'Axe, 1943-1948. In: Genet-Rouffiac, Nathalie (szerk.): *Des prisonniers de guerre aux personnes capturées*. Service historique de la Guerre, Tulle, 2010, 39–54.

BONNECARRÈRE 2006 = BONNECARRÈRE, Paul: *Par le sang versé. La Légion étrangère en Indochine*. Perrin, Paris, 2006.

COMOR 2013 = COMOR, André-Paul (szerk.): *La Légion Étrangère. Histoire et dictionnaire*. Robert Laffont – Ministère de la Défense, Paris, 2013.

CSERNUS 2015 = CSERNUS Sándor: Francia hadifoglyok hétköznapijai Magyarországon, 1940-1945. In: Gyarmati György – Pihurik Judit (szerk.): *Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátszágban 1939-1945*. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – ÁBTL, Budapest – Pécs, 2015, 121–141.

DÖMÖK 2010 = DÖMÖK Csilla: Demokrácia és egyenlőségi elv a népcsoportvédelem vonatkozásában. *Európai Tükör* 2010/7–8. 59–70.

FLEURY 2003 = FLEURY, Georges: *La guerre en Indochine 1945-1954*. Perrin, Paris, 2003.

FÜZES 1994 = FÜZES Miklós: *Embervásár Európában*. Magyar Történelmi Társulat Déldunántúli Csoportja – Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1994.

HARANGI-TÓTH 2018 = HARANGI-TÓTH Zoltán: Hungarians fighting for France in Indochina. *Academic and Applied Research in Military and Public Management Science* 2018/3. 63–70.

HORTOBÁGYI 2002 = HORTOBÁGYI Péter: Magyar hadifoglyok Belgiumban a második világháború után (1945–1947). *Valóság* 2002/12. 38–65.

KEMENCEI 1985 = KEMENCEI János: *Légionnaire, en avant!* Grancher, Paris, 1985.

MONTAGNON 1999 = MONTAGNON, Pierre: *La Légion étrangère de 1831 à nos jours*. Pygmalion, Paris, 1999.

NÓVÉ 2016 = NÓVÉ Béla: *Patria nostra. '56-os menekült kamaszok a Francia Idegenlégióban*. Balassi, Bp. 2016.

PHAN 2009 = PHAN, Bernard: *Colonisation et décolonisation (XVIe-XXe siècle)*. Presses Universitaires de France, Paris, 2009.

SØRENSEN 2020 = SØRENSEN, Søren Peder: *Egy elfeledett tragédia. Magyar katonák Dániában a második világháborús német megszállás idején*. Zrínyi, Bp. 2020.

SZABÓ 2018 = SZABÓ Péter: *Keleti front, nyugati fogság: A Magyar Honvédség a második világháborúban és azután, 1941–1946*. Jaffa, Budapest, 2018.

SZÉCSÉNYI 2020 = SZÉCSÉNYI András: Hazatérés. Hadifoglyok és felszabadult deportáltak 1945-ben. In: Fodor Fanni (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések VII.* Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2020.

TARCAI 1991 = TARCAI Béla: Magyarok a nyugati hadifogolytáborokban. In: Szabadsfalvi József – Viga Gyula (szerk.):

A Herman Ottó Múzeum évkönyve XXVIII–XXIX. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1991. 305–327.

TARCAI 1992 = TARCAI Béla: *Magyarok a nyugati hadifogolytáborokban*. Kötés Kereskedelmi és Szervező Kft., Bp. 1992.

THÉOFILAKIS 2004 = THÉOFILAKIS, Fabien: Les prisonniers de guerre allemands en mains françaises au sortir de la Seconde Guerre mondiale: gestion et enjeux. *Revue d'Allemagne et des pays de langue allemande* 2004/3–4. 383–398.

THÉOFILAKIS 2014 = Théofilakis, Fabien: *Les prisonniers de guerre allemands. France, 1944-1949. Une captivité de guerre en temps de paix*. Librairie Arthème Fayard, Paris, 2014.

THOUMELIN 2013 = THOUMELIN, Pierre: *L'ennemi utile, 1946-1954. Des vétérans de la Wehrmacht et de la Waffen-SS dans les rangs de la Légion étrangère en Indochine*. Schneider Text, Zwicau, 2013.

WINDROW 1996 = WINDROW, Martin: *French Foreign Legion infantry and cavalry since 1945*. Osprey, London, 1996.

KOLONTÁRI ATTILA „OKTÓBER EMBEREI”

SZOVJET POLGÁROK, AKIK TILTAKOZTAK AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM LEVERÉSE ELLEN¹

1956 a Szovjetunióban is nyugtalan év volt. *Hruscsov* kongresszusi beszédét követően megindult egy felemás desztalinizáció, ami sokakban reményt keltett, kiállt szenvedéseikért igazságtételt szerettek volna, másokat frusztrált, bizonytalansággal töltött el a korábbi támpontok elvesztése. A vezetés pedig – melynek tagjait komoly bűnrészesség terhelte a sztálini terrorban – minden igyekezetével próbálta teljes egészében a már halott *Sztálin* és a kivégzett *Berija* számlájára írni a történeteket, hogy maga így módon szabaduljon a felelősségtől. A szellemi erjedésre a magyar- és lengyelországi eseményeket követően a hatalom egyre idegesebben reagált, nőtt a letartóztatások száma, súlyosbodtak a büntetések. 1957 első felében például hétszer annyi embert ítéltek el a büntető törvénykönyv hírhedt, 58. paragrafusa alapján, mint az előző év hasonló időszakában. 1988-ban *Mihail Gorbacsov* utasítására a KGB kimutatást készített az 1956 és 1988 között szovjetellenes tevékenységért elítélt személyek számáról. Ebből kiderül, hogy az egész időszakban elítélt 8152 fő mindegy 42 százalékát 1957–1958-ban ítélték el (3380 fő).² Orosz történészkollégák eddig 244 olyan személyt azonosítottak név szerint, akiket a magyar forradalom melletti kiállásukért sújtottak többéves büntetéssel, „október embereinek” nevezik őket. Egy részük nem tudatos ellenálló tevékenységért, hanem egy-egy elejtett megjegyzésért került bíróság elé. Ehhez sokszor az is elég volt, ha valaki például ittas állapotban kijelentette, „fel kell akasztani a kommunistákat, mint Magyarországon”.³

Jaroslavlban az 1956. november 7-i felvonuláson az akkor 10. osztályos *Vitalij Lazarjanc* a tribün elé érve saját készítésű transzparenst bontott ki, rajta a „Követeljük a szovjet csapatok kivonását Magyarországról!” jelszóval. A KGB azonnal őrizetbe vette. Lazarjanc kihallgatásán előadta, komszomolistaként meg akart győződni róla, mennyire létezik valójában demokrácia a Szovjetunióban, mennyire tolerálja a rendszer az eltérő véleményeket. A vádakhoz még

¹ Jelen írás előtanulmány a témában folytatott nagyobb kutatáshoz.

² SZ. BÍRÓ 2006, 70.

³ МАКАРОВ 2016. <http://www.cogita.ru/analitka/issledovaniya/lyudi-oktyabrya-1956-goda>, illetve <https://museum.khpg.org/en/1477397430> (Letöltés: 2025. 02. 13.)

hozzácsapták egy, ötödik osztályban írt versét, melyben a szocializmust a 20. század szennyének nevezte. Lazarjancot 7 hónap magánzárka után a bíróság 3 év javító–nevelő munkatáborra ítélte, szüleit elbocsátották állásukból (apja egy tudományos kutatóintézet vezetője volt, anyja iskolaigazgató).⁴

Szergej Oszipovot, a leningrádi Geofizikai Kutatóintézet tudományos segédmunkatársát 1956. október 30-án éjjel röplapragasztás közben fogták el. A színházi plakátra ragasztott röplap szövege a következő volt: „Orosz polgártársak! Magyarországon a munkásosztály felkelt a néppellenes kommunista rezsim ellen, az ottani események közel állnak az orosz néphez és érthetők számára. Elég a nép boldog életéről és jólétéről szóló hazugságból és ámitásból. A nép boldogságának és jólétének zászlaja alatt, a nép nevében magát a népet pusztítják.” Oszipov lakásán egy másik röpiratot is találtak, melyben Hruscsovot, *Bulganyint* és társaikat olyan vezetőknek nevezi, akiknek kezét, akárcsak Sztálinét az orosz nép vére szennyezi be, s akik most palotáikat és millióiukat védelmezik. A röplap a szabad orosz nép éltetésével végződik. Oszipov kihallgatásán azzal védekezett, hogy a röplapokat elkeseredésében, erősen ittas állapotban, háromnegyed liter vodka elfogyasztása után írta, így a részletekre egyáltalán nem emlékszik. Oszipovot a bíróság 10 év munkatáborban letöltendő büntetésre ítélte. A mordóviai lágerből többször írt a Szovjetunió legfőbb ügyészének, hogy aránytalanul súlyos büntetését csökkentsék. Kérelmét mindannyiszor elutasították a nála talált füzetekben lévő, élesen szovjetellenes eszmefuttatásokra hivatkozva.⁵

Az ösztönös és spontán megnyilvánulások mellett voltak olyan akciók is, melyek mögött egy-egy többé-kevésbé szervezett kör állt. Az 1956-os magyarországi események komoly szellemi muníciót adtak a

⁴ КОЗЛОВ–НОХОТОВИЧ–ШУЛЬЖЕНКО 1992, 3.

LAZARJANC, Vitalij Emmanuilovics (1939–2020): szovjet, orosz geodéta. 1956-ban, 17 éves korában letartóztatták, majd három év javító–nevelő munkatáborra ítélték. 1957–1959 a mordóviai Dubravlag foglya, itt felvette a katolikus hitet. Szabadulása után sikertelenül próbált Nyugatra szökni, az 1970-es években ellenzékiként illegális irodalom terjesztésével foglalkozott. 1991-ben rehabilitálták, 1993-ban 1956-os szerepvállalásáért magyar kormánykitüntést kapott.

⁵ КОЗЛОВ–НОХОТОВИЧ–ШУЛЬЖЕНКО 1992, 3.

OSZIPOV, Szergej Ivanovics (1910–?): szegényparaszti származású, a pártból még 1940-ben kizárták tagkönyve elvesztése miatt, a 2. világháborúban frontszolgálatot teljesített. Fizikus, a leningrádi Geofizikai Kutatóintézet tudományos segédmunkatársa. 1956-ban letartóztatták, 1957 januárjában szovjetellenes tevékenység címén 10 év lágermunkára ítélték. 1993-ban rehabilitálták.

Szovjetunióban ekkor – igaz, még csak csíráiban – formálódó disszidens-mozgalomnak.⁶

A leningrádi *Revolt Pimenov* és a körülötte formálódó csoport tagjai (*Irina Verblovszkaja, Borisz Vajl, Viktor Sejnyisz, Igor Zaszlavszkij* és mások)⁷ a magyarországi események komplex értelmezésének igényével léptek fel. Verblovszkaja visszaemlékezése szerint lakásában olykor 10–15 fő is összegyűlt a magyarországi fejlemények megvitatására. Pimenov 1956. november 8-án egy tézistervezetet állított össze a magyar forradalomról, melyet vitaanyagként szánt. Ebben többek között olyan megállapításokat olvashatunk, mint hogy a magyarországi

⁶ Az elnevezés a latin „dissidens” (egyet nem értő) kifejezésből származik. Olyan, döntően értelmiségi csoportokról volt szó, melyek tagjai nyíltan hangoztatták a hatalommal és a hivatalos ideológiával való szembenállásukat, nézeteiket igyekeztek szélesebb körhöz is eljuttatni. Az 1960-as évektől jellemzően jogvédő tevékenységet folytattak, illetve a hatalmon lévőköt igyekeztek szembesíteni a rendszer által hirdetett elvek és a valóság között feszülő ellentmondással.

⁷ PIMENOV, Revolt Ivanovics (1931–1990): matematikus, történész, a szovjet disszidens és jogvédő mozgalom neves képviselője. 1957 márciusában letartóztatták, 10 év szabadságvesztésre ítélték. 1963-ban felételeken szabadlábra helyezték. 1963 és 1970 között Leningrádban a Szovjet Tudományos Akadémia ottani Matematikai Intézetének tudományos munkatársa. 1970-ben ismét letartóztatták, ellenzéki tevékenységért 5 év száműzésre ítélték. Büntetését Szivtívkar közelében töltötte, majd az akadémia helyi intézetében dolgozott. Továbbra is aktív résztvevője maradt az ellenzéki mozgalomnak, szamizdat kiadványokban jelentek meg írásai. A peresztrojka éveiben a Szivtívkari Állami Egyetemen tanított. 1990-ben az OSZFSZK Népi Küldöttek Kongresszusának tagjává választották.

VERBLOVSZKAJA, Irina Szavelevna (1932–): Pimenov felesége, történész, helytörténész. 1957-ben Pimenovval együtt 5 év javító-nevelő munkatáborra ítélték. Büntetését szibériai és mordóviai lágerekben töltötte. 1963-ban visszatért Leningrádba, az 1980-as, 1990-es években idegenvezetőként dolgozott. 1956-os szerepvállalásáért magyar kitüntetést kapott.

VAJL, Borisz Boriszovics (1939–2010): író, jogvédő, a szovjet disszidens mozgalom tagja. 1957-ben, 18 évesen 6 év szabadságvesztésre ítélték. 1965-ben szabadult. 1970-ben Pimenovval együtt újra elítélték szamizdat irodalom terjesztéséért. Száműzését a tyumenyi körzetben töltötte. 1977-ben külföldre távozott, 1978-tól Kopenhágában élt, az ottani Királyi Könyvtár munkatársa volt.

SEJNYISZ, Viktor Leonyidovics (1931–2021): közgazdász, politológus, politikus. Pimenov köréhez tartozott, 1957 februárjában „Az igazság Magyarországról” című, a szovjet intervenciót elítélő írás szerzője, amiért kizárták a Komszomolból és az egyetemről. 1964-től a Leningrádi Egyetem Közgazdaságtudományi Karának aspiránsa, majd oktatója. 1990-től politikai pályán, népi küldött, 1993-tól az Állami Duma képviselője a liberális Jabloko színeiben.

ZASZLAVSZKIJ, Igor Dmitrijevics (1932–2019): matematikus, informatikus, a szovjet disszidens mozgalom résztvevője. 1957-ben a Pimenov-csoport tagjaként letartóztatták, 1958-ban 2 év javító-nevelő munkára ítélték, de néhány hónap múlva kiszabadult. Ezt követően Örményországban élt, a Jereváni Állami Egyetemen tanított és az Örmény Tudományos Akadémia Informatikai és Automatizálási Intézetének munkatársa volt. 2000-től az Örmény Tudományos Akadémia levelező tagja.

intervencióval a Szovjetunió ismét bebizonyította, hogy az ország Európa csendőre. *„Véres Joszif hű harcostársai és tanítványai ledobták magukról a liberalizmus és az egymás mellett élés álarcát.”* Cáfolja Pimenov a szovjet propaganda alapvető toposzait a kapitalista restauráció veszélyéről, a fasiszmus vádját pedig teljesen komolytalannak tartja: *„Ne feledjük, hogy a mi terminológiánk fasisztának nevez mindenkit, aki nem ért egyet a kormánnyal”*.⁸ A Szovjetunióknak le kell szoknia arról, hogy rákényszerítse akarát a kis népekre, el kell fogadnia azt az egyszerű alapigazságot, hogy minden nép a saját országának ura, ha a szocializmust akarja építeni, akkor tegye azt, ha nem, akkor erre senki nem kényszerítheti erővel.⁹ A magyar forradalom – írja – egész sor tisztázásra váró elméleti kérdést vet fel. Mindenekelőtt miként viszonyul egymáshoz a *„békés egymás mellett élés”* hangoztatása a szovjet vezetés részéről és a *„szocializmus világméretű győzelméről szóló”* tétel. Pimenov meglátása szerint a kettő ugyanis kizárja egymást. Aztán: lehetséges-e háború a szocialista országok között? Egyáltalán mi a szocializmus és hányfajta különböző formája létezhet? Mi a szocialista rendszer előnye a kapitalizmussal szemben?¹⁰ A tézisek záró részében konkrét cselekvési tervet vázol fel, mit lehet tenni azután, hogy *„gyáván és közömbösen hagytuk, hogy kormányunk leverje a magyar forradalmat”*. A legfontosabb feladat a szovjet társadalom hiteles tájékoztatása a magyar nép hősie harcáról. Aktívan és kezdeményezően kell fellépni a párt- és komszomol gyűléseken, követelve a csapatok kivonását Magyarországról. Az alkotmány által biztosított keretek között egyesületeket kell létrehozni, érdemi módon kell részt venni a közéletben, hogy ezzel megteremtsenek egy olyan közvéleményt, amellyel a kormánynak is számolnia kell.¹¹

Hozzá kell tenni, Pimenov nemcsak elméletben hirdette a társadalmi aktivitás szükségességét, hanem – többek között a magyar forradalom kapcsán – gyakorolta is azt. 1956. október 28-án levelet intézett a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának küldötteihez, melyben felhívta figyelmüket, hogy Magyarországon a szovjet hadsereg a magyar nép ellen harcol. Kérte őket, hogy a Legfelsőbb Tanács soron következő ülészakán a Szovjetunió nemzetközi presztízsének védelme érdekében követeljék a kormánytól a csapatok kivonását Magyarországról, továbbá kezdeményezzenek olyan törvényt, melynek értelmében a jövőben a szovjet csapatok külföldi alkalmazására csak a Legfelsőbb Tanács vagy

⁸ Архив Научно-исследовательского центра «Мемориал» (АНИЦ „М”) Ф. 3. оп. 10. дело Р.И. Пименова, 3.

⁹ АНИЦ „М” Ф. 3. оп. 10. дело Р.И. Пименова, 6.

¹⁰ АНИЦ „М” Ф. 3. оп. 10. дело Р.И. Пименова, 6.

¹¹ АНИЦ „М” Ф. 3. оп. 10. дело Р.И. Пименова, 6–7.

annak Elnökségének jóváhagyásával kerülhet sor.¹² A leveleket Pimenov társai segítségével másolta, címezte egyesével a Legfelsőbb Tanács küldöttei közül mindazoknak, akiknek a címét ki tudták deríteni. A levelek többségének sorsáról nincs adat, néhány esetben azonban nyomon lehet követni. Többen a küldöttek közül Pimenov aláírt, címmel ellátott levelét továbbították a KGB-hez.¹³ 1957 márciusában Pimenovot és társait letartóztatták, majd kettőtől tíz évig terjedő szabadságvesztésre ítélték. „Bűnlajstromuk” egyik elemét a magyar forradalommal kapcsolatos állásfoglalásuk képezte.

A szintén leningrádi *Jurij Ljovin* 1955-ben, 17 éves korában két társával együtt „*Ифjú Оросзország*” („*Молодая Россия*”) néven földalatti szovjetellenes szervezetet alapított.¹⁴ Hogy itt többről volt szó, mint kamaszkori virtusról, azt jelzi az is, hogy a fiatal embereknek – részleteiben nem teljesen tisztázott módon – sikerült felvenniük a kapcsolatot az Oroszországi Szolidaristák Népi Munkaszövetsége elnevezésű emigráns orosz szervezettel.¹⁵ Röplapjaikat – többek között az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatosakat is – mint a Népi Munkaszövetség (NMSZ) Barátai terjesztették, felhívásaikat

¹² ПИМЕНОВ 1996. „...я разослал ряд писем депутатам Верховного Совета СССР примерно следующего содержания...” kezdetű szöveg hely. <https://vgulage.name/books/1-3/> (Letöltés: 2025. 04. 6.)

¹³ ПИМЕНОВ 1996. „Но часть писем все же дошла до адресатов...” kezdetű szöveg hely. <https://vgulage.name/books/1-3/> (a letöltés időpontja: 2025. április 6.)

¹⁴ LJOVIN, Jurij Leonyidovics (1938–2016): orosz, szovjet ellenzéki aktivista. Első ízben az 1956-os magyar forradalom és szabadságharcral kapcsolatos röplapozásért ítélték el. Büntetésének letöltését követően 1964-ben tért vissza Leningrádba, ahol tovább folytatta ellenzéki tevékenységét, szamizdat írásokat készített és terjesztett. 1968-ban a Csehszlovákia elleni szovjet intervenció elleni tiltakozás miatt őrizetbe vették és pszichiátriai kényszerkezelésnek vetették alá. 1971-ben szabadult. A peresztrojka idején aktívan részt vett a demokratikus ellenzék tevékenységében, a „Memorial” társaság alapító tagja. Miután az NMSZ Oroszországban is megkezdhetette legális tevékenységét, belépett a szervezetbe, tagja lett a vezetőségnek. 1993-ban 1956-os szerepvállalásáért magyar kormánykitüntést kapott.

¹⁵ Oroszországi Szolidaristák Népi Munkaszövetsége (*Народно-трудоваго союз россійских солидаристов*): a szervezetet 1930-ban alapította Belgrádban *Szergej Lejtenberg*-szkij (*Leuchtenberg*) herceg (1896–1966), felmenői révén *I. Miklós* és *Eugène de Beauharnais* ükunokája. Maga a szolidarizmus olyan ideológiai irányzat, amely a társadalomban és a politikában a szolidaritást, az egységet, társadalmi csoportok közötti együttműködést és a kompromisszumot helyezi előtérbe, szemben például a marxi osztályharc-elmélettel. A szervezet élesen kommunista- és szovjetellenes volt, igyekezett saját ügynököket bejuttatni a Szovjetunió területére. 1945 után székhelyét Majna-Frankfurtba tette át, szorosan együttműködött a nyugati titkosszolgálatokkal (CIA, MI6), a Szabad Európa és a Szabadság Rádiókkal. Igyekezett irodalmat, agitációs- és propagandaanyagokat eljuttatni a Szovjetunióba, valamint próbált kapcsolatba lépni a külföldre utazó szovjet állampolgárokkal. A fentiek miatt szövetség az NKVD és később a KGB figyelmének kiemelt célpontja volt, gyakran hajtottak végre tagjaival szemben aktív műveleteket (mérénylet, emberrablás).

„Oroszország polgáraihoz” intézték. A rölapok szövege a korábban emlegetett dokumentumokhoz hasonlóan cáfolja a fasiszta lázadókról szóló szovjet propagandahazugságot. A forradalmi események, a magyar nép fegyveres ellenállása hősi eposzként bontakoztak ki a rölapok soraiból. Ljoviné 1956. november 12-i dátummal ellátott rölapja nem nélkülözi a patetikus, érzelmes hangnemet, a szöveg a fegyveres ellenállás méretei kapcsán sokkal inkább a fiatalok illúzióit, vágyait tükrözi, mint a tényleges helyzetet: „Sok vér szárad az SZKP KB-ban ülő hóhérok lelkiismeretén. Most újabb súlyos bűncselekményt követnek el. Vérbe kívánják fojtani a magyar dolgozók által épp csak kivívott szabadságot. A sztálinista hóhérok az egész magyar népet el kívánják tiporni.”¹⁶ „A magyar nép ámulatba ejtette és ejti a világot a kommunista megszállók elleni harcával. Ez a harc folytatódik. Közép-, Észak-Nyugat-, Dél- és Délkelet-Magyarországot elborította a partizánháború lángja. Budapesten nem hagy alább a tűzharc, a padlások, pincék és háztetők a forradalmárok harcálláspontjaivá váltak. [...] Dicsőség és tisztelet a magyar hősöknek!”¹⁷ Állításuk szerint az NMSZ aktívan támogatja a magyar forradalmat, orosz nyelvű rádióadásain keresztül, illetve általuk szerkesztett, de magyar repülőgépekről szórt rölapokon szólnak a szovjet katonákhoz, hogy ne lőjenek a magyar dolgozókra és álljanak át a forradalom oldalára. Összegyűjtöttek továbbá tízezer nyugatnémet márkát a magyar sebesültek részére, amin kötszereket és gyógyszereket vásárolnak. „Így valósul meg a gyakorlatban a szolidaritás eszméje” – tették hozzá.¹⁸ A rölapok határozott cselekvésre és tiltakozásra hívták fel a szovjet társadalmat is, arra, hogy vegyen példát a magyar népről és rázza le magát a kommunista zsarnokság igráját. A rölapok rendszerint az alábbi jelszavakkal végződtek: „Halált hozunk a zsarnokokra, szabadságot a dolgozóknak! Éljen a szabadság! Éljen a népi felszabadító forradalom! Éljen a szabad Oroszország!”¹⁹ Jurij Ljovint és társait 1956 decemberében tartóztatták le. Ljovint szovjetellenes tevékenység címén hét és fél év szabadságvesztésre ítélték, büntetését vorkutai és mordóviai táborokban töltötte.

Hasonlóan járt Borisz Pusztincev és Viktor Trofimov heterogén, antisztálinista leninistákból és antikommunista egyetemista fiatalokból szerveződött kis csoportja is. Ők a második szovjet intervenciót követően kezdték el rölapjaik szerkesztését és terjesztését. Információikat elsődlegesen a BBC és az Amerika Hangja angol nyelvű adásaiból nyerték (ezeket kapacitás hiányában a szovjetek kevésbé tudták zavarni,

¹⁶ АНИЦ „М” Ф. 3. оп. 10. дело Ю. Лёвина, 1956. 246.

¹⁷ АНИЦ „М” Ф. 3. оп. 10. дело Ю. Лёвина, 1956. 246.

¹⁸ АНИЦ „М” Ф. 3. оп. 10. дело Ю. Лёвина, 1956. 248.

¹⁹ АНИЦ „М” Ф. 3. оп. 10. дело Ю. Лёвина, 1956. 248.

mint az orosz nyelvűeket). Írógépük nem volt, hogy a kézírás alapján ne lehessen azonosítani őket, így műszaki rajzok készítéséhez használatos betűsablonos vonalzóik segítségével írták a rölapok szövegét. A rölapok egy részét az „Október” filmszínház erkélyéről a sötétben szórták a nézők közé, a többi a leningrádi felsőoktatási intézményekben terjesztették. Összesen körülbelül kétszáz rölapot készítettek. A KGB fél év elteltével jutott a csoport nyomára, négy főt, köztük Pusztincevet és Trofimovot 10, a többieket 3–5 év szabadságvesztésre ítélték.²⁰

Voltak, akiket nem ért retorzió. Vagy azért, mert a forradalom melletti kiállásuk a nyilvánosság előtt rejtve maradt, vagy mert megvédte őket ismertségük és az, hogy munkájukra, szellemi teljesítményükre a szovjet iparnak, hadiiparnak is szüksége volt.

A kor egyik kiváló történésze, *Szergej Dmitrije*v, a Moszkvai Állami Lomonosov Egyetem docense évtizedeken át vezetett naplójában kizárólag saját magával osztotta meg a magyar forradalommal és szabadságharcral kapcsolatos gondolatait. A naplójában jegyzések alaphangját Dmitrijev konzervatív világnézetén alapuló antikommunizmusa, a szovjet rendszer elutasítása adja. Szimpatizál a felkelőkkel, igen negatívan nyilatkozik mind a magyar, mind a szovjet kommunistákról, akiket semmi más nem érdekel, csak a hatalom megtartása bármi áron. Ráadásul mindezt a magyar kommunisták kizárólag szovjet szuronyok segítségével tudják megtenni. November 3-án az előjelekből arra következtet, hogy küszöbön áll a nagyszabású szovjet katonai művelet a forradalom elfojtására: „*Úgy tűnik, ha nem ma, akkor holnap megkezdődik a Szovjetunió nyílt katonai beavatkozása Magyarországra ellen. A magyar népet eltiporják és Magyarország földjét ismét vér fogja áztatni.*” „*I. Miklós néhai tábornagynak, Paszkevicznek*

²⁰ Электронный архив Фонда Йоффе (ЭАФЙ) Ф. 03. (В-2) оп. 1. дело Пустынцева, Б.П. 4_1. 1–7.; КУЛАКОВА [é.n.], <https://spb.iofe.center/node/94>. (a letöltés időpontja: 2025. március 25.); ПУСТЫНЦЕВ 2005. <http://www.idelo.ru/377/21.html>. (Letöltés: 2025. 03. 9.)

PUSZTINCEV, Borisz Pavlovics (1835–2014): szovjet, orosz disszidens, jogvédő. Elsőként a magyar forradalom melletti kiállásáért került összeütközésbe a hatóságokkal. Büntetését a mordóviai Dubravlag táborában töltötte, 1962-ben feltételeesen szabadlábra helyezték. Visszatért Leningrádba, ahol fordítóként, irodalmi szerkesztőként, valamint filmek szinkronizálásán dolgozott. Az 1990-es években jogvédő tevékenységet folytatott, tagja volt a Jegor Gajdar által vezetett, Oroszország Demokratikus Választása Párt szentpétervári vezetőségének. Az 1956-os forradalom és szabadságharc melletti kiállásáért a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjével tüntették ki.

TROFIMOV, Viktor Ivanovics (1934–1994): Büntetését a mordóviai Dubravlag táborában töltötte. Kiszabadulását követően Bakuban, majd Moszkvában élt, a „Szovjetszkij hudozsnyik” kiadó munkatársa volt.

*a babérai jól jönnek majd valamelyik szovjet tábornoknak.”*²¹ November 4-ét, a második szovjet intervenció kezdetének napját naplóbejegyzésében fekete vasárnapnak nevezi, majd hozzáteszi: „Szégyen oroszok lenni. Szégyen, mert jóllehet a magyarokat nem az orosz nép nyomja el, hanem a szovjet kommunista hatalom, de az orosz nép hallgat, rab népként viselkedik. Nem lehet szabad az a nép, amely másokat elnyom – mondták egykor legjobbjaink. Az orosz nép nevében és a vére árán sötét, véres dolgokat cselekszenek. És a nép hallgat. Lelkiismerete alszik, tudatát becsapták, nem tiltakozik ezek ellen a sötét dolgok ellen.”²²

Lev Landau, a nemzetközi híré fizikus ekkor már a KGB szoros megfigyelése alatt állt, mint élesen szovjetellenes beállítottságú személy. Körülvették ügynökökkel, lakását minden bizonnyal lehallgatták. Az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatos kijelentéseit is a KGB egy összesítő jelentése őrizte meg számunkra. A forradalom napjaiban és az azt követő hetekben Landau – a KGB jelentés szerint – idejének nagy részét otthon töltötte, „ellenséges” külföldi adókat hallgatott és így nyert értesüléseit megosztotta környezetével. A magyarországi népfelkelést örömdetesnek nevezte, melynek során egy hős nemzet harcol szabadságáért elnyomóival szemben: „*kész vagyok térdre borulni Magyarország előtt*”, „*hatalmas eredménynek tartom azt, amit a magyarok véghez vittek. Elsőként verték szét, elsőként mértek valódi megrendítő csapást korunk jezsuita rendszerére.*” Landau a szovjet államot fasiszta államnak tartotta, Lenint pedig egyenesen az első fasisztának nevezte.²³ Landaut nem vették őrizetbe, nem ítélték el. A hatóságok beérték annyival, hogy nem engedték külföldre, attól tartva, hogy nem térne vissza a Szovjetunióba. Ezzel egyébként a tudós egyik

²¹ ДМИТРИЕВ 2023, 848–849. DMITRIJEV, Szergej Szergejevics (1906–1991): történész, a Moszkvai Állami Lomonosov Egyetem Történettudományi Karának oktatója, 1968-ban professzorrá nevezték ki. Szakterülete a XIX. századi orosz művelődés- és kultúrtörténet, közgondolkodás, a szlavofil gondolkodók munkássága volt.

²² ДМИТРИЕВ 2023, 849–851.

²³ Справка по материалам на академика Ландау, Л.Д. (Записка КГБ в в ЦК КПСС, 19 декабря 1957 года). https://landafshits.narod.ru/Dau_KGB_57.htm (Letöltés: 2025. 01. 15.)

LANDAU, Lev Davidovics (1908–1968): szovjet elméleti fizikus, *Niels Bohr* tanítványa. 1938-ban a nagy terror idején letartóztatták, a vallatások során bordáit eltörték, egy évet töltött börtönben, *Pjotr Kapica* személyes közbenjárására szabadult. 1945 és 1953 között részt vett a szovjet atomprogramban. 1946-tól a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának rendes tagja. 1955–1968-ban a Moszkvai Állami Egyetem kvantumelméleti és elektrodinamikai tanszékének professzora. 1962-ben fizikai Nobel-díjjal tüntették ki a szuperfolyékony anyagok kutatása terén végzett úttörő munkájáért.

legnagyobb vágját és legfontosabb törekvését húzták keresztül, vagyis ebből a szemszögből Landau is a rendszer áldozatának tekinthető.

A forradalom ügye melletti kiálláson túl a szorgos megfigyelők a „földhözragadtabb” beszélgetéseket is rögzítették, melyekben a magyarországi eseményektől gyorsan eljutottak a siralmas szovjetunióbeli életviszonyok bírálataig. A Kirovi kerület egy nyomdájában azon háborogtak a munkások, hogy miért kell Magyarországra élelmiszert küldeni, mikor *„mi magunk éhezünk”*. A beszélgetés egyik résztvevője nem kis malíciával fűzte hozzá, hogy csak ki kell nyitni a „Szovjetunió” című újságot, *„ott minden van, lakás, kolbász, virslí”*. *„Ha semmi sem változik, Moszkvában is az fog majd történni, mint Budapesten”* – mondta ki az egyik munkás a végső szentenciát.²⁴

Hruscsov és vezetőtársai a megtorlógépezet felpörgetésével próbálták visszazsorítani a szellemet a palackba. Az SZKP KB 1956. decemberi pléniumán a szovjet pártvezető arról értekezett, hogy sokan félreértették a XX. kongresszus üzenetét és feladták a harcot a szocializmus ellenségeivel szemben. Később, 1957 májusában az írók tanácskozásán tartott beszédében egyenesen kijelentette, hogy a személyi kultusz elleni harc „számunkra már egy lezárt történet”. Miheztartás végett figyelmeztette az írókat, hogy veszélyes dolog, ha gyerekek játszanak a gyufával, mert abból könnyen tűz kerekedhet, a kormánynak pedig megvannak az eszközei mind a tűz, mind a gyufával játszókat megfékezésére. Magyarországon sem került volna sor lázadásra – tette hozzá – ha két-három hangoskodót idejében letartóztatnak.²⁵ Ezt a receptet követték a Szovjetunióban is. Akik valamilyen formában kiálltak a magyar ügy mellett, azok nem csak egzisztenciájukat, karrierjüket tették kockára, de sokéves lágerbüntetés, száműzetés is jutott nekik osztályrészül. A hatalom törekvéseit azonban csak átmeneti siker koronázta. „Október emberei” ugyanis visszatértek. Előbb a különböző disszidens, jogvédő mozgalmakban találjuk meg őket, 1985-öt követően a peresztrojka és a glasznoszty társadalmi bázisát erősítették, többen közülük politikai pályára lépve részt vettek a demokratikus Oroszország megteremtésére irányuló kísérletben.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Архив Научно-исследовательского центра «Мемориал» – АНИЦ «М»

²⁴ Idézi: АКСЮТИН 2018, 204.

²⁵ Idézi: СТЫКАЛИН 2016, 356–357.

Ф. 3. оп. 10. дело Ю.Л. Лёвина

Ф. 3. оп. 10. дело Р.И. Пименова

Электронный архив Фонда Йоффе – ЭАФЙ

Ф. 03. (В-2) оп. 1. дело Б.П. Пустынцева

Szakirodalom

SZ. BÍRÓ 2006 = SZ. BÍRÓ ZOLTÁN: 1956 nem-hivatalos visszhangja a Szovjetunióban. *2000 Irodalmi és Társadalmi havi lap*. 2006. 68–72.

АКСЮТИН 2018 = АКСЮТИН, Юрий: Венгерский порог Хрущева в глазах советской общественности. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки*. 2018 №4. 199–212.

ДМИТРИЕВ 2023 = ДМИТРИЕВ, Сергей: *Дневники*. т. 1. (1941–1960) Независимый альянс, Москва, 2023.

КОЗЛОВ–НОХОТОВИЧ–ШУЛЬЖЕНКО 1992 = КОЗЛОВ, Владимир – НОХОТОВИЧ, Дина – ШУЛЬЖЕНКО, Татьяна: За кулисами великих торжеств. *Известия*, 7 ноября 1956 года.

КУЛАКОВА [é.n.] = КУЛАКОВА, Евгения: «В коммунистической цитадели появляются первые трещины». <https://spb.iofe.center/node/94>. (Letöltés: 2025. 03. 25.)

МАКАРОВ 2016 = МАКАРОВ, Алексей: *Люди октября 1956 года*. Москва, 2016. <http://www.cogita.ru/analitka/issledovaniya/lyudi-oktyabrya-1956-goda> (Letöltés: 2025. 02. 13.)

ПИМЕНОВ 1996 = ПИМЕНОВ, Револьт: *Воспоминания*. т. 1. Москва, 1996. <https://vgulage.name/books/1-3/> (Letöltés: 2025. 05. 06.)

ПУСТЫНЦЕВ 2005 = ПУСТЫНЦЕВ, Борис: В пятнадцать лет я уже был антикоммунистом. *Дело*, 27 июня 2005. <http://www.idelo.ru/377/21.html>. (Letöltés: 2025. 03. 09.)

СПРАВКА КГБ = Справка по материалам на академика Ландау, Л.Д. (Записка КГБ в ЦК КПСС, 19 декабря 1957 года). https://landafshits.narod.ru/Dau_KGB_57.htm (Letöltés: 2025. 01. 15.)

СТЫКАЛИН 2016 = СТЫКАЛИН, Александр: *Венгерский кризис 1956 года в исторической ретроспективе*. Университет Дмитрия Пожарского, Москва, 2016.

MÁTÉ ZSOLT

AMERIKAI DIPLOMATÁK ÉRINTKEZÉSEI SZOVJETEKKEL AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM NAPJAIBAN

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc nem csak hazánk, de az egyetemes történelemben is jegyzett esemény. Mivel a hidegháborúként ismert második világháborút követő időszakban került rá sor, az amerikai–szovjet kapcsolatokra gyakorolt hatása is megérdemli az elemzést. Jelen írás eddig magyar nyelven nem publikált amerikai diplomáciai táviratokat ad közre, amelyekben az amerikai külügy munkatársai adnak közre személyes véleményeket vagy számolnak be szovjet kollégáikkal folytatott megbeszéléseikről. Több forrás évtizedekig titkosított volt. A források bepillantást engednek a hidegháborús logika és a diplomáciai háttértevékenység működésébe, ezáltal segítenek megérteni a szovjet–amerikai érintkezéseket 1956 októberében és novemberében.

A táviratokról

A táviratokat az Amerikai Nemzeti Levéltár College Park, Maryland állambeli telephelyén sikerült digitalizálnom az elmúlt években. Az 59-es iratcsoport Central Decimal Files irataiban témánkénti – általában országonkénti – csoportosításban találhatók meg az iratok. A forradalom napjai (1956 október 23. – november 4.) során közel 350 irat maradt fenn, amelyek vegyesen tartalmaznak a külképviseletekről küldött táviratokat vagy nekik címzett utasításokat. A táviratokat tovább bonthatjuk műfajukat tekintve jelentésre, sajtóviasszhang/rádióviasszhang elemzésre, fordításra, továbbított információra, technikai üzenetre.

A források közül többet teljes hosszúságban vagy rövidítve már közreadtak a Foreign Relations of the United States forráskiadvány 25. kötetében. Ezek között kimagasló számban találhatók a szovjet fővárosból érkező táviratok, így azokat nem minden esetben adom közre lefordítva. A magyar forradalommal és szabadságharcral kapcsolatos legfontosabb amerikai–szovjet üzenetváltást, több csatornán is eljuttatta az amerikai politikai vezetés Moszkvába.¹ Így

¹ Lásd BÉKÉS 2006, 104–105.

további amerikai-szovjet érintkezésről szól még a moszkvai 1048-as², 1006-os,³ 1005-ös,⁴ 1003-as⁵ és 992-es⁶ táviratok.

A válogatás során kiemelt szempontot jelentett, hogy nem közölt táviratok lássanak napvilágot magyarul. Továbbá ezek írói közvetlenül vagy közvetett módon kerüljenek kapcsolatba szovjet diplomatákkal vagy politikusokkal és ezen személyes megbeszéléseikről adjanak hírt.

1. forrás⁷

Beérkező távirat – Külügyminisztérium

Honnan: Moszkvából

Hova: Külügyminiszter

Száma: 924, Október 24, 21.00

Hruscsov és Bulganyin részt vettek a Van Acker által megnyitott belga képművészeti kiállítás megnyitóján.⁸ Nem volt lehetőségem egyikükkel sem beszélni, de mindkettő zord volt és nem mosolyogtak. Még annál is inkább, mint amikor korábban láttam őket.

A jugoszláv nagykövet eléggé izgatottan kérdezte, hogy van-e friss hírem a budapesti helyzetről, hozzátéve, hogy a helyi jugoszláv tudósító azt mondta csapatok – köztük szovjetek – lőttek a tömegekre. Azt mondta, hogy a helyzet nem tiszta és a lengyel fejleményektől különböző. A szovjet rádió öt óráig néma maradt a magyar eseményekkel kapcsolatban.

Bohlen

² Közli FRUS 1990, 159. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v25/d159> (Letöltés ideje: 2026. 06. 20.)

³ FRUS 1990, 147. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v25/d147> (Letöltés ideje: 2026. 06. 20.)

⁴ FRUS 1990, 146. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v25/d146> (Letöltés ideje: 2026. 06. 20.)

⁵ FRUS 1990, 145. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v25/d145> (Letöltés ideje: 2026. 06. 20.)

⁶ FRUS 1990, 138. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v25/d138> (Letöltés ideje: 2026. 06. 20.)

⁷ NARA RG 59 – CDF: National Archives College Park, MD – Record Group 59 – 1955-1959: Central Decimal Files 3586. doboz 764.00 / 9-456.

⁸ Moszkvában egy szeptemberi megállapodás révén 1956 októberében és novemberében belga képművészeti kiállítást rendeztek. FÁKLYA, 1956. 9. 8. 4. *Achille Van Acker* belga miniszterelnök október 22. és november 2. között tartózkodott a Szovjetunióban hivatalos látogatáson.

2. forrás⁹

Beérkező távirat – Külügyminisztérium

Honnan: Moszkvából

Hova: Külügyminiszter

Száma: 939, Október 25, 21.00

939-es számon elküldve a Minisztériumba, megismételve az információt Londonba 179-es, Párizsba 154-es, Varsóba 42-es, Budapestre 16-os, Belgrádba 33-as számon.

Most, hogy a szovjet sajtó megtörte a csendet a budapesti eseményekről (EMBTel 937)¹⁰ a lengyel és magyar fejleményekkel kapcsolatos hivatalos nyilatkozat hiánya ellenére a szovjet válasz ezekre a kérdésekre meglehetősen tiszta.

Lengyelországgal kapcsolatban a Gomulka rezsimet és politikáját általánosságban elfogadják, ha nem is különösen díjazták. Miközben a 24-i beszédének sajtóban történt kezelése (EMBTel 938) jelzi, hogy nem kap majd minden nyilatkozata hasonló jóváhagyást. Egyszer a szovjet delegáció a fegyveres erők használata ellen döntött és ez a múlt hétvégi lengyelországi fejlemények függvényében még tisztázásra vár, mert a szovjeteknek nem igen volt más választása, mint az új lengyel rezsimmel együttműködni, akármennyire is elfogadhatatlan Hruscsovnak és társainak.

A budapesti események természete miatt a szovjet vonal keményvonalasabb és ahogy a mai sajtóban jelezték ellenforradalmi vagy akár külföldről felbujtott kísérletként fogják kezelni. Ebben az esetben Nagy felhívása a szovjet csapatokkal kapcsolatban a felszínen legalábbis egy nyílt különbség lesz a szovjet és a magyar kormány közt. Visszataszító módon a szovjet csapatok magyarokra lövését úgy prezentálják majd, mint segítség a „baráti szocialista” kormánynak, amely segítséget két a rend helyreállítására.

A szovjet válaszban az új, tiszta jelzések ellenére új folyamat a két ország esetében, hogy a szovjet társadalom fontos csoportjai a BBC orosz adásán keresztül értesültek ténylegesen a magyarországi és lengyelországi események természetéről. A szovjet kormánynak továbbra is szükséges határozottan tisztázni az eseményekkel kapcsolatos álláspontját. Mind Lengyelországban, mind Magyarországon az események nagyléptékű fejlődése esetén az ilyen tisztázás eltarthat a moszkvai Nagyszínházban tartandó november

⁹ NARA RG 59 – CDF: National Archives College Park, MD – Record Group 59 – 1955-1959: Central Decimal Files 3586. doboz 764.00 / 9-456.

¹⁰ Embassy Telegram – Követségi távirat. A jelzet táviratban az aznapi magyar események szempontjából releváns sajtóviesszhangot továbbították.

hatodikai beszédig. Nehezen lehetne túllépni csendben ezeken az eseményeken. A beszéd, azonban mind a tartalmában, mind abban, hogy a vezetőség melyik tagja fogja elmondani különösen meghatározó lesz.

Ma délután ötkor a Kremlben fogadás volt a belga miniszterelnök részére, feltehetően Van Acker indulása (EMBTel 920) a szokásosnál is érdekesebb lesz, miközben kétséges, hogy a szovjet vezetők részt vesznek rajta megbeszélni a lengyelországi és magyarországi külpolitikai eseményeket.

Bohlen

3. forrás¹¹

Beérkező távirat – Külügyminisztérium

Honnan: Moszkvából

Hova: Külügyminiszter

Száma: 981, Október 28, 15.00

Elsőbbségi

Elküldve: Minisztériumba 981-es; Megismételve az információt Londonba 192-es, Párizsba 167-es, Varsóba 51-es, Budapestre 21-es számon.

Érdekes fejlemény van a lengyelországi, magyarországi események szovjet magyarázatában. Hruscsov a svéd nagykövetnek pénteken¹² egy iráni fogadáson azt mondta, hogy ezekben az országokban a nehézségek a túl gyors iparosításból eredeztethetőek. Hozzáteve – rezzenéstelen arccal –, a szovjetek korábban figyelmeztették a lengyel és magyar vezetőket a lassítás szükségességéről.

Bohlen

4. forrás¹³

Beérkező távirat – Külügyminisztérium

Honnan: Bécsből

Hova: Külügyminiszter

Száma: 918, Október 28, 15.00

Elsőbbségi

Elküldve: Minisztériumba 918-as; Megismételve az információt Moszkvába 17-es, Londonba 26-os, Párizsba 57-es számon.

¹¹ NARA RG 59 – CDF: National Archives College Park, MD – Record Group 59 – 1955-1959: Central Decimal Files 3587. doboz 764 / 10-2756.

¹² 1956. október 26-án.

¹³ NARA RG 59 – CDF: National Archives College Park, MD – Record Group 59 – 1955-1959: Central Decimal Files 3587. doboz 764 / 10-2756.

Figl¹⁴ tájékoztatta a három nyugati nagykövetet arról, hogy Ausztria kérte a Szovjetuniót a magyarországi intervenció felfüggesztésére és a vérengzés megállítására. A szovjet nagykövetet már szóban értesítette. A pontos szöveg nem készült még el, de hamarosan elküldik a Szovjetuniónak, az ENSZ-nek és a nyugati hatalmaknak.

Figl elmondta, hogy a szovjet nagykövet reakciója az volt, hogy az osztrák akció nem – ismétlem nem – értelmezhető, mivel a Szovjetunió a Varsói Szerződés nyomán és a magyar kormány kérésére cselekszik. Továbbá kijelentette, hogy a helyzet még ma irányításuk alá kerülhet.

Figl kijelentette, hogy információi szerint három szovjet hadsereg, összesen 27 hadosztály tart Magyarországra Romániából, Csehszlovákiából és Ukrajnából.

Figl elmondta, hogy Ausztria 4000 katonája van a határon és befogad minden menekültet, katonát, bármilyen nemzetiségűként is teszi le a fegyvert. Bárki aki belép Ausztriába és visszautasítja a fegyverletételt azt lelövik.

Thompson

Kézzel írt kiegészítés: Ez az osztrákok bátor akciója és nem hagy kétséget arról, hogy melyik oldalon áll ez a „semleges” ország. D aláírással.

5. forrás¹⁵

Beérkező távirat – Külügyminisztérium

Honnan: Moszkvából

Hova: Külügyminiszter

Száma: 1057, November 3, 20.00

Elsőbbségi

Elküldve: Minisztériumba 1057-es; Megismételve az információt Londonba elsőbbséggel 218-as, Párizsba elsőbbséggel 193-as számon.

A Kremlben a szíriai elnök tiszteletére adott fogadás vége felé megjelent Hruscsov és Malenkov és azonnal körbevették a pártvezetés tagjai. Addig a pillanatig nem volt lehetőség, hogy a résztvevő szovjet vezetőkkel beszélhessünk, mert egymás közt és a szíriaiakkal érintkeztek.

¹⁴ Leopold Figl, a korabeli osztrák külügyminiszter.

¹⁵ NARA RG 59 – CDF: National Archives College Park, MD – Record Group 59 – 1955-1959: Central Decimal Files 3587. doboz 764 / 11-156.

Hruscsov, azonban alkalomadtán átjött mikor a norvég nagykövettel társalogtam. Beszélgetést kezdeményezett arról, hogy arra számított, hogy a NATO üdvözlí a Varsói Szerződésen belül a „diszlokáció” lehetőségét. Én azonnal megkérdeztem, hogy mik a szovjet szándékok Nagy Imre szovjet csapatkivonásra és a Varsói Szerződésből való kilépésre vonatkozó kérésére. Hruscsov azt válaszolta, hogy tárgyalások zajlanak ezekben a témákban a szovjet és magyar kormányok közt és az ügy „hamarosan rendeződik”. A további Magyarországra irányuló szovjet csapatszállításra vonatkozó megjegyzéseimre Hruscsov azt válaszolta, hogy elég egységük van ott, de „még többet fogunk szállítani ha szükséges”, továbbá ez nem vicc.

Azt mondta, hogy Egyiptomról kívánt volna beszélni, mert a vezető nemzetközi kérdésnek gondolja és kijelentette, hogy érdekünkben állt volna az országgal szembeni agresszió megelőzése. Elmondtam, hogy nem informálták megfelelően, mivel az elnök és az amerikai kormány minden tőle telhetőt megtett Izrael visszafogására és az ENSZ-ben kezdeményezők voltunk ebben az ügyben. Hruscsov megismételte, hogy Amerika „hangja” nem volt elég erős és nem az események megelőzésére használták fel. A szíriai elnök távozása miatt ezen a ponton a beszélgetés félbeszakadt.

Megjegyzés: Az egyetlen szokatlan elem Hruscsov viselkedésében, amit megfigyeltem az a brutális nyíltsága volt. Ő az első szovjet hivatalnok, aki elismerte, hogy további szovjet csapatokat küldhetnek a magyarországi céljaik eléréséért.

Egy moszkvai pletyka szerint a Központi Bizottságot ma estére összehívták, amely kapcsolatban állhat Hruscsov elmúlt napokban tapasztalt hiányával, azonban az is lehetséges, hogy Budapesten tartózkodott.¹⁶

Bohlen

6. forrás

Beérkező távirat – Külügyminisztérium

Honnan: Bécsből

Hova: Külügyminiszter

Száma: 1095, November 3, 17.00

Elküldve: Minisztériumba 1095-es; Megismételve az információt Moszkvába és Münchenbe 26-os számon.

¹⁶ A nagykövet elképzeléseivel szemben november elsején és másodikán Bukarestben és Szófiában tájékoztatta a kommunista vezetőket a második szovjet intervencióról. BÉKÉS 2006, 98.

Ma Figl tájékoztatót, hogy tiltakozott a szovjet nagykövetnél, hogy Moszkva híradásokban támadja Ausztria nem semleges álláspontját a magyar emigráció Salzburgban létesített főhadiszállása, illetve a bécsi repülőtér emigránsok és fegyverek Magyarországra szállítása miatt. A szovjet nagykövet Figl szerint elfogadta a tiltakozást, de figyelmeztette, hogy Ausztria ne öntsön olajat a tűzre.

Figl szerint a szovjet nagykövet a szovjet csapatok új mozgásaira vonatkozó kérdésére azt válaszolta, hogy civiljeiket és kitétségeiket kell megvédeniük Magyarországon. Utazók beszámoltak Figlnek, hogy számos orosz nőt és gyermeket láttak orosz tankokon az osztrák határ közelében.

Figl megerősítette, hogy a szovjetek lezárták az osztrák-magyar határt 60 tankkal és 40 nagy fegyvert észleltek az osztrák határról. A budapesti osztrák nagykövet kérte, hogy ne engedjék további osztrákok belépését Magyarországra.

Thompson

Felhasznált irodalom

Levéltári források

NARA RG 59 – CDF: National Archives College Park, MD – Record Group 59 – 1955-1959: Central Decimal Files 3586-3588. dobozok

Publikált forrás

FRUS 1990 = Edward C. KEEFER – Ronald D. LANDA – Stanley SHALOFF (ed.): *Foreign Relations of the United States, 1955–1957, Eastern Europe, Volume XXV*. United States Government Printing Office, Washington, 1990. (Felhasznált változat: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1955-57v25> Letöltés ideje: 2026. 03. 20.)

Sajtóforrás

FÁKLYA, 1956. 9. 8. 4.: A békés együttélés szellemében: Jelentős szovjet-belga kulturális egyezmény jött létre.

Szakirodalom

BÉKÉS 2006 = BÉKÉS Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világgazdaságpolitikában*. 1956-os Intézet, Budapest, 2006.

ALEKSZANDR SZTIKALIN
A „MAGYAR KÉRDÉS” AZ ENSZ-BEN ÉS
MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI ELSZIGETELTSÉGBŐL
VALÓ KITÖRÉSÉNEK PROBLÉMÁI (1957–1963)¹

Bevezetés

Az úgynevezett „magyar kérdés” története, vagyis az 1956. őszi szovjet intervenció után Magyarországon kialakult politikai helyzet és 1956–1963 között az arról folytatott – sokszor – viharos viták az Egyesült Nemzetek Szervezetében (ENSZ), már régóta foglalkoztatja a kutatókat.² Ugyanakkor az oroszországi tudományos feldolgozásokban mind a mai napig nem fordítottak figyelmet azokra az okokra, amelyek arra ösztönözték az Amerikai Egyesült Államokat (USA) és szövetségeseit, hogy egészen 1962. december 20-ig az ENSZ Közgyűlésének napirendjén tartsák a „magyar kérdést”. Ezek megvilágítása azért is fontos, mert 1959 őszére, vagyis *Nyikita Hruscsovnak*, a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) első titkárának szeptemberi amerikai útjának idejére ez a kérdés már nem tartozott azon tényezők közé, amelyek megterhelték az amerikai–szovjet kapcsolatokat. Milyen motívumok rejtettek ennek hátterében? Az, hogy Washington nem kívánt lemondani azokról a hatalmi eszközökről, amelyekkel, ha nem is hatékonyan, de nyomást gyakorolhatott a kádári rezsimre annak érdekében, hogy további liberalizációra kényszerítse annak belpolitikáját? Vagy emögött inkább globális érvényű megfontolások álltak, amelyek – az ázsiai és afrikai antikolonialista mozgalmak aktivizálódásának kontextusában – a szuperhatalmaknak a globális erőterben a befolyásuk szélesítése érdekében folyó, egymás közti versengésével álltak összefüggésben?

A „magyar kérdés” és a Szovjetunió

Bármennyire is viharos volt a „magyar kérdés” megvitatása az ENSZ-ben 1956. október 28-tól kezdve – amikor is az ENSZ Biztonsági Tanácsa a koreai háború óta első ízben vasárnap ült össze –, az összes

¹ A tanulmány orosz nyelvű eredeti változata 2023-ban jelent meg. Lásd: СТЫКАЛИН 2023.

² A magyar nyelvű szakirodalomban a két meghatározó szakmunka a Békés Csaba és Kecskés D. Gusztáv által szerkesztett tanulmánykötet, illetve Nagy András esszenciális monográfiája. Lásd: BÉKÉS – KECSKÉS D. 2006. Illetve: NAGY 2020. Az angol nyelvű szakirodalomban Daniel F. Calhoun monográfiáját kell kiemelni: CALHOUN, 1991. A legújabb orosz publikációk közül lásd egy korábbi tanulmányunkat: СТЫКАЛИН 2022.

elfogadott határozata, amelyek elítélték a katonai erő alkalmazását Magyarországon, vagy követelték a szovjet csapatok kivonását az országból, hatástalan maradt. Sokkal eredményesebbnek bizonyult az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) tevékenysége.³ 1956 decemberének végére a „magyar kérdés” megvitatása a Közgyűlésben zsákutcába jutott. Ahogy Budapest nem adta beleegyezését abba, hogy az ENSZ főtitkára, *Dag Hammarskjöld* Magyarországra látogathasson, úgy abba sem, hogy az ENSZ megfigyelőket küldjön az országba. Mindeközben a nemzetközi közvélemény nem rendelkezett teljes és objektív információval arról, hogy milyen a valós helyzet az országban. December elejétől – a november 4-én közvetlen szovjet katonai segítséggel hatalomra jutott – *Kádár János* kormánya egyre erőszakosabb eszközökhöz folyamodott. Erővel oszlatta fel a tiltakozó demonstrációkat, amelyek rendszerint hatalmas áldozatokkal jártak, betiltotta Nagy-Budapest Munkástanácsát, amely 1956 novemberében a hatalom alternatív szerveként lépett fel, majd kicsit később, 1957 januárjában, beszüntette az alkotói szövetségek tevékenységét.

Az ENSZ Közgyűlésének soron következő ülése a karácsonyi ünnepek után folytatta a munkáját, és 1957. január 5-én Hammarskjöld arról tájékoztatta a nemzetközi közvélemény képviselőit, hogy a magyar kormány ismét elutasította, hogy fogadja az ENSZ megfigyelőit, csupán abba egyezett bele, hogy a sajtónyilvánosság kizárásával egy delegáció rövid időre az országba utazzon a Magyarországnak nyújtandó humanitárius segítség konkrét kérdéseinek a megvitatására.⁴ Abból a célból, hogy informálódjanak az országban lévő helyzet és annak várható alakulása felől, január 10-én a Közgyűlés ülészaka a szavazatok többségével (59 szavazattal mellette, 8 ellenszavazattal és 10 tartózkodással) egy különbizottságot hozott létre, amelynek az volt a feladata, hogy mélyrehatóan tanulmányozza a „magyar kérdést”, és 1957 őszén tegyen az ENSZ Közgyűlésének asztalára egy jelentést arról. A bizottságba az öt kontinens egy-egy országának képviselője kapott helyet: Dánia, Tunézia, Ceylon (Srí Lanka), Uruguay és Ausztrália. A „magyar kérdés” kivizsgálásának kulcsfigurája a korábbi dán diplomata, az ENSZ Titkárságának alkalmazottja, *Povl Bang-Jensen* lett, aki a

³ Részletesen: KECSKÉS D. – SCHEIBNER 2022. Erre a kérdésre a legteljesebb monográfia: KECSKÉS D. 2025. Az orosz nyelvű szakirodalomban lásd: СТЫКАЛИН 2016.

⁴ Itt és a későbbiekben a konkrét események datálásánál a Békés Csaba és Kecskés D. Gusztáv által szerkesztett kötetben közzétett ENSZ-dokumentumokra fogunk hivatkozni. Lásd: BÉKÉS – KECSKÉS D. 2006.

Különbizottsághoz rendelt titkárság második embereként kapott feladatot.⁵ Ugyanaznap a Közgyűlés felszólította a Szovjetuniót és Magyarországot, illetve más államokat is, hogy nyújtsanak segítséget a bizottságnak abban, hogy végrehajthassa a feladatát. Január 21-én Hammarskjöld átnyújtott a Szovjetunió és Magyarország hivatalos képviselőjének egy határozatot, amely felszólította a hatóságait, hogy működjenek közre abban, hogy a bizottság tagjai Magyarországra utazhassanak. Ez elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a bizottság megfelelő módon elvégezze a munkáját.⁶ Március 14-én a bizottság Románia kormányát is megkereste azzal a kéréssel, hogy tagjai találkozhassanak a november 4-én megdöntött magyar kormány oda deportált vezetőjével, *Nagy Imrével*.⁷

Mivel mind Magyarország, mind pedig Románia kategorikusan elutasította, hogy fogadja a bizottság tagjait, a helyzet tanulmányozása közvetlenül az események színhelyén lehetetlennek bizonyult. A helyzet nem változott meg 1957. március 19-e után sem, amikor Hammarskjöld átadta a magyar kormány képviselőjének a különbizottság levelét, amelyben kifejezték abbéli reményüket, hogy a magyar kormány felülvizsgálja az álláspontját, és mégis segíti a nélkülözhetetlen helyszíni vizsgálódást. Ebben a helyzetben a bizottság igyekezett felhasználni forrásként a forradalom idején, illetve a leverése utáni első hetekben Magyarországon tartózkodó nyugati diplomaták, újságírók és a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága képviselőinek értesüléseit, adatait. Ezzel együtt nem kevésbé hiteles forrásnak bizonyultak a magyar menekültektől beszerezett információk. Nem csak azoktól próbáltak tájékozódni, akik az Egyesült Államokba kerültek (körülbelül 30 ezer fő), hanem azoktól is, akik Nyugat-Európában telepedtek le. A bizottság tagjai egy ízben el is utaztak Európába, ahol több országban folytattak adatgyűjtést. 1957 elejétől az Egyesült Államokban a magyar menekültek interjúvolásának programja három szálon futott: 1.) a Camp Kilmer-i táborban dolgozott a CIA, szociológiai fedésben, 2.)

⁵ A szovjet intervenció következtében hatalomra jutó kádári kormányzatot nemzetközi szinten nem ismerték el, és Magyarország ENSZ-képviselőjének mandátumát már 1956 novemberében felfüggesztették. A „Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány” pedig nem ismerte el az ENSZ illetékességét a magyarországi események tekintetében.

⁶ *Arkagyij Szoboljev* szovjet állandó ENSZ-képviselő jelentése a Külügyminisztérium Nemzetközi Szervezetek Osztályának. A jelenés mellékletei: 1.) Az ENSZ 1957. január 10-i határozatának orosz nyelvű fordítása. 2.) Hammarskjöld 1957. január 21-i levele. ABП PΦ, Φ. 047. On. 4. II. 60. Д. 23. Лл. 4–6.

⁷ A Szovjetunió Külügyminisztériuma Nemzetközi Szervezetek Osztályának feljegyzése a „magyar kérdés” megvitatásáról az ENSZ-ben. ABП PΦ, Φ. 047. On. 4. II. 60. Д. 23. Лл. 24.

továbbá a Columbia Egyetem bázisán neves, többek között Németországból elszármazott és a Frankfurti Egyetem szociológiai kutatásainak hagyományát folytató szociológusok részvételével, 3.) és külön zajlottak az ENSZ-meghallgatások, amelyek anyaga azonban bizalmas (zárt) maradt. Közvetlenül a bizottság munkájának keretében 111 különböző korú, szociális státuszú és foglalkozású személyt interjúvoltak meg, akik között jelentős különbség volt a végzettségüket és a meggyőződésüket illetően is. Nem csak a magyarországi események hétköznapi civil résztvevőivel és szemtanúival folytattak beszélgetéseket, hanem azokkal is, akik tényleges szerepet játszottak az események alakításában, majd a forradalom leverése után sikerült Nyugatra jutniuk (*Kéthly Anna, Király Béla, Kővágó József*).

Moszkva és Budapest igyekezett diszkreditálni a bizottság tevékenységét. Rámutattak például, hogy nem teljesen világos, milyen kritériumok alapján válogatták ki a bizottságot informáló személyeket, illetve kizárólag a rendszer ellenfeleit szólaltatták meg, többek között olyanokat is, akik fegyverrel a kezükben harcoltak a fennálló rend ellen. Rendellenesnek nevezték a megszólaltatott szemtanúk anonimitását, amely megnehezítette az általuk közölt információk ellenőrzését. Az anonimitás okai ugyanakkor teljesen érthetőek voltak, hiszen amennyiben közzétették volna a személyes adataikat, úgy kitétek volna őket annak a veszélynek, hogy a szovjet vagy a magyar állambiztonsági szervek megfenyegetik őket, illetve a politikai rendőrség üldözni fogja a Magyarországon maradt rokonokat.

Az ENSZ különbizottsága 1957. február 20-án egy előzetes jelentést tett. A munka (a meghallgatások stb.) ezt követően kezdődött meg, a végső jelentést, ami egy átfogó összegzés volt, június 7-én mutatta be a Közgyűlésnek. A szovjet diplomácia azt állította, hogy ezeknek a dátumoknak a kiválasztása tudatos volt, s azt a célt szolgálta, hogy eltereljék a figyelmet a Szovjetunió által a leszerelés terén tett kezdeményezésekről. Szeptember 14-én, a Közgyűlés XI. ülészakán egy önálló határozattal fogadták el a jelentést.⁸ A több mint

⁸ Az ENSZ Közgyűlésének 1957. szeptember 14-i 1133. számú határozata megtalálható az ENSZ XI. Közgyűlésének hivatalosan publikált anyagai között. Lásd: UNITED NATIONS 1957. A határozatot a szavazatok többségével fogadták el. 60 tagállam szavazott mellette, 10 ellene és 10 tagállam tartózkodott. 1957. szeptember 8-án, a Közgyűlés XI. ülészakának megnyitóján az USA állandó képviselője, *Henry Cabot Lodge* arról biztosította a Szovjetuniót, hogy az USA, a magyarok szabadságküzdelmét támogatva, egyáltalán nem tekint úgy Magyarországra, mint a potenciális szövetségesére, hanem azt tartaná reálisnak, ha a szabad Magyarország semleges politikát folytatna. Lásd: BORHI 1994, 161. Annak érdekében, hogy amerikai részről

kétszáz gépelt oldalt tartalmazó dokumentumban megpróbálták elemezni a magyar felkelés okait, illetve részletesen rekonstruálni az események menetét 1956. október 23-tól kezdve a kádári kormányzat első időszakáig bezárólag. Mivel a magyar menekültektől szerzett értesítéseket nem mindig tudták ellenőrizni, a jelentésbe, amelyben kifejezetten mélyrehatóan és igényesen elemezték a belpolitikai folyamatokat, ellenőrizetlen információk is belekerültek. Ez ürügyet szolgáltatott a szovjet sajtó támadásaira. A *Pravdá*ban, az *Izvesztij*ében, a *Novoje Vremja* hetilapban, a *Mezsdunarodnaja Zsizny* című lapban 1957 nyarának végén, őszének elején egyre nagyobb figyelmet szenteltek a magyar kérdés körül Nyugaton kibontakozó, s az ENSZ soron következő Közgyűlésének megnyitásához kapcsolódó „kampánynak”. Az egyik legjellemzőbb propagandisztikus vád az volt, hogy a különbizottság elhallgatta azt a tényt, miszerint 1956 novemberében Nyugatról az osztrák határon keresztül fegyvereket és diverzánsok tömegét juttatták át Magyarországra. A kádári Magyarországon kollektív tiltakozó leveleket írtak a Magyar Népköztársaság (MNK) belügyeibe való folyamatos beavatkozás ellen. Például a *Népszabadság*ban 1957. szeptember 13-án közölt levélen több, mint kétszáz író aláírása szerepelt, akik ezzel demonstrálták a hatalom melletti elkötelezettségüket, egyúttal megtörték az alkotó értelmiség nagy részének ellenállását. Ugyanakkor mindez érdemben nem befolyásolta a különbizottság munkáját. A bizottság Közgyűlésnek benyújtott jelentése, amit nagy példányszámban közzé is tettek, akkoriban fontos helyet foglalt el a magyar forradalom eseményeit feldolgozó értékelések sorában.⁹

A Közgyűlés XII. ülészakájának határozataiban ismét elítélték a szovjet intervenciót, a demokratikus szabadságjogok tömeges eltiprását, illetve sajnálatukat fejezték ki amiatt, hogy a magyar

elkerüljék a konfliktus éleződését a Szovjetunióval, sem ebben, sem a későbbi közgyűlési határozatokban nem esik szó a Nagy Imre kormánya által 1956 novemberének elején közzétett deklarációról, miszerint Magyarország kilép a Varsói Szerződésből.

⁹ REPORT 1957. Moszkvában szigorúan csak belső szolgálati használatra elkészítették ennek a jelentésnek az orosz nyelvű fordítását. Lásd: ПГАНИ, Ф. 5. Он. 49. Д. 2–3. Magyar nyelven is készült egy változat 1957-ben, amit vezető káderek kaptak meg, az MTI bizalmasan szerkesztett anyagaként. A jelentést magyar nyelven először magyar emigránsok adták ki 1961-ben Münchenben, majd 1983-ban a kádári Magyarországon is megjelent szamizdat kiadásban. A jelentést legálisan először 1989-ben tették közzé Magyarországon. Az ENSZ égisze alatt tették közzé a Nemzetközi Jogász Szövetség kiadványait is, amelyekben a nemzetközi jog szempontjából értékelték a szovjetek magyarországi cselekményeit. Lásd például: ICJ 1957.

hatóságok elutasítottak bárminemű együttműködést a különbizottsággal, és nem engedték be az országba az ENSZ megfigyelőit. A különbizottság jelentése alapján aláhúzták, hogy a Szovjetunió az ENSZ Alapokmányát megsértve, megfosztotta Magyarországot a szabadságától, illetve ismét követelték, hogy a Szovjetunió vonja ki a csapatait Magyarországról, a kádári kormányzat pedig szüntesse be a megtorlást és teremtsen meg a szabad választások feltételeit. Mint ahogy a Közgyűlés előző, XI. ülészsaka által a „magyar kérdésben” hozott határozatokban megfogalmazott követelések esetében, úgy ezek a Moszkvához és Budapesthez intézett felhívások is, hatástalanok maradtak. Az ENSZ Alapokmánya, amelyre minden érintett fél hivatkozott, általában véve teret engedett a különféle interpretációknak. Így például, a Kádár János vezette, s 1957. március 21–28. között a Szovjetunióba látogató magyar kormánydelegáció eredményeként közzétett szovjet–magyar közös nyilatkozatban leszögezték, hogy a Szovjetunió az ENSZ Alapokmánya szellemében cselekedett, amikor megakadályozta a „fasiszta rend” restaurálását Magyarországon.¹⁰ A „magyar kérdés” tanulmányozására életre hívott különbizottság tevékenységének diszkreditálásában a keleti blokk országainak propagandája ugyancsak az ENSZ Alapokmányára hivatkozott. Azt állították, hogy az alapokmány egyes rendelkezései megkérdőjelezik a különbizottság legitimitását.

Az ENSZ részéről azt is bírálták, hogy a Szovjetunió következetesen elutasította, hogy bárminemű kötelezettséget vállaljon magára a magyar menekültek humanitárius megsegítése terén, annak ellenére, hogy a tömeges emigrációt Magyarországról közvetlenül a szovjet beavatkozás váltotta ki. Mint ismert, a Szovjetunió nem írta alá az 1951. évi genfi egyezményt, amely meghatározta a menekültek jogi státuszát. Ezt a hidegháború viszonyai között elfogadott dokumentumot a szovjet külpolitikai propaganda úgy tálalta, mint a Szovjetunió és a szövetségesei ellen irányuló politika egyik eszközét. A genfi egyezmény elutasítása a hivatalos szovjet álláspont egyik hivatkozási alapjául szolgált, amikor az ENSZ-ben megvitatták a magyar menekültek kérdését. Ugyanakkor az ENSZ részéről megfogalmazott felhívásokat Moszkvában nem is tudták teljesen ignorálni, ez sértette volna a Szovjetunió presztízsét. Arkagyij Szoboljev, a Szovjetunió állandó képviselője az ENSZ-ben megkapta az ENSZ főtitkárának és menekültügyi főbiztosának 1957. március

¹⁰ Декларация Правительств Советского Союза и Венгерской Народной Республики. *Правда*, 1957. március 29. 1–2.

11-i körlevelét és emlékeztetőjét a menekültek ügyéről, illetve a menekültek megsegítéséről. A levél felhívta a szovjet kormányt arra, hogy vegyen részt azokban a nemzetközi erőfeszítésekben, amelyek a segítség megadására irányultak, annak érdekében, hogy még az év folyamán megoldják ezt a problémát.¹¹ Bár a levélre szovjet részről végül nem válaszoltak, a Külügyminisztériumban eleinte úgy gondolták, hogy reagálni kellene rá, és emlékeztetni kellene arra az ENSZ szerveit, hogy a Szovjetunió gazdasági segítséget nyújtott Magyarországnak. Beszédes az a záradék is, amit a Külügyminisztérium által készített feljegyzés szövegére jegyeztek be olvashatatlan aláírással: „Magyarország az ENSZ segítségét nem utasította el. Fontolják meg, nem kellene-e nekünk is közölnünk az ENSZ-szel, hogy mekkora segítséget nyújtottunk Magyarországnak.”¹²

Az SZKP Központi Bizottsága (KB) Elnökségének 1957. szeptember 5-i ülésén, amelyen megvitatták az ENSZ Közgyűlésének XII. ülészakán résztvevő szovjet delegációnak adandó direktívák tervezetét, úgy döntöttek, hogy következetesen az offenzív taktikához fogják tartani magukat.¹³ A direktívákban az alábbiak álltak: „*A delegációnak fel kell lépnie azokkal a próbálkozásokkal szemben, amelyek a »magyar kérdést« a szocialista tábor ellen szeretnék felhasználni, és a nyugati hatalmak minden egyes próbálkozását meg kell akadályozni, hogy a Közgyűlés során következő ülészakát a »hidegháború« arénájává változtassák.*”¹⁴ Az ENSZ tagállamainak delegátusaihoz szovjet részről egy propagandisztikus dokumentumot juttattak el: az 1957 április-májusában a Brit Kommunista Párt közreműködésével Magyarországra utazó skót bányászok delegációjának beszámolóját. Ebben nem csak arról volt szó, hogy a bányászok pozitív benyomásokat szereztek a „*magyarországi helyzet normalizálódásáról*”, hanem lényegében véve az 1956. október-novemberi események okaira vonatkozó hivatalos szovjet álláspontot fejtették ki.¹⁵

¹¹ Arkagyij Szoboljev jelentése Szemjon Carapkinnek, a Külügyminisztérium Nemzetközi Szervezetek Osztálya vezetőjének. New York, 1957. március 15. ABII PΦ, Φ. 047. On. 3. II. 52. D. 17. Jln. 1–8.

¹² Arkagyij Szoboljev jelentése Szemjon Carapkinnek, a Külügyminisztérium Nemzetközi Szervezetek Osztálya vezetőjének. New York, 1957. március 15. ABII PΦ, Φ. 047. On. 3. II. 52. D. 17. Jln. 1.

¹³ ФУРПЕЧКО 2003, 264.

¹⁴ ФУРПЕЧКО 2003. 1012.

¹⁵ Jakov Malik londoni szovjet nagykövet jelentése a Külügyminisztériumnak. London, 1957. augusztus 1. A jelentés tartalmazza a John Wood vezette skót bányászdelegáció 1957. április-májusi útjáról készített beszámolót orosz fordításban. ABII PΦ, Φ. 047.

Az ENSZ Közgyűlésére elkészített jelentésével a különbizottság nem fejezte be a munkáját, folytatta a magyarországi helyzet vizsgálatát, például adatokat gyűjtött a forradalom résztvevőivel szembeni megtorlásról. 1957. december 20-án a különbizottság képviselője a magyar Külügyminisztériumhoz fordult azzal a kéréssel, hogy adjanak magyarázatot azokra a hírekre, melyek szerint bírósági eljárást készítenek elő a forradalomban érintett személyekkel szemben, azokat is beleértve, akik az események idején magas állami pozíciót foglaltak el.¹⁶ A washingtoni magyar követség az ország belügyeibe való törvénytelen beavatkozásnak minősítette a levelet, ezért elutasította, hogy eljuttassa azt a kormányához.

1958. június 17-én a *Pravdá*ban, csakúgy, mint más szocialista országok orgánumaiban közzétették az MNK Igazságügyminisztériumának meglehetősen terjedelmes közleményét a Nagy Imre és „bűntársai” elleni peréről. A Budapesten zajló zárt bírósági tárgyalás fő vádlottja az egykori miniszterelnök, a Magyar Kommunista Párt veteránja volt, aki 1956 október-novemberében támogatta az antitotalitárius forradalom főbb követeléseit, többek között a nemzeti szuverenitás kivívását és az egypártrendszer megszüntetését. A bíróság közzétett ítélete összeesküvés szervezésében és az MNK törvényes rendjének megdöntésére irányuló ellenforradalmi lázadás szításában találta őt bűnösnek. Az ítéletet június 15-én hirdették ki, és már másnap hajnalban végre is hajtották, amiről a magyar sajtó és rádió egy szűkszavú közleményben tett említést. Ebben az esetben nem egy teljesen kitalált koncepció peréről volt szó, amilyenek az 1936–1938. évi nagy szovjet perek vagy az 1949. évi Rajk-per voltak, hanem „csupán” egy arra irányuló kétségbeesett kísérletről, hogy az országot uraló súlyos belpolitikai konfliktus megoldása céljából kriminalizálják a hatalommal felruházott Nagy Imre törvényes tetteit. Függetlenül ezeknek a pereknek a tényleges hatékonyságától és eredményességétől, amelyeket Nyugaton is gyakran kritikával illettek, mivel úgy vélték, hogy a kialakult helyzetben taktikai szempontból már nem lett volna rájuk szükség, számos nyugati véleményformáló úgy értékelte Nagy Imre perét, mint a szovjet szféra utolsó nagy visszhangot kiváltó

On. 3. II. 52. Д. 17. Лл. 41–52. Az SZKP KB Elnökségének 1957. augusztus 3-i ülésén arra utasították a Külügyminisztériumot, hogy a skót bányászdelegáció beszámolóját sokszorosítsák, és osszák szét az ENSZ delegátusai között. Lásd: ФУРЦЕХКО 2003. 1010–1011.

¹⁶ A Szovjetunió állandó ENSZ-képviselésének jelentése a Külügyminisztérium Nemzetközi Szervezetek Osztálya számára. АБП ПФ, Ф. 047. On. 3. II. 60. Д. 17. Лл. 23–26.

konceptiós perét, amelyet már egy teljesen megváltozott politikai atmoszférában, a Sztálint és az általa képviselt hatalomgyakorlási módszert leleplező XX. kongresszus után folytattak le.

A Nagy Imre kivégzésére vonatkozó hír, amit néhány óra leforgása alatt mindenhol közöltek a nagy hírügynökségek, a nemzetközi közvéleményben (többek között a nyugati kommunista körökhöz közel álló baloldali körökben is) óriási felháborodást váltott ki.¹⁷ A Budapestről érkező hírek azonnal reakciókat váltottak ki az ENSZ-ben is. Az USA állandó ENSZ-képviselője, Henry Cabot Lodge a nyilvános beszédében Nagy Imre kivégzését a sztálini rezsim legkegyetlenebb gaztettének minősítette. Ez szerepelt a budapesti amerikai diplomáciai missziónak a magyar kormányhoz címzett diplomáciai jegyzékében is.¹⁸ Az ENSZ „magyar kérdésben” vizsgálódó különbizottsága június 21-én sürgősen összeült, és felhívta a figyelmet az ENSZ Közgyűlés határozatainak súlyos megsértésére és a magyar sajtóban közzétett korábbi kötelezettségvállalások hazug áthágására, melyek szerint Magyarországon nem fogják felelősségre vonni Nagy Imrét és társait.¹⁹ A különbizottság az összes tagállam képviselőjéhez fordult, hogy bocsássák rendelkezésére a Nagy Imre letartóztatására, bírósági eljárására és elítélésére vonatkozó információkat. A bizottságot különösen felháborította az a tény, hogy a Nagy Imrével együtt kivégzett *Maléter Pál* honvédelmi minisztert az elemi nemzetközi normák megsértésével a csapatkivonásról folytatott szovjet–magyar tárgyalások idején tartóztatták le, miközben a tárgyalások tényét mind szovjet, mind magyar részről megerősítették az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1956. november 3-i ülésén. A bizottság külön levelet fogalmazott meg Magyarországnak, a Szovjetunió, továbbá Románia külügyminisztériumainak. Mint ismert, Nagy Imrét és társait Romániában internálták és tartották fogva néhány hónapig, amíg vissza nem vitték őket Magyarországra, s az a tény, hogy távoztak Romániából, egészen a kivégzésükre vonatkozó hivatalos közlemény közzétételéig nem vált nyilvánossá. A bizottság levelében utaltak arra, hogy 1956. december 3-án a Közgyűlés ülészakájának ülésén a román külügyminiszter, *Grigore Preoteasa* elismerte, hogy országa, az MNK kérésének megfelelően, magyar állampolgárokat fogadott be. Kezkeskedett afelől is, hogy

¹⁷ СТЫКАЛИН 2017.

¹⁸ NAGY 1996.

¹⁹ YEARBOOK 1958, 68. A Kádár-kormányzat képviselői biztosítékot adtak erre Jugoszláviának. Belgrád azután fordult a magyar kormányhoz, hogy Nagy Imre és társai elhagyták a budapesti jugoszláv nagykövetség épületét, ahol november 4-én reggel menedéket kaptak. November 22-én letartóztatták és Romániába deportálták őket.

romániai tartózkodásuk során ezeknek a magyar állampolgároknak „*a legnagyobb vendégszeretben lesz részük*”, s román részről mindent megtesznek a személyes biztonságuk érdekében, továbbá „*be fogják tartani a politikai menedékjog megadására vonatkozó nemzetközi szabályokat*”.

Ugyanakkor ezeket a leveleket az érintett kormányok képviselői nem vették át. A szovjet ENSZ-képviselő arra hivatkozott, hogy az abban foglaltak rágalmakat tartalmaznak a Szovjetunió szerepére vonatkozóan ebben a bírósági ítéletben.²⁰ Az ENSZ különbizottsága az ülésén határozatot hozott arról, hogy a Közgyűlés számára egy új jelentést készít, amelyben tisztázza az egész világon tiltakozásokat kiváltó megtorlások konkrét körülményeit. Ugyanakkor a magyarországi helyzetre vonatkozó objektív információk hiánya miatt nem lehetett túl perspektivikus ez a munka.

Az ENSZ Közgyűlésének soron következő, 1958 őszi ülésszága a szavazatok túlnyomó többségével elfogadott határozatában elítélte a Nagy Imrével és a rendszer más ellenzéki személyeivel szembeni könyörtelen megtorlást. Az 1956. évi forradalom résztvevőivel szembeni repressziók egészen 1961-ig folytatódtak, bár azok intenzitása érezhetően csökkent. Az ENSZ különbizottsága, az újabb és újabb politikai megtorlásokról gyűjtve az információkat, 1958 decemberéig funkcionált. Ezután először a thaiföldi *Wan Waithayakon* herceg, majd *Leslie Munro* új-zélandi diplomata személyében új különmegbízottat neveztek ki, aki innentől kezdve évente adta ki a jelentéseit. A különbizottság tevékenységének beszüntetésére irányuló kezdeményezés magától Hammarskjöld főtitkártól indult ki.²¹ Feltételezhető, hogy az ENSZ főtitkára, aki a maga részéről a legmagasabb szinteken tett erőfeszítéseket az amerikai–szovjet viszony rendezése érdekében, nem szeretete volna, hogy a „magyar kérdés” erőltetése az ENSZ Közgyűlésében megnehezítse a két nagyhatalom vezetőjének közvetlen találkozóját, illetve a saját újraválasztását, ami ugyanezen a Közgyűlésen vált esedékessé.

A különbizottság működésének beszüntetése utáni időszak sem telt el botrány nélkül. A már említett dán ENSZ-alkalmazottat, Povl Bang-Jensent, aki meghatározó szerepet játszott a bizottság munkájában és az 1957. évi jelentés előkészítésében, 1959 novemberében holtan találták az egyik New York-i parkban.

²⁰ Szoboljev jelentése a Külügyminisztérium Nemzetközi Szervezetek Osztályának. New York, 1958. június 21. ABII PΦ, Φ. 047. Оп. 3. II. 60. Д. 17. Лл. 27–32.

²¹ Hammarskjöld szerepére ennek a döntésnek a meghozatalában utal Király Béla is. KIRÁLY 2001.

Tisztázatlan körülmények között hunyt el, az FBI hivatalos verziója szerint öngyilkos lett. Bang-Jensen elvi okokból ellenezte a különbizottság tevékenységének a beszüntetését, az ENSZ Titkársága részéről ugyanakkor megpróbálták elérni, hogy adja ki azoknak a nevét, akik információval látták el a különbizottságot. Mivel attól tartott, hogy ezek a névjegyzékek a szovjet ENSZ-küldöttek kezébe kerülnek, s ezek után bántani fogják az informátorok Magyarországon élő rokonait, a jegyzékeket nem adta át az ENSZ Titkárságának, hanem megsemmisítette azokat, ami feszültséghez vezetett az ENSZ szervein belül.²²

Még a Nagy Imrével szembeni bírósági ítélet előtt, 1958. április 5-én, Hruscsov magyarországi látogatásának napjaiban, *Andrej Gromiko* szovjet külügyminiszter megbeszélést folytatott a nemrég kinevezett új magyar külügyminiszterrel, *Sík Endrével*. Ennek középpontjában az a kérdés állt, hogy milyen lehetőségek állnak Magyarország előtt arra, hogy kilépjen a nemzetközi elszigeteltségből, amelybe 1956 novemberében, a törvénytelen hatalomváltás után került. Úgy ítélték meg, hogy mivel a szovjet segítségnek köszönhetően a helyzet láthatóan stabilizálódott Magyarországon, és már mindenki arra számít, hogy nem lesznek újabb kilengések, a „magyar kérdés” elvesztette korábbi jelentőségét az ENSZ-ben, s már csak a nyugati propaganda tartja életben. A szovjet diplomácia vezetője úgy vélte, hogy a „magyar kérdés” nem ad okot az aggodalomra: „*Az idő a legjobb szövetségesünk.*”²³ Ennek ellenére elmondható, hogy az a tény, hogy a „magyar kérdést” az ENSZ Közgyűlés minden egyes soron következő ülészakánák a napirendjére felvették, kényelmetlen volt a kádári kormányzat és a Szovjetunió számára egyaránt. Ez jelentős mértékben megnehezítette azt, hogy kivezessék az országot a nemzetközi elszigeteltségből. 1958 tavaszáig a kádári kormányzatnak csak a szocialista országok szűk körével nem sülyedt a mélypontra a diplomáciai viszonya. A „harmadik világ” országai (mint például India és Egyiptom) bizonyos fokú nyitottságot mutattak arra, hogy élénkítsék Magyarországgal a kapcsolataikat, a nem kommunista európai országok közül ugyanakkor csupán a Szovjetunióval sajátos függő viszonyban lévő Finnország mutatkozott erre hajlandónak. Más államok a Budapestre akkreditált diplomáciai képviselőik vezetőit (rendszerint

²² Halálának körülményeit többen próbálták kideríteni. Két verzió erre vonatkozóan: LIDGAARD 2000. Illetve: NAGY 2005.

²³ MNL OL, XIX-J-1-j Szovjetunió 1945–1964, 26/a tétel, 1958. Szám nélküli dokumentum. 1–5. fol.

üggyvivőket) arra hatalmazták fel, hogy kizárólag a konzuli ügyekkel foglalkozzanak.

A kádári kormányzat törekvése a nemzetközi elszigeteltségből való kitörésre

A kádári kormányzat a nemzetközi elszigeteltségből való kitörésre irányuló első érdemi lépéseket csak azután tehette meg, hogy némiképp enyhült a rezsimmel szembeni nemzetközi hangulat, amit még Nagy Imre kivégzése váltott ki, és ami még kedvezőtlenebb helyzetbe sodorta a kormányzatot. Budapesten ezért, Moszkvával egyetértésben, intézkedési tervet dolgoztak ki. Ennek megvalósításában 1958 őszén némi sikert értek el. Sík Endre 1958. októberi bécsi látogatása fontos lépés volt abban a folyamatban, melynek keretében Magyarország rendezte a diplomáciai kapcsolatait Ausztriával, és utóbbi végül elismerte a kádári kormányzatot. Erre az időszakra már lekerült a napirendről a magyar menekülteknek a kétoldalú viszonyt nemrég még rendkívüli módon megterhelő problémája. Bécs emellett érdekelt volt abban, hogy csökkenjen a feszültség Ausztria keleti határán. Ez volt a legésszerűbb érv mellett, hogy lépést tegyen Magyarország felé.

Budapest *Mindszenty József* esztergomi érsek megoldatlan ügyét is felhasználta annak érdekében, hogy áttörést érjen el a nyugati államokkal meglévő kapcsolatrendszerében. A Magyar Katolikus Egyház feje, a kérérlhetetlen antikommunista bíboros a forradalom kitörése után kiszabadult a börtönből és a jobboldali konzervatív erők oldalán aktívan bekapcsolódott a politikai életbe. November 4-re virradó éjszaka, a szovjet intervenció kezdetén az USA diplomáciai missziójának épületében talált menedéket a magyar főváros központjában. Mivel a magas rangú egyházi vezetőnek a jelenléte az amerikai misszió hosszú hónapokon (majd, mint tudjuk, éveken) át egy Washington számára is terhes probléma maradt, amit valahogy meg kellett oldani, Mindszenty ügye miatt az USA diplomáciájának kapcsolatba kellett lépnie Budapesttel. Tudva, hogy az amerikaiak szeretnék levenni a felelősséget a vállukról a bíboros ügyében, aki a külképviselet falai között sem hagyott fel a politikai tevékenységgel, például sajtókonferenciát követelt, hogy nyilvánosan szerepelhessen, a kádári kormányzat az ügyet alku tárgyává akarta tenni Washingtonnal. A magyar hatóságok számára a bíboros, azon kívül, hogy az USA külképviseletén elrejtőző politikai menedékkérőnek minősült, bármilyen más státuszban csak még kényelmetlenebb lett volna. Hiszen a letartóztatása újabb hullámokat kavart volna a világban, és bonyolíthatta volna az ország belső konszolidációját. A

szabadon hagyása és az országban maradása egy ellenzéki erőközponttá tette volna őt, ha pedig elhagyta volna az országot, akkor a kádári hatóságok számára új problémák adódtak volna úgy a katolikus klérussal, mint a Mindszentyhez hű hívekkel fennálló kapcsolataiban. A rendszer legkérlelhetetlenebb ellenfelének a jelenléte az amerikai „védőszárnyak” alatt, minden mással szemben a legkényelmesebb megoldásnak bizonyult, hiszen mindig ürügyet szolgáltatott a soros Amerika-ellenes és Nyugat-ellenes kampányokra, amikor azokra szükség volt.

Más szóval, Mindszenty kapcsán a magyar kormánynak lényegében véve megfelelt a fennálló helyzet. A bíboros izolálva volt, el volt szakítva a híveitől, és az összes nyilvános kijelentéséért minden felelősség a neki menedéket nyújtó amerikaiakat terhelte, akik számára a bíboros jelenléte ezzel éppen ellenkezőleg, inkább kényelmetlenséget okozott. Ebből kiindulva, a kádári kormányzat nem csak emelte Mindszenty kiengedésének az árát az országból, hanem összekapcsolta ezt a problémát annak perspektívájával, hogy leveszik a „magyar kérdést” az ENSZ napirendjéről. Erre *XII. Piusz* pápa 1958. október 9-én bekövetkezett halála kínált kedvező alkalmat. Az USA római nagykövetsége már másnap egy levelet küldött Washingtonba, amelyben azt javasolták a State Departmentnek, hogy lépjen kapcsolatba a Szentszékkal, s kérje, hogy mindenképpen hívják meg Mindszentyt Rómába, hogy részt vehessen az új pápa megválasztásán. Meg sem várva Washington válaszát, a nagykövetség önálló lépéseket tett. Ennek eredményeként a Vatikánból elküldték Budapestre a meghívólevelet. Az amerikai diplomácia igyekezett kipuhatolni a magyar kormánynál is, hogy hajlandók lennének-e kiengedni Mindszentyt, csupán azokért a garanciákért cserébe, hogy nem fog politikai tevékenységgel foglalkozni. Ugyanakkor a kádári kormányzat, újraértékelve a pozícióit, többet szeretett volna kapni az engedményért cserébe. A diplomáciai egyeztetések során az amerikaiak tudtára adták, hogy azért cserébe, hogy kiengedik Mindszentyt Magyarországról, elvárják az Egyesült Államoktól, hogy kezdeményezze a „magyar kérdés” levételét az ENSZ Közgyűlésének napirendjéről. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy erre nem kerülhet sor, hiszen a Közgyűlés Nagy Imre kivégzését elítélő határozatát alig egy hónappal azelőtt fogadták el, arra hivatkozva, hogy Mindszenty ügye Magyarország belügye, megszakította a tárgyalásokat. A kádári kormányzat álláspontjaként azt hangoztatta, hogy egy magyar állampolgár sorsa nem lehet nemzetközi alku tárgya, csak a kompetens magyar szerveknek áll jogában, hogy eldöntsék, el kell-e őt ítélni vagy ki lehet-e engedni az országból. Így az alku nem jött

létre. A probléma megoldásának lehetőségét ezzel elszalasztották. Magát a javaslatot is, hogy engedjék ki Mindszentyt az országból, arra használták, hogy propagandisztikus céllal megvádolják az Egyesült Államokat, miszerint beavatkozik egy szuverén ország belügyeibe. Mellesleg maga a primás sem akart nagyon elutazni, csak hosszas rábeszélés után egyezett bele ebbe a javaslatba. A budapesti amerikai misszió azt táviratozta Washingtonba, hogy a „vendég” viselkedése nem könnyíti meg a probléma megoldását, és csak a Vatikán befolyásolhatja őt.²⁴ Washingtonban arra a következtetésre jutottak, hogy egészében véve a magyar kormány számára megfelel a Mindszenty ügyében kialakult helyzet, és úgy vélték, hogy az több kényelmetlenséget okoz az USA, mint Magyarország számára.²⁵

Az viszont, hogy a „magyar kérdést” továbbra is az ENSZ Közgyűlésének napirendjén tartották, éppen ellenkezőleg, aggasztotta a magyar kormányt, hiszen blokkolta az ország képviselőt a nemzetközi szervezetben, és késleltette a kitörését a nemzetközi elszigeteltségéből. Az ENSZ Közgyűlésének XIV. ülésszaka 1959 decemberében egy újabb határozatot fogadott el a „magyar kérdésről”. Ebben kiemelték, hogy Magyarországon továbbra is a legkegyetlenebb módon, esetenként halálbüntetés kiszabásával üldözik a politikai ellenfeleket, az 1956. évi forradalom résztvevőit. A Kádár-rendszert ismét bírálták, amiért nem teljesítette az ENSZ határozataiban foglaltakat.

Ugyanakkor Hruscsov 1959. szeptemberi, két hétig tartó amerikai útja, s annak során folytatott megbeszélései *Dwight Eisenhower* elnökkel, már megmutatták, hogy a „magyar kérdés” nem tartozik azon tényezők közé, amelyek lényegesen befolyásolják a szuperhatalmak közötti viszonyt. A „magyar kérdés” súlyának csökkenése a nemzetközi politikában arra ösztönözte a Kádár-kormányt, hogy újabb erőfeszítéseket tegyen abból a célból, hogy levegyék azt az ENSZ Közgyűlés napirendjéről. Ennek kapcsán vált szükségessé, hogy hatékonyabban foglalkozzanak a Mindszenty-ügy megoldásával. A magyar kormány részéről azt tervezték, hogy Hruscsov és Eisenhower soron következő, 1960 májusára tervezett találkozója után ismét lépéseket tesznek ebben az ügyben az Egyesült Államoknál. A magyar–amerikai viszony a szovjet–amerikai kapcsolatok alakulásának a függvénye volt. A korábbi tapasztalatokból kiindulva Budapesten megértették, hogy magyar részről az alkut nem lehet olcsón szabni, vagyis nem lehet kizárólag

²⁴ BORHI 2004.

²⁵ FRUS 1993, 54–59.

Mindszenty kiengedéséért cserébe engedményeket elérni, ezért 1960 áprilisában, abból a célból, hogy javítsák a leendő tárgyalások atmoszféráját, és kimutassák a jó szándékuk jelét, részleges amnesztiát hirdettek. Ugyanakkor a két szuperhatalom vezetőjének találkozója az 1960. május 1-jén az Urál felett lelőtt amerikai felderítőgép ügye miatt elmaradt. A szovjet–amerikai kapcsolatok ismét hűvössé váltak, ezért Budapest kezdeményezése Washington felé nem mutatkozott időszerűnek. Figyelembe kellett venni a közelgő elnökválasztást és ennek kapcsán a regnáló adminisztráció várható leváltását is az Egyesült Államokban.²⁶

A Magyarország és a Nyugat között fennálló problémák közül egyetlenegyben sem sikerült elmozdulást elérni 1960 szeptemberére, amikor New Yorkban megnyílt az ENSZ Közgyűlés XV. ülősszaka. Ezen mind Hruscsov, mind pedig Kádár személyesen jelen lehetett, utóbbi lehetőséget kapott arra, hogy a pulpitusról ismertesse az 1956 őszén és azután Magyarországon történetekkel kapcsolatos saját verzióját. Ekkorra már két amnesztiát hirdettek Magyarországon, de a megtorlások is egyre kifinomultabbakká váltak, ami megfelelt a kádári hatalom új ideológiai alapvetésének: *„Aki nincs ellenünk, az velünk van.”* Stabilizálódott az ország gazdasági helyzete, kissé javult az életszínvonal is. A magyarországi helyzet már nem izgatta annyira a nemzetközi közvéleményt, mint két évvel korábban. A Közgyűlés XV. ülősszaka mégis elfogadott egy határozatot arról, hogy a „magyar kérdés” megoldatlan, ebben rámutattak arra is, hogy még mindig sokan vannak börtönben azok közül, akiket az 1956 október–novembere folyamán elkövetett cselekményeikért ítélték el.

Ugyanez megismétlődött egy évvel később is. A Közgyűlés XVI. ülősszaka az 1961 őszén elfogadott határozatában hangsúlyozta, hogy Magyarország nem teljesítette az előző ENSZ-határozatokban foglalt követeléseket. Ezen az ülősszakon az amerikai diplomácia számára a „magyar kérdés” egyike volt azoknak a politikai eszközöknek, amelyekkel nyomást gyakorolhatott Moszkvára az 1961 augusztusában felépített berlini fal miatt kialakult újabb berlini válság rendezése érdekében. Még ekkor is ott tornyosultak tehát a korábbi akadályok a magyar vezetés előtt, hogy normális diplomáciai és annak segítségével előnyös gazdasági kapcsolatokat építsen ki a nem szocialista országokkal.²⁷

²⁶ Kádár János szerepére a magyar–amerikai kapcsolatokban lásd Borhi László tanulmányát. BORHI 2012.

²⁷ A Mindszenty-ügyet csak 1971-ben sikerült megoldani. Magyar részről ekkor engedélyezték számára, hogy elhagyja az országot.

Egyúttal az 1961 januárjában a hivatalát elfoglaló új amerikai elnök, *John Fitzgerald Kennedy* hajlott arra, hogy megoldja a még „Eisenhower időszakából” örökölt, s az új adminisztráció szemében nem túlságosan fajsúlyos nemzetközi problémákat. Ez perspektivikusan kedvezőbb feltételeket teremtett a magyar–amerikai párbeszéd szempontjából is. Budapesten már 1961 folyamán nem hivatalos diplomáciai úton lépéseket tettek Washington irányába, hogy tisztázzák vele, milyen feltételekkel lehetne felülvizsgálni az USA álláspontját a „magyar kérdésben”. Minderre a szovjet vezetés jóváhagyásával és támogatásával került sor. 1961. június 3-án, még a berlini fal felépítése előtt, *Vaszilij Kuznyecov* első külügyminiszter-helyettes egy feljegyzést küldött a magyar Külügyminisztérium kérésével az SZKP KB-nak. Budapest lépéseket kívánt tenni annak érdekében, hogy levegyék az ENSZ Közgyűlés napirendjéről a „magyar kérdést”, s azt kérte, hogy Moszkva közölje a tervezett magyar lépésekkel kapcsolatos véleményét. Budapesten abból indultak ki, hogy a „magyar kérdést”, bár még az ENSZ Közgyűlés befejeződő XV. ülésszakának napirendjén volt, mégsem vitatták meg. Ez arról tanúskodott, hogy megcsappant az azt övező nemzetközi figyelem.

Washingtonban már ahhoz sem ragaszkodtak, hogy az ENSZ különmegbízottja, Leslie Munro Budapestre utazzon. Azt javasolták, hogy hívják meg Magyarországra *Frederick Bolandot*, a XV. ülésszak elnökét, akinek a neve formálisan nem volt összefüggésbe hozható a „magyar kérdésben” hozott korábbi ENSZ-határozatokkal. Az MNK Külügyminisztériumának megítélése szerint Boland magyarországi útja nem jelentett volna elvi engedményt magyar részről, de hozzájárulhatott volna ahhoz, hogy a kérdést levegyék az ENSZ Közgyűlés napirendjéről. Ahogy ezt Kuznyecov is aláhúzta a feljegyzésében, a magyar Külügyminisztériumban jól látják, hogy a „magyar kérdés” az ENSZ-ben és az amerikai–magyar kapcsolatok állása szoros összefüggésben vannak egymással, ezért a State Department tudtára akarják adni, hogy az MNK kész megvitatni a két ország közötti viszony normalizálásának kérdését, és kölcsönösségi alapon kész lépéseket tenni ennek érdekében. Az első lépésnek azt tervezték, hogy magyar részről feloldják az amerikai diplomaták magyarországi mozgásszabadságára vonatkozó korlátozásokat. Az SZKP KB támogatta a feljegyzésben foglalt javaslatokat.²⁸ Utasítást adtak a budapesti szovjet nagykövetségnek, hogy közölje Sík Endre

²⁸ Vaszilij Kuznyecov első külügyminiszter feljegyzése az SZKP KB számára. Moszkva, 1961. június 3. ПГАНИ, Ф. 3. Оп. 12. Д. 925. Лл. 255–256.

külgügyminiszterrel Moszkva álláspontját, miszerint célszerűnek tartják a tervezett magyar lépéseket a „magyar kérdés” levételére az ENSZ Közgyűlés napirendjéről és általában véve a magyar–amerikai kapcsolatok normalizálására.²⁹

1962 márciusától a magyar–amerikai kapcsolatok rendezésére irányuló tárgyalásokat magyar részről a washingtoni magyar nagykövetség vezetője, *Radványi János* ideiglenes ügyvivő koordinálta.³⁰ A Kennedy-adminisztráció képviselőivel folytatott tárgyalásai során igyekezett bizonyítékokat hozni arra, hogy stabilizálódott az ország belpolitikai helyzete, emiatt a magyar kormány álláspontja szerint megalapozatlan az ország helyzetét a nemzetközi fórumokon megvitatni.³¹ Bármilyen célzás arra vonatkozóan, hogy a „magyar kérdés” levételéért cserébe az ENSZ Közgyűlés napirendjéről hirdessenek teljes körű amnesztiát, s bocsássonak szabadon mindenkit, akit az 1956. évi forradalomban való részvétele miatt ítélték el, minduntalan Budapest ellenállását váltotta ki, aki a belügyekbe való beavatkozásnak minősítette azt. Ezért amerikai részről hajlottak arra, hogy megegyezzenek az amnesztiára való közvetlen utalás nélkül. Egyúttal Washington Budapest értésére adta, hogy a nemzetközi közösség elvárja a magyar kormánytól, hogy „bizonyos gesztusokat” tegyen, amelyek arról tanúskodnának, hogy Magyarországon 1956 kérdése belpolitikai értelemben egy lezárt kérdés. Csak ez teheti megfontolás alapjává, hogy az USA kormánya kezdeményezze a „magyar kérdés” levételét az ENSZ Közgyűlés napirendjéről, vagy csatlakozzon más országok erre irányuló kezdeményezéséhez. A kétoldalú kapcsolatok teljes spektrumának normalizálására irányuló amerikai–magyar egyeztetések 1962 folyamán folyamatosan zajlottak. A Kennedy-adminisztráció által ebben az időszakban kidolgozott doktrína volt a „*hidak építése*” az USA és a kelet-európai országok között, amely Washington szempontjából is időszerűvé tette az amerikai–magyar viszony teljes felülvizsgálatát és ennek keretében a normális diplomáciai kapcsolatok helyreállítását.

A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) 1962. november 20–25-i budapesti kongresszusán, az SZKP XXII. kongresszusán a Sztálinnal szemben megfogalmazott kritika szellemében kitértek a

²⁹ Vasziliy Kuznyecov első külgügyminiszter feljegyzése az SZKP KB számára. Moszkva, 1961. június 3. ПГАНИ, Ф. 3. Оп. 12. Д. 925. Лл. 253–254.

³⁰ Megjegyzendő, hogy Radványi 1967-ben szakított a Kádár-kormányzattal és politikai menedékjogot kért az Egyesült Államokban.

³¹ Ami a gazdasági stabilizációt illeti, annak első jeleire amerikai szemtanúk is felhívták a figyelmet. BORHI 2012.

Rákosi Mátvás idején elkövetett bűnök és visszaélések kérdéskörére. A kongresszuson Kádár kijelentette, hogy az 1956. évi „ellenforradalom” idején elkövetett bűncselekmények miatt elítélt személyek 95%-át kiengedték a börtönből, s a kommunista hatalom már elég erős ahhoz, hogy teljes körű amnesztiát hirdessen. A kongresszus határozatait előzetesen egyeztették Hruscovval Moszkvában, ahol Kádár a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” 45. évfordulójának ünnepségein vett részt. Ezt megelőzte 1962 októberében a kubai válság, amely a kelet-európai kommunista vezetők számára is demonstrálta, hogy reális a szuperhatalmak közötti atomháború miatt érzett fenyegetettség, s hogy egy ilyen konfliktusba Moszkva a saját szövetségeseit is bevonhatja. Ebben a feltételrendszerben az Egyesült Államokkal való viszony rendezetlensége egyáltalán nem volt kívánatos a magyar vezetés számára. Washington részéről is demonstrálták a készségüket arra, hogy gesztusokat tegyenek, az általános amnesztia kihirdetése elvi igényének fenntartásával. A magyar kormány nem hivatalosan biztosítékokat kapott arra, hogy amennyiben teljesíti ezt a követelést, a State Department mindent megtesz annak érdekében, hogy a „magyar kérdést” levegyék az ENSZ Közgyűlésének napirendjéről.

Noha lényegében véve erről a kérdésről már nem sokkal az MSZMP kongresszusa után döntöttek, az általános amnesztiát hivatalosan az MNK új Országgyűlésének 1963. március 21-i alakuló ülésén jelentette be Kádár János.³² A „magyar kérdés” levételét az ENSZ Közgyűlés napirendjéről, az USA képviselőjének támogatásával, a Közgyűlés különbizottsága kezdeményezte 1962. december 18-án. 1963. február 8-án formálisan is megszüntették az ENSZ Közgyűlésnek a „magyar kérdés” kivizsgálására létrehozott szerveit.³³ A „magyar kérdés” iránti figyelem az ENSZ-ben mindazonáltal történelmi jelentőségű eseménnyé vált. A Közgyűlés által hat és fél év alatt elfogadott tucatnyi határozat között voltak olyanok, amelyek a nyomásgyakorlás, illetve annak folyamatos fenntartása mellett más eredményt is hoztak. Ezek a magyar

³² SIPOS 2012. *Sipos Levente* meglehetősen széles forrásbázis alapján bizonyítja be, hogy az USA nyomása egyáltalán nem volt döntő jelentőségű az általános amnesztiára vonatkozó döntés előkészítésében. A döntés meghozatalakor Kádár elsősorban a belpolitikai helyzet értékeléséből indult ki. Sipos Leventével egyetértve ugyanakkor arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy a korábbi belpolitikai célok, amelyekkel a rendszer stabilitásának elérését tűzték ki, összhangban voltak a rezsim aktuális külpolitikai törekvéseivel.

³³ A szovjet sajtóban megjelent kommentárok Kádár külpolitikai győzelmeként interpretálták azt, hogy a „magyar kérdést” levették az ENSZ Közgyűlésének napirendjéről. Lásd például: *HOBOE BPEMЯ* 1963.

menekültek problémájának a megoldására és Magyarország humanitárius megsegítésére vonatkozó határozatok voltak.

A „magyar kérdés” levétele az ENSZ Közgyűlés napirendjéről automatikusan maga után vont a kádári Magyarország 1956 novemberében felfüggesztett képviseleti jogának a helyreállítását is. Ezzel a kádári kormányzat legitimitását nemzetközi szinten is elismerték. Ez döntő érvényű előfeltétele volt annak, hogy a rezsim kilépjen a nemzetközi elszigeteltségből. Egyes országokkal, mint például Nagy-Britanniával, Franciaországgal, Svédországgal és másokkal is, már 1963 folyamán kölcsönösen nagykövetségi rangra emelték a diplomáciai képviselvek státuszát.

Ami az ENSZ főtitkárának a Magyarországra tervezett látogatására illeti, erre már csak Hammarskjöld utóda, U Thant regnálása idején került sor 1963 júliusának elején. A Kádárral folytatott megbeszélés során U Thant biztosította a magyar vezetőt arról, hogy mindent megtesz annak érdekében, hogy a „magyar kérdést” ne vegyék fel az ENSZ Közgyűlése soron következő, szeptemberben nyíló ülészakának napirendjére, és így ne vizsgálják meg ismét ezt a problémát. Erről a magyar pártvezető egy hét múlva, július 11-én, a moszkvai útja idején tájékoztatta Hruscsovot.³⁴ U Thant látogatása kedvező benyomást tett Kádárra, s annak részleteiről, például az ENSZ-főtitkárnak a Csepel Művekben tett látogatásáról beszámolt Hruscsovnak is. Különös elégedettséggel töltötte el Kádárt az a tény, hogy *„U Thant egy nagyon fontos kijelentést tett Magyarországon, amire nem számítottunk, és őszintén szólva, nem is kértük arra, hogy ilyet mondjon. Azt mondta, hogy foglalkozott a szovjet csapatok magyarországi állomásozásának jogi vetületével, és arra a következtetésre jutott, hogy ez teljesen jogszerű.”* Egyúttal U Thant Nagy Imre ügye iránt is nagy érdeklődést mutatott, és igyekezett tisztázni, hogy a magyar kormány miért változtatta meg az 1956 november–decemberi álláspontját, melynek értelmében biztosítékokat adott Belgrádnak arra vonatkozóan, hogy Nagy Imrét nem állítják bíróság elé. Kádár ezt azzal próbálta megmagyarázni, hogy állítólag új tények birtokába jutottak, amelyek arra késztették a magyar kormányt, hogy felülvizsgálja az álláspontját. Ugyanakkor Kádár az ENSZ-főtitkárral folytatott beszélgetésében a fő hangsúlyt arra helyezte, hogy *„sem Jugoszlávia, sem Magyarország ezt az ügyet már nem tartja számon, és lezártnak tekinti, vagyis nincs szükség arra, hogy azt egy harmadik fél ismét felhánytorgassa.”*³⁵ Ez igaz is volt,

³⁴ ЮРАСОВ – СТЫКАЛИН 2023, 659–675.

³⁵ ЮРАСОВ – СТЫКАЛИН 2023, 664.

erre az időre Nagy Imre ügye már valóban nem tartozott azon tényezők közé, amelyek hátráltatták volna a két ország dinamikus fejlődő kapcsolatát. New Yorkba visszatérve U Thant nem tett kritikus kijelentéseket a magyar kormánnyal szemben.

1956 októberének végétől, amikor a „magyar kérdést” felvették az ENSZ Biztonsági Tanácsának napirendjére – majd a Közgyűlés ülészeit vitatták meg –, hosszú éveken át a nemzetközi szervezet lett mind a szovjet intervencióval, mind pedig a kádári kormányzat megtorlásaival szembeni nyilvános bírálókat legfőbb nemzetközi színtere. Az ENSZ Közgyűlése által a „magyar kérdésben” hozott határozatok a Szovjetunióra és a kádári Magyarországra gyakorolt nemzetközi nyomás eszközeként szolgáltak. Mindemellett a határozatok hatása rendkívül elenyésző volt, mivel az ENSZ szervei semmilyen eszközzel nem rendelkeztek arra, hogy az ország helyzetét befolyásolják. Csak a szovjet beavatkozás miatt kialakult humanitárius problémák megoldását célzó határozatok hoztak kézzelfogható eredményt. Abban, hogy ezt a problémát sikerült megoldani 1957 végére, a menekültek megsegítésére hivatott különleges ENSZ-szervek kulcsszerepet játszottak.

Az 1956. október–novemberi szovjet beavatkozás Magyarországon nem érintette közvetlenül az USA geopolitikai érdekeit, ezért nem is befolyásolta hosszú távon a két szuperhatalom közötti kapcsolatok alakulását, bár a jaltai-potsdami nemzetközi rendszer sajátos szakítópróbájaként mind Washington, mind pedig Moszkvát arra készítette, hogy az 1956. évi „magyar példából” vonják le a megfelelő következtetéseket a későbbi külpolitikájukra vonatkozóan. Az 1956. évi magyar forradalom nem akadályozta meg a két szuperhatalom vezetőjét abban, hogy 1959 szeptemberében a legmagasabb szinten találkozzanak egymással, és az 1956. évi magyarországi események kérdése nem is lett a megbeszéléseik tárgya. A saját presztízsének a megőrzése arra készítette az Egyesült Államokat, hogy az ENSZ-en keresztül demonstrálja, miszerint nem közömbös a magyar felkelés leverése és a résztvevőivel szembeni megtorlások iránt, ugyanakkor az USA szempontjából prioritást élvezett, hogy ne törje meg a párbeszéd folyamatát a Szovjetunióval. Ez különösen fontosnak mutatkozott annak a kihívásnak a fényében, amit a Szputnyik műhold világűrbe juttatása és az interkontinentális rakétakisérletek jelentettek az USA számára, amelyek elég látványosan demonstrálták a szovjet állam technikai, s ezzel együtt katonai potenciálját.

1957–1958-ra, az SZKP dominanciájára támaszkodva, egészében véve leküzdötték a nemzetközi kommunista blokk válságát, amit az SZKP XX. kongresszusa idézett elő, s amelyet elmélyítettek a

magyarországi események. Noha a kommunista pártok 1957. novemberi moszkvai tanácskozásán megvitták a magyar felkelés „tanulságait”, többek között a magyar delegációval folytatott megbeszélések során is, szovjet részről nem mutattak különösebb aggodalmat a fennálló magyarországi helyzet miatt.³⁶ Hruscsov 1958. áprilisi hosszú magyarországi útja csak meggyőzte őt arról,³⁷ hogy az erőteljes szovjet gazdasági támogatás és a szovjet csapatok jelenléte mellett a Kádár-rendszer konszolidálódott, ezért Magyarországot már nem látta a szovjet blokk gyenge láncszemének.³⁸ Vagyis Moszkvában is egyre kisebb jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy a „magyar kérdést” az ENSZ Közgyűlésének napirendjén tartják. Nyugaton ugyanígy, látva, hogy a Kádár-rezsim szovjet segítséggel gazdasági és belpolitikai értelemben is konszolidálódott, nem értékelték túl annak jelentőségét, hogy az ENSZ Közgyűlésén továbbra is megvitatják a „magyar kérdést”, bár továbbra is felhasználták azt a kádári Magyarországra gyakorolt nyomás eszközeként, annak érdekében, hogy befejeződjenek a megtorlások, és a rezsim liberalizálja a belpolitikáját. Ez 1963-ig tartott, amikor a kádári kormányzat általános amnesztiát hirdetett a forradalomban résztvevők legnagyobb része számára, így a megtorlások kérdése aktualitását veszítette, majd ezt követően a „magyar kérdést” levették az ENSZ Közgyűlésének napirendjéről.

A kádári kormányzat igyekezete, hogy kilépjen a nemzetközi elszigeteltségből, befolyásolta a rendszer belpolitikáját is, amely ennek érdekében egyre kevésbé alkalmazott represszív eszközöket, és az 1960-as évek elejétől hozzájárult egy új belpolitikai platform létrehozásához, amely az értelmiségiek számára szélesebb alkotói szabadságot, s általában véve a magyar állampolgárok számára nagyobb szabadságot biztosított, illetve jelentősebb aktivitást engedélyezett gazdasági területen, amennyiben nem folytatnak rendszerellenes politikai tevékenységet. Ugyanakkor nagy túlzás lenne, ha mindezt az ENSZ szervei részéről jövő külső nyomásnak tulajdonítanánk. Az 1960-as évek elején zajló titkos magyar–amerikai tárgyalások nagyobb befolyást gyakoroltak erre, mint az ENSZ-ben keltett „hírverés”, bár ennek jelentőségét sem szabad alábecsülni. A Kádár-rezsim általános amnesztiát hirdetett és számos más intézkedést hozott a belpolitika liberalizálása jegyében, akkor, amikor csökkent a feszültség az országban, és az az objektív érdek, hogy a

³⁶ A tanácskozás teljes orosz levéltári anyagát lásd: ТОМИЛИНА 2013.

³⁷ Erre lásd: RAINER M. 1994. Illetve: WENCZ 2019.

³⁸ СТЫКАЛИН – ДЖАЛИЛОВ 2022.

rendszer hatékonyan funkcionáljon, és tartós legyen, a taktika megváltoztatását követelték meg. A magyar gazdaság 1956 utáni stabilizációjában nem elhanyagolható szerepet játszottak a Szovjetunióból 1957-ben érkező különféle segélyek.³⁹

De fontos arra is emlékeztetni, hogy a vizsgált történelmi periódusban, különösen az 1956. őszi szuezi válság következtében az ENSZ a szuperhatalmak (és szélesebb értelemben a társadalmi rendszerek) között a világ, s mindenekelőtt a „harmadik világ” ébredő országai feletti befolyásért folytatott közdelem egyik legfontosabb színterévé vált. Ez világosan látszik annak példáján is, ahogy az USA megpróbálja megnyerni ezeknek az országoknak a támogatását a „magyar kérdésben” hozott ENSZ-határozatok elfogadásakor, vagy ahogy a Szovjetunió igyekszik elérni, hogy ezek az államok semlegesek maradjanak a Magyarországra vonatkozó, s a Szovjetunió számára előnytelen szavazások során. A szuezi válság idején az Egyiptom védelmében képviselt határozott szovjet kurzus jelentősen emelte a Szovjetunió presztízsét a „harmadik világban”, ami a „kollektív Nyugat” számára jelentős kihívást jelentett abban, hogy feltartóztassák a kommunizmus térnyerését Ázsia és Afrika felszabaduló országaiban. A Nyugat számára a „magyar kérdés” napirenden tartása hosszú ideig az ENSZ-ben propagandisztikus rendeltetéssel bírt: arra kellett emlékeztetnie a „harmadik világ” országait, hogy milyen előnyökkel jár az, ha a Nyugatot választják. Ezzel is igyekeztek gyengíteni a szovjet befolyást ezekben az országokban. Hruscsov menesztése után a szovjet külpolitika egyre kevésbé volt offenzív jellegű a „harmadik világban”, a „szovjet tapasztalat” vonzereje pedig az 1960-as évek végére érezhetően csökkent ezekben az országokban. Rendkívül tanulságos, hogy a „csehszlovák kérdés”, noha 1968-ban hasonlóan hatalmas visszhangot váltott ki, mint a „magyar” 1956-ban, nagyon rövid ideig szerepelt az ENSZ Közgyűlés napirendjén.

Mindemellett a „harmadik világ” államai nem csak a globális befolyásolás passzív elszenvetői voltak, hanem a Nyugat és Kelet közötti ellentétek között egyensúlyozva egyre inkább a saját útjukat járták, ami az el nem kötelezettek mozgalmának – még az 1955. évi bandungi konferencia által ösztönzött – 1961. évi létrehozásával mindenki számára nyilvánvalóvá vált. Ebben a tekintetben rendkívül tanulságos, hogy mennyire intenzívvé váltak a szovjet–indiai kapcsolatok az ENSZ égisze alatt. Ennek hátterében az áll, hogy noha a „magyar kérdésben” a két kormány ellentétes álláspontot képviselt,

³⁹ АРТИЗОВ – ФЁЛЬДЕШ 2012.

mindkét részről szeretnék volna elkerülni, hogy ez a Szovjetunió és India közötti egyébként stabil kapcsolatok megromlásához vezessen. Számos ponton egyet lehet érteni *Ilja Gajduk* véleményével abban, hogy 1956 őszén éppen a magyarországi és szuezi válság fémjelezte az új korszak nyitányát az ENSZ történetében. Ekkortól, a nemzetközi kapcsolatok rendszerének átalakulásával, a világszervezet, bár továbbra is a Nyugat és Kelet közötti konfrontáció egyik színtereként funkcionált, egyre nagyobb figyelmet szentelt annak, hogy milyen problémák keletkeztek „*a fejlett ipari országok és a függetlenségüket kivívó és a világ sorsába való nagyobb beleszólást maguknak követelő egykori gyarmatok*” közötti kapcsolatokban.⁴⁰

„*Mi egy kis ország vagyunk, s nincs szükségünk a világ kiemelt figyelmére*” – az MSZMP KB Politikai Bizottságának üléseiről készített jegyzőkönyvek és a személyes vonatkozású források tanúsága szerint Kádár János ezt a tézist számos változatban többször is megfogalmazta. Ez óriási ellentmondásban volt azzal, amit a szomszédos kommunista országok, például a szövetséges Románia és a semleges Jugoszlávia vezetőinek a szájából hallani lehetett. Ez a gondolat számtalanszor elhangzott nemzetközi fórumokon is, például a kommunista pártok 1957. novemberi moszkvai tanácskozásán vagy az ENSZ 1960. őszi Közgyűlésén. Ennek fényében el lehet képzelni, hogy mennyire kényelmetlen volt Kádár és a magyar politikai vezetés számára az, hogy a „magyar kérdés” tárgyalása évekig elhúzódott az ENSZ-ben, s még akkor is napirenden volt, amikor a rendszer már kezdett talpra állni, és a szovjet pénzügyi segélyeknek köszönhetően a gazdasága is a növekedés jeleit mutatta. Egyébként nem csak Kádár, hanem a legádázabb ellenfelei is jól tudták, hogy minél tovább tartják a „magyar kérdést” az ENSZ Közgyűlés napirendjén, annál kevesebb köze van annak magához Magyarországhoz. *Méray Tibor* újságíró, aki 1956 novemberében Jugoszlávián keresztül Nyugatra menekült, még 1958-ban felhívta a figyelmet arra, hogy annak mértékében, ahogy fokozódott a magyarországi események iránti nemzetközi figyelem, úgy vesztették el azok a sajátosan magyar jellegüket, s Magyarország, a „budapesti ősznek” köszönhetően még inkább úgy tűnt a világ szemében, mint egy gyalogos a „nemzetközi sakktáblán”.⁴¹

Epilógus

A propagandaeszközök használatának megvannak a maguk korlátai. Bár a „harmadik világban” való befolyásért folytatott versengés

⁴⁰ ГАЙДУК 2012, 229.

⁴¹ МЕРАЙ 2007, 133.

politikai-ideológiai feladatai 1962–1963 után sem veszítették aktualitásukat, a Szovjetunió agresszív politikájának demonstrálására az „1956-os magyar őszi” példája vesztett az erejéből, s a Kádár-rendszer fejlődésének mértékében maga a történelem puhította meg azt. Annak ellenére, hogy a magyar válság, mint nemzetközi jelentőségű esemény az 1960-as évek elejére véglegesen lezárult, ami leginkább abban mutatkozott meg, hogy 1962-ben levették a „magyar kérdést” az ENSZ Közgyűlésének napirendjéről, 1956 október–novemberének magyar antitotalitárius forradalma az azt követő generációk számára örökbecsű történelmi tapasztalat forrásává vált. Nem úgy hagyott nyomot a magyar történelmi emlékezetben, mint a két szuperhatalom világ feletti befolyásért zajló küzdelmének másodrendű eszköze, hanem mint „magyar nemzeti tragédia”, amely méltó helyet foglal el az ezeréves magyar nemzeti történelemben. Október 23-át a kommunizmus bukásakor, az 1989–1990. évi magyarországi rendszerváltoztatás idején törvényben nyilvánították Magyarországi nemzeti ünnepévé.

Oroszból fordította és szerkesztette: Seres Attila

Felhasznált irodalom

Felhasznált levéltári források

Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ)

Ф. 047. Оп. 3. П. 52. Д. 17.

Ф. 047. Оп. 3. П. 60. Д. 17.

Ф. 047. Оп. 4. П. 60. Д. 23

Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ)

Ф. 3. Оп. 12. Д. 925.

Ф. 5. Оп. 49. Д. 2.

Ф. 5. Оп. 49. Д. 3.

Ф. 52. Оп. 1. Д. 555.

Ф = Фонд

Оп = Опись

П = Папка

Д = Дело

Лл = Листы

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-J-1-j (KÜM TÜK-iratok), Szovjetunió 1945–1964

Publikált források

ICJ 1957 = *The Hungarian Situation and the Rule of Law*. Published in English, German, French and Spanish. The Hague, International Commission of Jurists, 1957.

FRUS 1993 = *Foreign Relations of the United States. 1958–1960*. General Editor: LaFantasie, Glenn W. Volume X. Part 1. Eastern Europe Region, Soviet Union, Cyprus. Washington, United States Government Printing Office, 1993.

REPORT 1957 = *United Nations. Report of the Special Committee on the Problem of Hungary. General Assembly. Official Records: Eleventh Session. Supplement No. 18. (A/3592)* New York, United Nations, 1957.

UNITED NATIONS 1957 = *United Nations. Resolutions adopted by the General Assembly from 10 to 14 September during its Eleventh Session*. New York, United Nations, 1957.

YEARBOOK 1958 = *Yearbook of the United Nations 1958*. New York, United Nations, 1958.

АРТИЗОВ – ФЁЛЬДЕШ 2012 = *Советско–венгерские экономические отношения 1948–1973. Документы*. Отв. ред.: АРТИЗОВ, Андрей – ФЁЛЬДЕШ Дьердь. Международный фонд «Демократия», Москва, 2012.

ТОМИЛИНА 2013 = *Наследники Коминтерна. Международные совещания представителей коммунистических и рабочих партий в Москве (ноябрь 1957 год)*. Отв. ред.: ТОМИЛИНА, Наталья. РОССПЭН, Москва, 2013.

ФУРСЕНКО 2003 = *Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Том 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы*. Глав. ред.: ФУРСЕНКО, Андрей. РОССПЭН, Москва, 2003.

ЮРАСОВ – СТЫКАЛИН 2023. = *Встречи и переговоры на высшем уровне руководителей СССР и Венгрии. 1957–1964. Сборник документов*. Отв. ред.: ЮРАСОВ, Андрей. Вступительная статья и комментарии: СТЫКАЛИН, Александр. Кучково поле Музеон–Ретроспектива, Москва, 2023.

Szakirodalom

BÉKÉS – KECSKÉS D. 2006 = *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia*. Szerk.: BÉKÉS Csaba – KECSKÉS D. Gusztáv. Magyar ENSZ Társaság, Bp., 2006.

- BORHI 1994 = BORHI László: *Az Egyesült Államok és a szovjet zóna, 1945–1990*. Historia – MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1994.
- BORHI 2004 = BORHI László: „We Hungarian Communists are Realists”. János Kádár’s Foreign Policy in the Light of Hungarian–US Relations, 1957–1967. *Cold War History*, 2004/2. 12–24.
- BORHI 2012 = BORHI László: Kádár és az Egyesült Államok. *Múltunk*, 2012/1. 35–74.
- CALHOUN 1991 = CALHOUN, Daniel Fairchild: *Hungary and Suez, 1956. An Exploration of who Makes History*. Lanham, University Press of America, 1991.
- CONGDON – KIRÁLY 2002 = *The Ideas of the Hungarian Revolution, Suppressed and Victorious, 1956–1999*. Edited by: CONGDON, Lee W. – KIRÁLY Béla. New York, Columbia University Press, 2002.
- KECSKÉS D. 2025 = KECSKÉS D. Gusztáv: *Globális humanitárius akció a hidegháború idején. Az 1956-os magyar menekültek nemzetközi befogadása*. Bp., HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2025.
- KECSKÉS D. – SCHEIBNER 2022 = *Egy világraszóló történet. Az 1956-os magyar menekültválság kézikönyve*. Szerk.: KECSKÉS D. Gusztáv – SCHEIBNER Tamás. Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022.
- KIRÁLY 2001 = KIRÁLY Béla: Az ENSZ és a magyar forradalom. In: Király Béla – Congdon, Lee W. (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltérésük és győzelmük (1956–1999)*. Bp., Atlanti Kiadó, 2001. 139–143.
- LIDEGAARD 2000 = LIDEGAARD, Bo: *A legmagasabb ár. Povl Bang-Jensen és az ENSZ 1955–1959*. Bp., Magyar Könyvklub, 2000.
- NAGY 2005 = NAGY András: *A Bang-Jensen-ügy. ’56 nyugati ellENSZélben*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 2005.
- NAGY 2020 = NAGY András: *Halálos együttérzés. A „magyar ügy” és az ENSZ 1956–1963*. Bp., Kossuth Kiadó, 2020.
- NAGY 1996 = Magyar–amerikai diplomáciai jegyzékváltás 1958 őszén. Közli: NAGY Miklós. *Múltunk*, 1996/1. 223–236.
- RAINER M. 1994 = RAINER M. János: Hruscsov Budapesten, 1958. április. Egy látogatás anatómiája. *Budapesti Negyed*, 1994/2. 159–191.
- SIPOS 2012 = SIPOS Levente: Az 1963-as általános közkegyelem. *Múltunk*, 2012/2. 150–190.
- WENCZ 2019 = WENCZ Balázs: Nyikita Szergejevics Hruscsov 1958. április 8-i tatabányai látogatása. *ArchívNet*, 2019/1.

ГАЙДУК 2012 = ГАЙДУК, Илья: *В лабиринтах холодной войны. СССР и США в ООН 1945–1965 гг.* Российская академия наук, Институт всеобщей истории РАН, Москва, 2012.

МЕРАИ 2007 = МЕРАИ Тибор: *13 дней. Имре Надь и венгерская революция 1956 года.* Логос, Москва, 2007.

НОВОЕ ВРЕМЯ 1963 = Конец «венгерского вопроса» (к упразднению поста представителя по венгерскому вопросу ООН). *Новое время*, 18 января 1963 г. 2.

СТЫКАЛИН 2016 = СТЫКАЛИН, Александр: К истории решения одной международной проблемы. Венгерские беженцы и мировое сообщество, 1956–1957. // СТЫКАЛИН, Александр: *Венгерский кризис 1956 года в исторической ретроспективе.* Русский фонд содействия образованию и науке, Москва, 2016. 287–340.

СТЫКАЛИН 2017 = СТЫКАЛИН, Александр: «Дело Имре Надя» в контексте советско-югославских и венгеро-югославских отношений 1950-х годов. // Данченко, Сергей (Отв. ред.): *Славяне и Россия в системе международных отношений.* Российская академия наук, Институт славяноведения, Москва, 2017. 275–295.

СТЫКАЛИН 2022 = СТЫКАЛИН, Александр: Венгерский кризис осени 1956 г. и дискуссии в ООН. *Славяноведение*, 2022/3. 32–51.

СТЫКАЛИН 2023 = СТЫКАЛИН, Александр: Обсуждение «венгерского вопроса» в ООН и проблемы выхода Венгрии из внешнеполитической изоляции (1957–1963 гг.). *Славянский альманах*, 2023/1–2. 100–131.

СТЫКАЛИН – ДЖАЛИЛОВ 2022 = СТЫКАЛИН, Александр – ДЖАЛИЛОВ, Теймур: «Думать, что коммунистическое общество будет в пределах границ Советского Союза – это значит ничего не понимать о коммунизме». Неопубликованные выступления Н. С. Хрущева в Венгрии (апрель 1958 г.). *Славянский альманах*, 2022/1–2. 389–419.

MEZEI BÁLINT
AZ ALEPPÓI „ASZAD HADMÉRNÖKI AKADÉMIA”
LÉTREHOZÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI A SZOVJET TÖMB
KÖZEL-KELETI SZEREPVÁLLALÁSÁNAK
KONTEXTUSÁBAN

A jóm kippúri háború következményei

Az 1973-as, negyedik arab–izraeli, az úgynevezett jóm kippúri háború jelentősége – a konfliktus következményeit, a világgazdaságra és a bipoláris versengés erőviszonyaira gyakorolt hatásait tekintve egyaránt – korszakosnak nevezhető. *Enver Szadat* egyiptomi és *Háfez el-Aszad* szír elnök eredeti szándékaik szerint az 1967-es „hatnapos” háborút megelőző határok mögé kívánták visszakényszeríteni a zsidó államot. Az újabb háborút – katonai értelemben bizonyosan – ismét Izrael nyerte meg, bár a hadműveletekben közvetlenül részt vevő felek mindegyike igyekezett a saját sikereként beállítani az összecsapások eredményeit. Az izraeli diadal nemzetközi horderejét csak növelte a meglepetésszerű egyiptomi–szír offenzíva feltartóztatása, majd az északi és a déli fronton megindított ellentámadás látványos harcászati sikere. Előbb a Golán-fennsíkron szorították vissza a szír alakulatokat, eljutva egészen Damaszkusz előteréig, majd *Ariél Sárón* tábornok vezetésével az izraeli erők átkeltek a Szezi-csatornán és tüzérségi lőtávolságon belül álltak meg Kairó előtt.¹ *Rostoványi Zsolt* azonban rögzíti, hogy a nagyjából három hétig tartó háború politikai győztesei az arab országok voltak, közülük is leginkább a kőolaj-kitermelő államok, amelyek még a harcok elcsendesülése előtt döntöttek az „olajfegyver” bevetéséről. Az olajárak drasztikus megemelése ugyanis rövid távon súlyos gazdasági válságba taszította az Izrael mellett felsorakozott nyugati, többségükben olajimportőr centrumországokat. A kárukra alkalmazott olajembargó csak az egyik fegyver volt az Öböl-országok arzenáljában. Hatékonyan szűkítették Izrael diplomáciai mozgásterét, amely az októberi háborút követő periódusban szinte teljesen elszigetelődött, tekintve, hogy az arab világ államain kívül a fejlődő országok többsége is megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Tel-Avivval. A háború egyszersmind az 1967 óta nemzetközi problémaként kezelt palesztin kérdésre is (még erősebben) ráirányította a világ figyelmét.²

¹ ROSTOVÁNYI 2011, 181.; J. NAGY 2006, 110–111. A témához bővebben: J. NAGY – AL-NAGGAR 2020.

² ROSTOVÁNYI 2011, 174–175.; J. NAGY 2006, 115–121.

A gyorsan kibomló közel-keleti események – egyebek mellett – a szovjetek két addigi térségbeli partnerországának, az 1958–61 között uniót alkotó Egyiptom és Szíria egymástól való eltávolodásához vezettek. Kairó, amely 1971-ben másfél évtizedre szóló barátsági és együttműködési szerződést kötött a Szovjetunióval, mindössze három esztendővel később már egyértelműen Washington felé fordult, ami az egyiptomi–amerikai barátsági és kooperációs nyilatkozat kiadásában manifesztálódott.³ A szovjet tanácsadókat 1972-ben kiutasító Szadat 1976 márciusában felmondta a Moszkvával kötött barátsági szerződést, emiatt az 1950-es évek óta fennálló és megtorpanásokkal bár, de dinamikusan bővülő egyiptomi–szovjet kapcsolatok is megszakadtak, legalábbis egy időre. Szadat 1977 novemberében beszédet mondott a Knesszetben, majd a következő év szeptemberében az egyesült államokbeli Camp Davidben *Menáhem Begin* izraeli miniszterelnökkel megkötötte a két ország viszonyát rendezni hivatott, a gyakorlatban két keretmegállapodáson nyugvó békeegyezményt. A békeszerződést 1979-ben írták alá Washingtonban, ám az csupán az egyiptomi–izraeli különbékéről, s nem egy átfogó közel-keleti rendezésről szólt, szemben az eredeti „szadati” koncepcióval. Noha Kairó visszakapta a zsidó állammal vívott háborúk során elveszített területeit, a Gázai övezet kivételével, korábbi szövetségesei az „arab ügy” elárulásával vádolták, embargóval sújtották és felfüggesztették tagságát az 1945-ben alapított Arab Ligában, melynek székhelyét az egyiptomi fővárosból Tuniszba helyezték át.⁴ Egyiptom elvesztésével a Szovjetunió és a KGST-tagok legfontosabb közel-keleti szövetségese, sőt, hídfoállása a Szíriai Arab Köztársaság (SZAK) lett. *J. Nagy László* mindezt kiegészíti annyival, hogy Moszkva a felbolydult és megosztott arab világon belül továbbra is stabilan számíthatott Irakra, Líbiára és a Palesztin Felszabadítási Szervezetre.⁵

Szíriai modernizáció a keleti blokk segítségével

A SZAK és a KGST-tagok '50-es évek második felében megindult közeledése, majd a '60-as és a '70-es évtizedben kibontakozó gazdasági és kereskedelmi együttműködése nem kizárólag az arab–izraeli háborúk és az azokban szembenálló felek szövetségkeresési stratégiájából, a bipoláris világrend közel-keleti geopolitikai kötöttségeiből következett. A szocialista félperiféria és az arab

³ ROSTOVÁNYI 2011, 182.

⁴ ROSTOVÁNYI 2011, 183–184.; J. NAGY 2017, 191–194.

⁵ J. NAGY 2006, 112.

periféria kooperációját az 1945–49 között szovjetizált közép-kelet-európai országok külső finanszírozási kitettségéből (devizaéhség) fakadó folyamatos exportkényszer is motiválta. A szír fél tehát a saját hadserege különböző fegyvernemi – az elérhető nyugati hadiipari gyártmányok, berendezések mellett leginkább a Varsói Szerződés (VSZ) országaiból származó (ott előállított, vagy egy másik VSZ-ország által reexportált) fegyverek, gépek, híradástechnikai berendezések stb. beszerzése útján történő – fejlesztéseinek gyakorta hangoztatott kívánalmán túl egy átfogó, a civil ipara, valamint munkaerejének javát foglalkoztató agráriuma széles spektrumát érintő industrializációs és modernizációs programot is hirdetett. Ennek megvalósításához külső segítségre volt szüksége, és partnerre talált a szovjetek által kényszerszövetségekbe (KGST, VSZ) tagozott közép-kelet-európai országokban. Utóbbiak szovjet mintára szervezett, centralizált, tervlembontásos/tervutasításos gazdaságirányítása, a bilaterális tárgyalásokat többnyire megkönnyítő ágazati minisztériumai, azok apparátusa és háttérintézményei, azonfelül állami monopóliumként működtetett külkereskedelme, a világpiacinnál kedvezőbb áron elérhető ipari termékei, illetve bizonyos licencek, technológiák valamely formában ellentételezett átadására mutatott hajlandóságuk Szíria számára az 1946 előtti (gyarmati) korszakból megörökölt nyugati (elsősorban francia és brit) függés leépítésének lehetőségét villantotta fel.

A pánarab nacionalizmus és az arab szocializmus eszméit hirdető, idővel hatalmi helyzetbe került irányzatok – az egyiptomi násszerizmus és a szíriai baaszizmus – nem kívánták teljesen felszámolni nyugati kapcsolataikat, markánsan antiimperialista (és anticionista) jellegük folytán mégis inkább a Szovjetunióhoz húztak,⁶ melynek külpolitikája a *Sztálin* 1953. márciusi halálát követő, relatíve rövid időszakban számottevő változáson ment keresztül.⁷ A világpolitikát kettő, egymással feloldhatatlan ideológiai ellentétben álló, homogén hatalmi tömb elkerülhetetlen háborús konfrontációjaként látó és láttató *Zsdanov*-doktrína fokozatos feladását egy némileg békésebb szuperhatalmi versengés követte. Ebbe beletartozott – a propagandacélokat is szolgáló űrprogramtól és egyéb technikai-technológiai innovációktól, a sporton, a művészeteken és a kultúrán át a kibővített állami szociálpolitikáig, a békés egymás mellett élés meghirdetésétől a posztkoloniális

⁶ ROSTOVÁNYI 2011, 130–131.

⁷ NIEDERHAUSER 2001, 305–306.

mozgalmak feletti befolyásszerzésig terjedő igen tág spektrumon elhelyezkedve – a hidegháború szinte valamennyi aspektusa.⁸

Az arab nacionalizmus szülőföldjének tekinthető Szíria 1920–44 között francia igazgatás alatt álló népszövetségi mandátumterület volt, majd 1946 áprilisában a francia és brit csapatok kivonulása nyomán nyerte el függetlenségét. A cseppfolyós uralmi viszonyokban erővel megkapaszkodó *Haszan as-Sisakli* ezredes 1954-ig katonai diktatúrát tartott fenn. A rezsim bukása a magyar–szír kapcsolatok szempontjából is vízváltástónak bizonyult, ugyanis ebben az évben nyitották meg a Magyar Népköztársaság damaszkuszi követségét és kereskedelmi kirendeltségét, *Bonyhádi Károly* ideiglenes ügyvivő, illetve *Fehér György* kereskedelmi tanácsos vezetésével.⁹ Az Egyesült Arab Köztársaság felbomlása után nem sokkal, 1963 márciusában a Baasz Párt (Arab Újjászületés Szocialista Pártja) került hatalomra, melynek balszárnya 1966 februárjában puccs-csal vette át az ország irányítását. Ezt követően a párt összarab vezetősége kettészakadt, és annak szervei – egymással ellenséges viszonyban – Damaszkuszban és Bagdadban működtek tovább. 1970 novemberében a Baasz Párt katonai szárnya hajtott végre sikeres államcsínyt, és 1971-ben az alavita származású Háfesz el-Aszad tábornok került az elnöki székbe, aki egészen 2000-ben bekövetkezett haláláig a SZAK államfője maradt. A közel négy évtizedre berendezkedett, a Baasz Párt hegemoniájára épülő hatalmi struktúra¹⁰ egyik fontos szintjeként 1972-ben megszervezték a Szír Kommunista Pártot is soraiban tudó baaszista irányítású Nemzeti Haladó Frontot.¹¹ 1973-ban új alkotmányt fogadtak el, amely Szíriát demokratikus köztársaságként, népi és szocialista államként határozta meg.¹²

A magyar–szír katonai együttműködés kibővülése

Az izraeli, szovjet és amerikai részről egyaránt nukleáris fegyverek bevetésével (is) fenyegető jóm kippúri háború második szakaszában, az 1973. október 9-én a Golán-fennsíkon megindított izraeli ellentámadás másnapján Aszad és környezete azonnali segítséget

⁸ KALMÁR 2014, 83–85.

⁹ MNL OL XIX-J-5-a 12. doboz (Damaszkuszi nagykövetség 1954–1960). *Bonyhádi Károly kihelyezése*. 1954. május 28. Vö.: BARÁTH–GECSÉNYI 2015, 149.; J. NAGY 2006, 34.

¹⁰ CSIKI – GAZDIK 2013, 43.

¹¹ J. NAGY 2017, 175.

¹² MNL OL XIX-J-1-j – 1973 (Szíria) – 98. doboz. 00644/2. sz. dokumentum. *Szíria új alkotmánya*. Damaszkusz, 1973. február 27. Írta: *Veres János* nagykövet, aki 1971–1975 között teljesített szolgálatot Szíriában. BARÁTH – GECSÉNYI 2015, 291.

kértek a keleti blokk országaitól – kivéve Romániától¹³ – azok Damaszkuszba akkreditált nagykövetein keresztül, a kubaiak egy páncélos ezred teljes személyi állományát, s rajtuk kívül tíz tapasztalt pilótát is a szírek rendelkezésére bocsájtottak.¹⁴ A Magyar Népköztársaság – reagálva a szír államfő 1973. október 10-i sürgős kérésére – a sebtében felállított szovjet légihídon kertesztül leszállított, illetve október 23-án és 27-én átadott 12 db (F13 specifikációjú) MiG–21 katonai repülőgépet, 90 db T–54A típusú közepes harcokcsit, illetve különféle lőfegyvereket és lőszereket mintegy 510 millió forint összértékben.¹⁵ A Honvédelmi Minisztérium (HM) előterjesztésére a Honvédelmi Bizottság 1974. február 28-i 7/246/74. számú határozatában úgy rendelkezett, hogy a kiszállított haditechnika értékének visszatérítését Szíriával rendezni kell. Az átadott fegyverek – még a határozat által engedélyezett maximum 20%-os műszaki értékcsökkenéssel számolva is – igen jelentős, minimálisan mintegy 9 millió amerikai dolláros tételt képviseltek, amelynek kétharmadát a harcokcsik és a repülőgépek ára tette ki.¹⁶ A magyar fél azonban nem tudta érvényesíteni szándékát, ezért – hasonlóan más KGST- és VSZ-tagokhoz, tekintettel a későbbi gazdasági-kereskedelmi és katonai kapcsolatok remélt alakulására – az 1973. októberi szállításokat a Minisztertanács 3028/1976. számú határozatának értelmében 1976. január 26-án térítésmentes segélynek minősítette.¹⁷ A szír Külügyminisztérium „az úgy ilyen formában való lezárására irányuló szándékát” már 1975. november 23-án kelt, 193/1/5/1/1975. számú szóbeli jegyzékében kifejezésre juttatta.¹⁸

¹³ Románia az 1967-es háború után nem szakította meg diplomáciai kapcsolatait Izraellel.

¹⁴ J. NAGY 2006, 110.

¹⁵ A témához lásd: GERMUSKA, 2018.

¹⁶ MNL OL XIX-J-1-j – 1975 (Szíria) – 126. doboz. 00170/29. sz. dokumentum. 1973. októberi szállítások. Tordai Jenő, a külkereskedelmi miniszterhelyettes feljegyzése Borbándi János, a minisztertanács elnökhelyettese, a Honvédelmi Bizottság elnöke részére. Bp., 1975. április 28.

¹⁷ MNL OL XIX-J-1-j – 1976 (Szíria) – 123. doboz. 0049/1. sz. dokumentum. *Térítésmentes segélyről Szíriának. Lázár György*, a minisztertanács elnöke.

¹⁸ A minisztertanácsi előterjesztést *Marjai József* államtitkár, a külügyminiszter első helyettese nyújtotta be 1976. január 22-én. A KÜM IX. területi főosztályán készített feljegyzésben (1976. január 2.) olvasható indokolás szerint: „Az 1973. októberi háború idején Szíriának teljesített katonai szállításaink ellenértékének rendezése még függőben van. A Szíriára nehezedő katonai és politikai nyomás, valamint az ország gazdasági helyzete folytán nem remélhető, hogy a szír kormány a belátható jövőben kiegyenlítő tartozását. Más szocialista országok hasonló katonai szállításaitak térítésmentes segélynek minősítették.” MNL OL XIX-J-1-j – 1976 (Szíria) – 123. doboz. 0049. sz. dokumentum. 1973. októberi katonai felszerelések szállítása (Szíriának). Január elején a damaszkuszi lengyel nagykövet a magyar külképviseletet 1975–79 között vezető

A negyedik arab–izraeli háborúban ismét megmutatkoztak a szembenálló országok eltérő társadalmi fejlettségéből fakadó, a hadműveletek alakulását végső soron eldöntő különbségek. Noha katonai síkon – a nagyarányú szovjet segítségnek köszönhetően – az egyiptomiak és a szírek is előreléptek 1967-hez képest, összességében újfent kudarcot vallottak a sokkal jobban szervezett, motiváltabb és krízishelyzetben is mindvégig kitartó izraeli hadsereggel szemben.¹⁹

Mint említettük, a '70-es évek közepén Egyiptom fokozatosan levált a Szovjetunióról, a SZAK azonban kitartott Moszkva mellett, bár az izraeli fronton elszenvedett vereség politikai-társadalmi terhet igyekezett hadseregének kifogásolható felkészültségű állományáról az állítása szerint a nyugati riválisoktól minőségben és hatékonyságban egyaránt elmaradó szovjet fegyverekre hárítani.²⁰

1974 júniusában *Richard Nixon* közel-keleti körútja alkalmával nemcsak Egyiptomba, hanem Szíriába is ellátogatott. Szemben Kairóval, a SZAK esetében ez biztosan nem jelentett teljes orientációváltást, amit az is bizonyít, hogy alig pár hónappal korábban, 1974 tavaszán a szír Honvédelmi Minisztériumból tapogatózó kérés érkezett a magyar szaktárcához. Azt kívánták elérni, hogy fogadják egy delegációjukat a Magyar Néphadsereg (MN) főiskolai szintű katonai-műszaki oktatási rendszerének tanulmányozása céljából. A szírek a tapasztalatszerzésen túl a számukra megnyitható segítség mértékének és a magyar fél kooperációs hajlandóságának feltérképezésére is törekedtek. A *Said Tayan* altábornagy vezette katonai küldöttség 1974. április 7–20. között folytatott tárgyalásokat Magyarországon, s ezalatt felkereste a

Szikra Lászlónál afelől érdeklődött „[...] hogy az októberi szállítások ügye hogyan rendeződött köztünk és a szírek között, mert a kérdést ők is rendezni kívánják, és figyelembe szeretnék venni a szocialista országok tapasztalatait.” MNL OL XIX-J-1-j – 1976 (Szíria) – 123. doboz. 0049/2. sz. dokumentum. 1973. októberi katonai szállítások. (A szíriai KÜM köszönő jegyzéke.). Illetve lásd: BARÁTH – GECSÉNYI 2015, 270. Szikrát 1976. március 16-án félórás találkozára fogadta *Mahmoud al-Ayoubi* szír miniszterelnök (1972–76), aki „köszönettel nyugtázta” a magyar kormány döntését. MNL OL XIX-J-1-j – 1976 (Szíria) – 123. doboz. 0049/4. sz. dokumentum. Szikra március 27-én bemutatkozó látogatást tett Tlassz-nál, aki a magyar kormánydöntést „*nagylelkű baráti gesztusnak*” nevezve többször is kifejezte köszönetét. MNL OL XIX-J-1-j – 1976 (Szíria) – 123. doboz. 0049/5. sz. dokumentum.

¹⁹ J. NAGY 2006, 111.

²⁰ Így tett például Naji Jamil tábornok, a szír légierő parancsnoka (1971–76), aki a Nemzeti Haladó Front Központi Vezetőségének november 21-én kezdődött ülésén „[...] erősen kifogásolta a Szovjetuniótól és a szocialista országoktól kapott repülőgépek és harcokcsik minőségét és állapotát.” MNL OL XIX-J-1-j – 1973 (Szíria) – 98. doboz. 005090. sz. dokumentum. *Haladó Nemzeti Front helyzete.* Írta: Veres János. Damaszkusz, 1973. december 12. Vö. az ötödik arab–izraeli háborúval: KOLOZSVÁRI 2020, 60–61.

budapesti székhelyű Zalka Máté Katonai Műszaki Főiskolát (ZMKMF), megismerkedve annak képzési struktúrájával és oktatási laborjainak felszereltségével.²¹ A szírek nem véletlenül látogattak el a ZMKMF-re, ugyanis a jóm kippúri háború tanulságaiból kiindulva új alapokra kívánták helyezni katonai műszaki felsőoktatásukat, s erre a célra a „zalkás” tudásbázist szemelték ki. Mindebből arra következtethetünk, hogy egy nyilvánvalóan stratégiai jelentőségű nemzetvédelmi kérdésben nem közvetlenül Moszkvához, hanem a VSZ keretein belül a szovjetekkel szorosan együttműködő másik „baráti” országhoz fordultak segítségért. Ennélfogva a háborús vereség szülte csalódottság és a szovjet fegyverszállítások átmeneti felfüggesztésének²² turbulens időszakában elkerülték, hogy ismét a brezsnyevi vezetéshez folyamodjanak támogatásért.

Az aleppói „Aszad Hadmérnöki Akadémia” létrehozása és a magyar tanácsadói csoport szerepe

A magyar–szír katonai együttműködés perspektíváinak áttekintésére 1974 nyarán magyar szakértői csoport utazott Damaszkuszba. A delegációt *Sárdy Tibor* vezérőrnagy, a Haditechnikai Intézet parancsnoka vezette. Tagjai voltak még *Mészáros Tibor* ezredes, *Zsingor Ádám*, az IPARTERV mérnöke, *Gálszécsy András*, a TESCO²³ főosztályvezetője, *Csombok Rezső* alezredes, az anyagtervezési csoportfőnökség főtisztje, *Mosoni József* őrnagy és *Bényei Emil* kinevezett polgári alkalmazott (mindketten oktatástechnikai szakértők), továbbá *Práczky István* alezredes, tolmács, illetve *Harangozó László* a Technika Külkereskedelmi Vállalat (TKV) damaszkuszi képviselője. Az intenzív tárgyalások egyik szünetében a magyar félnek megmutatták az Aleppó városának határában létesíteni tervezett, akkor még Szír Hadmérnöki Főiskolaként emlegetett intézmény campusának kijelölt területét. A tárgyalások záráskordjaként aláírt megállapodás már 1974 őszén (!) induló képzéssel számolt, melynek megszervezéséhez a szírek magyar szakemberek – katonapedagógusok és a műszaki-természettudományos felsőoktatásban jártas, idegen nyelveket (orosz, angol, francia) úgyszintén ismerő civil előadók – kiküldését igényelték.²⁴

²¹ KOLOZSVÁRI 2020, 294.

²² MNL OL XIX-J-1-j – 1973 (Szíria) – 97. doboz. 001942/7. sz. dokumentum. *Szíria külpolitikai helyzete*. Damaszkusz, 1973. december 14. Írta: Veres János nagykövet.

²³ Budapesti székhelyű „Nemzetközi Műszaki-Tudományos Együttműködési és Tanácsadó Iroda”, amelyet 1962-ben alapítottak.

²⁴ KOLOZSVÁRI 2020, 294–295.

A magyar tanácsadói csoport létszáma később folyamatosan növekedett, elsőként a főiskola főigazgatója és kiképzési igazgatója munkájának támogatására érkezett egy-egy magyar szakértő-tanácsadó. A szír Honvédelmi Minisztérium 1974 szeptemberében kötött szerződést a TKV-val, melynek értelmében *Dr. Halász András* mérnök (mk.) ezredes és *Mosoni József* mk. alezredes november közepén utaztak ki Aleppóba, ahol időközben kezdetét vette az első évfolyam – átmeneti helyszínen, laktanyai körülmények közepette folyó – oktatása. Nem sokkal korábban Halász és Mosoni a magyar HM fedőszerveként működő TKV-hoz kerültek tartós vezénnyelssel.²⁵

Musztafa Tlassz, a szíriai fegyveres erők főparancsnok-helyettese, szír honvédelmi miniszter 1975 októberének közepén Moszkvában tárgyalt *Andrej Gromiko* külügyminiszterrel és *Andrej Grecko* marsallal, a szovjet honvédelmi miniszterrel.²⁶ Röviddel azután Budapestre repült, és október 26-tól 31-ig Magyarországon tartózkodott.²⁷ Ekkor írták alá a későbbiekben már „Aszad Hadmérnöki Akadémia” nevet viselő főiskola létrehozásáról szóló államközi szerződést, amelyet formálisan a két HM kötött, és a szakminiszterek szignálták. A Tlassz látogatásáról készült jelentésben a következőket olvashatjuk: „*A Honvédelmi Bizottság felhatalmazása alapján tárgyalást folytattunk a Szíriában létrehozandó hadmérnöki főiskola létrehozásában való közreműködésünkről. A kérdésben megegyezés született, és az erre vonatkozó államközi megállapodást aláírtuk, amelyben vállaltuk a főiskola megtervezését 1,4 millió angol fontért. Aláírásra került az ezzel kapcsolatos magánügyi szerződés is. Tárgyaltunk a létrehozandó iskola felszerelésében, megszervezésében, oktató-tanácsadó személyzet rendelkezésre bocsátásában való segítségnyújtó munkáról is, melynek realizálása során a szír fél további megrendeléseket helyezett kilátásba (felszerelés, oktató-kiképzési eszközök stb.) Az iskola tervezésén túlmenően a szír fél érdeklődést mutat különféle gyártmányú haditechnika, rádió-felderítő eszközök, kiképzési segédeszközök, komplett lőtér-berendezések vásárlásában, valamint szír szakemberek magyarországi felsőfokú képzésében. Megbeszélésünk során – együtt a Külkereskedelmi Minisztérium illetékes vezetőivel – kifejeztük készségünket a szír fél által felvetett valamennyi kérdés alapos megvizsgálására és kölcsönösen elfogadható feltételek mellett, az általunk gyártott és átadható eszközök szállítására. Kértem, hogy ezirányú kérdéseiket*

²⁵ KOLOZSVÁRI 2020, 296–298.

²⁶ NÉPSZABADSÁG, 1975. október 16. 2.

²⁷ NÉPSZABADSÁG, 1975. október 28. 4.; NÉPSZABADSÁG, 1975. november 1. 3.

pontosan, konkrétan fogalmazva kapjuk meg, hogy annak alapján elvégezhezzük a szükséges érdemi munkát. Összefoglalva [...] megeremtődtek az alapjai, mindkét fél számára elfogadható feltételek mellett, a további katonai, gazdasági kapcsolatainknak.”²⁸

A magas szintű egyeztetések később is folytatódtak,²⁹ közte több katonapolitikai tematikájú egyeztetéssel. A bilaterális kapcsolatok egyik kiemelkedő eseményeként Aszad 1978. november 29-én háromnapos magyarországi látogatásra érkezett,³⁰ s az államfői vizit hivatalos programjába beillesztették a ZMKMF megtekintését is. A vonatkozó jelentés szerint a szír elnök „[...] különös érdeklődést tanúsított a bemutatott rádió, rádiótechnikai felderítő eszközök; a repülésbiztonsági technikai rendszer, valamint az egészségügyi eszközök iránt. A kíséret tagjai ezen kívül nagy érdeklődéssel tanulmányozták az elektromos kiképzési eszközöket. A vendégek tájékoztatást kaptak az MN tisztképzésének, a tisztképzés irányításának a rendszeréről, a ZMKMF profiljáról, a magyar tervezésben épülő aleppói főiskolával való funkcionális hasonlóságról.”³¹

Aszad szíriai látogatásra invitálta Czinege Lajost, aki ennek 1979. február 17–21. között tett eleget, s ekkor felkereste az aleppói főiskolán tevékenykedő magyar tanácsadói csoportot is.³² A főtanácsadói teendőket 1979 szeptemberétől Dr. Kolozsvári Sándor mk. ezredes látta el, aki a misszió élén állt egészen a magyar katonai szakértők 1983 augusztusában történt hazarendeléséig. Dr. Halász András 1976 májusában közúti balesetben életét veszítette, a helyére kinevezett Dr. Jászi Brúnó mk. alezredest pedig – a szírek kezdeményezésére – 1978-ban visszahívták.³³ Az 1978/79-es tanévben ideiglenes megbízással Dr. Csányi Lajos mk. ezredes, az Akadémia Gépészmérnöki Karának vezető tanácsadója (1976–81)

²⁸ MNL OL XIX-J-1-j – 1975 (Szíria) – 126. doboz. 004608/11. sz. dokumentum. *Jelentés a szír honvédelmi miniszter vezette katonai küldöttség magyarországi látogatásáról.* Írta: Czinege Lajos honvédelmi miniszter a Minisztertanács számára. Bp., 1975. november 5.

²⁹ J. NAGY 2017, 224.

³⁰ J. NAGY 2017, 182–183.

³¹ MNL OL XIX-J-1-j – 1978 (Szíria) – 128. doboz. 003575/146. sz. dokumentum. *Feljegyzés Hafez al-Asszad, az Arab Újjászületés Szocialista Pártja főtitkára, a SZAK elnöke 1978. II. 30-i katonai programjáról.* Írta: Reményi Gyula vezérőrnagy, vezérkarfőnök-helyettes. Bp., 1978. december 1. Lásd még: MNL OL XIX-J-1-j – 1978 (Szíria) – 128. doboz. 003576/52. sz. dokumentum. *Jelentés a Minisztertanácsnak Hafez al-Asszad, a szíriai Baath Part főtitkára és Szíria elnökének magyarországi látogatásáról.* Írta: Puja Frigyes külügyminiszter. Bp., 1978. december 15.

³² KOLOZSVÁRI 2020, 188–192.

³³ KOLOZSVÁRI 2020, 213–215.

látta el a főtanácsadói feladatokat is.³⁴ Halász és Kolozsvári a Szovjetunióban felsőfokú képzésben részt vevő magyar ösztöndíjasok legelső generációjához tartoztak, mindketten a leningrádi Híradómérnöki Akadémián végeztek, folyékonyan beszéltek oroszul és jó szovjet kapcsolatokkal rendelkeztek.³⁵

A '70-es évek vége a SZAK és a keleti blokk közötti sokrétű kooperáció csúcsideszakának tekinthető. 1980 októberében kötötték meg Moszkvában a szovjet–szír barátsági és együttműködési szerződést,³⁶ ami plasztikusan szemléltette Damaszkusz kitüntetett helyét és szerepét a Szovjetunió közel-keleti politikájában. A szovjet–szír reláció jelentősége a *Reagan*-adminisztráció idején csak tovább növekedett.

A bilaterális kapcsolatok válsága, a magyar katonai tanácsadók hazarendelése

A SZAK-nak – akár segélyként, tehát vissza nem térítendő támogatásként, akár kötött áron kemény valutáért, vagy éppen kedvező kamatozású, hosszú lejáratú államközi hitel terhére – nyújtott katonai segítség végső soron az egyes kelet-európai szocialista országok szíriai piaci pozícióit javította, bővítve exportlehetőségeiket. A ZMKMF mintájára szervezett és felépített „Aszad Akadémia” története sem értelmezhető a KGST-tagok Szíriát is magába foglaló közel-keleti katonapolitikai-külgazdasági paradigmáján kívül. Feltételezhető, hogy a befektetés közvetett és legalább középtávra prognosztizált megtérülésének lakmusza – a magyar fél előzetes várakozásai alapján – a konvertibilis devizában nyilvántartott kétoldalú árukereskedelem felfutása, s az ennek égisze alatt elnyert nagyértékű haditechnikai megrendelések lehettek volna.

A szovjet tömb európai államai tehát a devizatermelő gazdasági térfoglalásuk elősegítésének szándékával erősítették meg jelenlétüket a gyümölcsöző együttműködés lehetőségét ígérő fejlődő országokban, így a SZAK-ban is.³⁷ A teljes képhez hozzátartozik, hogy a „béketábor” tagjai sokszor egymással is versenyeztek a kapitalista világrendszer periferiáján, ottani jelenlétük mégis összhangban állt a szovjetek szilárd támogatását élvező, a „rubeldiplomáciából” profitáló, többnyire szocialista orientációjának tekintett

³⁴ KOLOZSVÁRI 2020, 219.

³⁵ KOLOZSVÁRI 2020, 129–130.; 289–293.

³⁶ J. NAGY 2017, 223.

³⁷ Vö.: FRANK 1977; BARBI 1985.

posztkolonialis-antiimperialista-nemzeti felszabadító mozgalmak alapvető (indusztrializációs és modernizációs) célkitűzéseivel.³⁸

Az áttekintett külügyi iratanyagból egyértelműen kiderül, hogy a magyar katonai tanácsadók hazahívását a szír fél fokozódó likviditási nehézségei, a nemzetközi arab közösségen belüli elszigetelődése,³⁹ valamint a '80-as években kibontakozó – egyebek mellett az Izraellel való diplomáciai kapcsolatok 1989. szeptemberi rendezéséhez vezető – magyarországi katonapolitikai-külgazdasági paradigmaváltás okozták.⁴⁰ Zsigmond Zoltán damaszkuszi nagykövet⁴¹ már az 1983-as éves beszámolójában félreérthetetlenül fogalmazott: „[...] A katonai gazdasági kapcsolatokban előrehaladás nem volt. A szír fél által korábban szorgalmazott rádióelektronikai szállításokra nem jött létre megállapodás. Az aleppói katonai főiskolán dolgozó magyar szakértők illetményproblémái, valamint a szír fél túlzott létszámemelési igényei miatt ez az együttműködési forma az 1982/83-as tanév végén megszűnik, és az összes szakértő hazatér.”⁴²

A konvencionális gazdaságpolitikai eszközökkel egyre nehezebben kezelhető adósságválságba sodródott államszocialista országok – így a Magyar Népköztársaság is – a biztos és rövid távon megtérülő szíriai tőkekihelyezésre cserélték le korábbi holisztikus piacszerzési stratégiájukat. Éppen erre utal a fent idézett nagyköveti beszámolóhoz fűzött minisztertanácsi titkársági megjegyzés is: „A gazdasági együttműködés tekintetében fő célunk az, hogy az exportot a fizetőképes kereslet szintjén tartsuk fenn. Szíria nehéz gazdasági helyzetében, amit az arab országokkal kapcsolatos problémák tovább súlyosbítanak, ez azt jelenti, hogy mindenekelőtt olyan üzleteket kell lebonyolítani, amelyek sem hosszú hitelt nem igényelnek, sem pedig hosszú felkészülést, speciális kivitel és jelentős importbefektetést nem jelentenek. Ez ugyanis növeli annak veszélyét, hogy az időközben változó szír igények, vagy fizetési lehetőség miatt meg nem térülő befektetésekre kényszerülünk. A katonai elektronika jellegzetesen ilyen terület volna. Kénytelenek vagyunk folyamatosan figyelemmel

³⁸ Vö.: LUGOSI 2020, 124.

³⁹ A SZAK, taktikai okokból, nem ítélte el egyértelműen a Szovjetunió „baráti segítségnyújtásának” nevezett afganisztáni intervenciót, inkább tartózkodó álláspontra helyezkedett. J. NAGY 2017, 203. A szovjet–szír kapcsolatokat azonban egyértelműen megterhelte a katonai beavatkozás, majd az azt követő tízéves megszállás. KOLONTÁRI 2010, 42.

⁴⁰ J. NAGY 2017, 255–258.

⁴¹ 1979–84 között damaszkuszi nagykövet. BARÁTH – GECSÉNYI 2015, 295.

⁴² MNL OL XIX-J-1-j – 1983 (Szíria) – 116. doboz. 004471. sz. dokumentum. Nagyköveti beszámoló. Írta: Zsigmond Zoltán. Damaszkusz, 1983. július 4. Vö.: J. NAGY 2017, 225.

*kísérni, hogy Szíria velünk szemben fennálló tartozásai egy adott időpontban ne jelentsenek túlzott kockázatot.*⁴³

Az átrendeződés folyamatára katalizátorként hatott a KGST-tagok ipari termékeinek és technológiai tudásának gyorsuló ütemű világszertei leértékelődése, a cserearányok drasztikus romlása.⁴⁴ Az „Aszad Akadémia” tanácsadói feladatait 1983 augusztusában a szovjetek vették át, ugyanakkor az 1974-ben kijelölt új campus kivitelezésének műszaki irányításáért a későbbiekben is az Általános Épülettervező Vállalat mérnökei feleltek. A '80-as évek végére azonban a magyarországi minisztériumi és vállalati (civil) kiküldöttekből álló szíriai „diaszpóra” gyors fogyásnak indult, majd a rendszerváltozás időszakában lényegében meg is szűnt.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Külügyminisztérium (KÜM) iratanyaga, titkos ügykezelési (TÜK) iratok

Sajtóforrások

NÉPSZABADSÁG = Népszabadság, 33. évfolyam

243. sz. (1975. október 16.)

253. sz. (1975. október 28.)

257. sz. (1975. november 1.)

Szakirodalom

BARÁTH – GECSÉNYI 2015 = BARÁTH Magdolna – GECSÉNYI Lajos (szerk.): *Főkonzulok, követek és nagykövetek, 1945–1990*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp. 2015.

BARBI 1985 = BARBI Balázs: A szocialista és a szocialista orientációjú országok gazdasági együttműködése. *Külgazdaság* 1985/11. 6–19.

CSIKI – GAZDIK 2013 = CSIKI Tamás – GAZDIK Gyula: Stratégiai törekvések a szíriai válság kapcsán I. *Nemzet és Biztonság* 2013/1–2. 42–65.

⁴³ MNL OL XIX-J-1-j – 1983 (Szíria) – 116. doboz. 004471/3. sz. dokumentum. *Hozzászólás Zsigmond Zoltán nagykövet beszámolójához*. Írta: Sömjén Tamás, a Minisztertanács Nemzetközi Kapcsolatok Titkárságának vezetője. Bp., 1983. szeptember 1.

⁴⁴ Vö.: GERŐCS – PINKASZ 2017, 27–30.

FRANK 1977 = FRANK, Andre Gunder: Long Live Transideological Enterprises! Socialist Economies in Capitalist International Division of Labour. *Economic and Political Weekly* 1977/6–8. 297–348.

GERMUSKA 2018 = GERMUSKA Pál: Magyar katonai segítségnyújtás az arab országoknak az 1973-as Jom Kippur háború idején. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp. 2018. 152–156.

GERŐCS – PINKASZ 2017 = GERŐCS Tamás – PINKASZ András: A KGST a vilárendszerben. Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. *Eszmélet* 113. (2017/1.) 15–36.

J. NAGY – AL-NAGGAR 2020 = J. NAGY László – AL-NAGGAR, Abdallah Abdel-Ati: *Az 1973-as arab–izraeli háború. Sajtó- és külügyi jelentések*. JATEPress, Szeged, 2020.

J. NAGY 2006 = J. NAGY László: *Magyarország és az arab térség. Kapcsolatok, vélemények, álláspontok 1947–1975*. JATEPress, Szeged, 2006.

J. NAGY 2017 = J. NAGY László: *Magyarország és az arab világ 1947–1989*. JATEPress, Szeged, 2017.

KALMÁR 2014 = KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Osiris, Bp. 2014.

KOLONTÁRI 2010 = KOLONTÁRI Attila: Az afganisztáni szovjet beavatkozás külső és belső körülményei. In: Dávid Ferenc – Kolontári Attila – Lengyel Gábor (szerk.): *Afganisztán 1979–89–99–2009*. MOSZT Könyvek 4. PTE BTK MOSZT, Pécs, 2010. 27–51.

KOLOZSVÁRI 2020 = KOLOZSVÁRI Sándor: *Magyar katonák Szíriában. Egy különleges misszió Aleppóban 1974–1983* (szerk. Mezei Bálint). Zrínyi, Bp. 2020.

LUGOSI 2020 = LUGOSI Győző: A bandungi szellem. *Eszmélet* 127–128. (2020/3–4.) 120–142.

NIEDERHAUSER 2001 = NIEDERHAUSER Emil: *Kelet-Európa története*. História – MTA Történettudományi Intézete, Bp. 2011.

ROSTOVÁNYI 2011 = ROSTOVÁNYI Zsolt: *A Közel-Kelet története 1918–1991*. Kossuth, Bp. 2011.

FISER BENCE

„NYINA ANDREJEVA NEM ENGEDHET AZ ELVEIBŐL”

EGY POLITIKAI BOTRÁNY SZEREPE A GORBACSOV-KORSZAKBAN (1985–1991)

1988. március 13-án a *Szovjetszkaja Rosszija* című lap közölte Nyina Andrejeva, egy leningrádi kémiantanár nő nyílt levelét „*Nem engedhetek az elveimből*” címmel.¹ A levél komoly politikai vihart kavart, ugyanis szokatlanul éles hangnemben bírálta a peresztrojkát, kritizálta a gorbacsovi reformok egyes elemeit, valamint szót emelt a történelmi múlt újraértelmezése ellen is. Nyina Andrejeva levele, bár kritikusan viszonyult a korszak reformprogramjához, a peresztrojkához, a főtitkár, Mihail Gorbacsov személyét *direkt módon* nem támadta. A levél megjelenésének az időzítése, a széles nyilvánosságban történő közlése mögötti politikai szándékok, valamint az arra adott reakciók egyaránt arra utalnak, hogy nem pusztán egy magánvélemény megnyilvánulásáról, hanem egy belső (párton belüli) hatalmi törésvonal manifesztációjáról volt szó. Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a Nyina Andrejeva-levél létrejöttének és nyilvánosságra kerülésének kontextusát, a dokumentum elemzését, valamint annak politikai vezetésre gyakorolt hatását.

Politikai háttér

Mihail Gorbacsov 1985-ös hatalomra kerülése fordulópontot jelentett a Szovjetunió történetében. A (párt)politikai életben rutinosnak tekinthető, a főtitkári tisztségbe meglehetősen fiatalon, 54 évesen kerülő Gorbacsovnak egy gazdasági nehézségekkel, külpolitikai elszigeteltséggel és társadalmi problémák sokaságával küzdő birodalom irányításával kellett szembenéznie. A főtitkár hatalomra kerülését követően beszédében „*a gazdasági mechanizmus és a vezetés rendszerének tökéletesítését, melynek elengedhetetlen része a szociálpolitika, a demokrácia és a társadalmi tudat erősítését, a rend, fegyelem és törvényesség megszilárdításának kérdését, valamint külpolitika terén a béke megőrzését*” tekintette fő célkitűzéseinek.² Gorbacsov (és támogatói köre) reformjai ekkor még nem egy

¹ A levél címe oroszul: *He могу поступаться принципами.*

² GORBACSOV 2013, 278. és GORBACSOV 1985, 8-9.

világosan körülhatárolt, átgondolt koncepciót tükröztek, mintsem inkább a korábbi „andropovi hagyomány” folytatását, ami a „rendcsinálás” szándékával nyilvánult meg (ilyen intézkedés volt például az alkoholelles-kampány).³ Sz. Bíró Gorbacsov kezdeti politikai intézkedései kapcsán használta a *gyorsítás* (*uszakorennyije*) fogalmát, miszerint a reformokat ekkor még úgy képzeltek el, mint „*valami alapvetően helyesnek a gyorsítását*”, de fontos megjegyezni, hogy a politikai szférát ezek az intézkedések nem érintették.⁴ Kenéz hasonló álláspontot foglalt el ebben a kérdésben, miszerint „*a rendszer lényegi elemei*” érintetlenek maradtak.⁵ Ebből a szempontból is jelentős eseményként definiálható *Anatolij Ribakov Az Arbat gyermekei* című regényének publikálása 1987-ben, melyre egy újabb gorbacsovi reform, a *nyilvánosság* (glasznoszty) időszakának az első nagyhatású műveként tekintettek.⁶ Ugyanebben az évben került sor a *nagy októberi szocialista forradalom* 70. évfordulójának megünneplésére, mely alkalomhoz kapcsolódó ünnepi beszédében Gorbacsov erőteljes kritikát fogalmazott meg *J. V. Sztálin* személyével kapcsolatban, felelőssé téve őt a Szovjetunió politikai és társadalmi struktúrájának eldeformálásért.⁷ Ugyanezen alkalommal hangzott el Gorbacsov részéről, hogy „*az átalakulás kontextusa a megszerzett ismeretekről függően folyamatosan tágu*”, mely utalás arra, hogy a főtitkár politikája a továbbiakban már korántsem csak a meglévő rendszer „megjavítására” irányult.⁸ A peresztrojktát leggyakrabban a konkrét tettek és politikai döntések hiánya miatt illették a kiritkával, ahogyan azt Szilágyi is megfogalmazta, ami a társadalom „gorbacsovi szomágiától” való elidegenedéséhez, egyúttal a pártfőtitkár „ellenzékének” polarizációjához is vezetett.⁹ Gorbacsov reformpolitikájának idővel számos kritikusa, majd később politikai ellenfele jelent meg a szovjet nyilvánosságban, éppen saját reformjának, a glasznosztynak köszönhetően, például *Borisz Jelcin*, aki elsősorban a reformok lassúsága miatt kritizálta őt, emellett azonban „váratlanul” a Szovjetunió helyzetét a reformoktól féltő, konzervatív politikai csoportok is támadásba lendültek, melynek első és legjelentősebb megnyilvánulása, a Nyina Andrejeva-levél volt.¹⁰

³ SZ. BÍRÓ 2003, 20.

⁴ SZ. BÍRÓ 2003, 22.

⁵ KENÉZ 2008, 341.

⁶ KRAUSZ–SZILÁGYI 1992, 260.

⁷ SZ. BÍRÓ 2003, 28.

⁸ GORBACSOV 1987, 56.

⁹ SZILÁGYI 1997. 30.

¹⁰ SZ. BÍRÓ 2003, 35.

A levél tartalma

Nyina Andrejeva főiskolai kémiantanárként dolgozott, mely a cikk központi narratíváját is meghatározta, ugyanis a szerző legfőbb kérdésfelvetése röviden úgy foglalható össze, *mit mondhat egy tanárnő a fiataloknak „az élet (a Szovjetunió) nagy dolgairól”*. A levél központi gondolata, hogy a reformok iránti nyitottság csak illúzió, ugyanis a nyilvánosság valójában egy támadás a szocialista rendszer fundamentumai ellen. A szerző megfogalmazásában a nyilvánosság egy paradoxon volt, ugyanis amellet, hogy a szovjet múlt megismerését, ezáltal az igazság feltárását szolgálta, ezáltal a rendszer alapját is megkérdőjelezte. Andrejeva nem tagadta a sztálini korszak hibáit és visszasságait, de elutasította annak egyoldalú elítélését, melynek kapcsán véleménye szerint árnyalt, dialektikus megközelítésre lett volna szükség. Andrejeva figyelmeztetett arra is, hogy a véleménypluralizmus következményeként megszűnhet a Szovjetunió ideológiai alapját alkotó egységes narratíva, melynek a társadalomra nézve káros következményei lehetnek.

Andrejeva levelében mondanivalójának alátámasztása céljából változatos retorikai eszközöket használt. Ilyen eszköznek tekinthető például a levél elején megfogalmazott pedagógiai szituáció, melyben Andrejeva a *peterhofi parkban* sétálva vitatkozik tanítványaival, ami a szerző témához viszonyuló személyességét, tanári szerepe pedig az oktatói felelősségét hangsúlyozta.¹¹ A szerző kitekintett történeti példákra (pl. a háborús veterán elbeszélése) is, Sztálin szerepét is történelmi kontextusban, a kortársak (például *W. Churchill*) véleménye tükrében értelmezte.¹² A *Satrov*-drámára vonatkozó kritikájában az ideológia és a művészet kapcsolatát elemezte.¹³ A szerző ellentétpárokat is használt levelében, *Prohanovra* hivatkozva („neoliberális” és „kozopolita”), mely ideológiai színezetet ad mondanivalójának.¹⁴ Végül, a szerző levele végén magától a főtítkártól, Gorbacsovról is idézett, mellyel a „legfelsőbb szintről” hitelesíteti saját mondanivalóját.¹⁵ A levél hangneme didaktikus, a szerző mondanivalóját példákkal (néha szubjektívekkel) támasztotta alá.

¹¹ GERE BEN 1988, 457.

¹² GERE BEN 1988, 461.

¹³ GERE BEN 1988, 459.

¹⁴ GERE BEN 1988, 465–466.

¹⁵ GERE BEN 1988, 470.

Miért kritizálta Andrejeva Gorbacsovot?

Andrejeva azt sugallta levelében, hogy a szovjet nyilvánosságban olyan „vadhajtások” jelentek meg, mint például az osztályharc létének megkérdőjelezése, amik szerint gyengítik a Szovjetunió ideológiai szilárdságát. Ez Andrejeva megfogalmazásában értelmezhető úgy is, miszerint Gorbacsov nyilvánosság politikája rombolta a (mindenkori) szovjet pártvezetés tekintélyét is.¹⁶ Andrejeva tiltakozott a sztálini korszak általános elítélése ellen, ami ellentmondott Gorbacsov egyik fő reformjának, ugyanis a múlt hibáinak feltárása a nyilvánosságnak mint reformnak a részét képezte.¹⁷ Az „ország ügyeiről való őszinte tájékoztatás” fontosságát Gorbacsov politikai önéletrajzában is a nyilvánosság egyik legfontosabb feladatának definiálta.¹⁸ Nem elhanyagolható szempont továbbá, hogy a Gorbacsov nyilvánosság politikája mögötti cél, a politikai, majd gazdasági reformok véghezviteléhez szükséges társadalmi támogatás és legitimitáció megszerzése volt. Andrejeva levelének több pontján utalt azokra az értelmiségiekre, akik szerint rossz irányba vitték a reformokat, őket illetve a *kozmpolita* és a *neoliberális* jelzőkkel, ezzel eltorzítva a szocializmus eszméjét.¹⁹ Ennek a támadásnak a célpontjai vélhetőleg többek között *A. Jakovlev* és *E. Sevardnadze* lehettek, akik Gorbacsov közvetlen támogatói és munkatársai voltak, megkérdőjelezve ezzel a főitkár támogatói körének hitelességét és alkalmasságát. Andrejeva figyelmeztetett a plurális vélemények megfogalmazásának veszélyeire, jelezve ezzel, hogy Gorbacsov reformjai eltávolodtak attól a „lenini-sztálini modelltól”, ami a Szovjetunió alapját és egyben összekötő erejét jelentette.²⁰

A levél hatása

A cikk az író (és esetleges megbízói) szándékának leginkább megfelelő időpontban jelent meg, ugyanis Gorbacsov másnap négynapos látogatásra utazott Jugoszláviába, indulás előtt pedig már nem volt módja olvasni Nyina Andrejeva levelét.²¹ A pártvezetést láthatóan meglepte a cikk megjelenése, ugyanis a *Pravdán* keresztül közölt ellenvélemény csak majdnem 1 hónappal később, április 5-én

¹⁶ GEREBEN 1988, 464.

¹⁷ GEREBEN 1988, 466.

¹⁸ GORBACSOV 2013, 293. és 307.

¹⁹ GEREBEN 1988, 465–466.

²⁰ GEREBEN 1988, 470.

²¹ TAUBMAN 2017, 342.

került publikálásra.²² A *PB (Politikai Bizottság)* 1988. március 24-i ülésén *V. Vorotnyikov* kifejtette, hogy a cikk a peresztrojka kritikájáról és az új vezetés elutasításáról szólt. A diszkusszió során fontos megállapítást tett *J. Ligacsov*, miszerint a „*PB-nek már nincs egységes véleménye*”, mely burkolt célzás volt a pártelit megosztottságára, illetőleg jelzésértékű abban a tekintetben, hogy a véleménypluralizmus megjelent a vezetésben is.²³ Másnap a *PB* tagjai támogatásukat fejezték ki a *Jakovlev* által írt ellenvélemény vonatkozásában, ugyanakkor felvetődött az ülésen a nyilvánosság kérdésének problematikája is, amely kapcsán többen kifejezték féltelmüket, miszerint a tömegkommunikációs eszközök szerepe és súlya egyre inkább nőtt a Szovjetunióban.²⁴ Nem elhanyagolható tény azonban, hogy válaszként egyhangú támogatása ellenére, a *PB* tagjai kezdetben szimpatizáltak a *Nyina Andrejeva* által írt cikk tartalmával, csak *Gorbacsov* nyomása miatt támogatták annak elítélését.²⁵

A levél megjelenésének jelentősége röviden abban foglalható össze, hogy először jelent meg a gorbacsovi reformpolitikát élesen bíráló vélemény a sajtóban, ami egyúttal azt is jelezte, hogy a főtitkár politikai ellenfelei nemcsak a reformokat sürgető, hanem az azokat túlzónak vélő politikai csoportokból is nyilvánosságot kaptak. Nem elhanyagolható szempont a levél hatásait vizsgálva, az az elsősorban kritikus értelmiségnek szóló üzenet sem, miszerint a nyilvánosság keretein belül Szovjetunió múltját nemcsak elítélni, hanem megvédeni is lehet.

Felhasznált irodalom

Publikált források

ЧЕРНЯЕВ–ВЕБЕР–МЕДВЕДЕВ 2008 = ЧЕРНЯЕВ, А. (рук. проекта) – ВЕБЕР А. – МЕДВЕДЕВ В.: *В Политбюро ЦК КПСС. По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова. (1985-1991).* Горбачев Фонд, Москва, 2008.

GEREBEN 1988 = GEREKEN Ágnes (szerk.): *Több fényt! Válogatás a glasznoszty sajtójából.* Téka, Budapest, 1988. 456–470.

GORBACSOV 1985 = GORBACSOV, Mihail: *A szocialista építés soron lévő feladatai.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1985.

²² GEREKEN 1988, 486.

²³ ЧЕРНЯЕВ–ВЕБЕР–МЕДВЕДЕВ 2008, 299.

²⁴ CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-SAHNAZAROV 2008, 301–302.

²⁵ CSERNYAJEV-MEDVEGYEV-SAHNAZAROV 2008, 305.

GORBACSOV 1987 = GORBACSOV, Mihail: *A nagy október útja. Az októberi forradalom győzelmének 70. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi ülés dokumentumaiból*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1987.

GORBACSOV 2013 = GORBACSOV, Mihail: *Szemtől szemben önmagammal – visszaemlékezések és töprengések*. Scholar, Budapest, 2013.

Szakirodalom

KENÉZ 2008 = KENÉZ Péter: *A Szovjetunió – A kezdetektől az összeomlásig*. Akkod, Budapest, 2008.

KRAUSZ–SZILÁGYI 1992 = KRAUSZ Tamás – SZILÁGYI Ákos (szerk.): *Oroszország és a Szovjetunió XX. képes történeti kronológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

SZ. BÍRÓ 2003 = SZ. BÍRÓ Zoltán 2003: Politikátörténeti vázlat a késői Szovjetunióról. In: KRAUSZ Tamás – SZ. BÍRÓ Zoltán (szerk.): *Peresztrojka és tulajdonátelyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban (1985-1991)*. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest. 2003. 11–51

SZILÁGYI 1997 = SZILÁGYI Ákos: „A Gorbacsov corporation”. *Kritika* 1997/10. 30–35.

TAUBMAN 2017 = TAUBMAN, William: *Gorbachev. His Life and Times*. Simon & Schuster, London. 2017.

VARGA BEÁTA

AZ UKRÁN TÖRTÉNELEM ÉRTELMEZÉSE, MINT A NEMZETTUDAT KIFEJEZÉSÉNEK EGYIK ESZKÖZE

Ormos Mária a „*Nemzettudat, nacionalizmus, rasszizmus*” című tanulmányában¹ kiemeli, hogy a nemzettudat kifejlesztésének egyik eszköze – az iskola, a sajtó és a kultúra mellett – a történelem értelmezése. A nemzettudat kialakulását akadályozó tényezőként említi meg, hogy az önkény a történelem folyamán visszatartotta az egyes államokat alkotó kisebb nemzeteket és nemzettöredékeket identitásuk megfogalmazásától.² 1945 után pedig a Szovjetunió befolyási övezetében nem lehetett helyük a nemzeti alapú vitáknak és a történelemben végrehajtott szelektálás következtében az egyes nemzeti történetekben gyökeres hamisítás történt.³

Az ukrán történelem értelmezése és az ukrán nemzettudat kialakulása, valamint az egységes ukrán államiság megteremtése hasonló nehézségekbe ütközött. Az egyes ukrán régiók ugyanis évszázadokon keresztül egymástól eltérő kultúrájú és politikai berendezkedésű államok kötelékébe tartoztak, ezért Kelet-, Nyugat- és Dél-Ukrajna a mai napig is jelentős különbségeket mutat. Valójában Ukrajna esetében általános értelemben állami történelemről nem beszélhetünk, ezért az ukránok történelme az egyes korszakokban az idegen államokban az őket ért történelmi és politikai hatásokat foglalja magába.⁴

A *peremvidéktől* (Ukrajna) az önálló ukrán állam létrejöttéig vezető hosszú történelmi folyamat során az ukrán régiók a hatalmi erőterek kettős, majd hármas perifériájává váltak⁵. A XVII. század közepéig a lengyel-litván hatás, illetve fennhatóság határozta meg az ukránok⁶ történelmét. A XVI–XVII. század fordulójáig a „kraj” terminusból származó „*Ukrajna*” a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség, majd 1569-től a Rzeczpospolita déli határvidékét,

¹ ORMOS 2012, 1–7.

http://www.grotius.hu/doc/pub/KBDHMHV/2012_152_ormos_maria_nemzettudat,%20nacionalizmus,%20rasszizmus.pdf (Letöltés: 2025. 07. 04)

² ORMOS 2012, 6.

³ ORMOS 2012, 4.

⁴ BOCSKOR 2009, 17.

⁵ KARÁCSONYI 2008, 191.

⁶ A 14–16. századi forrásokban – ZRODLA DZIEJOWE, 1878, 34. – „ruténeknek” vagy „ruszoknak” nevezték az egykori Kijevi Rusz dél-nyugati területein élő keleti szlávokat és a földjeiket „ukrajnai” területeknek, ami a korabeli értelmezésben valójában a határt vagy végeket jelentette. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ 1899, 229.

az ún. „végeket”, majd a XVII. század elejétől már egy konkrét földrajzi egységet, a Dnyeper középső folyása által határolt régiót, a mai Ukrajna központi részét foglalta magába. A korabeli lengyel forrásokban már tulajdonnévként használták az Ukrajna kifejezést: pl. „*falvak és városok Ukrajnában*” stb.⁷ Az itt élő lakosságot az „*ukrajnai*” jelzővel nevezték meg, ami azonban még mindig nem etnikai, hanem földrajzi illetve közigazgatási hovatartozást jelentett.⁸ Az 1654. évi *perejaszlavi egyezmény*⁹ értelmében a Zaporozsjei Had¹⁰ önkéntesen csatlakozott Oroszországhoz, de az ukrainai régiók birtoklásáért kirobbant orosz-lengyel konfliktust – „*kelet-európai harmincéves háború*”¹¹ – lezáró 1667. évi *andruszovói egyezmény* értelmében Nyugat-Ukrajna átmenetileg visszakerült a lengyel-litván államhoz. Lengyelország 1772–1795 közötti felosztását követően Ukrajna területén a *Romanov-* és a *Habsburg-dinasztia* osztozott¹², a Kárpátokon túli részek pedig a középkortól kezdve Magyarországhoz, illetve a Habsburgokhoz tartoztak. Dél-Ukrajnában, amelyhez a Krím-félsziget is tartozott, a 18. század végéig az oszmán uralom érvényesült, majd a sikeres orosz-török háborúk¹³ eredményeképpen az Orosz Birodalom kiterjesztette a határait a Fekete-tenger partvidékéig. A XX. század elejéig az Ukrajna terminus nem az egyetlen kifejezés volt a mai ukrán területekre vonatkoztatva és nem is volt hivatalos.¹⁴ Államként átmenetileg először 1917–1921 között tekintettek Ukrajnára, elsősorban az Ukrán Népköztársaságra, amely funkcióját csak 1991-ben, a szuverén ukrán állam megalakulásával nyerte vissza a terminus.

A nemzeti történelem megteremtése

A „nagyorosz” historiográfia megítélésében az „kisorosz” (ukrán) nép politikai „éretlensége” miatt egy szuverén ukrán államnak eleve nem

⁷ АРХИВ ЮЗР 1863, 4, 196–201.

⁸ АРХИВ ЮЗР 1861, 142.

⁹ ВОССОЕДИНЕНИЕ 1953, 406–414.

¹⁰ Az ukrainai régióból kiformalódó Hetmanátus hivatalos elnevezése a Zaporozsjei Had lett, amely terminus egyszerre jelölte a Romanovok szolgálatában álló 60 ezer fős kozák sereget és a kozákezekre mint adminisztratív egységekre épülő ukrainai közigazgatási rendszert.

¹¹ ГЕБЕИ 2001, 193–204.

¹² A XX. század elejéig Ukrajna területét a régió két nagyhatalma birtokolta: megközelítőleg 80%-a az Orosz Birodalomhoz, míg 20%-a (Galícia) a Habsburg Monarchiához tartozott.

¹³ Két orosz-török háború (1768–74 és 1787–92) eredményeképpen a Fekete-tenger északi partvidéke az Orosz Birodalomhoz került.

¹⁴ Egyes korszakokban Ukrajna szinonimájaként használták a Rusz, Kis-Oroszország, Hetmanátus, Zaporozsjei Had elnevezéseket.

lehetek esélyei Kelet-Európában, az ukrán történelem szerves részének is tekinthető Kijevi Ruszt, a Hetmanátus (1654–1764) korát és a Fekete-tenger északi partvidékének beintegrálását az Orosz Birodalom kereteibe pedig kizárólag az orosz civilizáció dicső korszakának tekintik.¹⁵

A kozák vezetőknek és az ukrainai nemességnek a cári kormányzathoz fűzött várakozásait bemutató, „alapl műnek” tekinthető *„Isztorija Russzov ili Maloj Rossziji”*¹⁶ nagy hatást gyakorolt a kor szinte valamennyi történétírójára és a későbbi feldolgozásokra is. A mű szerzője megfogalmazza azt a tézist, hogy valójában Ukrajnát sohasem foglalták el, az ukránok mindig önként, mint szabad és egyenjogú partner léptek szövetségre más államokkal, ezért Ukrajnának természetes, morális és történeti joga van az önálló politikai fejlődésre. Ebben a gondolatmenetben – óvatos formában ugyan, de – a függetlenség eszméje körvonalazódott, ami arra utalhat, hogy a szinte teljesen eloroszosodott ukrainai elit még nem hagyott fel az önálló államiság iránti törekvéssel.

A 19. század végén, elsősorban az *„ukrán nemzeti történetírás atyja”*¹⁷ és Ukrajna első elnöke¹⁸, Mihajlo Hruszevszkij műveiben fogalmazódott meg először az a nézet, hogy Ukrajna valójában sok mindenben különbözik Oroszországtól: nyelvében, kultúrájában, történelmében és politikai hagyományaiban, és az ukránokra külön nemzeti entitásként kell tekinteni. 10 kötetes fő művének az *„Ukrajna-Rusz története”*¹⁹ címet adta, amelyben kihangsúlyozta, hogy az ukránok történeti gyökerei jóval korábbi időkre nyúlnak vissza, mint az oroszoké. Valójában az ukrán historiográfiában csak a XIX. század végétől merült fel annak igénye, hogy „létrehozzanak” egy, a nemzeti identitás fontos részét képező „nemzeti” történelmet. M. Hruszevszkijig nem törekedtek az orosz *„birodalmi narratíva”* jelentősebb átírására, csupán a tradicionális orosz történelmi sémán belül méltóbb helyet kialakítani az ukránok történelme számára.²⁰ 1991. augusztus 24-én kikiáltották a független Ukrajna megalakulását, amely eseményre az ukrán historiográfia első lépésben úgy reagált, hogy reprint kiadásban megjelentették M. Hruszevszkij *„Ukrajna-Rusz*

¹⁵ УСТРЯЛОВ 1839, 16.; ПОГОДИН 1856, 425–428.

¹⁶ КОНИССКИЙ 1846, 209–229.

¹⁷ VARGA 2012, 9–121.

¹⁸ 1917. november 6-án az Ukrán Központi Rada kibocsátotta a III. Univerzáléját és Hruszevszkij elnökségével kinyilvánította az Ukrán Népköztársaság függetlenségét, de egyben elfogadta a megalakítandó orosz föderációval az egység megőrzését.

¹⁹ ГРУШЕВСЬКИЙ, 1895–1933.

²⁰ КОСТОМАРОВ 1861, 206.

történetét”, ami gyakorlatilag meghatározta történelmük jelentősebb csomópontjainak értékelését.

Ukrán nemzeti identitástudat kialakulása

A Szovjetunió felbomlása után a független ukrán állam nem örökölt egységes nemzeti identitást, nyugati területei viszonylag „érettebbek”, míg a keleti régiók „elmaradottabbak” voltak.²¹ Ezzel is magyarázható, hogy az 1991-ben megalakult Ukrajnában a hatalom legitimálásának egyik fontos eszközévé vált az egységes identitástudat²² megteremtése. Az oroszhoz képest viszonylag liberális osztrák uralom alatti Galíciában²³ erősebb nemzeti mozgalom fejlődhetett ki a rutének körében, ezért itt alakult ki az ukrán nemzeti identitástudat legkorábbi változata. Az 1772-ben megszerzett Galíciára a bécsi udvar kezdettől fogva, mint alapvetően lengyel etnikumú provinciára tekintett, ezért a tartomány keleti szláv népessége körében eleinte csak lokális, nyelvi és vallási felekezeti identitás formálódása vette kezdetét²⁴. A galíciai keleti szláv lakosság sokáig nem használta önmaga azonosítására az ukrán kifejezést: helyette a Rusz szóból származó rutén terminus terjedt el a körükben.²⁵ Csak az 1890-es évektől kezdték magukat ukránnak nevezni, mintegy szolidaritást kifejezve az orosz fennhatóság alatti „kisoroszokkal”.

A kora XIX. század folyamán kezdődött el a galíciai rutének nemzeti öntudatra ébredése, a történeti művek szerzői az 1840-60-as években a galíciai rutének történelmének elsőbbségét hangsúlyozták a lengyelekével²⁶ szemben és azt akarták elérni, hogy úgy tekintsenek a ruténekre, mint egy történelmi nemzetre, amelynek a hagyományai egészen a Kijevi Rusz és a Halics-Volhiniai Fejedelemség koráig

²¹ ZSURZSENKO 2002, 24–28.

²² Az ukrán nemzeti identitástudat kialakulását vizsgálva fontos kiemelni, hogy az *ukrán* népnév viszonylag késői, XIX. századi eredetű.

²³ A Szentpétervárott megkötött 1772. augusztus 5-i szerződés határozta meg Ausztria új határvonalát, amelynek értelmében a Habsburgok megkapták „Vörös-Oroszországot”, azaz a Halics–Lodoméria Királyságot, Auschwitzot és a Zator hercegséget. RING 2001, 244.

²⁴ TURIJ 2007, 199–212.

²⁵ A rutén kifejezés egyrészt utalást jelentett a terület legkorábban feljegyzett történelmi nevére (Vörös Rusz), másrészt a korábbi Lengyel-Litván Nemzetközösség egyik közigazgatási területére (Rusz fejedelemség Lemberg központtal).

²⁶ A politikai kulcspozícióban lévő lengyelek igyekeztek Béccsel elhitetni azon meggyőződésüket, hogy a rutén valójában csak egy nyelvjárása a lengyelnek, tagadva ezáltal külön nemzeti mivoltukat.

nyúlnak vissza.²⁷ Mivel a galíciai görög-katolikus klérus²⁸ a Habsburg-kormányzattal kialakított jó kapcsolataik megtartása érdekében a XIX. század közepéig elzárkózott a nemzeti törekvések támogatásától, a rutének nemzeti mozgalma lassan tudott eljutni a Galicián belüli önálló társadalmi-politikai faktor szintjére. Az 1848-as forradalmak hatására azonban a galíciai rutén értelmiség és a görög-katolikus egyházi vezetők egyre határozottabban léptek fel azzal az igényükkel, hogy a ruténeket a Habsburg Monarchián belül különálló etnikumként ismerjék el. Az 1848 áprilisában megalakult *Legfelsőbb Rutén Tanács*, mint a galíciai rutének képviselői szerve május 15-én nyilatkozatot adott ki, amelyben közigazgatási autonómiát és Galícia két tartományra osztását követelték „*a rutén nép nevében, amely egy nyelvet beszél és 15 millió főt számlál...*”²⁹. Ez a manifesztum tekinthető az első olyan hivatalos dokumentumnak, amelyben megfogalmazták a Habsburg-birodalom és az Oroszország területén élő rutén/ukrán nép egységének eszméjét.

Galíciában az egységes nemzeti identitástudat kialakulását jelentősen lelassította, hogy politikai törekvéseiket tekintve a rutén vezetés nem volt egységes. Az ún. „polonofil”³⁰, rutén-osztrák,³¹ „ruszofil”³² és „ukrainofil”³³ irányzat közül az utóbbi a XIX–XX. század fordulójától egyre határozottabb ideológiai formát kezdett ölteni. A galíciai ukránok nemzeti szuverenitásának eszméje *J. Bacsinzskij* 1895. évi „*Україна irredenta*”³⁴ című művében került megfogalmazásra a „*szabad, nagy és politikailag önálló Ukrajna a Kárpátoktól a Kaukázusig*” jelszavával.

Ukrán nemzetkép-teremtés – nemzeti narratíva

1991-től kezdve az ukrán nemzetkép-teremtő folyamat együtt járt a jelenkori ukrán politika számára „felhasználható” történelmi

²⁷ WENDLAND 2001.

²⁸ Galíciában a rutén nemesség nagy része asszimilálódott a lengyel-litván elitbe, így az értelmiségnek és a görög-katolikus klérusnak kellett felvállalnia a rutének kulturális és politikai vezető szerepét.

²⁹ ЛЕВИЦЬКИЙ 1926, 21–24.

³⁰ Nem ismerte el a ruténokat külön etnikumnak, hanem csak a lengyel nép egy népcsoportjának.

³¹ A galíciai rutének felemelkedésének lehetőségét elsősorban a Habsburgok felé kinyilvánítandó rendíthetetlen hűségben látta biztosítottak. Ez a csoport az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig meghatározó erőt képviselt a galíciai politikai életben.

³² Az orosz cár fennhatósága alatti összukrán egységben gondolkodtak.

³³ Egy önálló, szabad Ukrajna megteremtését tűzte a zászlajára, ahol együtt élne az egész ukrán nép.

³⁴ БАЧИНСЬКИЙ 1924.

narratívák megfogalmazásával, mintegy legitimálva a fiatal ukrán állam létjogosultságát. Az ukrán identitástudat növelésében fontos szerepet játszott a nemzeti történelem kutatása és oktatása, az pedig meghatározó jelentőséggel bírt, hogy a régmúlt dicső legyen és legyen kontinuitása! Annak érdekében, hogy megalkossák „nemzeti történelmüket”, az ukrán történetíróknak be kellett bizonyítaniuk, hogy az ukrán nép rendelkezik ősi gyökerekre visszavezethető „saját”, önálló és folyamatos történelemmel. A jelenkori ukrán történészek – és a politikai vezetés – megkülönböztetett figyelmet szentelnek történelmük „legitimizálásának”, amely törekvésük középpontjában annak bizonyítása áll, hogy már korábban is létezett önálló ukrán állam. A hivatalos történelmi narratíva szerint a mai Ukrajnát a középkori Kijevi Rusz, a XVII. századi, *Bogdan Hmelnyickij* által létrehozott kozák állam és az 1918–20 közötti Ukrán Népköztársaság közvetlen utódjának tekintik.³⁵ Az is közös elemnek tekinthető az ukrán állami vezetők beszédeiben³⁶ és a jelenkori ukrán historiográfiában³⁷ hogy egységesen a XVII. századot nevezik meg azon időszak kezdetének, az „igazi Rubiconnak”, amiktől nyomon követhető az ukrán nemzeti identitás kiformalódása és amelyet átlépve az ukránok megtették a döntő lépést a függetlenséghez vezető úton.³⁸ Az ukrán történetírás érvelésében a Hetmanátus vagy „kozák állam” (1654–1764) nem volt ugyan teljes értékű államalakulat és rövid ideig állt fenn, de a későbbi generációk számára az ukrán államiság mintaképévé vált.

Összegzés

Az ukrán történelem értelmezése, a jelenkori nemzeti narratíva legfőbb vonásaként a teleológia emelhető ki, miszerint az ukrán történelem legfőbb célja a nemzetállam létrehozása, vagyis a jelenlegi Ukrajna a modern ukrán nemzet megteremtésére irányuló évszázados törekvéseknek köszönheti létét.³⁹ Ukrajna megosztottsága és késői államalapítása elsősorban azzal magyarázható, hogy évszázadokon keresztül nem tudott kialakulni egy egységes ukrán nemzettudat. Kelet- és Közép-Ukrajnában soha nem tudott kibontakozni egy erős nemzeti mozgalom, sőt az ukrán identitástudat helyi változata itt nem zárta ki sem az orosz kultúra és nyelv terjedését, sem a Romanov-

³⁵ JEKELCSIK 2014, 21.

³⁶ SZEREDA 2007, 47–68.

³⁷ ШЕВЧУК-ТАРАНЕНКО 1999, 89.; СМОЛІЙ-СТЕПАНКОВ 1997, 207; ЯКОВЕНКО 2006, 354.

³⁸ ЧИХЛІБ 2009, 53.

³⁹ JEKELCSIK 2014, 22.

cárok iránti lojalitást. A viszonylag liberális osztrák uralom alatti Galíciában erősebb nemzeti öntudat fejlődött ki 1772-től kezdve, ezért végül itt született meg legkorábban egy egységes ukrán államba tömörülés gondolata, amelynek magvalósulása az ukránok megosztottsága és gyenge identitástudata miatt még több, mint egy évszázadot váratott magára.⁴⁰

A nemzeti történelem és értelmezése kiemelkedő szerepet játszik Ukrajna identitástudatának „újradefiniálásában”. A jelenkori ukrán társadalom és politika legfőbb jellemzőjeként elsősorban a *kettősséget* emelhetjük ki, ami elsősorban Ukrajna területi, kulturális és nyelvi megosztottságából ered. A nemzeti történelem eltérő értelmezése a mai napig is megosztja az ukránokat, jórészüik identitása a mai napig is bizonytalan. Az évszázadokon keresztül szoros orosz kötődésű kelet-ukránok körében az identitástudat orosz, illetve szovjet változata alakult ki, történelmüket az orosz történelem részének tekintik, ami jelentős akadályát képezte egy egységes ukrán nemzettudat kialakulásának Kelet-Ukrajnában. Nyugat-Ukrajnában – ezen belül is elsősorban Galíciában – pedig, ahol a XVIII. század végétől kezdve osztrák kötelékben a keleti régiókhoz képest „fejlettebb” nemzettudat formálódott ki, az orosztól független, önálló ukrán identitástudat alakult ki.

A nemzeti identitás egyik meghatározó komponense az állam és a nemzet egybeesése vagy éppen egybe nem esése, amely tényezőt jelen esetben úgy jellemezhetjük, hogy Ukrajnát a térségben az olyan *gyenge államisággal*⁴¹ rendelkező országok közé lehet sorolni, amely a történelem folyamán több alkalommal is rendelkezett rövid ideig tartó, vitatott tartalmú államisággal, de a teljes szuverenitást végül csak 1991-ben érte el. A független Ukrajna megalakulásakor azonban az ukrán nemzeti identitás a megkésetttség állapotában volt, ezért a fiatal ukrán államnak kellett megalkotnia a nemzetet, nem pedig fordítva.⁴² Ilyen alapon helytálló lehet Ukrajnára vonatkoztatva a „nemzetalkotó állam” kifejezés, és sorolhatjuk azt a „*state to nation*”⁴³ államok sorába. Vagyis a jelenkori ukrán történelem valójában eltér a nemzetállamok kifformálódásának hagyományos modelljétől.

⁴⁰ MAGOCSI 2002, 67.

⁴¹ PÓTI, 2003, 297–318.

⁴² KISS, 2003, 21.

⁴³ NIEDERHAUSER 2002, 134.

Felhasznált irodalom

Források

SZOLOWIEV 1895 = SZOLOWIEV, Szergiusz: *Oroszország története*. Lévai Mór, Ungvár, 1895.

ZRODLA DZIEJOWE 1878 = *Zrodla Dziejowe Tom. IX. Sprawy woloskie za Jagiellonow*. Gebethner i Wolff Aleksander Jabłonowski. Warszawa, 1878.

АРХИВ ЮЗР 1861 = *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч.2. Т. I. Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России*. Университетская типография, Киев, 1861.

АРХИВ ЮЗР 1863 = *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Т. I. Акты о козаках (1500-1648)*. Типография А. Давиденко, Киев, 1863.

БАЧИНСЬКИЙ 1924 = БАЧИНСЬКИЙ, Юліан: «*Україна irredenta*». Видавництво української молоді, Берлін, 1924.

ВЕЛИКИЙ УКРАИНЕЦ 1992 = *Великий українець: Матеріали з життя і діяльності М. С. Грушевського*. Сост. А. П. Демиденко. Веселка, Київ, 1992.

ВОССОЕДИНЕНИЕ 1953 = *Воссоединение Украины с Россией - Документы и материалы в трёх томах*, Т. III. Издательство Академии Наук, СССР, Москва, 1953.

ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ 1899 = ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ, Митрофан Викторович: *Акты Литовско-русского государства, Вып. I*. Университетская типография, Москва, 1899.

ГРУШЕВСЬКИЙ 1895-1933 = ГРУШЕВСЬКИЙ, Михайло Сергійови: *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн*. Київ, 1895-1933.

ЗУБРИЦКИЙ 1845 = ЗУБРИЦКИЙ, Денис Иванович: *Критико-историческая повесть временных лет Червеной или Галицкой Руси*. Университетская типография, Москва, 1845.

КОНИССКИЙ 1846 = КОНИССКИЙ, Георгий: *История русов или Малой России*. Университетская Типография, Москва, 1846.

КОСТОМАРОВ 1861 = КОСТОМАРОВ, Николай Иванович: *Мысли о федеративном начале в древней Руси. Основа 1861/ 1. 12-58*.

ЛЕВИЦЬКИЙ 1926 = Левицький, Кость: *Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914*. Друкарня оо. Василян у Жовкві, Львів, 1926.

ПОГОДИН 1856 = ПОГОДИН, Михайл Петрович: *Исследования, замечания и лекции о русской истории. Т. 7.* Университетская типография, Москва, 1856.

УСТРЯЛОВ 1839 = УСТРЯЛОВ, Николай Герасимович: *Русская история. Ч. 1. Тип. Экспедиции заготовления государственных бумаг, Санктпетербург, 1839.*

Szakirodalom

BOCSKOR 2009 = BOCSKOR Medvecz Andrea: Nacionalizmus és történetírás. Az ukrán történelemformálás hatása a nemzetté válás folyamatában. *Acta Beregsasiensis* 2009/2. 17–35.

GEBEI 2001 = GEBEI Sándor: Nagy hatalmak vetélkedése Ukrajnáért a XVII. század második felében. In: Gebei Sándor (szerk.): *Emberék és eszmék. Tanulmányok Vadász Sándor 70. születésnapjára.* EKF Történettudományi Intézet, Eger, 2001. 193–204.

JEKELCSIK 2014 = JEKELCSIK, Szerhij: Ukrajna története - Egy modern nemzet születése. Kairosz Kiadó, Budapest, 2014.

KARÁCSONYI 2008 = KARÁCSONYI Dávid: A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier-területek. *Földrajzi értesítő* 2008/1-2. 185–211.

KISS 2003 = KISS J. László: Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. In Kiss J. László (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és kelet Európában.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003. 13–33.

MAGOCSI 2002 = MAGOCSI Robert Paul: *The Roots of Ukrainian Nationalism. Galicia as Ukraine's Piedmont.* University of Toronto Press, Toronto, 2002.

NIEDERHAUSER 2002 = NIEDERHAUSER Emil: Egy történész reflexiói a nemzetre vonatkozó elméleti kérdésekről. *Regió (Kisebbség, Politika, Társadalom)* 2002/4. 131–137.

ORMOS 2012 = ORMOS Mária: Nemzettudat, nacionalizmus, rasszizmus. *Grotius-Közlemények* 2012. 1-7.

http://www.grotius.hu/doc/pub/KBDHBMV/2012_152_ormos_maria_nemzettudat,%20nacionalizmus,%20rasszizmus.pdf (Letöltés: 2025. 07. 04)

PÓTI 2003 = PÓTI László: Ukrajna: a nemzetalkotó állam. In: Kiss J. László (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003. 297–318.

RING 2001 = RING Éva: *Lengyelországot az anarchia tartja fenn?* ELTE Eötvös Kiadó. Budapest, 2001.

SZEREDA 2007 = SZEREDA Viktória: Történelmi emlékezet Ukrajna elnökeinek hivatalos beszédeiben. *Regio (Kisebbség, Politika, Társadalom)* 2007/3. 47–68.

TURIJ 2007 = TURIJ, Oleh: Der „rutenische Glaube“ zwischen Katholizismus und Orthodoxie 1772–1848. In: Augustynowicz, Christoph – Kappeler, Andreas (Hrsg.): *Die galizische Grenze 1772–1867: Kommunikation oder Isolation*. Europa Orientalis 2007/4. 199–212.

VARGA 2012 = VARGA Beáta: M. Sz. Hrusevskij, az „ukrán nemzeti történetírás atyja”. *Acta Historica* 2012. 9–121.

WENDLAND 2001 = WENDLAND, Anna Veronika: *Die Russophylen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Russland, 1848–1915*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2001.

ZSURZSENKO 2002 = ZSURZSENKO, Tatjana: Két Ukrajna – A nemzeti eszme bukásának mítosza. 2000 - Irodalmi és Társadalmi havi lap. <http://ketezer.hu/2002/10/ket-ukrajna/> (Letöltés: 2025. 07. 04)

СМОЛІЙ–СТЕПАНКОВ 1997 = СМОЛІЙ, Валерій Андрійович – СТЕПАНКОВ, Валерій Степанович: Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. *Альтернативи*, Київ, 1997.

ШЕВЧУК–ТАРАНЕНКО 1999 = ШЕВЧУК, Василь Петрович – ТАРАНЕНКО, Михаил Евгеньевич: *Історія української державности*. «Либідь», Київ, 1999.

ЯКОВЕНКО 2006 = ЯКОВЕНКО, Наталія: *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Критика, Київ, 2006.

ЧИХЛІБ 2009 = ЧУХЛІБ, Тарас: *Козаки і Монархи Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр.* Видавництво імені Олени Теліги, Київ, 2009.

HALÁSZ IVÁN
AZ OROSZ ALKOTMÁNYOS FEJLŐDÉS HATÁSA AZ
ALKOTMÁNYJOGRA¹

Az abszolutista monarchiától a polgári-demokratikus forradalomig

Az európai nagyhatalmak közül sokáig a cári Oroszország rendelkezett a legkisebb elvi hatással az egyetemes alkotmányos folyamatokra, annak ellenére, hogy az orosz cárok többször meghatározó szerepet játszottak a modern Európa történetében. Oroszország hatalmi felemelkedése különösen az 1814/1815-ös bécsi kongresszus után volt látványos és a cároknak az európai koncert tagjaként egész XIX. században is komoly szavuk volt az európai ügyekben.

Ez a gyenge közjogi hatás főleg a cárizmus hosszú abszolutista múltjával és önkényuralmi jellegével függött össze. Az Orosz Birodalom – néhány korábbi próbálkozás ellenére – csak 1905-ben indult el az alkotmányos monarchiává válás rögzös útján. Addig a cár tradicionális legitimitására támaszkodó abszolutista monarchiaként működött, amely magát oroszul *szamogyerzsavje*-nek tekintett. Ebben a konstrukcióban a cár nemcsak a végrehajtó hatalom letéteményese volt, hanem a törvényhozó és áttételesen a bírói hatalom is az ő kezében futott össze. A miniszterelnöki intézmény is csak 1905-ben jelent meg a rendszerben.

Ezen cár (*I. Péter* uralkodása óta hivatalosan *imperátor*) központú hatalmi konstrukció olyan elemi erejűnek bizonyult, hogy az összes addigi kísérlet, amelynek célja a formálisan is korlátlan uralkodói hatalom bárminemű jogi korlátozása lett volna, csúfosan megbukott. Ennek ellenére Oroszország mégsem maradt ki teljesen a korabeli Európát érő különböző kihívásokból, folyamatokból. 1730-ban például az udvari főnemesség megpróbált egyfajta „társadalmi szerződést” rákényszeríteni a gyenge legitimációjú, nemrégén külföldről érkezett *Anna Ivanovna* cárnőre, amely azonban öt hét után szétértpte a hatalmát korlátozó megállapodást. A köznemességnek ugyanis nem tetszett a cári hatalom ilyen jellegű korlátozása, főleg azért nem, mert őket kihagyták az egyezkedésből. Ezen oligarchikus próbálkozást, amely a korabeli lengyel és svéd minták hatása alatt született meg, ugyan még nem lehetett a modern alkotmányos

¹ A tanulmány az AV CR RVO: 68378122 projekt támogatásával készült.

monarchia kísérletének tekinteni, de sokszor éppen az ilyen törekvések készítették az utat a későbbi gyökeres változások előtt.

Az alkotmányos reformokon és a választott népképviselői szervek létrehozásán gondolkodott *I. Sándor* cár főminisztere *Mihail Szeranszkij* is, de hiába, mert a főnöke gondolkodása – a kezdeti támogatása ellenére – nemsokára konzervatív irányt vett. Szeranszkij egyébként nemcsak a jobbagyfelszabadításon, valamint a korai jogállam bevezetésén gondolkodott, hanem a választott Állami Duma létrehozásán is. Ez a terv azonban kudarcot vallott és a nagyszabású intézményi tervek közül csak a csúcsbürokráciának helyet biztosító tanácskozó és tanácsadó jellegű Államtanács valósult meg.² A hatalom alkotmányos korlátozásában gondolkodtak az orosz történelem első arisztokratikus forradalmárai is, akik 1825 decemberében megpróbálták átvenni a hatalmat és liberális szellemben megreformálni az országukat. Ez a mozgalom jól illeszkedett a francia háborúk utáni korabeli Európa liberális nemesi reformtörekvéseihez, de a gyors kudarca miatt nem volt gyakorlati hatása.

Oroszország az 1860-as években került ismét közel az országos jellegű népképviselői szerv létrehozásához, de a reformer szellemiségű *II. Sándor* cár végül nem szánta rá magát erre a nagy lépésre. A nagyszabású társadalmi és politikai reformjait tehát nem koronázta meg a sokak által intenzíven áhított országos népképviselői szerv létrehozása. Miután a cár 1881-ben a merénylet áldozata lett, az ilyen és hasonló gondolatok hosszú időre lekerültek a napirendről, hiszen a merénylet hosszú időre befagyaszította a reformer gondolkodást. Ez volt a helyzet egészen az első orosz forradalom forradalom 1905-ös kitöréséig.³

Az éppen említett forradalom viszont bebizonyította, hogy a helyzet tarthatatlan. A társadalom műveltebb rétegei akkor már nagyon áhítoztak a konstitúció után. Sőt, a forradalom hónapjaiban színre lépett legfőbb polgári liberális pártnak egyenesen az Alkotmányos Demokrata Párt volt a neve, amely rövidítéséből megszületett a *kadet* szó. Ennél is fontosabb volt, hogy *II. Miklós* cár október 17-én bocsátotta ki a híres Októberi Nyilatkozatát, amelyben megígérte, hogy a jövőben már csak a népképviselők bevonásával és az alaptörvények alapján kívánja irányítani a birodalmát. 1906 tavaszán aztán a cár az oktrojálás útján bevezette az Orosz Birodalom alaptörvényeit, amelyeket a születőben lévő orosz polgári

² FILIPPOV 2009, 237–255.

³ SZ. BÍRÓ 2017, 352.

alkotmányos monarchia legfontosabb jogi normáinak lehetett tekinteni.⁴ E reform eredményeként megszületett a rövid életű és korlátozott дума-парlamentarizmus,⁵ amelyet viszont 1917-ben elsodorta az első világháború következtében kezdődött második orosz forradalom. E forradalom demokratikus szakaszának pedig a fő politikai jelszava az Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívása volt.⁶

Az utolsó szöveget a háború előtti közjogi rendszer koporsójába tehát nem a bolsevikok verték bele, hanem még a polgári demokratikus Ideiglenes Kormány. A háború ugyanis véglegesnek tűnő módon lejáratta a cárimus hatalmi intézményeit, a társadalomban pedig elemi erővel tört fel az új kezdet utáni vágy. Annak eszköze lett volna az ősz végére tervezett Alkotmányozó Nemzetgyűlés, amely időpontját még az Ideiglenes Kormány tűzte ki, de a megválasztása már a bolsevik hatalomátvétel után zajlott le. A bolsevik vezérkar ugyan aggódott az eredmények miatt, de nem merete törölni vagy elnapolni a választásokat, ahelyett inkább olyan eredmény elérésére törekedett, amely legitimálta volna a november eleji bolsevik hatalomátvételt. Ennek ellenére a választások mégis szociálforradalmár (azaz eszer) és nem bolsevik többséget eredményeztek, akik viszont így is több szavazatot kaptak, mint a polgári erők fő képviselője, a már említett kadet párt. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben a kor hangulatának megfelelően emiatt egyértelmű szocialista túlsúly alakult ki. A szociálforradalmárok 40,4%-ot kaptak, őket követték a bolsevikok 24%-kal, utánuk következtek az alkotmányos demokraták (kadetok) 16,4%-kal, majd a nyugatos érzelmű szociáldemokrata mensevikek 2,7%-kal.⁷ A 400 fős testületben különböző nemzetiségi csoportok is képviselőkhöz jutottak.

Ezek az eredmények megpecsételték a testület sorsát, de nem rögtön, mert először a bolsevik vezérkar sem mert egyértelműen fellépni ellene, pedig a vezetőik tudták, hogy a nemzetgyűlési többség nem fogja legitimálni az 1917. novemberi lépéseiket. Sokatmondó volt viszont a bolsevik érzelmű 200 fős matrózkülönítmény jelenléte, amely az első napon, 1918. január 18-án még hagyta a képviselőket kibeszélni magukat, aztán bejelentve, hogy elfáradtak, hazaküldték a honatyákat, akik engedelmeskedtek ennek a felszólításnak.⁸

⁴ BEBESI 2018, 56–64.

⁵ ДЕМИН 1996, 81–82.

⁶ ЧЕРМЕНСКИЙ 1976, 283.

⁷ HELLER – NYEKRICS 1996, 32.

⁸ HELLER – NYEKRICS 1996, 32–33.

Ezzel nagyjából véget is ért az orosz alkotmányos történelem polgári demokratikus korszaka. Gyakorlatban inkább egy rövid korszakról volt szó a monarchista abszolutizmus és a mindenhatóságra törekvő kommunista egypártrendszer között (1906–1917), amelyben az orosz talajon kihordott és kipróbált közjogi intézményeknek nem nagyon volt lehetőségük komolyabb hatást gyakorolni a külső környezetre. Maga az orosz polgári alkotmányos fejlődés is döntően követő, illetve reagáló jellegű volt. Olyan önálló modellé, mint amilyen az amerikai, belga, francia vagy később német fejlődés volt, az orosz polgári megoldás nem tudott válni.

A szovjet korszak alkotmányai

Az új radikális szocialista hatalmat megtestesítő Népbiztosok Tanácsa *Vlagyimir Iljics Lenin*nel az élén tehát az egynapos tanácskozás után úgy döntött, hogy berekeszti az addigi orosz történelem legdemokratikusabb legitimációjú testület munkáját és teljesen más legitimáló fórumot keres magának. Lenin ugyan végzettsége szerint jogász volt, de a bolsevikok többségét sokkal inkább a társadalmi kérdések izgattak, mintsem a jog.⁹ Ettől függetlenül a többi oroszországi szocialistához hasonlóan korábban ők is követelték az új alkotmány elfogadását és demokratikus köztársaság kikiáltását.

Bár a bolsevik gondolkodók az orosz forradalmat komoly előszeretettel a nagy francia forradalom mintájára próbálták értelmezni, magukat pedig leginkább a jakobinusokkal azonosítottak, a külföldi közjogi előzmények közül őket leginkább a Párizsi Kommün tapasztalata (1870/1871) érintette meg.¹⁰ A két forradalom közötti alapvető különbség abban rejlett, hogy az orosz bolsevik kísérlet hatalmi szempontból országos szinten sikeresnek bizonyult és jóval több időt kapott a történelemtől, mint a felkelt párizsi munkások.

A szovjet-orosz alkotmányozás rögtön a bolsevik hatalomátvétel után kezdetét vette és az első dokumentumai a Szovjetek II. Összoroszági Kongresszusa által elfogadott dekrétumai voltak. Ezek elsődleges célja az új hatalom politikai legitimizálása volt, de a tartalmuk mélyen bépült az új rendszer jogi identitásába. A Népbiztosok Tanácsa, mint új kormány eredetileg ideiglenes szervnek tekintette önmagát és hivatalosan csak az Alkotmányozó Nemzetgyűlés összeüléseiig kellett volna vezetni az országot. Ezt jelezte egy szovjet kongresszusi határozat is, amely szövegét maga

⁹ BOSIACKI 1999, 25–32.

¹⁰ BOSIACKI 1999, 35–37.

Lenin fogalmazta meg.¹¹ Eleinte egyébként a bolsevikok valóban reménykedtek a nemzetgyűlési többségben, amely megfelelő utólagos legitimitást tudott volna biztosítani az 1917. novemberi lépéseiknek. Ezek a reményeik viszont a választások után szertefoszlottak.

Már 1917 végén komoly dilemmákat okozott az új hatalmi szervek helyzete. A Szovjetek Kongresszusa ugyanis létrehozta az Összoroszárszági Központi Végrehajtó Bizottságot (*Vszerosszijszkij Centralnij Iszpolnyitelnij Komitet*, azaz rövidítve *VCIK*), amely az egyes kongresszusi ülésszakok között úgy funkcionált, mint állandó törvényhozó szerv. Ez a szerv a Szovjetek III. Összoroszárszági Kongresszusának 1918 eleji összehívása előtt már jelezte, hogy az Alkotmányozó Nemzetgyűlés ugyan pozitív szerepet tölthet be az eseményekben, de csak akkor, amennyiben feltétel nélkül a dolgozó nép oldalára fog állni. Ez a korabeli bolsevik retorikában azt jelentette, hogy megerősíti a földről, továbbá a munkás-ellenőrzésről, a bankok nacionalizálásáról szóló dekrétumokat, valamint folytatja a forradalom által megkezdett nemzetiségi politikát és a demokratikus béke mihamarabbi elérésére irányuló külpolitikát.¹² Azaz, gyakorlatilag elfogadja az 1917 novemberében bekövetkezett változásokat.

A bolsevikok azt is várták az éppen összeülő Alkotmányozó Nemzetgyűléstől, hogy azonnal, azaz már az első ülésen erősítse meg a Dolgozó és Kizsákmányolt Nép Jogairól szóló Deklarációt, amely egyfajta alapjogi alapidokumentumnak számított az új rendszerben. Másik ilyen kiemelt normának a VCIK által a III. szovjetkongresszus alatt elfogadott azon dekrétuma számított, amely az Oroszárszági Köztársaság szövetségi szerveiről szólt.¹³ Ezeknek a már többször említett szovjetek kongresszusa, a VCIK és a Népbiztosok Tanácsa számított.

A saját és teljesen újszerű alkotmány kidolgozása 1918 elején kezdődött el. Hamar eldőlt, hogy az alkotmányozó szerv a Szovjetek Összoroszárszági Kongresszusa lesz. A folyamatban a bolsevikokon kívül résztvettek még a baloldali eszerek és eszer-maximalisták képviselői is, akik néha radikálisabbnak bizonyultak a bolsevikoknál is. Igaz, mindez csak az 1918 nyarán bekövetkezett hatalmi szakításig tartott.

Az alkotmányozó munkát hivatalosan *Jakov Szverdlov*, mint a VCIK elnöke irányította, de igazából fontos kérdésekben mindig

¹¹ BOSIACKI 1999, 279.

¹² BOSIACKI 1999, 281–282.

¹³ BOSIACKI 1999, 282–286.

Lenin szava volt a döntő. Ő viszont érdemileg csak a folyamat végén, azaz nyáron kapcsolódott be a munkába. *Lev Trockij* és *Joszif Sztálin* is szerephez jutottak az alkotmányozási folyamatban. Tavasszal egy 15 fős előkészítő bizottság alakult ki, amelyben több jogász is részt vett. A népbiztosságok közül kiemelt szerephez jutott az Igazságügyi Népbiztosság. A központi elvek a következők voltak: a demokrácia, a föderalizmus és a szovjethatalom fenntartása. Az állam kifejezést pedig a szocialista köztársaság fogalmával próbálták helyettesíteni, amelyben a hatalmat a dolgozó munkásoknak és parasztoknak kellett volna gyakorolni. A hatalommegosztás elvét a bolsevikok elvetették, a közvetlen demokrácia elvét pedig magasabbrendűnek tartották, mint a képviseleti rendszert. A későbbi fejlemények tükrében érdekesnek tűnik viszont, hogy akkor még fontosnak tartották a közigazgatási decentralizáció elvét.¹⁴

Az Oroszországi Szovjet Szövetségi Köztársaság Alkotmányát 1918. július 10-én fogadták el a rendkívülinek számító V. Összoroszországi Szovjetkongresszuson, mégpedig különösebb viták nélkül. Az új alaptörvény közvetlenül a kihirdetése után lépett hatályba. Egy sor fontos hatalmi intézmény akkor még nem került be közvetlenül a szövegébe – ilyen volt például a bolsevik párt, amely vezető szerepe éppen akkor kezdett kialakulni. De ilyen volt az akkor formálódó Cseka, azaz titkosrendőrség vagy a Népgazdaság Legfelsőbb Tanácsa. Az új rendszerben viszont egyértelművé tették, hogy a „régí kizsákmányoló osztályok” és azok különböző „kiszolgálói” legalábbis ideiglenesen ki lesznek zárva a választójogból és ezáltal formálisan a hatalomgyakorlásból is.¹⁵

Az 1918-ban még csak a Szovjet-Oroszország szintjén elfogadott forradalmi alaptörvény logikáját követte az 1922-ben létrehozott Szovjetunió 1924-ben elfogadott szövetségi alkotmánya is. Annak logikáját követték aztán az 1920-as években elfogadott egyes tagköztársasági alkotmányok is. Nagyobb változásokra igazából csak az 1936-ban elfogadott úgynevezett sztálini alkotmányban került sor, amely konkrét kidolgozásában egyébként a nemsókára kivégzett *Nyikolaj Buharin* játszott fontos szerepet, akinek *Karl Radek* segített.

Paradox módon ez volt az első szovjet alkotmány, amely törölte a kizsákmányoló osztályok választójogára vonatkozó korlátozásokat, hiszen az össznépi állam eszméjét hirdette meg. Tulajdonképpen ez a dokumentum hasonlított legjobban a szokásos európai alkotmányokra, de Sztálint ezt a következő években nem akadályozta

¹⁴ BOSIACKI 1999, 288–289; 290–291; 295.

¹⁵ BOSIACKI 1999, 295; 302.

meg a példátlan méretű politikai terror elindításában. Ugyanakkor a második világháború után éppen ezen alkotmány szolgált a kelet-közép-európai „népi demokratikus” alkotmányok mintájául. Ez különösen igaz volt az 1949-ben elfogadott magyar és 1952. évi lengyel alkotmány esetében.

A Szovjetunió szintű alkotmányozások sorát az 1977-ben elfogadott alkotmány zárta le, amely Leonyid Brezsnyev főtitkársága idején született meg. Az úgynevezett brezsnyevi alkotmány volt egyébként az első olyan alaptörvény a szovjet jogtörténetben, amely nemcsak gyakorlatban megvalósította, hanem alkotmányos szinten nyíltan deklarálta is a kommunista párt vezető szerepét. Egyébként néhány ponton innovatívabbnak bizonyult a sztálini alkotmánynál és megint visszatért a kétszintű törvényhozás koncepciójához (azaz a szovjet kongresszus és a Legfelsőbb Tanács kettéválasztásához).¹⁶

A szovjet modell, mint sajátos alkotmányos exportcikk

Az 1977-es szovjet alkotmány mintájára készültek el aztán a következő egy-két évben a tagköztársasági alkotmányok, amelyek döntő része, módosított formában, túlélte a rendszerváltást és módosított formában egészen az 1990-es évek közepéig meghatározták a posztszovjet térség politikai életét. Tény viszont, hogy *Brezsnyev* idején a szovjet vezetés a többi szatellitállamtól már nem várta el az új alkotmány szolgai követését, tehát az alkotmány elfogadása Kelet-Közép-Európában már nem eredményezett új alkotmányozási hullámot.¹⁷

A szovjet éra volt azon korszak, amikor a Szovjetunióban kiérlelt alkotmányos modell egyfajta exportcikké tudott válni. Igaz, az importálása nem volt mindig önkéntes jellegű, amiről főleg az 1945-ben a náci Németország alól felszabadított Kelet-Közép-Európa példája tanúskodik. Ugyanakkor nem minden mintakövetés volt kényszeres és kikényszerített.

Az 1919 nyarán alkotmányozó Magyarországi Tanácsköztársaság például nem állt szovjet-orosz megszállás alatt, pedig az 1918. évi szovjet-orosz alkotmány mintájára éppen akkor megszülte saját alaptörvényét. Az a tény pedig, hogy a szovjet alkotmányos minta némi (nem meghatározó, de létező) hatással volt az 1950-ben elfogadott posztkoloniális India alkotmányára¹⁸ sem a közvetlen szovjet irányítással függött össze, hanem inkább a Szovjetuniónak

¹⁶ БОФФА 1996, 86.

¹⁷ БОФФА 1996, 112–116.

¹⁸ БАГЛАЙ – ЛЕЙБО – ЭНТИН 2005, 798.

a második világháborúban szerzett tekintélyével. Ezekben a háború utáni években ugyanis a szovjet modernizációs modell sokak számára vonzó volt. Ez különösen igaz volt a gyors iparosításra áhító, többnyire gyarmati múlttal rendelkező fejlődő államokra.

A világ legnagyobb kiterjedésű állama tehát sem előtte, sem utána nem volt képes ennyire hatást gyakorolni a környező világra. Nyilván ennek főleg geopolitikai, de részben ideológiai okai is voltak, hiszen a Szovjetunió sokáig egy alternatív globális fejlődési modellként értelmezte önmagát és a kommunista ideológiája révén ebben nem is volt teljesen sikertelen. Az előtte és utána létező „nemzeti” Oroszország mégiscsak alapvetően birodalmi és nacionalista identitású állam volt, ami korlátozta az eszméi exportjának a sikerét.

A posztszovjet Oroszország közjogi fejlődése és hatása

A szovjet rendszer nem forradalmi úton halt meg, hanem többéves (1985–1991) reformfolyamat eredményeként. Az eredetileg úgy indult el, mint a szovjet államszocializmus átalakítási kísérlete (*peresztrojka*), de a vége az egész gazdasági–politikai rendszer bukása lett. Sőt, e modell bukása együtt járt az egész szovjet típusú államiság (Szovjetunió) megszűnésével is. Ebben a folyamatban fontos szerepet játszottak a régi közjogi alapok, amelyek egy idő után fel is értékeltődtek.

A jogi kontinuitás itt tehát sokkal markánsabb volt, mint ahogy az a valóban forradalmi jellegű változások során szokott lenni. Az alkotmányjogban ez azt is jelentette, hogy a változások alapvetően az 1970-es évek második felében elfogadott szovjet alkotmányok talaján mentek végbe. A többes szám használatát itt az teszi indokolttá, hogy az 1977-ben elfogadott összszovjet (más néven brezsnyevi) alkotmány nyomán a következő egy-két évben a szovjet tagköztársaságokban is megtörtént az alkotmányozás. Ezen új alkotmányoknak eredetileg ugyan nem volt sok jelentősége, de a peresztrojkával együtt járó hatalmi decentralizáció és a szuverenitási mozgalmak révén mégiscsak egyre fontosabbá váltak. A pártszervek gyengülésével erősödni kezdett az állami szervek jelentősége is.

Amikor 1991 decemberében megszűnt a Szovjetunió, már csak ezek a tagállami alkotmányok maradtak hatályban. A Baltikum kivételével tehát a legtöbb posztszovjet állam ezekkel az alkotmányokkal kezdte meg önálló létezését, igaz, már komolyan módosított formában. A alkotmánymódosításoknak sokféle változata volt, de a leggyakoribb szervezeti változás az elnöki pozíciók megteremtése és a többjelöltes választásoknak a bevezetése volt.

Az 1970-es évek második felében elfogadott, majd az 1990-es évek elején mélyrehatóan, de néha átgondolatlanul módosított alkotmányok azonban egyre kevésbé voltak képesek szabályozni az átalakuló államok turbulens belpolitikai életét. Az 1990-es évek első feléb ezért komoly igény jelentkezett komplex, új szellemű alkotmányok elfogadására. Az alkotmányozási folyamatot sok helyen viszont nem annyira az amúgy is gyenge, strukturálatlan és gyökértelen pártok közötti ideológiai harcok határozták meg, hanem sokkal inkább a hatalmi ágak közötti éles küzdelem.

A leglátványosabb és egyben legvéresebb példát 1993-ban Oroszország szolgáltatta. Az oroszországi Legfelsőbb Tanács és *Borisz Jelcin* államfő harcából végül az utóbbi került ki győztesen, de csak a parlament szétlövetele után. Emiatt (is) 1993. december 12-én nem a törvényhozásban, hanem az országos népszavazáson fogadták el az új orosz alkotmányt, amely sok módosítással ugyan, de a mai napig hatályos az országban.

Az 1990-es évek elején a szovjet éra kellékeit levetközni igyekvő Oroszország alkotmányos fejlődése és gondolkodása határozottan nyugatos irányt vett. A 20. század elejéhez hasonlóan megint olyan elvek lettek népszerűek, mint az emberi jogok tiszteletben tartása, a hatalommegosztás elve, a jogállamiság stb. Több akkori alkotmánymódosítás mögött meghatározó nyugati alkotmányok mintaadó szerepét lehetett észrevenni. Ilyen volt például a közvetlenül választott államfői és államfő-helyettesi (azaz alelnöki) tisztség meghonosítása, az önálló és speciális alkotmánybíráskodás megteremtése vagy néhány helyen az ombudsmeni intézményben rejlő lehetőségek korai felismerése. Az orosz alkotmányos modell viszont éppen emiatt még nem válhatott másutt követendő példává.

Az 1993. évi jelcini alkotmány elfogadása viszont teljesen más helyzetet teremtett. Igaz, ezen az alkotmányon is kezdetekben még lehetett érteni a nyugati modellek hatását, hiszen küllemre sok hasonlóságot mutatott a francia félprezidenciális és amerikai föderális előképpel, de a működése már teljesen más volt. Sőt, Oroszország geopolitikai és regionális súlyánál fogva ismét hatást tudott gyakorolni közvetlen (szintén posztszovjet) környezetére. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a volt szovjet tagköztársaságok többsége 1993-ban még nem rendelkezett új alkotmánnyal.

A három balti államot itt nem kell figyelembe venni, mert azok 1991 óta már teljesen más szellemi pályán mozogtak. Ezt nemsokára a geopolitikai elszakadásuk is követte. A többi szovjet utódállamban csak Üzbegisztánban és Türkmenisztánban született korábban az új alkotmány, hiszen ott már 1992-ben döntöttek egy teljesen új

dokumentumról. Igaz, mindkét országban 1995-ben komoly alkotmányos módosításokra került sor. Hasonló volt a helyzet Kirgizisztánban, ahol az oroszossal egy időben született az új alkotmány. Belarusz, Moldova és Tadzsikisztán 1994-ben, Azerbajdzsán, Georgia, Kazahsztán és Örményország 1995-ben alkotmányozott. A sort Ukrajna zárta le, ahol a hosszú viták után csak 1996-ban sikerült elfogadni az új alkotmányt.¹⁹ Mindegyik akkor elfogadott alkotmány értelmében a közvetlenül választott államfő (elnök) lett a rendszer központi eleme. Ezáltal pedig kialakult a prezidencializmus (elnöki rendszerek) egy új markáns csoportja, ahol a meghatározó elnök mellett megmaradtak a kormányfők is. Igaz, nem mindenütt. Üzbegisztánban és Türkmenisztánban például a már korábban elfogadott alkotmányok szerint az államfők voltak egyben a kormányok fejei is. Itt mintha az időítés miatt látványosabban érvényesült volna az amerikai eredeti modell hatása, legalábbis ebben az egy vonatkozásban. Az 1995. évi Grúzia sem ismerte még a külön kormányfői pozíciót, de ez azóta már megváltozott. Jelenleg csak Türkmenisztánban nincs külön miniszterelnöki pozíció. A többi állam viszont inkább az orosz elnöki modellt követte, amelyben az államfőnek alárendelten létezik külön kormányfői poszt is.²⁰

Az 1993-ban elfogadott orosz alkotmány ugyan a mai napig hatályos, de nem az eredeti szöveggel, mert az sokat változott *Vlagyimir Putyin* hatalomra kerülése után. Putyin igazából Jelcin környezetéből érkezett, de más – az elődjénél etatistább és tekintélyelvűbb – politikát kezdett folytatni. Ez a trend megnyilvánult egyrészt az államfői pozíció fokozatos erősítésében, másrészt a törvényhozási hatalmi ág folyamatos gyengítésében, valamint a képviselők „kezesebbé” tételében. Putyin alatt került sor arra a módosításra is, amely az összeférhetetlenség címén lehetetlenné tette országos képviselőknek betölteni vezető helyi és regionális tisztségeket. A helyi hátországtól való elvágás nyilván meggyengítette őket. A putyini rezsim következő markáns szigorítása 2020-ban következett be. Utólag úgy tűnik, hogy ez a „szuverenista”, azaz a közös nemzetközi intézményekkel, illetve jogrenddel szemben bizalmatlan és a saját állampolgárait is különböző korlátozásoknak alávető módosítás már a háborús készülődés árnyékában született meg.

¹⁹ SZENTE 2006, 458–467.

²⁰ SZENTE 2006, 466–468.

2020-ban már húszéves volt az a hatalomgyakorlási mód, amelyet a szakirodalom néha leegyszerűsítve putyinizmusnak nevez. A pontos definiálása most sem könnyű, annál is inkább, mert ez a rendszer is folyamatosan fejlődik. *Walter Laquer* amerikai történész a *Putyinizmus* című könyvében 2015-ben a következőképpen foglalta össze a lényegét: „*A putyinizmus államkapitalizmus, mely liberális gazdaságpolitika ugyan, de nagy és fontos kérdések esetében pedig teljes állami beavatkozással működik. Autokrácia, amit azonban (ez sem új az orosz történelemben) csaknem közömbösít a hatékonyság hiánya és a korrupció. Létezik parlament, de az ellenzéki pártok nincsenek igazán ellenzékben. Van szabad sajtó is, de a szabadság korlátozott, és a bírálóknak nem szabad messzire mennie. Van egy alkotmány, de az nem a legjobb kalauz a mai Oroszországgal valóságának megértéséhez... Az Oroszországgal behatóan foglalkozó megfigyelők közül sokan úgy vélik, hogy jelenleg nincs nagy igény új ideológiára, csekély az érdeklődés a téma iránt... Putyin alatt az állam visszaszerezte hagyományos funkcióit, visszanyerte hatékonyságát saját forrásai fölött, és a legnagyobb társasággá vált, amely felelős a játékszabályok megalkotásáért. Lehet ez autokratikus rezsim, de szüksége van a polgárok jóváhagyására... Az új ideológiának a legfontosabb összetevője a Nyugat-ellenességgel párosuló nacionalizmus.*“²¹

Az orosz alkotmányos modell 1993 után főleg az Oroszországhoz közeli államokban (az úgynevezett közélkülföldön) volt képes hatást gyakorolni. Idővel azonban egyes orosz jogi, politikai és ideológiai megoldások, konstrukciók (mint például a civil társadalomnak, annak szervezeteinek az ellehetetlenítése, vegzálása, az LMBTQ kisebbség elleni fokozódó uszítás, folyamatos bűnbak-keresés, továbbá az úgynevezett szuverenizmus fetiszizálása, a nemzetközi bírói fórumok negligálása stb.) tágabb viszonylatban is elkezdtek éreztetni a hatásukat. Ez különösen igaz az európai szélsőjobbboldali és radikális körökre, vagy a hatásuk alá került kormányokra. Ezáltal pedig *a putyinizmus* a mai Oroszország egyik legtoxikusabb kiviteli árucikké vált.

Felhasznált irodalom

Szakirodalom

BEBESI 2018 = BEBESI, György: *A szétlőtt petíció. Az orosz alkotmányosság első kísérlete.* In: Gyánti István – Kult László

²¹ LAQUER 2015, 149–151.

(szerk.): *Tanulmányok Ódor Imre emlékére*. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Pécs, 2018. 56–64.

BOSIACKI 1999 = BOSIACKI, Adam: *Utopia, władza, prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917–1921*. Liber, Warszawa, 1999.

FILIPPOV 2009 = FILIPPOV, Szergej: *I. Sándor*. In: Szvák Gyula – Schiller Erzsébet (szerk.): *A tizenkét legnagyobb orosz*. Russica Pannonicana, Budapest, 2009. 237–255.

HELLER – NYEKRICS 1996 = HELLER, Mihail – NYEKRICS, Alekszandr: *Orosz történelem. II. kötet. A Szovjetunió története*. Osiris Kiadó–2000, Budapest, 1996.

LAQUER 2015 = LAQUER, Walter: *Putyinizmus. Oroszország és jövője a Nyugattal*. Atlantic Press Kiadó, Budapest, 2015.

SZ. BÍRÓ 2017 = SZ. BÍRÓ Zoltán: *Az elmaradt alkotmányozás: Oroszország a XIX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2017.

SZENTE 2006 = SZENTE Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet*. Osiris, Budapest, 2006.

БАГЛАЙ – ЛЕЙБО – ЭНТИН 2005 = БАГЛАЙ, М.В. – ЛЕЙБО, Ю.И. – ЭНТИН, Л.М. (ред.): *Конституционное право зарубежных стран*. 2-е изд. Норма, Москва, 2005.

БОФФА 1996 = БОФФА, Джузеппе: *От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964–1994*. Международные отношения, Москва, 1996.

ДЕМИН 1996 = ДЕМИН, В. А.: *Государственная Дума России (1906–1917). Механизм функционирования*. РОССПЭН, Москва, 1996.

ЧЕРМЕНСКИЙ 1976 = ЧЕРМЕНСКИЙ, Е. Д.: *IV. Государственная дума и свержение царизма в России*. Мысль, Москва, 1976.

**A MOSZT KÖNYVEK SOROZAT KORÁBBAN MEGJELENT
KÖTETEI**

- **„Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom.”** Előadások és tanulmányok az első orosz forradalom 100 éves évfordulója alkalmából. **MOSZT Könyvek I.** Szerk.: *Polgár Tamás*. PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola, Európa és a Magyarság Doktori Program, MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2006.
- **Azef levelei: 1893–1917. „Pisza Azefa: 1893–1917”** (Egy kettősügynök hagyatékából) Forráskiadvány. **MOSZT Könyvek 2.** Szerk.: *Kolontári Attila – Lengyel Gábor*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Pécs – Budapest, 2008.
- **Utak és alternatívák. Előadások és tanulmányok az 1917-es orosz forradalom 90 éves évfordulója alkalmából. MOSZT Könyvek 3.** Szerk.: *Lengyel Gábor*, társszerk.: *Kolontári Attila*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – Történész Céh Egyesület, Pécs, 2009.
- **„Afganisztán – 1979–89–99–2009” Konferenciakötet. MOSZT Könyvek 4.** Szerk.: *Dávid Ferenc – Kolontári Attila – Lengyel Gábor*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2010.
- **Bebesi György: A roskatag kolosszus bukása: Oroszország története a 19. században, 1801–1914. MOSZT Könyvek 5.** Szerk.: *Lengyel Gábor*, társszerk.: *Kolontári Attila*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2011.
- **Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről. MOSZT Könyvek 6. Kutatási Füzetek 18.** Sorozatszerk.: *Fischer Ferenc – Ormos Mária – Harsányi Iván*. Szerk.: *Bebesi György – Lengyel Gábor*. PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola – MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2013.
- **Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz-szovjet történelemben. MOSZT Könyvek 7.** Szerk.: *Máté Zsolt*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2014.
- **Európa Perifériáján. MOSZT Könyvek 8.** Szerk.: *Bene Krisztián*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2015.
- **Bene Krisztián: A Nagy Károly hadosztály. A Waffen-SS francia önkénteseinek harcai a keleti hadszíntéren. MOSZT Könyvek 9.** PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2016.
- **De Disciplina „Rusistica” I. Magyar ruszisták a hazai történeti ruszisztikáról. MOSZT Könyvek 10.** Szerk.: *Csurgai Zoltán – Huszár Mihály*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2017.

- **Új nemzedék. MOSZT Könyvek 11.** Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018.
- *V. Molnár László: Ruszisztikai és magyar–orosz kapcsolattörténeti írások (1711–1848). Válogatás tíz év cikkeiből (2008–2018).* MOSZT Könyvek 12. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.
- *Bárdonicsek Dominika: A szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos válfaja: a Gulág női táborai (1934–1953).* MOSZT Könyvek 13. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.
- **Fiatal Kutatók Fóruma. MOSZT Könyvek 14.** Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.
- *Saáry Gábor Levente: A magyar gépkocsizó gyalogság létrejötte és szerepe az 1941. évi Szovjetunió elleni hadműveletekben.* MOSZT Könyvek 15. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.
- *Bodor Mária: Az orosz medve a Vezúvra tekint. Az orosz–nápolyi–szicíliai diplomáciai kapcsolatok nemzetközi összefüggései és helye I. Sándor (1801–1825) európai ügyekben követett politikájában.* MOSZT Könyvek 16. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.
- **Forradalmak és kölcsönhatások 1917. Orosz Birodalom – Szovjetunió – Oroszország. MOSZT Könyvek 17.** Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Bárdonicsek Dominika*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.
- *Schrek Katalin: A keleti kérdés válságainak kezelése az angol–orosz kapcsolatok viszonyrendszerében. Koncepciók, mechanizmusok és azok színterei (1821–1841).* MOSZT Könyvek 18. Szerk.: *Bene Krisztián*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.
- *Vámos Eszter – Bebesi György: Az orosz cári hadsereg intervenciós csapatainak szerepe az 1848–1849-es szabadságharc leverésében.* MOSZT Könyvek 19. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2021.

- **Pécsi Történeti Ruszisztika. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 6. – MOSZT Könyvek 20.** Szerk.: *Bene Krisztián*. PTE BTK TTI Kelet-Európa és Balkán Története és Kultúrája Kutatócsoport – PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – MTA PAB Kelet- és Közép-Európa Története Munkabizottság, Pécs, 2021.
- *Bene Krisztián: A Francia Antibolsevik Légió a keleti hadszíntéren. MOSZT Könyvek 21.* Szerk.: *Bárdonicsek Dominika*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2021.
- **„Fejtágító”. Ünnepi tanulmányok Pásztor Péter 80. születésnapjára. – MOSZT Könyvek 22.** Szerk.: *Seres Attila*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2022.
- **De Disciplina „Rusistica” II. A magyar ruszisták a nemzetközi történeti ruszisztikáról. MOSZT Könyvek 23.** Szerk.: *Pomázi-Bárdonicsek Dominika – Bebesi György*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2023.
- *Makai János – Gyóni Gábor – Dinnyés Patrik: Ezer év orosz históriája a magyar historiográfiában. MOSZT Könyvek 24.* Szerk.: *Szvák Gyula – Bebesi György – Pomázi-Bárdonicsek Dominika*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport–RussianStudiesHu, Pécs–Budapest, 2024.

A MOSZT FÜZETEK SOROZAT KORÁBBAN MEGJELENT SZÁMAI

- *Kolontári Attila: Alekszej von Lampe, Vrangel báró katonai képviselője Magyarországon. MOSZT Füzetek 1.* Szerk.: *Kopasz Zsanett – Bene Krisztián*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2015.
- *Zsemlye János: Följegyzések Nagy Péter katonai modernizációjáról és európai külpolitikájáról (1695–1721). MOSZT Füzetek 2.* Szerk.: *Bene Krisztián*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2016.
- *Szunomár Szabolcs: Georgij Zsukov életpályája és katonai tevékenysége. MOSZT Füzetek 3.* Szerk.: *Bene Krisztián*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2016.
- *Bene Krisztián: Lotaringiai kereszt és vörös csillag. A Szabad Franciaország és a Szovjetunió közötti kapcsolatok a második világháborúban. MOSZT Füzetek 4.* Szerk.: *Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2017.

- *Mohai-Kakasy Bernadett: Anglia Oroszország-képe a 17. század második felében két forrás alapján. MOSZT Füzetek 5.* Szerk.: Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018.
- *Bene Krisztián: Idegen lobogók alatt. Mozaikok a Szovjetunió elleni német hadjáratban részt vevő külföldi kontingensek történetéből. MOSZT Füzetek 6.* Szerk.: Bárdonicsek Dominika – Bebesi György. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.

A MOSZT EGYEDI KIADVÁNYA

- *A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves.* Szerk.: Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018.